

India if not in all the world. One however has been taken to preserve some specimens of Valmiki's immortal painting of scenes and characters. In the case of the *Mahabharata* and of the *Puranas* from which most of the selections have been made the task has been comparatively easy. The *Mahabharata* and the *Bhagavata* are more in the nature of collections of stories which have been strung together by a very slender thread than in the nature of single stories with occasional anecdotes. There are about forty of them within the covers of this volume. They are now presented to the world as illustrative of the ideals of duty, the force of character, the spirit of self sacrifice and the philosophy of life which have inspired and guided the destinies of millions of the human race. The book is necessarily incomplete without the story of the heroes and heroines who played such a great part in the history of India that they have retained a permanent hold on the national consciousness which no lapse of centuries can loosen. But the history of the 'Great war' cannot be told in the language of *Vāsa* in less than a volume by itself.

The idea of making such a collection as this was first suggested by the now famous convocation speech of Lord Curzon wherein he challenged the ideals of the Indian people glorified in the literatures of their country, scattered in volumes of enormous bulk some of them even unprinted and practically inaccessible to most even of those who have a knowledge of the sacred language of India. They could not easily be quoted in refutation of His Excellency's strictures. Many of his hearers and most of his readers felt that the attack was undeserved, but could make no effective reply except an indignant repudiation of what they felt to be a piece of gross injustice. It is not pretended that the collection is exhaustive. But its purpose will have been achieved if it brings home to Indians and foreigners alike that the country has no need to be ashamed of the ideals of life and conduct held up to the admiration

of the people by the literary genius of its greatest men

The problem of the moral and religious education of the youth of this land has been repeatedly pressed upon the attention of the public. Various solutions have been attempted. All are agreed that no copy book maxims inculcated by the teachers will strike a responsive chord in the minds of their youthful pupils. The biographies of great men especially of those who have adorned the annals of the country's past are bound to train the conscience and character of the young at an age when good impressions are calculated to produce the most lasting benefits. Examples of truth of self denial of heroic self sacrifice of womanly chastity and of high filial duty are calculated to capture the imagination and guide the conduct of boys and girls who now receive instruction merely in the secular learning of the west. Selections from this book may serve as text books for young students of Sanskrit while the young and old may delight in reading of the deeds of the ancient heroes of the land. Mrs Annie Besant has endeavoured to supply text books in English on what she has appropriately termed the *Sanatana Dharma*. It is hoped that this collection may serve as a fitting supplement to the rules of moral and religious life inculcated in the books she has given to the world as it contains illustrative stories selected from the same sources that have given her most of the principles she has set down for the guidance of the youth of India.

A Christian missionary once asked me what were the ideals which had guided the Indian people in the past. It was easy to give the answer that to the Indian life was a sacrifice. All the acts of his life all the vocations he pursued and all the pleasures and rewards he seeks are associated with the consciousness of a religious background which is a preparation for succeeding lives. The missionary wished to know whether there were any stories which illustrated and enforced this need. It is hoped that this present volume will supply the answer.

The time is well suited for the appearance of this volume when there is an awakening of a national consciousness, vague as it may be. The cry of love for the mother land which seems to be the expression of a new national life, whatever its absurd excesses, is a call to all who have hopes of a great future for their country to join in the noble work of blending in a common unity the diversified peoples of India on the basis of a heroic past the memories of which still live amongst us. No nation has ever achieved greatness with a contempt for its past. Even Japan puissant in her newly found strength, is no exception.

The stories of heroes and martyrs of sages and saints are the necessary fuel to the flame of national life and national enthusiasm. India has great reason to be proud of her past, for men and women have been born in the course of her long and ancient history whose feats of arms, whose love for humanity, whose ideal lives and whose splendid self sacrifice have been unto this day a lesson to the world. We Indians have every cause to cherish them and in the love of their greatness and their goodness to kindle in every Indian breast a new longing for national unity as a foundation on which may be built a new greatness.

I cannot forget that this book can only appeal to a comparatively limited class acquainted with Sanskrit or engaged in its study. If it should happen to meet with the approval of those whose judgment in such matters is entitled to respect it will not be long before these stories can be put in an English garb. The work is the result of the labours of several pundits who have helped me in the selection of the stories, their revision and their condensation. My grateful acknowledgments are due to them.

CONTENTS

Harischandropākhyānam—The Triumph of Truth	1
Satjaparipālanam—Truth at any cost	41
Nandācharitram—Truth dearer than life	47
Brāhmaṇavṛjādhāsamvāda—Wise counsel	69
Seelavarṇanam—Character is everything	110
Ajagaropākhyānam—Character, not caste makes for superiority	119
Chakshusteerthavarṇanam—Virtue's Triumph	137
Arunasutasatjavaratacharitram—Duty Stern father banishing son	148
Maruttupākhyānam—Duty Stern a conflict between father and son	160
Nakulopākhyānam—The glory of Charity	173
Yudhisṭhiraśakrasamvāda—Love of dependants Yudhi sthira and his dog	186
Sibicharitram—Giving up life to save a refugee	192
Vyādhakapotavrittānta—Romantic self sacrifice	197
Yayāti-charitram—A dutiful son	213
Draupadīyudhisṭhīrasamvāda—To forgive or to be revenged	216
Sāvitrīyupākhyānam—Chastity overcomes Fate	234
Saibyācharitram—Persistent Chastity	273
Pativrataṁbhātmyam—The glory of Chastity	279
Sukanyācharitram—Devotion to husband	288
Nalopākhyānam—The evils of gambling	313
Āśvarṇanam—Desire	345
Saubharīcharitram—Desire increases by fulfilment	356
Durvāsa Upākhyānam—Evil unto him who evil thinks	364

Kritaghnopākhyānam—No redemption for ingratitude	373
Jalabharatopākhyāna—The evil of attachment	392
Prahlādacharītram—God everywhere	421
Dhruvacharītram—A Child Devotee	467
Mārkandeyopākhyānam—Death conquered by Devotion	486
Kuchelopākhyānam—The Lord and his mendicant friend	497
Chyavanopākhyānam—The value of a cow	507
Gautamīlubbhakasamvāda—Man, the master of his destiny	516
Parīkshitsarpadamśanam—Fate inevitable	527
Tāpatryavarnanam—The three miseries of life	544
Keetopākhyāna—Fear not death	551
Sri Sukacharītram—A born Mukta	559
Sukavarāgyopadeśa—Janaka's advice to Suka	593
Chaturvīṃsatigurūpākhyānam—The twenty-four teachers	604
Gurubhaktimahimā—Reverence for the teacher	619
Yakṣhapraśna—The problems of life	631
Rāmacharītam—The Indian Hero	660

॥ श्रीः ॥

॥ विषयसूचिका ॥

हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ।	१
सत्यपरिपालनम् ।	४१
नन्दाचरित्रम् ।	४७
ब्राह्मणव्याधसंवादः ।	६९
शीलवर्णनम् ।	११०
अजगरीपाख्यानम् ।	११९
चक्षुस्तीर्थवर्णनम् ।	१३७
अरुणसुतसत्यव्रतचरित्रम् ।	१४८
मरुतोपाख्यानम् ।	१६०
नकुलोपाख्यानम् ।	१७३
युधिष्ठिरशक्रसंवादः ।	१८६
शिविचरित्रम् ।	१९२
व्याधकपोतवृत्तान्तः ।	१९७
ययातिचरित्रम् ।	२१३
द्रौपदीयुधिष्ठिरसंवादः ।	२१५

सावित्र्युपाख्यानम् ।	२३४
शैव्याचरित्रम् ।	२७३
पतिव्रतामाहात्म्यम् ।	२७९
सुकन्याचरित्रम् ।	२८८
नलोपाख्यानम् ।	३१३
आशावर्णनम् ।	३४५
सौभरिचरित्रम् ।	३५६
दुर्वास उपाख्यानम् ।	३६४
कृतघ्नोपाख्यानम् ।	३७३
जडभरतोपाख्यानम् ।	३९२
प्रह्लादचरित्रम् ।	४२१
ध्रुवचरित्रम् ।	४६७
मार्कण्डेयोपाख्यानम् ।	४८६
कुचेलोपाख्यानम् ।	४९७
च्यवनोपाख्यानम् ।	५०७
गौतमीलुब्धकसंवादः ।	५१६
परीक्षित्सर्पदंशनम् ।	५२७
तापत्रयवर्णनम् ।	५४४
कीटोपाख्यानम् ।	५५१
श्रीशुकचरितम् ।	५५९

शुकवैराग्योपदेश ।	...	५९३
चतुर्विंशतिगुरुपाख्यानम् ।	...	६०४
गुरुभक्तिमहिमा ।	.	६१९
यक्षप्रश्नः ।	..	६३१
रामचरितम्—बालकाण्डम् ।	..	६६०
” अयोध्याकाण्डम् ।	.	६७५
” आरण्यकाण्डम् ।	..	७०२
” किष्किन्धाकाण्डम् ।	...	७१०
” सुन्दरकाण्डम् ।	.	७१६
” युद्धकाण्डम् ।	..	७२८

॥ श्रीः ॥

॥ भारतमहिमा ॥

Ode to India.

श्रीमद्वसुधावनितावदनसरोजायमाननिजरूपम् ।

दृग्गानवद्यविद्याविशोति विभाति भारतं वर्पम् ॥ १ ॥

प्रतिदिनमधीयमानश्रुतिपरिपूताप्रहाररमणीयम् ।

पङ्कदर्शनीपटिष्ठद्विजगोष्ठीचर्च्यमाणशास्त्रार्थम् ॥ २ ॥

अत्र विराजति गौरीगुरुरन्युतमूर्तिराश्रयो जगताम् ।

व्योमावगाहिपाद. मुग्गरिदवतारकारणं गिरिराट् ॥ ३ ॥

यां किल हरिचरणारुणमरासिजनिप्यन्दिमधुरमधुधाराम् ।

आमेव्य मुकृतिलोकस्तापं विजहाति मान्तरं वाहम् ॥ ४ ॥

यस्याः संस्मरणे विनश्यति तमः सन्दर्शनेऽर्भाप्सित

संमिध्यत्ययगाहने मरुदहो मुक्तिर्दृणीते मयम् ।

मैषा पावनपावनी मुरधुनी रत्नाकरप्रेयसी

रागोत्तुङ्गतरङ्गयादुफलिताश्लेषैतदासेवते ॥ ५ ॥

अन्याश्च पुण्यनद्यो बह्व्य. सन्तीह सस्मृतेर्यासाम् ।

जन्तुर्जहाति सद्यस्ताप साभ्यन्तरं नियतम् ॥ ६ ॥

गिरयो नद्यस्तरवो मृगा नरा पुष्पफलरत्नम् ।

एकैकमपीहभवं व्यक्त विश्वातिशायिमहिमयुतम् ॥ ७ ॥

सत्यं वद धर्मं चर भव पितृदेवश्च मातृदेव इति ।

आचार्योत्तिथिदेवो भवेति नेत प्रमाद्येति ॥ ८ ॥

अत्रेदप्रथमतया साहजिकाज्ञानसंवृतप्रज्ञम् ।

अनुशास्ति जीवलोक मातेव सुतं श्रुति साध्वी ॥ ९ ॥

आत्माऽग्निवेकमूलो बन्धस्तज्ज्ञाननोदनीय इति ।

एवरूपो महिमा ज्ञानस्यैव साधुभिर्ज्ञात ॥ १० ॥

नित्यानित्यविवेको विरागतार्थेषु शमदमोपरमा. ।

तत्साधनानि साधुभिरैदम्पर्यादिहाद्रियन्ते स्म ॥ ११ ॥

नृमिर्निरङ्कुशा परपुरुषार्थ इति प्रबुद्धमत्रैव ।

सा च न वित्तेनेत्यपि निर्मातं साधुभि. पूर्व. ॥ १२ ॥

एकेन ज्ञातेन ज्ञातमशेष भवेदसन्देहम् ।

ज्ञानं तदप्यहं स इत्यत्रैवेदं रहस्यमुद्बुद्धम् ॥ १३ ॥

भक्त्यारयकल्पनही नृणामखिलेष्टपूर्णहैव ।

साधुहृदयालवाले शान्तिजलेऽवाधमेधतेऽसङ्गम् ॥ १४ ॥

केचिदिह चित्तरोष दृढमास्थायासनादिभिम्पायै. ।

हेरागैरस्पृष्टे मनः समाधाय दुःखमुज्झन्ति ॥ १५ ॥

अपरे च सङ्गवर्जं कर्मानुष्ठाय वैदिक नित्यम् ।

स्मार्तश्च सङ्गहानादनतिशयानन्दमाप्नुमिच्छन्ति ॥ १६ ॥

एवं यद्वहः पूर्वं वैयासकिवामदेवजनकाद्याः ।

बुध्वापरोक्षभावादात्मानं स्वं सुखं लभन्ते स्म ॥ १७ ॥

यस्मिन्निबन्धस्य पदं सुरलोकाद्भारतीदेवी ।

स्वयमवततार भूमावग्राभून्मुनिवृषा स वाल्मीकिः ॥ १८ ॥

सूक्तिसुधारसदानादखिलानामोदयन्विबुधान् ।

रूपान्तरगतविष्णुः कृष्णद्वैपायनोऽत्र संजज्ञे ॥ १९ ॥

सूर्याचन्द्रमसाधिवसन्तमसं यौ व्यधूनुतां जगतः ।

ताभ्यां पूतं भारतवर्षं वर्णयतु कः कथंकारम् ॥ २० ॥

श्रीशङ्कररामानुजमध्वाचार्या अवातरन्नत्र ।

ये किल सोपानततिं निरमासत मुक्तिसौधमधिरोढुम् ॥ २१ ॥

यद्गदितसूक्तिमाला सुदृशां प्रतिदेशमुद्गसति कण्ठे ।

कथिलोकसार्वभौमा अजनिषतात्रैव कालिदासाद्याः ॥ २२ ॥

यस्माज्जापरमस्ति साधकतमं पुंसामभीष्टाप्तये

सेवन्ते विविधाशया अपि जना द्रागैकमत्येन यम् ।

तत्सत्यं दृढमाश्रितः ग्लु हृदिन्द्रो महीन्द्रोत्तमो-

ऽप्यग्रासीदधिवासयन्निजयशःपुष्पैर्बिलोकीमिमाम् ॥ २३ ॥

उत्सङ्गादवरोपितः पितुरहो मातुः सपत्न्या हठात्

बालोऽप्याश्रितभक्तिकल्पलतिको विष्णोः कृपां तत्फलम् ।

लब्ध्वास्वाद्य च सारमृक्षयलयाध्यक्षत्वमासेदिवान्

योसौ मानिगणाम्रणीर्ध्रुवपदख्यातोऽपि जज्ञेऽत्र हि ॥ २४ ॥

राज्य हस्तगत विहाय विपिन गच्छन् गुरोराज्ञया

साबाध सुचिराय सर्वभुवन कृत्वा विगत्य क्षणात् ।

आर्तानामभय ददत् सुमनसा चेत समाहादयन्

सोऽत्रैवाभिजनाभिमातमवहद्रामाकृति श्रीपति ॥ २५ ॥

यन्नामात्रिलपापशोधकतम यद्बाललीला सता

योगक्षेमधुरन्धरा जनिमृत्तिप्रध्वसनी यन्नति ।

यजन्मानघधर्मपालनफल यज्जल्पितञ्च त्रयी

निज्यन्दो भगवान् सचावतरणात्कृष्णोऽद एवापुनान् ॥ २६ ॥

व्याघृत्तापरदु पदु रितधिय स्वप्नेऽपि हिंसायत

कामार्थे पुरुषान्तरेषु सुलभैर्नालोभि यस्यान्तरम् ।

आसीद्यस्य जगद्विचित्ररचन तत्त्वोपदेशार्थकम्

षेष्टादर्शितशास्त्रपद्धतिरसौ बुद्धोऽजनिष्टात्र हि ॥ २७ ॥

नतय सहस्रपरमा नुतयश्च ममास्त्वमुच्यतावत्य ।

जयतु च चिराय भारतवर्ष जनयतु च तादृशास्तनयान् ॥ २८ ॥

जयतु जयतु वर्ष भारत भूरितन्त्रम्

जयतु जयतु चातुर्वर्ण्यमस्य स्वभूतम् ।

जयतु जयतु धर्मोऽपौम्पेयोत्तिगम्यो

जयतु जयतु नित्य धर्मनित्येषु लक्ष्मी ॥ २९ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ आर्यचरित्रम् ॥

॥ हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ॥

धर्मपक्षिण ऊचुः ॥

हरिश्चन्द्रेति राजर्षिरासीन्नेतायुगे पुरा ।

धर्मात्मा पृथिवीपालः प्रोहसत्कीर्तिरुत्तमः ॥ १ ॥

न दुर्भिक्षं न च व्याधिर्नाकालमरणं नृणाम् ।

नाधर्मरुचयः पौरास्तस्मिन् शासति पार्थिवे ॥ २ ॥

पभूयुर्न तयोन्मत्ता धनवीर्यतपोमदैः ।

नाजायन्त म्रियश्चैव काश्चिद्प्राप्तयौवनाः ॥ ३ ॥

स कदाचिन्महायाहुररण्येऽनुमरन्मृगम् ।

शुश्राव शब्दमसकृन्नायस्वेति च योषिताम् ॥ ४ ॥

स विहाय मृगं राजा माभैपीरित्यभाषत ।

मयि शासति दुर्मेधाः कोऽयमन्यायवृत्तिमान् ॥ ५ ॥

तत्क्रन्दितानुसारी च सर्वारम्भविघातकृत् ।

एतस्मिन्नन्तरे रौद्रे विघ्नराट् समचिन्तयत् ॥ ६ ॥

विश्वामित्रोऽयमतुलं तप आस्थाय वीर्यवान् ।

प्रागसिद्धा भवादीनां विद्याः साधयति व्रती ॥ ७ ॥

साध्यमानाः क्षमामौनचित्तसंयमिनामुना ।

ता वै भयार्ताः क्रन्दन्ति कथं कार्यमिदं मया ॥ ८ ॥

तेजस्वी कौशिकश्रेष्ठो वयमस्य सुदुर्बलाः ।

क्रोशन्त्येतास्तथा भीता दुष्पारं प्रतिभाति मे ॥ ९ ॥

अथवायं नृपः प्राप्तो मा भैरिति वदन्मुहुः ।

इममेव प्रविद्याशु साधयिष्ये यथेप्सितम् ॥ १० ॥

इति संचिन्त्य रौद्रेण विघ्नराजेन वै ततः ।

तेनाविष्टो नृपः कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

फोऽयं घृणाति वस्त्रान्ते पावकं पापकृन्नरः ।

यलोष्णतेजसा दीप्ते मयि पत्यावुपस्थिते ॥ १२ ॥

सोऽग्न मत्कार्मुकाश्रेपविदीपितदिगन्तरैः ।

शरैर्विभिन्नमर्वाद्भो दीर्घनिद्रो प्रवेक्ष्यति ॥ १३ ॥

विश्वामित्रस्ततः क्रुद्धः श्रुत्वा तन्नृपतेर्वचः ।

क्रुद्धे चर्षिबरे तस्मिन्नेशुर्विद्याः क्षणेन ताः ॥ १४ ॥

स चापि राजा तं दृष्ट्वा विश्वामित्रं तपोनिधिम ।

भीतः प्रावेपतात्पर्यं सहस्राश्रित्यपर्णवत् ॥ १५ ॥

स दुरात्मन्निति यदा मुनिस्तिष्ठेति चाब्रवीन् ।
ततः स राजा विनयात्प्रणिपत्याभ्यभाषत ॥ १६ ॥

भगवन् , एष धर्मो मे नापराधो मम प्रभो ।
न क्रोद्धुमर्हसि मुने निजधर्मरतस्य मे ॥ १७ ॥

दातव्यं रक्षितव्यं च धर्मज्ञेन मर्हाक्षिता ।
चापं चोद्यम्य योद्धव्यं धर्मशास्त्रानुसारतः ॥ १८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

दातव्यं कल्य के रक्ष्याः कैर्योद्धव्यं च ते नृप ।
क्षिप्रमेतत्समाचक्ष्व यद्यधर्मभयं तव ॥ १९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

दातव्यं विप्रमुख्येभ्यो ये चान्ये कृशवृत्तयः ।
रक्ष्या भीताः सदा युद्धं कर्तव्यं परिपन्थिभिः ॥ २० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि राजा भवान् सम्यग्माजधर्ममवेक्षते ।
निर्वेष्टुकामो विप्रोऽहं दीयतामिष्टदक्षिणा ॥ २१ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतद्राजा वचः श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
पुनर्जातमिवात्मानं मेने प्राह च कौशिकम् ॥ २२ ॥

उत्पतां भगवन् , यत्ते दातव्यमविशङ्कितम् ।
दत्तमिगेव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्मुदुर्लभम् ॥ २३ ॥

हिरण्यं वा सुवर्णं वा पुत्रः पुत्री कलेवरम् ।

प्राणा राज्यं पुरं लक्ष्मीर्यदभिप्रेतमात्मनः ॥ २४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

राजन्, प्रतिगृहीतोऽयं यस्ते दत्तः प्रतिग्रहः ।

प्रयच्छ प्रथमं तावदक्षिणां राजसूयिकीम् ॥ २५ ॥

राजोवाच ॥

ब्रह्मन्, तामपि दास्यामि दक्षिणां भवतो ह्यहम् ।

त्रियतां द्विजशार्दूल, यस्तवेष्टः प्रतिग्रहः ॥ २६ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

ससागरां धरामेतां सभूभृद्भामपत्तनाम् ।

राज्यं च सकलं वीररथाश्वगजसङ्कुलम् ॥ २७ ॥

फोष्ठागारं च कोशं च यच्चान्यद्विद्यते तव ।

विना भार्यां च पुत्रं च शरीरं च तवानघ ॥ २८ ॥

धर्मं च सर्वधर्मज्ञ, यो यान्तमनुगच्छति ।

बहुना वा किमुक्तेन सर्वमेतत्प्रदीयताम् ॥ २९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

प्रदृष्टेनैव मनसा सोऽविकारमुखो नृपः ।

तत्पर्येष्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह कृताञ्जलिः ॥ ३० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

सर्वस्वं यदि मे दत्तं राज्यमुर्वी यलं धनम् ।

प्रभुत्वं कस्य राजर्षे राज्यम्ये तापसे मयि ॥ ३१ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

यस्मिन्नपि मेया काले ब्रह्मन्, दत्ता वसुन्धरा ।
तस्मिन्नपि भवान्स्वामी किमुताद्य महीपतिः ॥ ३२ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि राजन् त्वया दत्ता मम सर्वा वसुन्धरा ।
यत्र मे विपये स्वाम्यं तस्मान्निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ ३३ ॥
श्रोणीसूत्रादि सकलं मुक्त्वा भूपणसंग्रहम् ।
तरुवल्कलमावद्धथ सह पत्न्या सुतेन च ॥ ३४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तथेति चोक्त्वा कृत्वा च राजा गन्तुं प्रचक्रमे ।
स्वपत्न्या शैव्यया सार्धं बालकेनात्मजेन च ॥ ३५ ॥
ब्रजतः स ततो रुद्धा पन्थानं ग्राह्यं तं नृपम् ।
कं यात्यसीत्यदत्त्वा मे दक्षिणां राजसूयिकीम् ॥ ३६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन्, राज्यमेतत्ते दत्तं निहतकण्टकम् ।
अवशिष्टमिदं ब्रह्मन्, अद्य देहत्रयं मम ॥ ३७ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

तथापि शलु दातव्या त्वया मे यज्ञदक्षिणा ।
विशेषतो ब्राह्मणानां हृन्त्यदन्नं प्रनिश्चुतम् ॥ ३८ ॥
यावत्तोषां राजसूये ब्राह्मणानां भवेन्नृप ।
तावदेव तु दातव्या दक्षिणा राजसूयिकी ॥ ३९ ॥

प्रतिश्रुत्य च दातव्यं योद्धव्यं चाततायिभिः ।

रक्षितव्यास्तथाचार्तास्त्वयैव प्राक्प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन् , सांप्रतं नास्ति दास्ये कालक्रमेण ते ।

प्रसादं कुरु विप्रपे सद्भावमनुचिन्त्य च ॥ ४१ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

किंप्रमाणो मया कालः प्रतीक्ष्यस्ते जनाधिप ।

जीप्रमाचक्ष्व ज्ञापामिरन्यथा त्वां प्रधक्ष्यति ॥ ४२ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

मासेन तत्र विप्रपे प्रदास्ये दक्षिणाधनम् ।

मान्प्रतं नास्ति मे वित्तमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

गच्छ गच्छ नृपश्रेष्ठ, स्वधर्ममनुपालय ।

शिवश्च तेऽध्वा भवतु मा सन्तु परिपन्थिनः ॥ ४४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

अनुज्ञातः स गच्छेति जगाम वसुधाधिपः ।

पद्मगामनुचिता गन्तुमन्वगच्छत तं प्रिया ॥ ४५ ॥

तं सभार्य नृपश्रेष्ठं निर्यान्तं समुतं पुरान् ।

दृष्ट्वा प्रचुक्रुधुः पौरा राक्षत्रैवानुयायिनः ॥ ४६ ॥

हा नाथ, किं जहाम्यस्मानिन्यार्तिपरिपीडितान् ।

त्वं धर्मतत्परो राजन् , पौरानुग्रहकृतथा ॥ ४७ ॥

नयाम्मानपि राजर्षे, यदि धर्ममवेश्रमे ।

सुहूर्तं तिष्ठ राजेन्द्र भवतो मुखपङ्कजम् ॥ ४८ ॥

पिवामो नेत्रभ्रमरै कदा द्रक्ष्यामहे पुन ।

यस्य प्रयातस्य पुरो यान्ति प्रष्टे च पार्थिवा ॥ ४९ ॥

तद्यानुयाति भार्येय गृहीत्वा बालक सुतम् ।

यस्य धृत्या प्रयातस्य यान्त्यग्रे कुञ्जरस्थिता ॥ ५० ॥

स एष पद्मधा राजेन्द्रो हरिश्चन्द्रोऽग गच्छति ।

हा राजन्, सुकुमार ते सुभ्रु सुत्वचमुन्नसम् ॥ ५१ ॥

यथि पासुपरिहिष्ट मुरा कीदृग्भविष्यति ।

तिष्ठ तिष्ठ नृपश्रेष्ठ, स्वधर्ममनुपालय ॥ ५२ ॥

आनृशस्य परो धर्म क्षत्रियाणा विशेषत ।

किं दारै किं सुतैर्नाथ, धनैर्धान्यैरथापि वा ॥ ५३ ॥

सर्वमेतत्परित्यज्य छायाभूता वय तव ।

हा नाथ हा महाराज हा स्यामिन् किं जहासि न ॥ ५४ ॥

यत्र त्व तत्र हि वय तत्सुख यत्र वै भवान् ।

नगर तद्भवान्यत्र स स्वर्गो यत्र नो नृप ॥ ५५ ॥

इति पौरवच श्रुत्वा राजा ओकपरिप्लुत ।

अतिष्ठत्स तदा मार्गे तेषामेवानुकम्पया ॥ ५६ ॥

विश्रामित्रोऽपि न दृष्ट्वा पौरवाक्याकुलीकृतम् ।

रोषामर्षविवृत्ताश्च समागम्य वचोऽब्रवीत् ॥ ५७ ॥

धिक्त्वां दुष्टसमाचारमनृतं जिह्वाभाषिणम् ।
मम राज्यं च दत्वा यः पुनराक्रष्टुमिच्छसि ॥ ५८ ॥

इत्युक्तः परुषं तेन गच्छामीति सवेपथुः ।
ब्रुवन्नेव ययौ शीघ्रमाकर्षन्दयितां करे ॥ ५९ ॥

कर्पतस्तां ततो भार्या सुकुमारीं श्रमातुराम् ।
सहसा दण्डकाष्ठेन ताडयामास कौशिकः ॥ ६० ॥

तां तथा ताडितां दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रो महीपतिः ।
गच्छामीत्याह दुःखार्तो नान्यत्किञ्चिदुदाहरन् ॥ ६१ ॥

अथ विश्वे तदा देवाः पञ्च प्राहुः कृपालवः ।
विश्वामित्रः सुपापोऽयं लोकान्कान ममवाप्स्यति ॥ ६२ ॥

येनायं यज्वनां श्रेष्ठः स्वराज्यादवगोपितः ।
कस्य वा श्रद्धया पूतं मुतं मोमं महाध्वरे ।
पीत्वा वयं प्रयाम्यामो मुदं मन्त्रपुरःसरम् ॥ ६३ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा कौशिकोऽतिरूपान्वितः ।
शशाप तान्मनुष्यत्वं सर्वे यूयमवाप्स्यथ ॥ ६४ ॥

प्रसादितश्च तैः प्राह पुनरेव महामुनिः ।
मानुषत्वेऽपि भवतां भवित्री नैव संततिः ॥ ६५ ॥

न दारमंघ्र्यैव भविता न च मत्सरः ।
कामक्रोधविनिर्मुक्ता भविष्यथ मुराः पुनः ॥ ६६ ॥

ततोऽन्तेरुरदौ स्वैर्देवास्ते कुरुपेशमनि ।
 द्रौपदीगर्भसभूता पञ्च वै पाण्डुनन्दना ॥ ६७ ॥
 एतस्मात्कारणात्पञ्च पाण्डवेया महारथा ।
 न दारसङ्ग्रहं प्राप्ता शापात्तस्य महामुने ६८
 गतन्ते सर्वमाख्यात पाण्डवेयकथाश्रय ।
 प्रश्नं चतुष्टयं गीतं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छामि ॥ ६९ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

जैमिनिकवाचः ॥

भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुक्रमान् ।
 महत्कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति ॥ १ ॥
 अहो महात्मना तेन प्राप्तं कृच्छ्रमनुत्तमम् ।
 कश्चित्सुखमनुप्राप्तं तादृगेव द्विजोत्तमा ॥ २ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा स राजा प्रययौ शनैः ।
 शैब्ययानुगतो दुःखी भार्यया नालपुरया ॥ ३ ॥

स गत्वा वसुधापालो दिव्यां वाराणसीं पुरीम् ।
नैषा मनुष्यभोग्येति शूलपाणेः परिग्रहः ॥ ४ ॥

जगाम पद्भ्यां दुःसार्तः सह पत्न्यानुकूलया ।
पुरीं प्रविश्य ददर्श विश्वामित्रमुपस्थितम् ॥ ५ ॥

तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं विनयावनतोऽभवत् ।
प्राह चैवाञ्जलिं कृत्वा हरिश्चन्द्रो महामुनिम् ॥ ६ ॥

इमे प्राणाः सुतश्चायमियं पत्नी मुने मम ।
येन ते कृत्यमस्त्याशु तद्गृहाणार्घ्यमुत्तमम् ॥ ७ ॥

यद्वान्यत्कार्यमस्माभिस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

पूर्णः स मासो राजर्षे दीयतां मम दक्षिणा ।
राजसूयनिमित्तं हि स्मर्यते स्ववचो यदि ॥ ९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

ब्रह्मन्नद्यैव सम्पूर्णो मासोऽम्लानतपोधन ।
तिष्ठत्येतदिनार्धं यत्तत्प्रतीक्षस्व मा चिरम् ॥ १० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

एवमस्तु महाराज आगमिष्याम्यहं पुनः ।
श्रापं तव प्रदास्यामि न चेदद्य प्रदाम्यसि ॥ ११ ॥

पश्चिण ऊचुः ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो राजा चाचिन्तयत्तदा ।
कथमस्मै प्रदाम्यामि दक्षिणा या प्रतिश्रुता ॥ १२ ॥

कुत पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थं साप्रत मम ।
प्रतिग्रहं प्रदुष्टो मे नाह यायामघं कथम् ॥ १३ ॥

किमु प्राणान्विमुञ्चामि का दिशं याम्यकिञ्चन ।
यदि नाशं गमिष्यामि अप्रदायं प्रतिश्रुतम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मस्य हृत्कृमिं पापो भविष्याम्यधमाधम ।
अथवा प्रेष्यतां यास्ये वरमेवात्मविक्रय ॥ १५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

राजानं व्याकुलं दीनं चिन्तयानमधोमुखम् ।
प्रत्युवाच तदा पत्नी वाष्पगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥

त्यज चिन्तां महाराज, स्वसत्यमनुपालय ।
इमं शानवद्वर्जनीयो नरः सत्यवहिष्कृतः ॥ १७ ॥

नातः परतरं धर्मं वदन्ति पुरुषस्य तु ।
यादृशं पुरुषव्याघ्र, स्वसत्यपरिपालनम् ॥ १८ ॥

अग्निहोत्रमधीतं वा दानाद्याश्चाखिला क्रिया ।
भजन्ते तस्य वैफल्यं यस्य वाक्यमकारणम् ॥ १९ ॥

सत्यमत्यन्तमुदितं धर्मशास्त्रेषु धीमताम् ।
तारणायानृतं तद्वत्पातनायाकृतस्मिनाम् ॥ २० ॥

सप्ताश्वमेधानां इत्यं राजसूयं च पार्थिव ।
कृतिर्नाम न्युतं स्वर्गादसत्यवचनात्सकृत् ॥ २१ ॥

राजन्, जातमपत्यं मे इत्युक्त्वा शररोद ह ।
वाष्पाम्बुप्लुतनेत्रा तामुवाचेदं महीपति ॥ २२ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

विमुञ्च भद्रे, सन्तापमय तिष्ठति वालक ।

उन्यता वस्तुकामासि यद्वा त्व गजगामिनि ॥ २३ ॥

पत्न्युवाच ॥

राजन्, जातमपत्य मे सता पुत्रफला न्निय ।

स मा प्रदाय वित्तेन देहि निप्राय दक्षिणाम ॥ २४ ॥

पक्षिण उचु ॥

एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ययो मोह महीपति ।

प्रतिलभ्य च सज्ञा म विललापातिदु रिगता ॥ २५ ॥

महद् रुमिद भद्रे, यच्चमेव त्रवीपि माम् ।

किं तत्र स्मितसलापा मम पापस्य विस्मृता ॥ २६ ॥

हा हा कथं त्वया शस्य वस्तुमेतद्भुचिस्मिते ।

दुर्यान्यमेतद्वचन कर्तुं शक्तोऽन्यह कथम् ॥ २७ ॥

इत्युन्मत्ता म नरश्रेष्ठो धिग्धिन्यसकृद्भूतम् ।

निपपात महीप्रष्टे मूर्च्छयाभिपरिप्लुत ॥ २८ ॥

शयान भुवि त दृष्ट्वा हरिश्चन्द्र महीपतिम् ।

उवाचेऽ सक्वण राजपत्नी मुदु रिगता ॥ २९ ॥

पत्न्युवाच ॥

हा महारान, कस्येदमपध्यानमुपस्थितम् ।

यच्च निपतितो भूमौ गच्छाम्तरणोचित ॥ ३० ॥

येन कोट्यग्रशो वित्त विप्राणामपवर्जितम् ।

स एष पृथिवीनाथो भूमौ स्वपिति मे पति ॥ ३१ ॥

हा कष्ट किं तवानेन कृत देव, महीक्षिता ।

यदिन्द्रोपेन्द्रतुल्योऽय नीत पापामिमा दशाम् ॥ ३२ ॥

इत्युक्त्वा सापि सुश्रोणी मूर्च्छिता निपपात ह ।

भर्वदु रमहाभारेणासह्येन निपीडिता ॥ ३३ ॥

तौ तथा पतितौ भूमावनाथौ पितरौ जिशु ।

दृष्ट्वात्यन्तक्षुधाविष्ट प्राह वाक्य सुदु रित ॥ ३४ ॥

तात तात ददस्वान्नमन्यान् भोजन दद ।

क्षुन्मे नलवती जाता जिह्वाम शुष्यते तथा ॥ ३५ ॥

पक्षिण उचु ॥

एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ते विश्वामित्रो महातपा ।

कालकल्प इव नृद्धो धन समार्गितु तदा ॥ ३६ ॥

स वारिणा ममभ्युक्ष्य राजानमिदमत्रवीन् ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र, ता ददस्वेष्टदक्षिणाम् ॥ ३७ ॥

अण धारयतो दु ग्रमहन्यहनि वर्द्धते ।

आप्यायमान, स तदा स्मिर्शीतेन वारिणा ॥ ३८ ॥

अवाप्य चेतना राजा विश्वामित्रमरेक्ष्य च ।

पुनर्मोह समापेदे स च क्रोध ययौ मुनि ॥ ३९ ॥

स ममाश्वस्य राजान वास्यमाह द्विजोत्तम ।

दीयता दक्षिणा मा मे यदि धर्ममवेभ्रमे ॥ ४० ॥

सत्येनार्कं प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी ।

सत्यं चोक्तं परो धर्मं स्वर्गं सत्ये प्रतिष्ठितं ॥ ४१ ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४२ ॥

अथवा किं ममैतेन साम्ना प्रोक्तेन कारणम् ।

अनार्यैः पापसङ्कल्पे नूरे चानृतवादिभिः ॥ ४३ ॥

त्वयि राक्षि प्रभवति सद्भावः श्रूयतामयम् ।

अद्य मे दक्षिणा राजन्, अदास्यति भवान्यद्भिः ॥ ४४ ॥

अस्ताचलं प्रयातेऽर्के शृङ्खलाभिः त्वा ततो ध्रुवम् ।

इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो राजा चासीद्भयातुरः ॥ ४५ ॥

कादिग्भूतोऽधमो निस्वो नृशसधनिनार्दितः ।

भार्यास्य भूय प्राहेद् क्रियता वचनं मम ॥ ४६ ॥

मा शापानलनिर्दग्धं पञ्चत्वमुपयास्यसि ।

स तया चोद्यमानस्तु राजा पत्न्या पुनः पुनः ॥ ४७ ॥

प्राह भद्रं, करोम्येष विप्रयः तव निर्घृणः ।

नृशसैरपि यत्कर्तुं न शक्यं तत्करोम्यहम् ॥ ४८ ॥

यदि मे शक्यते वाणीं वक्तुमीदृक् सुदुर्वचः ।

गन्धमुक्त्वा ततो भार्या गत्वा नगरमातुरः ॥ ४९ ॥

याप्पापिहितकण्ठाभस्ततो वचनमब्रवीन् ।

राजोवाच ॥

भो भो नागरिका सर्वे शृणुध्व वचन मम ॥ ५० ॥

किं मा वृच्छथ 'कस्त्व भो' नृशसोऽहममानुष ।

राक्षसो वातिकठिनस्तत पापतरोऽपि वा ।

विभ्रेतु दयिता प्राप्तो यो न प्राणास्त्यजाम्यहम् ॥ ५१ ॥

यदि व वस्य चित्कार्य दास्या प्राणेष्टया मम ।

स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्सन्धारयाम्यहम् ॥ ५२ ॥

पश्मिण ऊचु ॥

अथ वृद्धो द्विज कश्चिदागत्याह नराधिपम् ।

ममर्पयस्व मे दामीमह भ्रेता धनप्रद ॥ ५३ ॥

अस्ति मे वित्तमस्तोक मुकुमारी च मे प्रिया ।

गृहकर्म न शक्नोति कर्तुमस्मान् प्रयच्छ मे ॥ ५४ ॥

कर्मण्यताययोरूपशीलाना तव योषित ।

अनुरूपमिद वित्त गृहाणार्पय मेऽनलाम् ॥ ५५ ॥

एवमुक्तस्य विप्रेण हरिश्चन्द्रस्य भूपते ।

व्यदीर्यत मनो दुःखान्न चैन किंचिदब्रवीत् ॥ ५६ ॥

तत स विप्रो नृपतेर्वत्कलान्ते दृढ धनम् ।

यद्वा वेशेष्वयादाय नृपपत्नीमर्पयन् ॥ ५७ ॥

ग्रीद रोहिताश्वोऽपि दृष्टाष्ट्रा तु मातरम् ।

हस्तेन वस्त्रमाकर्पन पानपञ्चधर शिशु ॥ ५८ ॥

मुञ्चार्य मुञ्च तावन्मा यावत्पश्याम्यह शिशुम् ।

दुर्लभ दर्शन तात, पुनरस्य भविष्यति ॥ ५९ ॥

पश्यैहि वत्स मामेव मातर दास्यता गताम् ।

मा मास्प्राक्षी राजपुत्र, अस्पृश्याह तवाधुना ॥ ६० ॥

तत स बाल सहसा दृष्ट्वाकुप्रा तु मातरम् ।

समभ्यधावदम्बेति रुदन्नस्त्राविलेक्षण ॥ ६१ ॥

तमागत द्विज क्रोधाद्बालमभ्यहनत्पदा ।

वदस्तथापि सोऽम्बेति नैवामुञ्चत मातरम् ॥ ६२ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

प्रसादं कुरु मे नाथ, क्रीणीष्वेम च बालकम् ।

क्रीतापि नाह भवतो विनैनं कार्यसाधिका ॥ ६० ॥

इत्थं ममाल्पभाग्याया प्रसादसुमुखो भव ।

मा संयोजय बालेन वत्सेनेव पयस्विनीम् ॥ ६४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

गृह्यता वित्तमेतत्ते दीयता बालको मम ।

भ्रीपुसोर्धर्मशास्त्रज्ञै र्वृतमेव हि वेतनम् ।

शतं सहस्रं लक्षं च कोटिर्मूल्यं तथा परै ॥ ६५ ॥

पक्षिण उचु ॥

तथैव तस्य तद्वित्तं बद्धोत्तरपटे वृतम् ।

प्रगल्भं बालकं मात्रां महैवमथग्रन्थयन् ॥ ६६ ॥

नीयमानौ तु तौ दृष्ट्वा भार्यापुत्रौ स पार्थिव ।
विललाप सुदु रार्तो निश्चस्योष्ण पुन पुन ॥ ६७ ॥

या न वायुर्न चादित्यो नेन्दुर्न च प्रथग्जन ।
दृष्टवन्त पुरा पत्नीं सेय दासीत्वमागता ॥ ६८ ॥

सूर्यवशप्रसूतोऽय सुकुमारकराङ्गुलि ।
सप्राप्तो विक्रय बालो धिङ्मामस्तु सुदुर्मतिम् ॥ ६९ ॥

हा प्रिये हा शिशो वत्स ममानार्यस्य दुर्नयै ।
दैवाधीना दशा प्राप्तो न मृतोऽस्मि तथापि धिक् ॥ ७० ॥

पक्षिण ऊचु ॥

एव विलपतो राज्ञ स विप्रोऽन्तरधीयत ।
वृक्षगेहादिभिस्तुङ्गैस्तावान्नाय त्वरान्वित ॥ ७१ ॥

विश्रामिन्नस्तत प्राप्तो नृप वित्तमयाचत ।
तस्मै समर्पयामास हरिश्चन्द्रोऽपि तद्धनम् ॥ ७२ ॥

तद्वित्त स्तोकमालोक्य नारविक्रयमभवत् ।
शोकाभिभूत राजान कुपित क्रौञ्चिकोऽनवीन् ॥ ७३ ॥

क्षत्रजन्धो, ममेमा त्व सदृशी यज्ञदक्षिणाम् ।
मन्यसे यदि तत्क्षिप्र पश्य त्व मे बल परम् ॥ ७४ ॥

तपसोऽग्र मुतमरा ब्राह्मण्यस्यामलस्य च ।
मत्प्रभावस्य चोग्रस्य शुद्धखाध्ययनस्य च ॥ ७५ ॥

राजोवाच ॥

अन्या दाम्यामि भगवन्, काल कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् ।
साम्प्रत नास्ति विक्रीता पत्नी पुत्रश्च गालक ॥ ७६ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

चतुर्भाग स्थितो योऽय दिवसस्य नराधिप ।
एव एव प्रतीक्ष्यो मे वक्तव्य नोत्तर त्वया ॥ ७७ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

तमेवमुक्त्वा राजेन्द्र निष्ठुर निर्घृण वच ।
तदाशय धन तूर्णं कुपित कौशिको ययौ ॥ ७८ ॥
विश्वामित्रे गते राजा भयशोकादिमध्यग ।
स्वविनय विनिश्चित्य प्रोवाचोच्चैरधोमुख ॥ ७९ ॥
वित्तनीतेन यो ह्यर्था मया प्रेक्ष्येण मानव ।
न त्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्तपति भास्कर ॥ ८० ॥
अधाजगाम त्वरितो धर्मश्चाण्डालरूपवृत् ।
दुर्गन्धो विवृतो रूक्षश्च श्वश्रुलो दन्तुरो घृणी ॥ ८१ ॥
घृणो लम्बोदर पिङ्गस्त्रालः पन्पाक्षर ।
गृहीतपश्विपुञ्जश्च श्वमास्यैरलङ्कृत ॥ ८२ ॥
कपालहस्तो दीर्घास्यो भैरवोऽतिवदन्मुहु ।
श्वगणाभिघृतो घोरो यष्टिहस्तो निराकृति ॥ ८३ ॥

पण्डाल उवाच ॥

अहमर्थी त्वया शीघ्रं वक्ष्यम्यात्मनेतनम् ।
मोषेन यदुना वापि येन वै लभ्यते भवान् ॥ ८४ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

त तादृशमथालक्ष्य कूरन्ष्टि मुनिष्ठुरम् ।

वदन्तमतिदु शील कस्त्रमित्याह पार्थिव ॥ ८५ ॥

चण्डाल उवाच ॥

चण्डालोऽहमिहाख्यात प्रवीरेति पुरोत्तमे ।

विख्यातो वध्यवधको मृतकमलहारक ॥ ८६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

नाह चण्डालदासत्वमिच्छेय सुविगर्हितम् ।

धर शापाम्निना दग्धो न चण्डालरश्न गत ॥ ८७ ॥

पक्षिण उचु ॥

तस्यैव वदत प्राप्तो विश्रामित्रस्तपोनिधि ।

कोपामर्षविष्टाक्ष प्राह चेद नराधिपम् ॥ ८८ ॥

विश्रामित्र उवाच ॥

चण्डालोऽयमनल्प ते दातु रित्तमुपस्थित ।

कस्मान्न गीयते मह्यमशेषा यत्तदक्षिणा ॥ ८९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन , सूर्यवशोत्थमात्मान वेद्मि कौशिक ।

कथ चण्डालदासत्वं गमिष्ये वित्तकामुक ॥ ९० ॥

विश्रामित्र उवाच ॥

यदि चण्डालवित्त त्वमात्मवित्रयज मम ।

न शनम्यामि कालेन शप्स्यामि त्वाममश्रयम् ॥ ९१ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

हरिश्चन्द्रस्ततो राजा चिन्तावस्थितजीवित ।

प्रसीदेति वदन्पादावृषेर्जग्राह विह्वल ॥ ९२ ॥

दासोऽस्म्यातोऽस्मि भीतोऽस्मि त्वद्भक्तश्च विशेषत ।

कुरु प्रसाद विप्रर्षे, कष्टश्चण्डालसङ्कर ॥ ९३ ॥

भवेय वित्तशेषेण सर्वकर्मकरो वश ।

तवैव मुनिगार्दूल, प्रेष्यश्चित्तानुवर्तक ॥ ९४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि प्रेष्यो मम भवाश्चण्डालाय ततो मया ।

दासभावमनुप्राप्तो ऽतो वित्तार्थुदेन वै ॥ ९५ ॥

चण्डाल उवाच ॥

अतयोजनविस्तीर्णा नानाप्राप्तैरलङ्कृता ।

भूमिं रक्षामर्या कृत्वा दाखेऽह कौशिक प्रति ॥ ९६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

यद्यमौ शक्यते विप्र कौशिक परितोषितुम् ।

ततो गृहाण मामग दामत्व ते करोम्यहम् ॥ ९७ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

एवमुक्ते तदा तेन श्रपाको हृष्टमानसः ।

विश्वामित्राय तद्भव्य दत्त्वा नद्धा नरेश्वरम् ॥ ९८ ॥

दण्डप्रहारमभ्रान्तमतीत्र व्यानुलेन्द्रियम् ।

इष्टबन्धुवियोगार्तमनयग्निजपङ्कजम् ॥ ९९ ॥

हरिश्चन्द्रस्ततो राजा वसंश्चण्डालपक्षणे ।

प्रातर्मध्याह्नसमये सायं चैतदगायत ॥ १०० ॥

बालं दीनमुखीं दृष्ट्वा बालं दीनमुखं पुरः ।

मां स्मरत्यसुखाविष्टा मोचयिष्यति नौ नृपः ॥ १०१ ॥

उपात्तयित्तो विप्राय दत्त्वा वित्तमतोऽधिकम् ।

न सा मां मृगशाबाध्री वेत्ति पापतरं कृतम् ॥ १०२ ॥

राज्यनाशः सुहृत्स्यागो भार्यातनयविक्रयः ।

प्राप्ता चण्डालता चेयमहो दुःखपरंपरा ॥ १०३ ॥

एवं स निवसन्नित्यं सस्मार दयित सुतम् ।

भार्या चात्मसमाविष्टां हृतसर्वस्य आतुरः ॥ १०४ ॥

कस्य चित्स्वथ कालख मृतचेलापहारकः ।

हरिश्चन्द्रोऽभवद्राजा श्मशाने तद्वशानुगः ॥ १०५ ॥

चण्डालेनानुशिष्टश्च मृतचेलापहारिणा ।

शवागमनमन्विच्छन्निह तिष्ठ दिवानिशम् ॥ १०६ ॥

इदं राज्ञेऽपि देयं च पङ्कगं तु शवं प्रति ।

त्रयस्तु मम भागाः स्युर्द्वौ भागौ तव वेतनम् ॥ १०७ ॥

इति प्रतिसमादिष्टो जगाम शवमन्दिरम् ।

दिशं तु दक्षिणां यत्र वाराणस्यां स्थितं सदा ॥ १०८ ॥

श्मशानं घोरसंनादं शिवाशतसमाकुलम् ।

शवमौलिममाकीर्णं दुर्गन्धवहुधूमकम् ॥ १०९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

हरिश्चन्द्रस्ततो राजा चिन्तावस्थितजीवितः ।

प्रसीदेति वदन्पादावृषेर्जग्राह विह्वलः ॥ ९२ ॥

दासोऽस्त्यार्तोऽस्मि भीतोऽस्मि त्वद्भक्तश्च विशेषतः ।

कुरु प्रसादं विप्रर्षे, कष्टश्चण्डालसङ्करः ॥ ९३ ॥

भवेयं वित्तशेषेण सर्वकर्मकरो वशः ।

तवैव मुनिशार्दूल, प्रेप्यश्चित्तानुवर्तकः ॥ ९४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि प्रेप्यो मम भवांश्चण्डालाय ततो मया ।

दासभावमनुप्राप्तो दत्तो वित्तार्थुदेन वै ॥ ९५ ॥

चण्डाल उवाच ॥

शतयोजनविस्तीर्णा नानाप्रामैरलङ्कृतां ।

भूमिं रक्षामर्या कृत्वा दाखेऽहं कौशिकं प्रति ॥ ९६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

यशसौ शक्यते विप्रः कौशिकः परितोपितुम् ।

ततो गृहाण मामद्य दासत्वं ते करोम्यहम् ॥ ९७ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवमुक्ते तदा तेन श्रपाको हृष्टमानसः ।

विश्वामित्राय तद्वच्यं दत्त्वा वद्धा नरेश्वरम् ॥ ९८ ॥

दण्डप्रहारमंभ्रान्तमतीत्य व्याकुलेन्द्रियम् ।

इष्टवन्धुवियोगान्तमनयन्निजपक्षिणम् ॥ ९९ ॥

हरिश्चन्द्रस्ततो राजा वसश्चण्डालपक्षणे ।

प्रातर्मध्याह्नसमये साय चैतदगायत ॥ १०० ॥

बाला दीनमुखी दृष्ट्वा ताल दीनमुख पुर ।

मा स्मरत्यसुराविष्टा मोचयिष्यति नौ नृप ॥ १०१ ॥

उपात्तवित्तो विप्राय दत्त्वा वित्तमतोऽधिकम् ।

न सा मा मृगशावाक्षी वेत्ति पापनर कृतम् ॥ १०२ ॥

राज्यनाशं मुह्यन्त्यागो भार्यातनयविक्रय ।

प्राप्ता चण्डालता चैयमहो दुःखपरपरा ॥ १०३ ॥

अथ स निवसन्नित्य सम्भार दयित सुतम् ।

भार्या चात्मममाविष्टा हृतसर्वस्व आतुर ॥ १०४ ॥

कस्य चित्त्वथ कालस्य मृतचेलापहारक ।

हरिश्चन्द्रोऽभवद्राजा जमशाने तद्वशानुग ॥ १०५ ॥

चण्डालनानुशिष्टश्च मृतचेलापहारिणा ।

शवागमनमन्विच्छन्निह तिष्ठ दिवानिशम् ॥ १०६ ॥

इदं राक्षसेऽपि देयं च पटभागं तु शव प्रति ।

अथस्तु भयं भागां स्युद्धा भागौ तव वेतनम् ॥ १०७ ॥

इति प्रतिममादिष्टो जगाम शवमन्दिरम् ।

निशं तु दक्षिणां यत्र चाराणम्या स्थितं तदा ॥ १०८ ॥

जमशानं धारसनाद् शिवाशतममाकुलम् ।

शयमौलिममाकीर्णं दुर्गेन्ध्रयदुधूमवम् ॥ १०९ ॥

पिशाचभूतवेतालडाकिनीयक्षसङ्कुलम् ।

महागणमहाभूतरवकोलाहलायुतम् ॥ ११० ॥

गृध्रगोमायुसङ्कीर्णं श्ववृन्दपरिवारितम् ।

अस्थिसंपातसङ्कीर्णं महादुर्गन्धसङ्कुलम् ॥ १११ ॥

नानामृतमुहन्नादरौद्रकोलाहलायुतम् ।

हा पुत्र मित्र हा बन्धो भ्रातर्वत्स प्रियाद्य मे ॥ ११२ ॥

हा पते भगिनि मातर्हा मातुल पितामह ।

मातामह पितः पौत्र क गतोऽहोहि बान्धव ॥ ११३ ॥

इत्येवं धदतां यव ध्वनिं संश्रूयते महान् ।

यत्र नेत्रैरनिमिषैः शवा भयमिवाविशन ॥ ११४ ॥

निर्मालितैश्च नयनैर्यन्धुचिन्तापथे स्थिता ।

ज्वलन्सांभवमामेदश्छमच्छमितमङ्कुलम् ॥ ११५ ॥

अर्धदग्धाः शवाः श्यामा विकसदन्तपङ्क्तयः ।

हृन्मन्येवाग्निमद्वयम्या कायस्येयं दग्धा त्विति ॥ ११६ ॥

अग्नेश्चटचटाशब्दो वयसामस्थिपङ्क्तिषु ।

बान्धवारुन्दशब्दश्च पुत्रमेपु प्रहर्षजः ॥ ११७ ॥

गायतां भूतवेतालपिशाचगणरक्षमाम् ।

श्रूयते सुमहान्धोरः कल्पान्त इव निम्बनः ॥ ११८ ॥

महामहिषकारीपगोशरुद्राग्निमङ्कुलम् ।

नदुत्थमम्मृदश्च वृत्तं माम्बिभिरुन्नतैः ॥ ११९ ॥

नानोपहारमग्दीपकाकविक्षेपमङ्गुलम् ।

अनेकशब्दबहुल इमंशान नरकायते ॥ १२० ॥

स बह्निगर्भेरशिवैरिशचारुतै

निनादित भीषणरावगह्वरम् ।

भय भयखाप्युपसजनैर्भृश

इमंशानमाप्रन्दविरावटान्णम् ॥ १२१ ॥

स राजा तत्र सप्राप्तो दु गित शोचनोद्यत ।

हा भृत्या मन्त्रिणो विप्रा क तद्राज्य विधे, गतम् ॥ १२२ ॥

हा शैव्ये पुत्र हा बाल, मा त्यक्त्वा मन्दभाग्यकम् ।

विश्वामित्रस्य दोषेण गता कुत्रापि ते मम ॥ १२३ ॥

इत्येव चिन्तयस्तत्र चण्डालोत्त पुन पुन ।

मलिनो रूक्षसर्वाङ्ग श्वेतरागान्धवान् ध्वजी ॥ १२४ ॥

लृगुर्डी कालकल्पश्च धानश्रापि ततस्तत ।

अस्मिञ्जय इदं मून्य प्राप्तं प्राप्स्यामि चाप्युत ॥ १२५ ॥

इदं मम इदं राज्ञे मुग्यचण्डालके त्विदम् ।

इति धावन् दिशो राजा जीमन्योन्यन्तर गत ॥ १२६ ॥

जर्णिकर्पटमुप्रन्थिष्वृतकन्थापरिग्रह ।

चित्ताभस्मरजोलिप्तमुग्रवाहृदगदिग्रह ॥ १२७ ॥

नानामेदोपमामगजलिप्तपाण्यद्गुलि श्रमन ।

नानागवै, दनदृताहारवृत्तिपरायण ॥ १२८ ॥

तदीयमाल्यसंश्लेषकृतमस्तकमण्डन ।

न रात्रौ न दिवा शेते ह्यहेति प्रवदन्मुहु ॥ १२९ ॥

एव द्वादशमासास्तु नीता शतसमोपमा ।

स कदाचिन्नृपश्रेष्ठ श्रान्तो बन्धुवियोगवान् ॥ १३० ॥

निद्राभिभूतो रूक्षाङ्गो निश्चेष्ट सुप्त एव च ।

तत्रापि शयनीये स दृष्टवानद्भुत महत् ॥ १३१ ॥

श्मशानाभ्यासयोगेन दैवस्य चलवत्तया ।

अन्यदेहेन दत्त्वा तु गुरवे गुरुदक्षिणाम् ॥ १३२ ॥

तदा द्वादशवर्षाणि तु शमशानास्तु निष्कृति ।

आत्मानं स ददर्शाथ पुलकसीगर्भमभवम् ॥ १३३ ॥

तत्रस्थश्चाप्यसौ राजा मोऽचिन्तयदिदं तदा ।

इतो निष्क्रान्तमात्रो हि दानधर्मं करोम्यहम् ॥ १३४ ॥

अनन्तरं स जातस्तु तदा पुलकमनालक ।

श्मशानमृतमस्कारकरणेषु मदोद्यत ॥ १३५ ॥

प्राप्ते तु मसृमे वर्षे श्मशानेऽथ मृतो द्विजः ।

आनीतो बन्धुभिर्दृष्टमेन तत्राघनो गुणी ॥ १३६ ॥

मृत्युार्थिना तु तेनापि परिभूतास्तु ब्राह्मणा ।

ऊचुस्ते ब्राह्मणान्तत्र विश्रामित्रम्य चेष्टितम् ॥ १३७ ॥

पापिष्ठमशुभं कर्म कुरु त्वं पापकारक ।

हरिश्चन्द्रं पुनः राजा विश्रामित्रेण पुनश्च ॥ १३८ ॥

कृतः पुण्यविनाशेन ब्राह्मणस्वापनाशनात् ।
 यदा न क्षमते तेषां तैः स शप्नो रुपा तदा ॥ १३९ ॥
 गच्छ त्वं नरकं घोरमधुनैव नराधम ।
 इत्युक्तमावे वचने स्वप्नस्थः स नृपस्तदा ॥ १४० ॥
 अपश्यद्यमदूतान्वै पाशहस्तान् भयावहान् ।
 तैः संगृहीतमात्मानं नीयमानं तदा बलान् ॥ १४१ ॥
 पश्यति स्म भृशं खिन्नो हा मातः पितरग मे ।
 एवं वादी स नरके तैलद्रोण्यां निपातितः ॥ १४२ ॥
 ककचैः पाट्यमानस्तु क्षुरधाराभिरप्यधः ।
 अन्धे तमसि दुःस्वार्ते पूयशोणितभोजनः ॥ १४३ ॥
 सप्तवर्षं मृतात्मानं पुल्कसत्वे ददर्श ह ।
 दिनं दिनं तु नरके दहते पच्यतेऽन्यतः ॥ १४४ ॥
 खिद्यते ओभ्यतेऽन्यत्र मार्यते पाट्यतेऽन्यतः ।
 आर्यते दीप्यतेऽन्यत्र शीतवाताहतोऽन्यतः ॥ १४५ ॥
 एकं दिनं वर्षशतप्रमाणं नरकेऽभवत् ।
 तथा वर्षशतं तत्र अपितं नरके भटैः ॥ १४६ ॥
 ततो निपातितो भूमौ विष्टानी श्वा व्यजाधत ।
 बान्ताशी शीतदग्धश्च मासमात्रे मृतोऽपि सः ॥ १४७ ॥
 अपापश्यत्परं देहं हस्तिनं वानरं पशुम् ।
 छागं शिवालं कर्कटं च गामविं पक्षिणं कृमिम् ॥ १४८ ॥

मत्स्य कूर्म वराहं च श्वाविघ्नं कुक्कुटं शुक्रम् ।

शारिकां स्थावरांश्चैव सर्पमन्यांश्च देहिनः ॥ १४९ ॥

दिवसे दिवसे जन्म प्राणिनः प्राणिनस्तदा ।

अपश्यद्दुःखसन्तप्तो दिनं वर्षशतं तथा ॥ १५० ॥

एवं वर्षशतं पूर्णं गतं तत्र कुयोनिषु ।

अपश्यच्च कदाचित्स राजा तत्स्वकुलोद्भवम् ॥ १५१ ॥

तत्र स्थितस्य तस्यापि राज्यं द्यूतेन हरितम् ।

भार्या हृता च पुत्रश्च सचैकाकी वनं गतः ॥ १५२ ॥

तत्रापश्यत्स सिंहं वै व्यादितास्यं भयावहम् ।

विभक्षयिषुमायान्तं शरभेण समन्वितम् ॥ १५३ ॥

पुनश्च भक्षितः सोऽपि भार्यां शोचितुमुद्यतः ।

हा शैव्ये, क गतास्यद्य मामिहापास्य दुःखितम् ॥ १५४ ॥

अपश्यत्पुनरेवापि भार्यां स्वां सहपुत्रकाम् ।

स्वाम्भ त्वं हरिश्चन्द्र, किं द्यूतेन तव प्रभो ॥ १५५ ॥

पुनस्ते शोच्यतां प्राप्नो भार्ययाः शैव्यया सह ।

स नापश्यत्पुनरपि धावमानः पुनः पुनः ॥ १५६ ॥

अथापश्यत्पुनरपि स्वर्गस्यः स नराधिप ।

नीयते मुक्तकेजी मा दीना विवसना वल्लभ ॥ १५७ ॥

हाहावाक्यं प्रमुञ्चन्ती त्रायस्वेत्यमकृत्यना ।

अथापश्यत्पुनस्तत्र धर्मराजस्य शमनान् ॥ १५८ ॥

आक्रन्दन्त्यन्तरिक्षस्था आगच्छेह नराधिप ।

विश्वामित्रेण विज्ञप्तो यमो राजंस्तवार्थतः ॥ १५९ ॥

इत्युक्त्वा सर्पपाशैस्तुज्जीयते बलवद्विभुः ।

श्राद्धदेवेन कथितं विश्वामित्रस्य चेष्टितम् ॥ १६० ॥

तत्रापि तस्य विकृतिर्नाधर्मोत्थां व्यवर्धत ।

एताः सर्वा दशास्तस्य या स्वप्ने संप्रदर्शिताः ॥ १६१ ॥

सर्वास्तास्तेन संभुक्ता यावद्वर्षाणि द्वादश ।

अतीते द्वादशे वर्षे नीयमानो भटैर्वलात् ॥ १६२ ॥

यमं सोऽपश्यदाकारादुवाच च नराधिपम् ।

विश्वामित्रस्य कोपोऽयं दुर्निवार्यो महात्मन ॥ १६३ ॥

पुत्रस्य ते मृत्युमपि प्रदास्यति स कौशिकः ।

गच्छ त्व मानुषं लोकं दुःखशेषं च भुङ्क्स्व वै ।

गतस्य तत्र राजेन्द्र, श्रेयस्तव भविष्यति ॥ १६४ ॥

व्यतीते द्वादशे वर्षे दुःखस्यान्ते नराधिप ।

अन्तरिक्षाच्च पतितो यमदूतैः प्रणोदितः ॥ १६५ ॥

पतितो यमलोकाच्च विबुद्धो मयसंभ्रमात् ।

अहो कष्टमिति ध्यात्वा क्षणे क्षारावसेचनम् ॥ १६६ ॥

स्वप्ने दुःखं महद्दृष्टं यस्यान्तो नोपलभ्यते ।

स्वप्ने दृष्टं मया यत्तु किं न मे द्वादशा समा ॥ १६७ ॥

गतेत्यपृच्छत्तत्रस्थान्पुत्कसांस्तु स संभ्रमात् ।

नेत्यूचुः केचित्तत्रस्था एवमेवापरेऽब्रुवन् ॥ १६८ ॥

श्रुत्वा दुःखी तदा राजा देवान् शरणमीयिवान् ।

स्वस्ति कुर्वन्तु मे देवाः शैव्याया बालकस्य च ॥ १६९ ॥

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।

परावराय शुद्धाय पुराणायाव्ययाय च ॥ १७० ॥

नमो बृहस्पते, तुभ्यं नमस्ते वासवाय च ।

एवमुक्त्वा स राजा तु युक्तः पुत्कसकर्मणि ॥ १७१ ॥

शवानां मृत्यकरणे पुनर्नष्टस्मृतिर्यथा ।

मलिनो जटिलः कृष्णो लगुडी बिह्वलो नृपः ॥ १७२ ॥

नैव पुत्रो न भार्या तु तस्य वै स्मृतिगोचरे ।

नष्टोत्साहो राज्यनाशाच्छमशाने निवसंस्तदा ॥ १७३ ॥

अथाजगाम स्वसुतं मृतमादाय लापिनी ।

भार्या तस्य नरेन्द्रस्य सर्पदष्टं हि बालकम् ॥ १७४ ॥

हा यत्स हा पुत्र शिशो इत्थं वै वदती मुहुः ।

कृशा विवर्णा विमनाः पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ १७५ ॥

राजपल्युवाच ॥

हा राजन , नाद्य बालं त्वं पश्यसीमं महीतले ।

रममाणं पुरा दष्टं दष्टं पुष्टाहिना मृतम् ॥ १७६ ॥

तस्या विलापशब्दं तर्माकर्ण्य स नराधिपः ।

जगाम त्वरितोऽत्रेति भविता मृतकम्बलः ॥ १७७ ॥

स तां रोरूयतीं भार्या नाभ्यजानात्तु पार्थिवः ।
चिरप्रवाससंतप्तां पुनर्जातामिवावलाम् ॥ १७८ ॥

सापि तं चारुकेशान्तं पुरा दृष्ट्वा जटालकम् ।
नाभ्यजानान् नृपसुता शुष्कवृक्षोपमं नृपम् ॥ १७९ ॥

सोऽपि कृष्णपटे बालं दृष्ट्वाशीविषपीडितम् ।
नरेन्द्रलक्ष्णोपेतं चिन्तामाप नरेन्द्रः ॥ १८० ॥

तस्यास्यं चन्द्रविम्बामं सुभ्रु रम्यं समुन्नमं ।
नीलाः केशाः कुञ्चिताश्च समा दीर्घास्तरङ्गिताः ॥ १८१ ॥

राजीवनेत्रयुगलो विम्बोऽष्टपुटसंवृतः ।
चतुर्दंष्ट्रश्चतुःकिष्कुर्दीर्घास्यो दीर्घबाहुकः ॥ १८२ ॥

चतुर्लंघः करो मत्स्ययवयुक् बैकपर्वतः ।
सिरालुपादो गम्भीरः सूक्ष्मत्वक् त्रिवलीधरः ॥ १८३ ॥

अहो कष्टं नरेन्द्रस्य कस्याप्येष कुले शिशुः ।
जातो नीतः कृतान्तेन कामप्याशां दुरात्मना ॥ १८४ ॥

एनं दृष्ट्वा हि मे बालं मातुरुत्सङ्गशायिनम् ।
स्मृतिमभ्यागतो बालो रोहिताश्वोऽब्जलोचनः ॥ १८५ ॥

सोऽप्येतामेव मे वत्सो वयोऽवस्थामुपागतः ।
नीतो यदि न घोरेण कृतान्तेनात्मनो वशम् ॥ १८६ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

हा वत्स, कस्य पापस्य अपध्यानादिदं महन ।
दुःखमापसितं घोरं यस्यान्तो नोपलभ्यन्त ॥ १८७ ॥

हा नाथ राजन्, भवता मामनाश्रास्य दुःखिताम् ।।

कापि संतिष्ठतास्थाने विस्त्रब्धं स्वीयते कथम् ॥ १८८ ॥

राज्यनाशः सुहृत्त्यागोऽभार्यातनयविक्रयः ।।

हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधे, न कृतं त्वया ॥ १८९ ॥

इति तस्या वचः श्रुत्वा राजा स्वस्थानतश्च्युतः ।।

प्रत्यभिज्ञाय दयितां पुत्रं च निर्धनं गतम् ॥ १९० ॥

कैषा नाम गृहे युक्ताभ्यस्योपिद्वरा भवेत् ।

बालश्च स मृतः कः स्यादिति, राजा विचारयन् ॥ १९१ ॥

कष्टं शैव्येष्वमेषा हि स बालोऽग्रमितीत्यन् ।।

हरोद दुःखसन्तप्तो मूर्च्छामभिजगाम च ॥ १९२ ॥

सा च तं प्रत्यभिज्ञाय तामवस्थामुपागतम् ।।

मूर्च्छितां निपपाता तं निश्चेष्टां धरणीतले ॥ १९३ ॥

चेतः संप्राप्य राजेन्द्रो राजपत्नी च तौ समग्रः ।।

विलेपतु सुसन्तप्ताः शोकभारातिपीडितौ ॥ १९४ ॥

राजोवाच ॥

हा वत्स, मुकुमारं, ते स्वक्षिभ्रूनासिकालकम् ।

पश्यतो मे मुखं दीनं हृदयं किं न दीर्यते ॥ १९५ ॥

तात तातेति, मधुरं ब्रुवाणं स्वयमागतम् ।।

उपगुह्य वदिष्ये कं वत्स वत्सेति मौहृदात् ॥ १९६ ॥

कस्य जानुप्रणीतेन पिङ्गेन श्रित्तिरेणुना ।।

ममोत्तरीयमुत्सङ्गं तथाङ्गं मलमेप्यति ॥ १९७ ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतो मनोद्वयनन्दनः ।

मया कुपित्रा हावत्स विक्रीतो येन वस्तुवत् ॥ १९८ ॥

हृत्वा राज्यमशेषं मे सबान्धवधनं महत् ।

दैवाहिनाऽनृशंसेन दष्टो मे तनयस्ततः ॥ १९९ ॥

अहं दैवाहिवष्टस्य पुत्रस्याननपङ्कजम् ।

निरीक्षन्नपि घोरेण विपेणान्धीकृतोऽधुना ॥ २०० ॥

एवमुक्त्वा तमादाय बालकं चाप्पगद्वद ।

परिष्वज्य च निश्चेष्टो भूर्च्छया निपपात ह ॥ २०१ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

अयं स पुरुषव्याघ्र स्वर्णेवोपलक्ष्यते ।

विद्वज्जनमनश्चन्द्रो हरिश्चन्द्रो न संशयः ॥ २०२ ॥

तथास्य नासिका तुङ्गा अप्रतोऽधोमुखं गता ।

दन्ताश्च मुकुलप्रख्याः ख्यातकीर्तेर्महात्मनः ॥ २०३ ॥

श्मशानभागत कस्मादेष स नरेश्वरः ।

अपहाय पुत्रशोकं साऽपश्यत्पतितं पतिम् ॥ २०४ ॥

प्रहृष्टा विस्मिता दीना भर्तृपुत्राधिपीडिता ।

वीक्षन्ती सा ततोऽपश्यद्भर्तृदण्डं जुगुप्सितम् ॥ २०५ ॥

श्रपाकार्हे मनोमोहं जगामायतलोचना ।

प्राप्य चेतश्च शनकैः स गद्वदमभापत ॥ २०६ ॥

धिक् त्वां दैवात्यकरुणं निर्मर्यादं जुगुप्सितम् ।

येनायममरप्रख्यो नीतो राजा श्रपाकताम ॥ २०७ ॥

राज्यनाशं सुहृत्त्यागं भार्यातिनयविक्रयम् ।

प्रापयित्वापि नो मुक्तश्चण्डालोऽयं कृतो नृपः ॥ २०८ ॥

हा राजन्, जातसन्तापामित्थं मां धरणीतिलात् ।

उत्थाप्य नाथ पर्यङ्कमारोहसि किमुच्यते ॥ २०९ ॥

नाथ पश्यामि ते छत्रं शृङ्गारमथवा पुनः ।

चामरं व्यजनं चापि कोऽयं विधिविपर्ययः ॥ २१० ॥

यस्याग्रे प्रजतः पूर्वं राजानो भृत्यतां गताः ।

स्वोत्तरीयैरकुर्वन्त नीरजस्कं महीतलम् ॥ २११ ॥

सोऽयं कपालसंलग्नघटीघटनिरन्तरे ।

भृतनिर्मात्यसूत्रान्तर्गूढकेले सुदारुणे ॥ २१२ ॥

वसानिष्यन्दसंशुष्कमहीपुटकमण्डिते ।

भस्माङ्गारार्द्धदग्धास्थिमज्जसंघट्टभीषणे ॥ २१३ ॥

गृध्रगोमायुनादार्तनष्टक्षुद्रविहङ्गमे ।

चिताधूमायतिरुचा नीलीकृतदिगन्तरे ॥ २१४ ॥

कुणपास्वादनमुदा संप्रहृष्टनिशाचरे ।

चरत्येमध्ये राजेन्द्रः श्मशाने दुःखपीडितः ॥ २१५ ॥

एवमुक्त्वा समाश्लिष्य कण्ठं राक्षो नृपात्मजा ।

कष्टशोकशताधारा विललापार्तया गिरा ॥ २१६ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

राजन्, स्वप्नोऽथ सप्यं वा यदेतन्मन्यते भवान् ।

तत्कथ्यतां महाभाग मनो वै मुह्यते मम ॥ २१७ ॥

यद्येतदेवं धर्मज्ञ नास्ति धर्मे सहायता ।

तथैव विप्रदेवादिपूजने पालने मुवः ॥ २१८ ॥

नास्ति धर्मः कुतः सत्यमार्जवं चानृशंसता ।

यद्य त्वं धर्मपरमः स्वराज्यादवरोपितः ॥ २१९ ॥

इति तस्या धन्यः श्रुत्वा निश्चस्योष्णं मगद्वदम् ।

कथयामास तन्वद्विधा यथा प्राप्ता श्रपाकता ॥ २२० ॥

रुदित्वा सापि सुचिरं निश्चस्योष्णं सुदुःखिता ।

स्वपुत्रमरणं भीरुर्यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ २२१ ॥

श्रुत्वा राजा तदा वाक्यं निपपात महीतले ।

मृतस्य पुत्रस्य तदा जिह्वया लेलिहन्मुखम् ॥ २२२ ॥

राजोवाच ॥

यमस्य भिक्षां याचावः कृपणौ पुत्रगार्धिनौ ।

तस्मान्छीघ्रं ब्रजावोऽन पुत्रो यत्र प्रियो गतः ॥ २२३ ॥

प्रिये, न रोचये दीर्घं कालं हेशमुपासितुम् ।

नात्मायत्तश्च तन्वद्वि, पश्य मे मन्दभाग्यताम् ॥ २२४ ॥

चण्डालेनाननुज्ञातः प्रवेक्ष्ये ज्वलनं यदि ।

चण्डालदासतां यास्ये पुनरप्यन्यजन्मानि ॥ २२५ ॥

नरके च पतिष्यामि कीटकः कृमिभोजनः ।

वैतरण्यां महापूयवमासृक्क्यायुषिच्छिले ॥ २२६ ॥

अमिपत्रवनं प्राप्य रोदं प्राप्स्यामि दारुणम् ।

तापं प्राप्स्यामि वा प्राप्य महारौरवरौरवौ ॥ २२७ ॥

ममस्य दुग्जलधौ पार प्राणवियोजनम् ।

एकोऽपि नालको योऽयमासीद्वशकर मुत ॥ २२८ ॥

मम दैवाम्बुवेगेन मग्न सोऽपि बलीयसा ।

कथ प्राणान्विमुञ्चामि परायत्तोऽस्मि दुर्गत ॥ २२९ ॥

अथवा नार्तिना क्लिष्टो नर पापमवेक्षते ।

तिर्यक्त्वे नास्ति तद्गुम्ब नासिपत्रवने तथा ॥ २३० ॥

वैतरण्या कुतस्तादृग्यादृश पुत्रविश्रवे ।

सोऽह सुतशरीरेण दीप्यमाने हुताग्ने ॥ २३१ ॥

निपतिष्यामि तन्वङ्गि, क्षन्तव्य कुट्टत मम ।

अनुज्ञाता च गच्छ त्व विप्रवेशम् शुचिस्मिते ॥ २३२ ॥

मम वाक्य च तन्वङ्गि, निषेधादृतमानसा ।

यदि दत्त यदि हुत गुरवो यदि तोपिता ॥ २३३ ॥

परत्र सङ्गमो भूयात्पुत्रेण सह च त्वया ।

इह लोके कुतस्त्वेतद्भविष्यति ममेकितम् ॥ २३४ ॥

यन्मया हसता किञ्चिद्रहस्ये वा शुचिस्मिते ।

अश्लीलमुक्त तत्सर्वं क्षन्तव्य मम याचत ॥ २३५ ॥

राजपत्नीति गर्वेण नावक्षेय म ते द्विज ।

मर्वयन्नेन ते तोष्य स्वामी दैवतवच्छुमे ॥ २३६ ॥

राजपत्न्युयाच ॥

अहमप्यत्र राजर्षे, दीप्यमाने हुताग्ने ।

दुग्जलधौ त्वया मया यास्यामि वै त्वया ॥ २३७ ॥

सह स्वर्गं च नरकं सहैवावां हि मुहूर्त्स्वहे ।

श्रुत्वा राजा तदोवाच एवमस्तु पतिव्रते ॥ २३८ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

ततः कृत्वा चितां राजा आरोप्य तनयं स्वकम् ।

भार्यया सहितश्चासौ बद्धाञ्जलिपुटस्तदा ॥ २३९ ॥

चिन्तयन्परमात्मानमीशं नारायणं हरिम् ।

हृत्कोटरगुहासीनं वासुदेवं सुरेश्वरम् ॥ २४० ॥

अनादिनिधनं ब्रह्म कृष्णं पीतान्धरं शुभम् ।

तस्य चिन्तयमानस्य सर्वे देवाः सवासवाः ॥ २४१ ॥

धर्मं प्रमुखात्, कृत्वा समाजग्मुस्त्वरान्विताः ॥ २४२ ॥

आगत्य सर्वे प्रोचुस्ते भो भो राजन्, शृणु प्रभो ।

अयं पितामहः साक्षाद्धर्मश्च भगवान्स्वयम् ॥ २४३ ॥

माध्याश्च विश्वे मरुतो लोकपालाः सचारणाः ।

नागाः सिद्धाः सगन्धर्वा रुद्राश्चैव तथाश्विनौ ॥ २४४ ॥

एते चान्ये च बहवो विश्वामित्रस्तथैव च ।

विश्वत्रयेण यो मित्रं कर्तुं न शक्तिः पुरा ॥ २४५ ॥

विश्वामित्रस्तु ते मैत्रीमित्रं चाहर्तुमिच्छति ।

आरुरोह ततः प्राप्तो धर्मः शक्रोऽथ गाधिजः ॥ २४६ ॥

धर्मे उवाच ॥

मा राजन्, साहसं कार्ष्णिर्मोऽहं त्वामुपागतः ।

तितिक्षादमसत्यायै स्वगुणैः परितोषितः ॥ २४७ ॥

इन्द्र उवाच ॥

हरिश्चन्द्र महाभाग प्राप्तः शक्रोऽस्मि तेऽन्तिकम् ।
 त्वया सभार्यापुत्रेण जिता लोकाः सनातनाः ॥ २४८ ॥
 आरोह त्रिदिवं राजन्, भार्यापुत्रसमान्वितः ।
 सुदुष्प्रापं नरैरन्यैर्जितमात्मीयकर्मभिः ॥ २४९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

ततोऽमृतमयं वर्णमपमृत्युविनाशनम् ।
 इन्द्रः प्रास्तृजदाकाशाचितास्थानगतः प्रभुः ॥ २५० ॥
 पुष्पवर्षं च सुमहदेवदुन्दुभिनिस्वनम् ।
 ततस्ततो वर्तमाने समाजे देवसकुले ॥ २५१ ॥
 समुत्तस्यौ ततः पुषो राक्षस्तस्य महात्मनः ।
 सुकुमारतनुः सुस्थः प्रसन्नेन्द्रियमानसः ॥ २५२ ॥
 ततो राजा हरिश्चन्द्रः परिष्वज्य सुतं क्षणान् ।
 सभार्यः सुश्रिया युक्तो दिव्यमात्म्याम्बरान्वितः ॥ २५३ ॥
 स्वस्थः संपूर्णद्वयो मुदा परमया युतः ।
 बभूव तत्क्षणादिन्द्रो भूयश्चैनमभापत ॥ २५४ ॥
 सभार्यस्त्वं सपुत्रश्च प्राप्स्यसे सद्गतिं पराम् ।
 समारोह महाभाग, निजानां कर्मणां फलैः ॥ २५५ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

देवराजाननुज्ञातः भ्वाग्निना श्रपयेन वै ।
 अगत्वा निष्कृतिं तम्य नारोऽप्येऽहं मुगलयम् ॥ २५६ ॥

धर्म उवाच ॥

तवैनं भाविनं क्लेशमवगम्यात्ममायया ।

आत्मा श्रपाकतां नीतो दर्शितं तच्च चापलम् ॥ २५७ ॥

इन्द्र उवाच ॥

प्राथ्यते यत्परं स्थानं समस्तैर्मनुजैर्भुवि ।

तदारोह हरिश्चन्द्र, स्थानं पुण्यकृतां नृणाम् ॥ २५८ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

देवराज, नमस्तुभ्यं वाक्यं चैवज्जिबोध मे ।

प्रसादसुमुखं यत्त्वां ब्रवीमि प्रशयान्वितः ॥ २५९ ॥

मच्छोकममनसः कोसलानगरे जनाः ।

तिष्ठन्ति तानपोक्षाय कथं यास्याम्यहं दिवम् ॥ २६० ॥

प्रह्वहत्या गुरोर्घातो गोवधः स्त्रीवधस्तथा ।

तुल्यमेभिर्महापापं भक्त्यागेऽप्युदाहृतम् ॥ २६१ ॥

भजन्तं भक्तमत्याज्यमदुष्ट त्यजतः सुरम् ।

नेह नागुत्र पश्यामि तस्मान्छक, दिवं ध्रज ॥ २६२ ॥

यदि ते महिताः स्वर्गं मया यान्ति सुरेश्वर ।

ततोऽहमपि यास्यामि नरकं वापि तैः सह ॥ २६३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

यहूनि पुण्यपापानि तेषां भिन्नानि वै वृथक् ।

कथं संघातभोग्यं त्वं भूय, स्वर्गमत्राप्यसि ॥ २६४ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

शक्र, भुङ्क्ते नृपो राज्यं प्रभावेण कुटुम्बिनाम् ।

यजते च महायज्ञैः कर्म पौर्त करोति च ॥ २६५ ॥

तच्च तेषां प्रभावेण मया सर्वमनुष्ठितम् ।

उपकर्तृञ्च संत्यक्ष्ये तानहं स्वर्गलिप्सया ॥ २६६ ॥

तस्माद्यन्मम देवेश, किञ्चिदस्ति सुचेष्टितम् ।

दत्तमिष्टमथो जप्तं सामान्यं तैस्तदस्तु नः ॥ २६७ ॥

बहुकालोपभोग्यं हि फलं यन्मम कर्मणः ।

तदस्तु दिनमप्येकं तैः समं त्वत्प्रसादतः ॥ २६८ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा अक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।

प्रसन्नचेता धर्मश्च विश्वामित्रश्च गाधिजः ॥ २६९ ॥

गत्वाऽशु नगरं सर्वे चातुर्वर्ण्यसमायुतम् ।

हरिश्चन्द्रश्च निकटे प्रोवाच विबुधाधिपः ॥ २७० ॥

आगरुहन्तु जनाः शीघ्रं स्वर्गलोकं सुदुर्लभम् ।

धर्मप्रसादात्संप्राप्तं सर्वैर्युष्माभिरेव तु ॥ २७१ ॥

विमानकोटिसंवद्धं स्वर्गलोकान्महीतलम् ।

गत्वायोध्याजनं प्राह दिवमारुह्यतामिति ॥ २७२ ॥

तदिन्द्रश्च वचः श्रुत्वा प्रीत्या तच्च च भूपतेः ।

आनीय रोहिताश्रं च विश्वामित्रो महावपाः ॥ २७३ ॥

अयोध्याख्ये पुरे रम्ये सोऽभ्यपि च नृपात्मजम् ।
 देवैश्च मुनिभिः सिद्धैरभिपिच्य नराधिपम् ॥ २७४ ॥
 राज्ञा सह तदा सर्वे दृष्टपुष्टसुहृज्जनाः ।
 सपुत्रपौत्रदारास्ते दिवमारुरुर्जनाः ॥ २७५ ॥
 पदे पदे विमानास्ते विमानमगमन्नराः ।
 तदा संभूतहर्षोऽसौ हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥ २७६ ॥
 संप्राप्य भूतिमनुलां विमानैः स महीपतिः ।
 आसांचक्रे पुराकारे यप्रप्राकारसंश्रुते ॥ २७७ ॥
 ततस्तस्यद्विमालोक्य श्लोकं तत्रोक्षता जगौ ।
 दैत्याचार्यो महाभागः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ २७८ ॥

शुक्र उवाच ॥

हरिश्चन्द्रसमो राजा न भूतो न भविष्यति ।
 यश्चैतच्छृणुयाद्भक्त्या नैरन्तर्येण मानवः ॥ २७९ ॥
 तेन वेदाः पुराणानि सर्वे मन्त्राः सुसङ्गृहाः ।
 पुष्टाः स्युः पुष्करे तीर्थे प्रयागे सिन्धुसागरे ॥ २८० ॥
 देवागारे कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां विशेषतः ।
 विपुवद्गहणे चैव यत्फलं जपतो लभेत् ॥ २८१ ॥
 तत्फलं लभते चैव संयतात्मा शृणोति यः ।
 श्रुत्वा तु पूजयेद्भक्त्या पुराणं द्विजोत्तमम् ॥ २८२ ॥
 गोभूदिरण्यवस्त्रैश्च तथैवान्नेन जैमिने ।
 येनैवं यत्कृतं पुण्यं तच्छ्रुत्वा न मयोदितुम् ॥ २८३ ॥

अहो नितिश्रामाहात्म्यमहो दानफलं महत् ।

यदागतो हरिश्चन्द्रः पुरीं चेन्द्रत्वमाप्तवान् ॥ २८४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं हरिश्चन्द्रविचेष्टितम् ।

यः शृणोति सुदुःखार्तः स सुखं महदाप्नुयात् ॥ २८५ ॥

स्वर्गार्थी प्राप्नुयात्स्वर्गं पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् ।

भार्यार्थी प्राप्नुयाद्भार्यां राज्यार्थी राज्यमाप्नुयात् ॥ २८६ ॥

इति त्रितीयोऽध्यायः ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोवाचम्यान् नाम

सप्तमाष्टमाध्यायौ ॥

॥ सत्यपरिपालनम् ॥

अपिहवाच ॥

कस्य शापादियं प्राप्ता भवद्विर्विक्रिया परा ।
रूपस्य वयसश्चैव तन्मे वक्तुमिहार्ह्य ॥ १ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

विपुलस्वानिति ख्यातः प्रागासीन्सुनिसत्तमः ।
तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे सुकृपस्तुम्बुरुस्तथा ॥ २ ॥

सुकृपस्य धयं पुत्राश्चत्वारः संयतात्मनः ।
तस्यर्पेर्विनयाचारभक्तिनम्राः सदैव हि ॥ ३ ॥

तपश्चरणशक्तम्य शास्यमानेन्द्रियस्य च ।
यथाभिमतमस्माभिस्तथा तस्योपपादितम् ॥ ४ ॥

समित्पुष्पादिकं सर्वं यज्ञैवाभ्यवहारिकम् ।
एवं तत्राथ वसतां तस्यास्माकं च कानने ॥ ५ ॥

आजगाम महावर्ष्मा भग्नपक्षो जरान्वितः ।
आताम्रनेत्रः मृस्तात्मा पक्षी भूत्वा सुरेश्वरः ॥ ६ ॥

सत्यशौचक्षमाचारमतीवोदारमानमम् ।
जिज्ञासुस्तमृपिश्रेष्ठमस्मच्छापमवाय च ॥ ७ ॥

पश्चिण ऊचुः ॥

द्विजेन्द्र, मां क्षुधाविष्टं परित्रातुमिदार्हसि ।

भक्षणार्थी महाभाग, गतिर्भव ममातुला ॥ ८ ॥

विन्ध्यस्य शिखरे तिष्ठन्पत्रिपत्रेरितेन वै ।

पातितोऽस्मि महाभाग, श्वसनेनातिरंहसा ॥ ९ ॥

सोऽहं मोहसमाविष्टो भूमौ सप्ताहमस्मृतिः ।

स्थितस्तत्राष्टमेनाह्वा चेतनां प्राप्तवानहम् ॥ १० ॥

प्राप्तचेताः क्षुधाविष्टो भवन्तं शरणं गतः ।

भक्ष्यार्थी विगतानन्दो दूयमानेन चेतसा ॥ ११ ॥

तत्कुरुष्वामलमते, मत्प्राणायामचलां मतिम् ।

प्रयच्छ भक्ष्यं विप्रर्षे, प्राणयात्राक्षमं मम ॥ १२ ॥

स एवमुक्त. प्रोवाच तमिन्द्रं पश्चिरूपिणम् ।

प्राणसंधारणार्थाय दास्ये भक्ष्यं तवेप्सितम् ॥ १३ ॥

इत्युक्त्वा पुनरप्येनमपृच्छत्स द्विजोत्तमः ।

आहारः कस्तवार्थाय उपकल्प्यो भवेन्मया ॥ १४ ॥

स चाह नरमांसेन तृप्तिर्भवति मे परा ।

* ऋषिरुवाच ॥

कौमारं ते व्यतिक्रान्तमतीतं यौवनं च ते ॥ १५ ॥

वयसः परिणामस्ते वर्तते नूनमण्डज ।

यस्मिन्नराणां सर्वेषामशेषेच्छा निवर्तते ॥ १६ ॥

स कस्माद्बद्धभावेऽपि सुनृशंसात्मको भवान् ।

क मानुषस्य पिशितं क वयश्चरम तव ॥ १७ ॥

सर्वथा दुष्टभावानां प्रशमो नोपपद्यते ।

अथवा किं समैतेन प्रोक्तेनास्ति प्रयोजनम् ॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्य सदा देयमिति नो भावित मनः ।

इत्युक्त्वा तं स विप्रेन्द्रस्तथेति कृतनिश्चयः ॥ १९ ॥

शीघ्रमस्मान्समाहूय गुणतोऽनुप्रशस्य च ।

उवाच क्षुब्धहृदयो मुनिर्वाक्य सुनिष्ठुरम् ॥ २० ॥

विनयावनतान्सर्बान् भक्तियुक्तान्कृताञ्जलीन् ।

कृतात्मानो द्विजश्रेष्ठा , ऋणैर्युक्ता मया सह ॥ २१ ॥

जातं श्रेष्ठमपत्यं वो यूयं मम यथा द्विजाः ।

गुरुः पूज्यो यदि मतो भवतां परमः पिता ॥ २२ ॥

ततः कुरुष्व मे वाक्यं निर्व्यलीकेन चेतसा ।

तद्वाक्यसमकालं च प्रोक्तमस्माभिरादृतैः ॥ २३ ॥

यद्वक्ष्यति भवांस्तद्वै कृतमेवावधार्यताम् ।

अपिरुवाच ॥

मामेव शरणं प्राप्तो विह्वलः क्षुत्तृषान्वितः ॥ २४ ॥

युष्मन्मासेन येनास्य क्षणं रुमिर्भवेत् वै ।

नृष्णाक्षयश्च रक्तेन तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ २५ ॥

ततो वयं प्रच्ययिताः प्रकम्पोद्धृतसाध्वसाः ।

कष्टं कष्टमिति प्रोच्य नैतत्कुर्मैति चाब्रुम ॥ २६ ॥

कथं परशरीरस्य हेतोर्देहं स्वकं बुधः ।

विनाशयेद्वातयेद्वा यथा ह्यात्मा तथा सुतः ॥ २७ ॥

पितृदेवमनुज्याणां यान्युक्तानि ऋणानि वै ।

तान्यपाकुरुते पुत्रो न शरीरप्रदः सुतः ॥ २८ ॥

तस्मान्नैतत्करिष्यामो नो चीर्णं यत्पुरातनैः ।

जीवन्भद्राण्यवाप्नोति जीवन्पुण्यं करोति च ॥ २९ ॥

मृतस्य देहनाशश्च धर्माद्युपरतिस्तथा ।

आत्मानं सर्वतो रक्ष्यमाहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ३० ॥

इत्थं श्रुत्वा वचोऽस्माकं मुनिः क्रोधादिव ज्वलन् ।

प्रोवाच पुनरप्यस्मान्निर्दहन्निव लोचनैः ॥ ३१ ॥

प्रतिज्ञातं वचो मह्यं यस्मान्नैतत्करिष्यथ ।

तस्मान्मञ्छापनिर्दग्धास्तिर्यग्योनौ प्रयास्यथ ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा तदा सोऽस्मांस्तं विहङ्गममब्रवीन् ।

अन्त्येष्टिमात्मनः कृत्वा शास्त्रतश्चौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३३ ॥

भक्षयस्व सुविस्त्रब्धो मामत्र द्विजसत्तम ।

आहारीकृतमेतत्ते मया देहमिहात्मनः ॥ ३४ ॥

एतावदेव विप्रस्य ब्राह्मणत्वं प्रचक्षते ।

यावत्पतगजात्यङ्ग्य, स्वसत्यपरिपालनम् ॥ ३५ ॥

सत्यपरिपालनम् ।

न यद्वैर्दक्षिणावद्विस्तृत्युण्यं प्राप्यते महत् ।

कर्मणान्येन वा विप्रैर्यत्सत्यपरिपालनात् ॥ ३६ ॥

इत्यृपेर्वचनं श्रुत्वा सोऽन्तर्विस्मयनिर्भरः ।

प्रत्युवाच मुनिं शक्रः पक्षिरूपधरस्तदा ॥ ३७ ॥

योगमास्थाय विप्रेन्द्र, त्यजेदं स्वकलेवरम् ।

जीवजन्तुं हि विप्रेन्द्र, न भक्षामि कदाचन ॥ ३८ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा योगयुक्तोऽभवन्मुनिः ।

तं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा शक्रोऽध्याह् स्वदेहभृत् ॥ ३९ ॥

भो भो विप्रेन्द्र, बुध्यस्व बुद्ध्या बोध्यं बुधात्मक ।

जिज्ञासार्थं मयाऽयं ते अपराधः कृतोऽनघ ॥ ४० ॥

तत्क्षमस्वामलमते, का चेच्छा क्रियतां तव ।

पालनात्सत्यवाक्यस्य प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ ४१ ॥

अद्यप्रभृति ते ज्ञानमैन्द्रं प्रादुर्भविष्यति ।

तपस्यथ तथा धर्मे न ते विघ्नो भविष्यति ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा तु गते शक्रे पिता कोपसमन्वितः ।

प्रणम्य शिरसास्माभिरिदमुक्तो महामुनिः ॥ ४३ ॥

विभ्यतां मरणात्तात, त्वमस्माकं महामते ।

क्षन्तुमर्हसि दीनानां जीवितप्रियता हि नः ॥ ४४ ॥

रागात्क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्दोभोऽभिजायते ।

लोभाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ ४५ ॥

वाणेनाशनिकल्पेन निर्दोषा वनमध्यगा ।

तस्मात्त्वमपि दुर्युद्धे, कव्यादत्वमवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

वनेऽस्मिन्कण्टकाकर्णो व्याघ्ररूप त्वमाप्नुहि ।

शापप्रदानं श्रुत्वेत्थ स राजा पुरत स्थित ॥ १० ॥

प्रोवाच प्राञ्जलिभूत्वा ता मृगी व्यथितेन्द्रियः ।

राजोवाच ॥

स्तन्य तु तनयस्येत्थ प्रयच्छन्ती न मे मत्ता ॥ ११ ॥

अज्ञानेन हता भद्रे, प्रसीद सुसमाधिना ।

व्याघ्ररूपमह मुक्त्वा प्राप्स्ये वै भानुप कदा ॥ १२ ॥

एवविधस्य शापस्य विमोक्षं शस मेऽधुना ।

एवमुक्ते मृगी तस्य प्रोवाच वचन शुभा ॥ १३ ॥

मृग्युवाच ॥

राजन्नन्दशतान्ते तु शापस्यागतया गवा ।

नन्दया सह संवादमासाशान्तो भविष्यति ॥ १४ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

मृग्योक्तैर्वचनै राजा व्याघ्र एवाभवत्तदा ।

नखदग्रायुधोपेतो घोररूपो विभीषण ॥ १५ ॥

तत्रासौ भक्षयन्नास्ते मृगान्दत्त्वा चतुष्पदान् ।

द्विपदानपि तत्रस्थान्कालेन क्रमयोजितान् ॥ १६ ॥

एव तत्र वने तस्य वत्सराणां शतं गतम् ।

गते वर्षशते तस्य वसतस्तु वने तदा ॥ १७ ॥

आयातं गोकुलं काले यवसोदककारणात् ।

श्रीवैगोपैः समार्कार्णं यादवैरिव तद्वनम् ॥ १८ ॥

निशि वासरवोपेतं गोपानां तु शुभप्रदम् ।

एवं तु वसतस्तस्य स्रजूर्जीवनसंसदि ॥ १९ ॥

हृष्टा पुष्टा तथा तुष्टा नन्दा वै नाम नामतः ।

गोमण्डलस्य सा मुख्या हंसवर्णा घटस्त्रया ॥ २० ॥

दीर्घघोणा विभक्ताङ्गी घन्धुरा च तनुत्वचा ।

नीलकण्ठा शुभम्रीवा घण्टाली मधुरस्वरा ॥ २१ ॥

सा च यूथस्य सर्वस्य अग्रे चरति निर्भया ।

घासस्थानं चरेच्छन्नं गत्वैका च यथामुखम् ॥ २२ ॥

यथेष्टकामं सुरभिरच्छिन्नं चरते तृणम् ।

रोहितो नाम तत्रान्यः पर्वतः सरितस्तटे ॥ २३ ॥

अनेककन्दरदरीगुहाशतनिपेवितः ।

तस्य पूर्वोत्तरे भागे घोरे तृणसमाकुले ॥ २४ ॥

मंकटे विपमे दुर्गे भैरवे लोमहर्षणे ।

मृगसिंहसमाकीर्णे बहुश्रापदसेविते ॥ २५ ॥

वेलीवृक्षैश्च गहने शिवाशतनिनादिते ।

दुर्गेऽग्निन्वसते रौद्रः कालरूपी भयंकरः ॥ २६ ॥

द्वीपी शोणितमांसाशी महादंष्ट्रो महाबलः ।

महापर्वतसकाशो मेघगर्जितनि स्वनः ॥ २७ ॥

स्मृतिभ्रशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशाल्लक्षणमिति ।

एव प्रणष्टबुद्धीना रागलोभानुवर्तिनाम् ॥ ४६ ॥

जीविते च सलोभाना प्रसाद कुरु सत्तम ।

योऽयं शापो भगवता दत्त स न भवेत्तथा ॥ ४७ ॥

अपिरुवाच ॥

यन्मयोक्तं न तन्मिव्या भविष्यति कदाचन ।

न मे वागमृतं ग्राहं याचदद्येति पुत्रका ॥ ४८ ॥

यस्माच्च युष्माभिरहं प्रणिपत्य प्रसादित ।

तस्मात्तिर्यक्स्वमापन्ना परं ज्ञानमवाप्स्यथ ॥ ४९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एव ज्ञप्ता स्म भगवन्निपन्ना दैववशात्पुरा ।

वयमित्थं द्विजश्रेष्ठ, खगत्वं समुपागता ॥ ५० ॥

इति श्रीमाकण्ड्यपुराण

तृतीयाध्यायः ॥

॥ नन्दाचरित्रम् ॥

मृत उवाच ॥

अथ देवप्रसन्नं ब्राह्म विमन्ता मा मरिद्वरा ।

तान्मे शीघ्रमुक्त्वा प्रदत्तं नन्दाक्षरं मरिद्वरी ॥ १ ॥

यथा भूता येन कृता कारणेन मरिद्वरा ।

एवमुक्ते पुनर्योऽसौ भीष्मापैतुगन्तवम् ॥ २ ॥

आख्यायितुमुपपन्नम् नन्दा नामेति यत्स्मृतम् ।

अथप्रापरां निन्दमामात्राया प्रमत्तन ॥ ३ ॥

प्रवृत्तोऽसौ मृगान्नु येन तस्मिन्मात्सव्यं ।

तं शब्दं तन्मास्मिन् मृगी गुन्मान्तरे स्थिताम् ॥ ४ ॥

मार्गणेन मुतीक्ष्णेन ता विख्याप पुणेगताम् ।

मा विनाक्य दिश मर्षाम्म हृष्टा शरपाणिनम् ॥ ५ ॥

आह त किं कृतं मृदं त्यैतत्कर्म दुष्टतमम् ।

स्तन्यं यावत्प्रयच्छामि मुनय्याधामुर्गी स्थिता ॥ ६ ॥

तारत्ते मामलोभेन विद्वान्मनुजोभया ।

पिपन्तं धैव मुमं च गतिव्याप्तमेष च ॥ ७ ॥

एवमिधं मृगं राजा न हन्यात्प्रास्त्रया श्रुतम् ।

अन्यं तु तनयस्यास्य प्रयच्छन्ती त्वया हता ॥ ८ ॥

महागुहादरीवक्त्रस्तीक्ष्णदंष्ट्रो नखायुधः ।

नन्दो नाम स धर्मात्मा स च गोपहिते रतः ॥ २८ ॥

अच्छिन्नाप्रेस्तृणैर्दीर्घगोधनं परिरक्षति ।

तस्य यूथपरिभ्रष्टा नन्दा सा तृणतृणया ॥ २९ ॥

चरन्ती व्याघ्रपुरतः सा वै धेनुरूपागता ।

अभ्यवृष तां द्वीपी तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३० ॥

व्याघ्र उवाच ॥

त्वं मेऽद्य विहितो भक्षः स्वयं प्राप्नासि धेनुके ।

पुलस्त्य उवाच ॥

द्वीपिनश्च वचः श्रुत्वा निष्ठुरं लोमहर्षणम् ॥ ३१ ॥

शुभ्ररूपान्वितं बालं भद्रमिन्दुसमप्रभम् ।

सुतं स्मरति सा धेनुः स्नेहाद्रा गद्गदस्वरा ॥ ३२ ॥

दहन्ती पुत्रशोकेन नन्दा सा पुत्रवत्सला ।

रुदती करुणं चैव निराशा पुत्रदर्शने ॥ ३३ ॥

द्वीपी दृष्ट्वा तु तां धेनुं क्रन्दमानां सुदुःखितां ।

उवाच वचनं घोरं धेनुके, किं प्रकथ्यते ॥ ३४ ॥

दैवान्मुखोपपन्नासि भक्षस्त्वं मे यदृच्छया ।

रुदत्या वा हसन्त्या वा नाद्य ते जीवनं भवेत् ॥ ३५ ॥

विहितं भुज्यते लोके म्वयं प्राप्नासि धेनुके ।

मृत्युस्ते विहितोऽयैव वृथा किमनुशोचसि ॥ ३६ ॥

पप्रच्छ तां पुनर्द्विषी किमर्थं रुदितं त्वया ।

कौतुक सांप्रतं जातं महन्मे कथयस्व वै ॥ ३७ ॥

व्याघ्रस्य वचन श्रुत्वा नन्दा वाक्यमथाब्रवीत् ।

नन्दोवाच ॥

क्षन्तुमर्हसि मे सर्वं कामरूप, नमोऽस्तुते ॥ ३८ ॥

त्वां समासाय लोकस्य परित्राणं न विद्यते ।

जीवितं नैव शोचामि प्राप्तव्यं मरणं मया ॥ ३९ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न शोचामि मृगाधिप ॥ ४० ॥

देवैरपि तथा सर्वैर्मर्तव्यमवशैर्ध्रुवम् ।

तस्मात्तु नाहमेवैका व्याघ्र, शोचामि जीवितम् ॥ ४१ ॥

किंतु स्नेहेन मे शोको दुःगेन रुदितं मया ।

अस्ति मे हृदि सन्तापस्तं च त्व श्रोतुमर्हसि ॥ ४२ ॥

प्रथमे वयसि प्राप्ते प्रसूताहं मृगाधिप ।

इष्ट. प्रथमजः पुत्रो मम व्याघ्र, महाबलः ॥ ४३ ॥

क्षीरपायी च मे वत्सस्तृणं नाशपि जिघ्रति ।

स च गोपकुले यद्धः क्षुधार्तो मामवेक्षते ॥ ४४ ॥

तमहं धानुशोचामि कथं जीवन्त्यते मुतः ।

तस्येच्छामि स्तनं दातुं पुत्रम्वेवञ्च गता ॥ ४५ ॥

पाययित्वा च तं वत्समवल्लिहा च मूर्धनि ।

मर्गानामर्पयित्वा नु संदिश्य च हिताहितम् ॥ ४६ ॥

पुनः प्रत्यागमिष्यामि यथेष्टं भक्षयिष्यसि ।

पुलस्त्य उवाच ॥

स नन्दाया वचः श्रुत्वा मृगेन्द्रः पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥

व्याघ्र उवाच ॥

किं ते पुत्रेण कर्तव्यं मरणं किं न बुध्यसे ।

त्रसन्ति सर्वभूतानि मां निरीक्ष्य त्रियन्ति च ॥ ४८ ॥

त्वं पुनः कृपयाविष्टा पुत्र पुत्रेति भापसे ॥ ४९ ॥

न पुत्रा न तपो दानं न माता न पिता सुहृत् ।

शक्नुवन्ति परिव्रातुं नर कालेन पीडितम् ॥ ५० ॥

कथं त्वं गोकुलं गत्वा गोपीजनसमाकुलम् ।

गोलोकप्रतिमं दृष्ट्वा ततः प्रत्यागमिष्यसि ॥ ५१ ॥

पञ्च भूतानि मे भद्रे, पियन्तु रुधिरं तव ।

न निर्विण्णानि भूतानि बाढ्यात्रेण करोम्यहम् ॥ ५२ ॥

नन्दोवाच ॥

अहं प्रथमवत्सा तु मृगेन्द्र, शृणु मे वचः ।

दृष्ट्वा सखीः सुतं बालं गोपांश्च प्रतिपालकान् ॥ ५३ ॥

गोपीजनमुषामन्त्र्य जननीं तां विशेषतः ।

अपथैरागमिष्यामि यदि मन्यसि मृश्च माम् ॥ ५४ ॥

यत्पापं ब्रह्महत्यायां मातापितृवधे तथा ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यच्चहं नागमे पुनः ॥ ५५ ॥

यत्पाप लुब्धकानां तु म्लेच्छानां गरदायिनाम् ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुन ॥ ५६ ॥

गोष्ठे विघ्नाश्च ये कुर्युः स्वपन्त ताडयन्ति च ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुन ॥ ५७ ॥

सकृदत्वा तु यः कन्या द्वितीयं दातुमिच्छति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुन ॥ ५८ ॥

द्विभार्य पुरुषो यस्तु स्नेहादेका प्रपश्यति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुन ॥ ५९ ॥

यस्त्वनर्हान्बलीवर्तान्विषमं ब्राह्मेत्युमान् ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुन ॥ ६० ॥

कथायाः कथ्यमानायां वित्रं कारयते तु यः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुन ॥ ६१ ॥

गृहं यत्यागतं मित्रं निराशं प्रतिगच्छति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुन ॥ ६२ ॥

इत्येतैः पातकैर्घोरैरागमिष्याम्यहं पुन ।
बुद्ध्वा सप्रत्ययं द्वीपी पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ६३ ॥

द्वीप्युवाच ॥

सजातं प्रत्ययोऽस्माकं शपथं नव धेनुषे ॥ ६४ ॥

कदाचिन्मन्यसे गत्वा मूढोऽमौ वधितो मया ।
अत्रापि केचिद्वक्ष्यन्ति शपथं नान्मि पानकम् ॥ ६५ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवां मुक्तौ तथैव च ।

प्राणात्यये समुत्पन्ने श्रद्धातव्यं न च त्वया ॥ ६६ ॥

लोकेऽस्मिन्नास्तिकाः केचिन्मूर्खाः पण्डितमानिनः ।

भ्रामयिष्यन्ति ते बुद्धिं चक्रारुढमिव क्षणान् ॥ ६७ ॥

कुतर्कहेतुदृष्टान्तैरज्ञानावृतचेतसः ।

मोहयन्ति नराः क्षुद्रा आगमार्थाविशारदाः ॥ ६८ ॥

अतश्चान्यपि तथ्यानि दर्शयन्त्यतिपेजलाः ।

समे निम्नोन्नतानीव चित्रकर्मविदो जनाः ॥ ६९ ॥

प्रायः कृतार्थो लोकोऽयं मन्यते नोपकारिणम् ।

वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ७० ॥

न त पश्यामि लोकेऽस्मिन्कृते प्रतिकरोति यः ।

सर्वस्य हि कृतार्थस्य मतिरन्या प्रजायते ॥ ७१ ॥

ऋषिदेवासुरनरैः शपथाः कार्यसिद्धये ।

कृताः परस्परं पूर्वं तांस्तु मन्यामहे वयम् ॥ ७२ ॥

सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसंनिधौ ।

तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्थं निकृन्तति ॥ ७३ ॥

मा ते बुद्धिर्भवेदेवं शपथैरेव वञ्चितः ।

त्वयैव दर्शितं सर्वं यथेष्टं कुरु सांप्रतम् ॥ ७४ ॥

नन्दोवाच ॥

एवमेव मया साधो, कस्त्वां वञ्चयितुं क्षमः ।

आलैव वञ्चितस्तेन यः पर वञ्चयिष्यति ॥ ७५ ॥

द्वीप्युवाच ॥

धेनुके, गच्छ पश्य त्वं पुत्रकं पुत्रवत्सले ।

पाययित्वा स्तनं वत्समवल्लिख्य च मूर्धनि ॥ ७६ ॥

मातरं भ्रातरं दृष्ट्वा मर्त्याम्बजनयान्धवान् ।

सत्यमेवाग्रतः कुन्वा ग्रीष्ममागमनं कुरु ॥ ७७ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

एवं सा शपथान्कृत्वा धेनुर्वै सत्यवादिनी ।

अनुज्ञाता मृगेन्द्रेण प्रयाता पुत्रवत्सला ॥ ७८ ॥

अश्रुपूर्णमुखी दीना चेपमाना मुहुःमिता ।

हम्भारवं प्रमुञ्चन्ती पतिता शोकसागरं ॥ ७९ ॥

करीव चरणग्राहं गृहीतः सलिलाशये ।

अशक्ता तत्परित्राणे विलपन्ती मुहुर्मुहुः ॥ ८० ॥

मा तु वै गोकुलं प्राप्य इन्द्रनशास्तटे स्थितम् ।

श्रुत्वा तु वत्सं क्रोशन्तं पर्यधावत संमुखी ॥ ८१ ॥

उपस्पृश्य तु तं बालं व्याप्पपर्याकुलेक्षणा ।

संप्राप्य मातरं वत्सः शङ्कितः परिपृच्छति ॥ ८२ ॥

वत्स उवाच ॥

न ते पश्यामि सौम्यत्वं शर्म नैवाद्य लक्षये ।

उद्विग्ना चापि ते दृष्टिर्भीता चातीव लक्ष्यसे ॥ ८३ ॥

नन्दोवाच ॥

पित्र पुत्र, स्तनं मेऽद्य कारणं यदि पृच्छसि ।

अशक्ताहं तवाख्यातुं कुरु तृप्तिं यथेप्सितम् ॥ ८४ ॥

अपश्चिमं तु ते पुत्र दुर्लभं मातृदर्शनम् ।

एकाहमद्य मे पीत्वा प्रभाते कस्य पास्यसि ॥ ८५ ॥

मयाद्य पुत्र गन्तव्यं शपथैरागता ह्यहम् ।

क्षुत्क्षामस्य तु व्याघ्रस्य दातव्यं चालजीवितम् ॥ ८६ ॥

नन्दायाश्च यच्च श्रुत्वा वत्सो वचनमब्रवीन् ।

वत्स उवाच ॥

अहं तत्र गमिष्यामि यत्र त्वं गन्तुमिच्छसि ॥ ८७ ॥

श्लाघ्यं ममापि मरणं त्वया सह न संशयः ।

एकाकिनापि मर्तव्यं मयापि च त्वया विना ॥ ८८ ॥

यदि मां सहितं मातृवने व्याघ्रो हनिष्यति ।

या गतिर्मातृभक्तानां ध्रुव सा मे भविष्यति ॥ ८९ ॥

तस्मादवश्यं यास्यामि त्वया सह न संशयः ।

अथवा तिष्ठ मातस्त्व शपथाः सन्तु ते मम ॥ ९० ॥

जननीविप्रयुक्तस्य जीविते किं प्रयोजनम् ।

अनाथस्य हि मे नित्य को हि नाथो भविष्यति ॥ ९१ ॥

नास्ति मातृसमो बन्धुर्वालानां क्षीरपायिनाम् ।

नास्ति मातृसमो नाथो नास्ति मातृसमा गतिः ॥ ९२ ॥

नास्ति मातृसमः स्नेहो नास्ति मातृसमं सुखम् ।

नास्ति मातृसमो देव इह लोके परत्र च ॥ ९३ ॥

एतं वै परमं धर्मं प्रजापतिविनिर्मितम् ।

ये तिष्ठन्ति सदा पुत्रास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ९४ ॥

नन्दोवाच ॥

ममैव विहितो मृत्युर्न त्वं पुयागमिष्यसि ।

न चायमल्पजीवानां मृत्युः स्यादन्यमृत्युना ॥ ९५ ॥

अपश्चिमस्त्वयं पुत्र, मातृसन्देश उत्तमः ।

अत्र तिम्रस्व मद्वाक्ये सतः शुश्रूषणं पुनः ॥ ९६ ॥

जले वने च विचरन्प्रमादं मा करिष्यसि ।

प्रमादात्मर्षभूतानि विनश्यन्ति न मंगयः ॥ ९७ ॥

न च लोभेन कर्तव्यं विपमस्थं तृणं कचिन ।

लोभाद्विनाशः सर्वेषामिह लोके परत्र च ॥ ९८ ॥

समुद्रमदवीं दुर्गं विशन्ते लोभमोहिताः ।

लोभादकार्यमत्युग्रं विद्वानपि ममाचरेत् ॥ ९९ ॥

लोमात्प्रमादाद्विन्मग्नाभिविधैः क्षीयते जगत् ।

तन्माहोभं न कुर्वीत न प्रमादं न विश्रमेत् ॥ १०० ॥

आत्मा हि सत्तमं पुत्र रश्मितव्यः प्रयवतः ।

सर्वेभ्यः आपदेभ्यश्च स्लेच्छचौरादिमङ्कटे ॥ १०१ ॥

तिरश्चां पापयोनीनामेकव वसतामपि ।

विपरीतानि चित्तानि विज्ञायन्ते न पुत्रक ॥ १०२ ॥

नखिनां च तदीनां च शृङ्गिणां शस्त्रधारिणां ।

विश्रामो नैव कर्तव्यः स्त्रीणां प्रेक्ष्यजनस्य च ॥ १०३ ॥

न विश्रसेदविश्रमस्ते विश्रस्ते नातिविश्रमेत् ।

विश्रासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ॥ १०४ ॥

न विश्रसेत्स्वदेहेऽपि बालेऽप्याभीलचेतसि ।

वक्ष्यन्ति गूढमत्यर्थं सुप्रमत्ते प्रमादतः ॥ १०५ ॥

गन्धः सर्वत्र सततमाघ्रातव्यः प्रयवतः ।

गावः पश्यन्ति गन्धेन राजानश्चारचक्षुषा ॥ १०६ ॥

नैकस्तिष्ठेद्वने घोरे धर्ममेव प्रथिन्तयेत् ।

न चोद्वेगस्त्वया कार्यः सर्वस्य मरणं ध्रुवम् ॥ १०७ ॥

यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य तिष्ठति ।

विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः ॥ १०८ ॥

पुत्रानित्यं जगत्सर्वं तत्रैकः ज्ञोचमे कथम् ।

तावत्त्वं शोकमुत्सृज्य मद्वाक्यमनुपालय ॥ १०९ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

शिरस्याघ्राय तं पुत्रमवलिह्य च मूर्धनि ।

शोकेन महताविष्टा बाष्पव्याकुललोचना ॥ ११० ॥

विनिश्चसन्ती नागीव दीर्घमुष्णं मुहुर्मुहुः ।

पुत्रहीनं जगच्छून्यं प्रपश्यन्तीव साऽभवत् ॥ १११ ॥

महापङ्कनिमग्नेव तिष्ठन्ती चावसीदति ।

विलप्य नन्दिनी पुत्रमुवाचेद पुनर्वचः ॥ ११२ ॥

नन्दोवाच ॥

नास्ति पुत्रसमः श्रेष्ठो नास्ति पुत्रसमं सुखम् ।

नास्ति पुत्रसमा प्रीतिर्नास्ति पुत्रसमा गतिः ॥ ११३ ॥

अपुत्रस्य गृहे शून्यमपुत्रस्य जनस्तथा ।

पुत्रेण लभते लोकानपुत्रो नरकं ध्रुवम् ॥ ११४ ॥

लोको वदति वाक्यानि चन्दनं किल शीतलम् ।

पुत्रगात्रपरिवङ्गश्चन्दनादपि शीतलः ॥ ११५ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

इति पुत्रगुणानुक्त्वा निरीक्ष्य च पुनः पुनः ।

स्वमातरं सर्वगोपीस्त्वरमाणा च पृच्छति ॥ ११६ ॥

नन्दोवाच ॥

यूथस्याग्रे चरन्ती मामाससाढ मृगाधिप ।

मुक्ताह तेन क्षपयै पुनर्यास्यामि तत्र वै ॥ ११७ ॥

मुत च मातरं चैव सर्वार्द्रं च गोकुलम् ।

आगता सत्ययावयेन पुनर्यास्यामि तत्र वै ॥ ११८ ॥

मातः श्रमस्व तत्सर्वं दौर्दृशित्याद्यन्मया कृतम् ।

मुतस्तवाय दौहित्रं विमन्यद्यद्विभीक्ष्णम् ॥ ११९ ॥

विपुले, चम्पके, वामे, भट्टे, मुरभि, मालिनि ।

बसुधारे, प्रिये, नन्दे, महानन्दे, घटम्रवे ॥ १२० ॥

अज्ञानाञ्ज्ञानतो वापि यदुक्तं किञ्चिदप्रियम् ।

तत्तत्तमस्य महाभागा यथान्यथा कृतं मया ॥ १२१ ॥

सर्वा सर्वगुणोपेता सर्वलोकस्य मातरः ।

सर्वा सर्वप्रदा नित्यं श्रमस्य मम बालकम् ॥ १२२ ॥

अनाथं विकलं दीनं रक्षध्वं मम पुत्रकम् ।

मातृशोकाग्निसन्तप्तं भगिन्यः पालयिष्यथ ॥ १२३ ॥

भगिनीनामयं पुत्रो ह्यर्पितः स्वसुतो मया ।

पाल्यो बालश्च सर्वाभिः पोष्यः पाल्यश्च पुत्रवन् ॥ १२४ ॥

तस्मादनाथं मद्धीनं पुत्रवत्पालयिष्यथ ।

श्रमध्वं च महाभागा याम्येऽहं सत्यमंश्रयान् ॥ १२५ ॥

न चिन्ता महती कार्या सखीभिश्च कथंचन ।

प्रथमस्यास्य जातस्य स्थितं मरणमग्रतः ॥ १२६ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

श्रुत्वा तु नन्दावचनं माता सख्यश्च दुःखिताः ।

विपादं परमं जग्मुरिदमूचुः सुविस्मिताः ॥ १२७ ॥

मातृसख्य ऊचुः ॥

अहोऽत्र महदाश्चर्यं यद्वशाग्रवचनात्तव ।

प्रवेष्टुमुद्यता भीमं नन्दिनी सत्यवादिनी ॥ १२८ ॥

शपथैः सत्यवाक्येन बन्धयित्वा महाभयम् ।

नाशितव्यं प्रयत्नेन आत्मरक्षा यथा तथा ॥ १२९ ॥

नन्दे, न चैव गन्तव्यमधर्मोऽयं कृतस्त्वया ।

यद्बालं स्वसुतं त्यक्त्वा सत्यलोभेन गम्यते ॥ १३० ॥

अत्र गाथा पुरा गीता ऋषिभिर्धर्मवादिभिः ।

प्राणत्यागे ममुत्पन्ने शपथैर्नास्ति पानकम् ॥ १३१ ॥

उक्तवानृतं भवेद्यत्र प्राणिनां प्राणरक्षणम् ।

अनृतं तत्र सत्यं स्यात् मत्यमप्यनृतं भवेत् ॥ १३२ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवां मुक्तौ तथैव च ।

ब्राह्मणानां विपत्तौ च शपथैर्नास्ति पातकम् ॥ १३३ ॥

नन्दोवाच ॥

परेषां प्राणरक्षार्थं ब्रह्मण्येवानृतं वचः ।

नालार्थमुत्सहे वक्तुं जीवितार्थं कथंचन ॥ १३४ ॥

एकः मंश्रिष्यते गर्भे मरणे भरणे तथा ।

भुङ्क्ते चैकः सुरां दुःखमतः सत्यं ब्रह्मण्यहम् ॥ १३५ ॥

सत्ये प्रतिष्ठिता लोका धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ।

उदधिः सत्यवाक्येन भर्थादां न विलङ्घति ॥ १३६ ॥

विष्णवे प्रथिर्था दत्त्वा बलिः पातालमास्थितः ।

छद्मनापि बलिर्बद्धः सत्यवाक्येन तिष्ठति ॥ १३७ ॥

प्रवर्धमानः शैलेन्द्रः प्रतशृङ्गः समुच्छिद्यते ।

सत्येन संस्थितां विन्ध्यः प्रबन्धं नातिवर्त्तते ॥ १३८ ॥

स्वर्गो मोक्षस्तथा धर्मः सत्ये वाचि प्रतिष्ठितः ।

यस्तां लोपयते वाचमशेषं तेन लोपितम् ॥ १३९ ॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपश्यते ।

किं तेन न कुतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ १४० ॥

तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्थं निकृन्तति ।

यास्यामि नरकघोरं विलोप्यात्मानमात्मना ॥ १४१ ॥

अगाधसलिले शुद्धे सत्यतीर्थे क्षमाऋदे ।

स्नात्वा पापविनिर्मुक्तं प्रयाति परमा गतिम् ॥ १४२ ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विजिग्यते ॥ १४३ ॥

सत्यं साधु तपः श्रुतं च परमं कुंशादिभिर्वर्जितं

साधूनां निकृपं सतां कुलधनं सर्वाश्रमाणां वरम् ।

स्वाधीनं च सुदुर्लभं च जगत् साधारणभूषणं

यन्मलेच्छोऽप्यभिधाय गच्छति दिव तत्स्यज्यते वा कथम् ॥

सत्यं ऊचुः ॥

नन्दे, सा त्वं नमस्कार्यां सैवैरपि सुरामुरैः ।

या त्वं परममत्येन प्राणास्त्यजसि दुस्त्यजान् ॥ १४५ ॥

ब्रूम किं तत्र कल्याणि, या त्वं धर्मधुरधरा ।

मत्येनानेन नाप्राप्य त्रैलोक्ये नस्तु किञ्चन ॥ १४६ ॥

अवियोगं च पश्यामम्यागादम्यात्सुतेन हि ।

नार्यां कल्याणचित्तायां नापदं सन्ति कुत्रचिन् ॥ १४७ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

दृष्ट्वा गोर्पाजनं मर्षं परिक्रम्य च गोकुलम् ।

नन्दः सप्रस्थितां देवान्दृष्ट्वाश्चापश्यत् सा पुनः ॥ १४८ ॥

भित्तिं चरुणमग्निं च वायुं चापि निशाकरम् ।

दश दिग्देवतावृश्चाभ्रवज्राणि घटं महः ॥ १४९ ॥

मर्वान्विज्ञापयामास प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ॥ १५० ॥

नन्दोवाच ॥

ये सश्रिता वने मिद्धा सर्वाश्च वनदेवता ।

वने चरन्त शरण ते रक्षन्तु सुत मम ॥ १५१ ॥

चम्पकाशोकपुलागा सरलार्जुनकिंशुका ।

शृण्वन्तु पाप्मा सर्वे सन्तः मम विहङ्गम ॥ १५२ ॥

बालमेकायिन दीन चरन्त विपमे वने ।

रक्षध्व वत्सल बाल स्नेहात्पुत्रमिवौरम्मम ॥ १५३ ॥

मातापितृवीहीन च अनाथ दीनमानसम् ।

विचरन्तमिमा भूमिं व्रन्दमान सुदु खितम् ॥ १५४ ॥

तस्येह व्रन्दमानस्य मत्पुत्रस्य महावने ।

महाशोकाभिभूतस्य क्षुत्पिपासातुरस्य च ॥ १५५ ॥

शून्यस्यैकाकिन सर्व जगच्छून्य प्रपश्यत ।

चरमाणस्य कर्तव्य सानुक्रोशैस्तु रक्षणम् ॥ १५६ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

एव सदिदं बहुल पुत्रस्नेहवश गता ।

शोकाग्निनातिसर्दीप्ता निराशा पुत्रदर्शने ॥ १५७ ॥

त्रियुक्ता चक्रवार्काव लतेव पतिता तरो ।

अन्धेव यष्टिरहिता प्रस्त्रलन्ती पदे पदे ॥ १५८ ॥

अगच्छत्मा पुनस्तत्र यत्रामौ पिशिताशन ।

आस्ते विम्फूर्जितमुखस्तीक्ष्णदष्टो भयावह ॥ १५९ ॥

तावत्तदग्रतो वत्स ऊर्ध्वपुच्छोऽतिवेगवान् ।

आगम्य मातुरग्रे स मृगेन्द्रस्याग्रतोऽभवन् ॥ १६० ॥

आगतं तु सुतं दृष्ट्वा मृत्यु तं चाग्रत स्थितम् ।

व्याघ्र इष्ट्वा तु मा धेनुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६१ ॥

नन्दोवाच ॥

भो भो मृगेन्द्राऽऽगताहं सत्यधर्मव्रते स्थिता ।

कुरु हृत्तिं यथाकामं मम मामेन माम्प्रतप्तम् ॥ १६२ ॥

तृप्यन्तु पञ्चभूतानि पिव त्व शोणित मम ।

मृतायां मयि च व्याघ्र भक्षस्वेमं सुपुत्रकम् ॥ १६३ ॥

द्वीप्युवाच ॥

स्वागतं तव पत्न्याणि धेनुके सत्यवादिनि ।

न हि सत्यव्रता किञ्चिदशुभं भवति कचित् ॥ १६४ ॥

त्वयोक्तं धेनुके, पूर्व मत्स्य प्रत्यागमे पुनः ।

तेन मे कौतुक जातं प्राप्तागच्छेत्कथं पुनः ॥ १६५ ॥

तव मत्स्यपरीश्रार्थं प्रेषितामि मया पुनः ।

अन्यथा मा ममामाग्य जीवन्ती याम्यमे वथम् ॥ १६६ ॥

तत्र न. कौतुक जातं मत्स्यस्यान्वेषणं मम ।

तस्मादनेन मत्स्येन मुत्तामि च मयाधुना ॥ १६७ ॥

भगिनी भवमे मय्य भगिनेयः सुतस्तव ।

दत्तोपदेशामि शुभं मम पापिष्ठकर्मणः ॥ १६८ ॥

मत्से प्रतिष्ठिता लोका धर्म सत्ये प्रतिष्ठित ।

सत्येन गौ श्रीरधारा प्रमुञ्चति हविष्वियाम् ॥ १६९ ॥

म वै धन्यतमो लोको यस्ते क्षीरेण जीवति ।

भूमे प्रदेशा धन्यास्ते सत्पणा वीरुध शुभे ॥ १७० ॥

ते धन्यान्मे कृतार्थाश्च तैरेव मुकुत कृतम् ।

तैराप्त जन्मन मार ये पिबन्ति पयस्तत्र ॥ १७१ ॥

मृगेन्द्र प्रत्यय नृद्धा विस्मय परम गत ।

प्रत्यादेशोऽयमस्माक सत्य देवै प्रदर्शित ॥ १७२ ॥

मत्स्यमेव गवा दृष्ट्वा न मे रोचति जीवितम् ।

तत्करिष्ये अह कर्म येन मुञ्चामि किल्बिषाम् ॥ १७३ ॥

मया जीवसद्दृष्टाणि भक्षितानि हतानि च ।

गति का तु गमिष्यामि दृष्ट्वा गोसत्यमीदृशम् ॥ १७४ ॥

अह पापो दुराचारो नृशंसो जीवयातुक ।

कास्तु लोकान गमिष्यामि कृत्वा कर्म सुदारुणम् ॥ १७५ ॥

गमिष्ये पुण्यतीर्थानि करिष्ये पापमोचनम् ।

पतिष्ये गिरिमारुह्य विशेयाऽपि हुताशनम् ॥ १७६ ॥

धेनोऽग्न यन्मया कार्यं तप पापविशुद्धये ।

तदादिशस्व सक्षेपात्त कालो निम्तरम्य तु ॥ १७७ ॥

प्रेतुक्त्याच ॥

तप कृते प्रशंसन्ति प्रेताया ज्ञानकर्म च ।

द्वापरे यत्तमेवाहुर्दानमेक कलौ युगे ॥ १७८ ॥

सर्वेषामेव दानानामिदमेवैकमुत्तमं ।

अभयं सर्वभूतानां नास्ति दानमतः परम् ॥ १७९ ॥

चराचराणां भूतानामभयं यः प्रयच्छति ।

न सर्वभयसंत्यक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १८० ॥

नास्त्यहिंसासमं दानं नास्त्यहिंसासमं तपः ।

यथा हस्तिपदे ह्यन्यत्पदं सर्वं प्रलीयते ॥ १८१ ॥

सर्वे धर्मास्तथा व्याघ्र प्रलीयन्ते ह्यहिंसया ।

योगयूक्षस्य सा छाया तापत्रयविनाशिनी ॥ १८२ ॥

धर्मज्ञानेऽस्य पुष्पाणि स्वर्गमोक्षौ फले तथा ।

दुःखत्रयाभिसन्तप्राङ्छायां योगतरोः श्रिताः ॥ १८३ ॥

न बाध्यन्ते पुनर्दुःखैः प्राप्य निर्वाणमुत्तमम् ।

इत्येतत्परमं श्रेयः कीर्तितं ते ममासतः ॥ १८४ ॥

ज्ञातं चैव त्वया सर्वं केवलं मां तु पृच्छमि ।

द्वीप्युवाच ॥

अहं शृण्वा पुरा क्षप्तो व्याघ्ररूपेण मंस्थितः ॥ १८५ ॥

ततः प्राणिबधात्सर्वमशेषमपि विष्मृतम् ।

त्वत्संपर्कोपदेशेन संजातं स्मरणं मम ॥ १८६ ॥

त्वं चाप्यनेन सत्येन गमिष्यसि परां गतिम् ।

तदहं त्वां पुनः पृच्छे प्रभमेकं हृदि स्थितम् ॥ १८७ ॥

मात्रं वर्षशतं जातं चिन्तयानस्य मे शुभे ।

भवतीभाग्ययोगेन कदाचित्स्वर्गशोभने ॥ १८८ ॥

कृतं धर्मस्य संस्थानं मतां मार्गे प्रतिष्ठितम् ।

किं तेऽभिधानं कल्याणि, ब्रूहि मे तच्च शोभनम् ॥ १८९ ॥

नन्दावाच ॥

मम नन्देति संज्ञा तु कृता नन्देन स्वामिना ।

सांप्रतं भक्षयस्वेति तिष्ठेस्त्वं केन हेतुना ॥ १९० ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

नन्देति श्रुत्वा तन्नाम मुक्तः प्रापात्प्रभञ्जनः ।

पुनर्नृपत्वमापन्नो बलरूपसमन्वितः ॥ १९१ ॥

एतस्मिन्नन्तरे धर्मस्तां नन्दां मत्प्रवादिनीम् ।

शृणु समागमत्तत्र प्राप्नोषीषि यशस्यिनीम् ॥ १९२ ॥

धर्म उवाच ॥

तव मत्प्रवादिनां धर्मोऽहमिह चागतः ।

नन्दं शृणीष्व भद्रं ते धरं वरतम हि यत् ॥ १९३ ॥

एवमुक्ता तु सा देवी नन्दा तं प्रार्थयद्वरम् ।

नन्दावाच ॥

तवानुभावात्ममुता गच्छामि पदमुत्तमम् ।

भवत्विदं शुभं तीर्थं मुनीनां धर्मदायकम् ॥ १९४ ॥

मन्नाम्ना च भरिदिय नन्दा नाम मरुवती ।

वरप्रदानाद्देवेश, तदेतत्प्रार्थितं मया ॥ १९५ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

सा नाभ्रणाद्रता देवी म्यान गन्तव्यां शुभम् ।

प्रभञ्जनापि तन्नाम मन्नाम्ना प्राप्नुयाजितम् ॥ १९६ ॥

नन्दा येन गता स्वर्गं नन्दां प्राप्य सरस्वतीम् ।
 तेनाऽऽख्येयं बुधैस्तस्याः कृता नन्दासरस्वती ॥ १९७ ॥

सरस्वती पुनस्तस्माद्वनात्खर्जूरसंज्ञितात् ।
 दक्षिणेन पुनर्याता पावयन्ती धरातलम् ॥ १९८ ॥

इति श्रीमहापुराणे पापे नन्दाप्रार्थनामाहात्म्ये
 अष्टादशाध्यायः ॥

॥ ब्राह्मणव्याधसंवादः ॥

— — — — —

मार्कण्डेय उवाच ॥

कश्चिद्विजातिप्रवरं वेदाध्यायी तपोधन ।

तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भाग्य ॥ १ ॥

साङ्गोपनिषदां वेदानधीते द्विजसत्तमः ।

स पृथुमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुधारयन्स्थितः ॥ २ ॥

उपरिष्ठाञ्च पृथुस्य धलाका सन्यलीयत ।

तया पुरीषमुत्तृष्टं ब्राह्मणस्य तद्गोपरि ॥ ३ ॥

तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।

भृशं क्रोधाभिभूतेन धलाका मा निरीभ्रिता ॥ ४ ॥

अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्दरणीतले ।

धलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाय ॥ ५ ॥

कामण्यादभिमन्तम पर्यशोचत तं द्विजः ।

अकार्यं कृतवानस्मि गोपरागयलात्कृतः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

शयुक्त्वा यदृशो विद्वान्ग्राम भ्रमाय मंभिनः ।

ग्रामं मुषीनि प्रवरन्तुलानि भग्नरंभ ॥ ७ ॥

प्रविष्टस्तत्कुल यत्र पूर्वं चरित्वास्तु स ।

देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठेत्युक्तं स्त्रिया तत ॥ ८ ॥

शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ।

एतस्मिन्नन्तरे राजन्, क्षुधा सपीडितो भृशम् ॥ ९ ॥

भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ।

सा तु दृष्ट्वा पतिं सार्धं ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ॥ १० ॥

पाशमाचमनीयं च ददौ भर्तुस्तथासनम् ।

प्रह्ला पर्यचरणापि भर्तारमसितेक्षणा ॥ ११ ॥

आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैश्च मधुरैस्तथा ।

उच्छिष्टं भाविता भर्तुर्भुङ्क्ते नित्यं युधिष्ठिर ॥ १२ ॥

दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ।

कर्मणा मनसा वाचा नान्यचित्ताभ्यगात्पति ॥ १३ ॥

त सर्वभाषोपगता पतिशुश्रूषणे रता ।

साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ॥ १४ ॥

भर्तुश्चापि हिते युक्ता सततं सानुवर्तते ।

देवतातिथिभृत्यानां श्रृङ्खलशुरयोस्तथा ॥ १५ ॥

शुश्रूषणपरा नित्यं सततं सयतेन्द्रिया ।

मा ब्राह्मणं ततो दृष्ट्वा मरिधतं भैक्षकाद्रिणम् ॥ १६ ॥

गुरुरर्ता पतिशुश्रूषा मम्माराथ शुभेश्रणा ।

प्रीडिता माभवत्सार्धं तदा भरतसत्तम ॥ १७ ॥

भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ।

ब्राह्मण उवाच ॥

किमिदं भवति, त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वरानने ॥ १८ ॥

उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ।

मार्कण्डेय उवाच ॥

ब्राह्मणं कोपसतसं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ १९ ॥

दृष्ट्वा सार्धं मनुष्येन्द्र, सान्त्वयन् वचोऽप्रवीण ।

स्त्री उवाच ॥

क्षन्तुमर्हसि मे विप्र, भर्ता मे दैवतं महत् ॥ २० ॥

न चापि क्षुधितं श्रान्तं प्राप्तं शुश्रूषितो मया ।

ब्राह्मण उवाच ॥

ब्राह्मणा न गरीयासो गरीयास्ते पति कृत ॥ २१ ॥

ग्रहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ।

इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किंपुनर्मानवा भुवि ॥ २२ ॥

अवलिप्ते, न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ।

ब्राह्मणा ह्यग्निमन्त्रा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २३ ॥

स्त्री उवाच ॥

नाहं बलाका विप्रपते, त्यज क्रोधं तपोधन ।

अनया क्रुद्धया दृष्ट्वा क्रुद्धं किं मां करिष्यामि ॥ २४ ॥

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विन ।

अपराधमिमं विप्रं क्षन्तुमर्हामि मेऽनघ ॥ २५ ॥

जानामि तेजो विप्राणा महाभाग्य च धीमताम् ।
 अपेय सागर क्रोधात्कृतो हि लवणोदक ॥ २६ ॥
 तथैव दीप्रतपसा मुनीना भावितात्मनाम् ।
 तपसा क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २७ ॥
 ब्राह्मणाना परिभवाद्वातापि सुदुरात्मवान् ।
 अगस्त्यमृषिमासान् जीर्णं क्रूरो महासुर ॥ २८ ॥
 बहु प्रभावा श्रुयन्ते ब्राह्मणाना महात्मनाम् ।
 क्रोध मुविपुलो ब्रह्मन्, प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २९ ॥
 अस्मिस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्, क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।
 पतिशुश्रूषया धर्मो य स मे रोचते द्विज ॥ ३० ॥
 दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवत परम् ।
 अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ ३१ ॥
 शुश्रूषाया फलं पश्य पत्नुर्ब्राह्मण, यादृशम् ।
 बलाका हि त्वया दग्धा रोपात्तद्विदित मया ॥ ३२ ॥
 क्रोधं शत्रुं शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
 यः क्रोधमोहौ त्यजति त देवा ब्राह्मण विदुः ॥ ३३ ॥
 यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विन ।
 सर्वधर्मेषु चरतस्त देवा ब्राह्मण विदुः ॥ ३४ ॥
 यो वदेदिह मत्पानि गुरुन्मतोपयेत च ।
 हिंमितश्च न हिंसेत त देवा ब्राह्मण विदुः ॥ ३५ ॥

धर्मं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्याय दममार्जवम् ।

इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥ ३६ ॥

सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ।

दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ३७ ॥

श्रुतिप्रमाणो धर्मः म्यादिति वृद्धानुशामनम् ।

बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ॥ ३८ ॥

भवानपि च धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

न तु तत्त्वेन भगवन्, धर्मं वेत्सीति मे मतिः ॥ ३९ ॥

यदि विप्र, न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ।

धर्मव्याधं ततः पृच्छं गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥ ४० ॥

मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ४१ ॥

तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ।

अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हन्मनिन्दित ॥ ४२ ॥

स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्ममभिविद्वते ।

ब्राह्मण उवाच ॥

प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ॥ ४३ ॥

उपालम्भस्त्वया युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि माधयिष्यामि शोभने ॥ ४४ ॥

धन्या त्वमासि कल्याणि, यथाः स्याद्भूतमीदृश्य ॥ ४५ ॥

जानामि तेजो विप्राणां महामाग्यं च धीमताम् ।

अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २६ ॥

तथैव दीप्रतपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।

एषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २७ ॥

ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिः सुदुरात्मवान् ।

अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २८ ॥

यद्ब्रु प्रभावाः श्रुयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।

क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्, प्रमादश्च महात्मनाम् ॥ २९ ॥

अस्मिस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्, श्रन्तुमर्हसि मेऽनघ ।

पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ ३० ॥

दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।

अविशेषेण तस्याहं कुर्या धर्मं द्विजोत्तम ॥ ३१ ॥

शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण, यादृशम् ।

घलाका हि त्वया दग्धा रोपात्तद्विदितं मया ॥ ३२ ॥

क्रोधः शत्रुः शरीरम्यो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।

यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३ ॥

यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।

मर्वधर्मेषु चरतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४ ॥

यो वदेदिह सत्यानि गुरुन्मन्तोपयेत च ।

हिंसितश्च न हिमेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५ ॥

हृष्टपुष्टजनाकीर्णी नित्योत्सवसमाकुलाम् ।

सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्ता ब्राह्मण समतिक्रमन् ॥ ७ ॥

धर्मव्याधमग्रच्छन्न म चास्य कथितो द्विजैः ।

अपश्यत्तत्र गत्वा त सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥ ८ ॥

मार्गमाहिपमासानि विक्रीणन्त तपस्विनम् ।

आकुलत्वाच्च प्रेतृणामेकान्ते सस्थितो द्विज ॥ ९ ॥

स तु ज्ञात्वा द्विज प्राप्त महसा मभ्रमोस्थित ।

आजगाम यतो विप्र स्थित एकान्तदर्शने ॥ १० ॥

व्याध उवाच ॥

अभिवाद्ये त्वा भगवन् , स्वागत ते द्विजोत्तम ।

अह व्याधो हि भद्र ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ ११ ॥

एकपत्न्या यदुक्तोऽमि गच्छ त्व मिथिलामिति ।

जानाम्येतदह सर्व यदर्थ त्वमिहागत ॥ १२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्य म विप्रो भृशविस्मित ।

द्वितीयमिन्माध्वर्यमित्यमन्यत म द्विज ॥ १३ ॥

अदेशस्थ हि ते स्थानमिति व्याधोऽत्रवीदिदम् ।

गृह गच्छाच्च भगवन् , यदि ते रोचतेऽनघ ॥ १४ ॥

नाढमित्येव त विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीन् ।

अग्रतस्तु द्विज कृत्वा म जगाम गृह प्रति ॥ १५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तया विमृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।

विनिन्दन्म स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ॥ ४६ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं क्षिया प्रोक्तमशेषतः ।

विनिन्दन्म स्वमात्मानमागम्युत उवाचभौ ॥ १ ॥

चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।

श्रद्धानेन वै भाव्यं गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २ ॥

कृतात्मा धर्मवित्तम्यां व्याधो निवसते किल ।

तं गच्छाम्यहमगैव धर्मं द्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३ ॥

इति मंचिन्त्य मनसा श्रद्धधानः क्षिया वचः ।

यलाकाप्रत्ययेनाभौ धर्म्यश्च वचनैः शुभैः ॥ ४ ॥

संप्रतम्ये म मिथिलां कौनूहलसमन्वितः ।

अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५ ॥

ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ।

धर्ममेतुममार्कानां यज्ञोत्पववर्ता शुभाम् ॥ ६ ॥

हृद्रुपुष्टजनाकीर्णी नित्योत्सवसमाकुलाम् ।

सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ७ ॥

धर्मव्याधमपृच्छञ्च स चास्य कथितो द्विजैः ।

अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥ ८ ॥

मार्गमाहिपमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।

आकुलत्वाञ्च क्रेतूणामेकान्तं संस्थितो द्विजः ॥ ९ ॥

स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।

आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्तदर्शने ॥ १० ॥

व्याध उवाच ॥

अभिवाद्ये त्वां भगवन् , स्वागतं ते द्विजोत्तम ।

अहं व्याधो हि भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ ११ ॥

एकपत्न्या यदुक्तोऽमि गच्छ त्वं मिथिलामिवि ।

जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशविस्मितः ।

द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यमन्यत स द्विजः ॥ १३ ॥

अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीदिदम् ।

गृहं गच्छाव भगवन् , यदि ते रोचतेऽनघ ॥ १४ ॥

वाढमित्येव तं विप्रो द्रष्टो वचनमब्रवीत् ।

अमतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥ १५ ॥

प्रविश्य च गृह रम्यमासनेनाभिपूजित ।

पात्रमाचमनीय च प्रतिगृह्य द्विजोत्तम ॥ १६ ॥

तत सुरोपविष्टस्त व्याध वचनमब्रवीत् ।

कमेतद्वै न सन्तु भवत प्रतिभाति मे ॥ १७ ॥

अनुत्प्ये भृश तात, तव घोरेण कर्मणा ।

व्याध उवाच ॥

कुलोचितमिदं कर्म पितृपौतामह परम् ॥ १८ ॥

वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्यु मा कृथा द्विज ।

विधात्वा विहित पूर्वं कर्म स्वमनुपालयन् ॥ १९ ॥

प्रयत्नाच्च गुरु वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ।

सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति वदामि च ॥ २० ॥

देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ।

न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न गर्हे बलवत्तरम् ॥ २१ ॥

कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ।

वृषिगोरक्षवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ॥ २२ ॥

दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोको भवत्युत्त ।

कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये सप्ताम क्षत्रिये स्मृत ॥ २३ ॥

ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्रा सत्यं च ब्राह्मणे सदा ।

राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरता प्रजा ॥ २४ ॥

विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ।

भंतव्यं हि सदा राजा प्रजानामधिपा हि ते ॥ २५ ॥

वारयन्ति विकर्मस्थं नृपा मृगमिवेषुभिः ।

जनकस्येह विप्रर्षे, विकर्मस्थो न विद्यते ॥ २६ ॥

स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम ।

राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमृच्छन्ति भूयसीम् ॥ २७ ॥

सर्वेषामेव वर्णानां धाता राजा भवत्युत ।

परेण हि हतान्ब्रह्मण, वराहमहिषानहम् ॥ २८ ॥

न स्वयं हन्मि विप्रर्षे, विक्रीणामि मदा त्वहम् ।

न भक्षयामि मांसानि क्रतुगामी तथा ह्यहम् ॥ २९ ॥

सदोपवासी च तथा नक्तभोजी सदा द्विज ।

अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ॥ ३० ॥

प्राणिहिसारतिश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ।

अभिचाराभ्ररेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ॥ ३१ ॥

अधर्मो वर्धते चापि संकीर्यन्ते ततः प्रजाः ।

भेरुण्हा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ॥ ३२ ॥

ह्रीबाश्चान्धाश्च बधिरा जायन्तेऽत्युच्चलोचनाः ।

पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥ ३३ ॥

स एष राजा जनकः प्रजा धर्मेण पश्यति ।

अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ३४ ॥

ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।

सर्वान्मुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम् ॥ ३५ ॥

शक्त्यान्नदानं मततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।

यथार्हं प्रतिपूजा च कार्यं भूतेषु वै सदा ॥ ३६ ॥

त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ।

मृपावाद् परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ॥ ३७ ॥

न च कामान्न मरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेन ।

प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेन् ॥ ३८ ॥

• न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेन ।

कर्म चेत्किंचिदन्यत्स्यादितरन्न तदाचरेन् ॥ ३९ ॥

यत्कल्याणमभिध्यायेत्तवात्मानं नियोजयेत् ।

न पापे प्रतिपापः स्वात्माधुरेव सदा भवेन् ॥ ४० ॥

आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ।

कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवन ॥ ४१ ॥

न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।

अश्रद्धाणा धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४२ ॥

महावृत्तिरिवाध्मात् पापं भवति नित्यदा ।

मूढानामवलिप्रानाममारं भावितं भवेन् ॥ ४३ ॥

• दर्शयत्यन्तरात्मा तं दिवा रूपमिवांशुमान् ।

न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रगंसया ॥ ४४ ॥

अपि चेह मृजाहीनः कृतविलः प्रकाशते ।

अत्रुवन्कस्य चिन्निन्दात्मात्मपूजामवर्णयन् ॥ ४५ ॥

न कश्चिद्रुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ।
विकर्मणा तप्यमानः पापाद्धि परिमुच्यते ॥ ४६ ॥

न तत्कुर्या पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ।
कर्मणा येन तेनेह पापाद्भिजवरोत्तम ॥ ४७ ॥
एवं श्रुतिरियं ब्रह्मण, धर्मेण प्रतिदृश्यते ।

पापान्यधुद्धेह पुराकृतानि
प्राग्धर्मशीलोऽपि विहन्ति पश्चान् ।
धर्मो राजन्, नुदते पूरुपाणां
यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ४८ ॥

पार्प कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति मानुषः ।
तं तु देवा प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपरुषः ॥ ४९ ॥
चिकीर्षेदेव कल्याण भद्रधानोऽनसूयकः ।
वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ॥ ५० ॥
अपश्यन्नात्मनो द्रोषान् स पापः प्रेत्य नश्यति ।
पार्प चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ॥ ५१ ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रेणेव चन्द्रमा ।
यथादित्यः समुद्यन्वै तमः पूर्वं व्यपोहति ॥ ५२ ॥
एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
पापतां विद्वद्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ॥ ५३ ॥
लुब्धाः पापं व्यवहन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
अधर्म्या धर्मरूपेण कृणौ कृपा उवाचुताः ॥ ५४ ॥

येषां पञ्च पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

सर्वे हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।

शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ५६ ॥

एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मभृतां वर ।

त्वत्तो महामते व्याध, तद्वर्वाहि यथातथम् ॥ ५७ ॥

व्याध उवाच ॥

यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।

पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु सर्वदा ॥ ५८ ॥

कामक्रोधौ बभौ कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।

धर्ममित्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसम्मताः ॥ ५९ ॥

न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञम्व्याध्यायशीलिनाम् ।

आचारपालनं चैव द्वितीय शिष्टलक्षणम् ॥ ६० ॥

गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।

एतच्चतुष्टयं ब्रह्मण, शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६१ ॥

शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वगः ।

यामयं लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६२ ॥

वेदस्थोपनिषत्सत्यं सत्यस्थोपनिषद्दमः ।

दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६३ ॥

ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्वितानरा ।

अपथा गच्छता तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ६४ ॥

ये तु शिष्टा मुनियता श्रुतित्यागपरायणा ।

धर्मपन्थानमारूढा सत्यधर्मपरायणा ॥ ६५ ॥

नियच्छन्ति परा बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जना ।

उपाध्यायमते युक्ता स्थित्या धर्मार्थदार्शन ॥ ६६ ॥

नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्पूरान्पापमतौ स्थितान ।

त्यज तान ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपमेव्य च ॥ ६७ ॥

कामलोभमहाकीर्णा पञ्चेन्द्रियजला नदीम ।

नाव धृतिमर्यां कृत्वा जन्मदुर्गाणि मतर ॥ ६८ ॥

क्रमेण मचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान ।

शिष्टाचारे भवेत्साधू राग शुह इवाम्बरे ॥ ६९ ॥

अहिंसा सत्यवचन सर्वभूतहित परम ।

अहिंसा परमो धर्मः ॥ च मत्वे प्रतिष्ठित ॥ ७० ॥

मत्वे कृत्वा प्रतिष्ठा तु प्रवर्तन्ते प्रपृक्तयः ।

मन्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेधितम् ॥ ७१ ॥

आचारश्च मता धर्म मन्तश्चाचारलक्षणा ।

यो यथा प्रकृतिर्जन्तु म स्या प्रकृतिमश्नुते ॥ ७२ ॥

पापात्मा त्रोपवामादीन्द्रोषानाप्रान्वनान्गनान ।

आरम्भो न्याययुक्तो न म हि धर्म इति स्मृत ॥ ७३ ॥

अनाचारस्त्वधर्मेति गन्तुच्छिष्टानुशासनम् ।

स्वै कर्मभि सस्कृताना धोरत्व मप्रणश्यति ॥ ७५ ॥

त सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।

धर्मं धर्मेण पश्यन्त स्वर्गं यान्ति मनीषिण ॥ ७५ ॥

आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजका ।

श्रुतवृत्तोपसपन्ना मन्त स्वर्गनिवासिन ॥ ७६ ॥

वेदोक्तं परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापर ।

शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ७७ ॥

धारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ।

क्षमा सत्याजैव शौचं सतामाचारदर्शनम् ॥ ७८ ॥

सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरता सदा ।

परुषं च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रिया ॥ ७९ ॥

शुभानामशुभानां च कर्मणा फलसचये ।

विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टा शिष्टसम्मता ॥ ८० ॥

न्यायोपेता गुणोपेता सर्वलोकहितैषिण ।

सन्त स्वर्गजित शुक्ला सन्निविष्टाश्च सत्पथे ॥ ८१ ॥

दातार सविभक्तारो दीनानुग्रहकारिण ।

सर्वपूज्या श्रुतधनास्तथैव च तपस्विन ॥ ८२ ॥

सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टा शिष्टममता ।

दाननित्या सुराँल्लोकानामुवन्तीह च श्रियम् ॥ ८३ ॥

पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।

अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥ ८४ ॥

लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।

एवं मन्तो वर्तमानास्त्वेधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ८५ ॥

अहिंसा सत्यवचनमानुशंस्यमथार्जवम् ।

अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीर्मितिक्षा दमः शमः ॥ ८६ ॥

धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।

अकामद्वेषमयुक्तास्ते सन्तो लोकसन्निभः ॥ ८७ ॥

वीण्येव तु सतामाहुः सन्तः पदमनुत्तमम् ।

न हुषेयैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेन् ॥ ८८ ॥

मर्वत्र च दयायन्तः मन्तः करुणवेदिनः ।

गच्छन्तीह सुसन्तुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ॥ ८९ ॥

शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ।

अनसूया श्रमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ॥ ९० ॥

कामक्रोधपयित्यागः शिष्टाचारानिषेवणम् ।

कर्म च श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ॥ ९१ ॥

शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ।

प्रज्ञाप्रमादमारुह्य मुच्यन्ते महतो भयान ॥ ९२ ॥

प्रेक्षन्तो लोकयुक्तानि विविधानि द्विजोत्तम ।

अतिपुण्यानि पापानि गानि द्विजवरोधम् ॥ ९३ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।

शिष्टाचारगुणं ब्रह्मन् , पुरस्कृत्य द्विजर्पम् ॥ ९४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।

यदहं त्वाचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १ ॥

विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन् , दुस्तरं हि पुराकृतम् ।

पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ॥ २ ॥

दोषस्तैतस्य वै ब्रह्मन् , विधाते यन्नवानहम् ।

विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं घातको भवेन् ॥ ३ ॥

निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ।

येषां हंतानां मांसानि विक्रीणामीह वै द्विज ॥ ४ ॥

तेषामपि भवेद्धर्म उपयोगेन भक्षणे ।

देवतातिथिभृत्यानां पितृणां चाभिपूजनम् ॥ ५ ॥

ओषध्यो वीरुधश्चैव पञ्चवो मृगपक्षिणः ।

अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६ ॥

आत्ममांसप्रदानेन शिविरौशीनरो नृपः ।

स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ७ ॥

राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।

द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥ ८ ॥

अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तदा ।

समांसं दत्तो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यजः ॥ ९ ॥

अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ।

चातुर्मास्ये च पशवो वध्यन्त इति नित्यजः ॥ १० ॥

अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।

यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्, वध्यन्ते सततं द्विजैः ॥ ११ ॥

संस्कृताः किल मयैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ।

यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन्, मांसकामाभवन्पुरा ॥ १२ ॥

भक्ष्यं नैवाभवन्मांसं कस्यचिद्विजसत्तम ।

अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३ ॥

देवतानां पितॄणां च भुङ्क्ते दत्त्वापि यः सदा ।

यथाविधि यथाश्रद्धं न प्रदुष्यति भक्षणान् ॥ १४ ॥

अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।

भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १५ ॥

मत्स्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।

सौदासेन तदा राजा मानुषा भक्षिता द्विज ॥ १६ ॥

शापाभिभूतेन भृशमव किं प्रतिभाति मे ।

स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ॥ १७ ॥

पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवास्येतेन कर्मणा ।

स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मण, अधर्म इह दृश्यते ॥ १८ ॥

स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति निश्चयः ।

पूर्वं तु विहितं कर्म देहितं न विमुञ्चति ॥ १९ ॥

धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ।

द्रष्टव्या तु भवेत्प्रज्ञा कूर कर्मणि वर्तता ॥ २० ॥

कथं कर्म शुभं कुर्या कथ मुच्ये पराभवात् ।

कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेन् ॥ २१ ॥

दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।

द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ॥ २२ ॥

अभिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ।

कृपि साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ॥ २३ ॥

कर्पन्तो लाङ्गलैः पुंसो ब्रन्ति भूमिगयान्वहन् ।

जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २४ ॥

धान्यबीजानि ग्रान्याहुस्तृणादीनि द्विजोत्तम ।

सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २५ ॥

अध्याक्रम्य पशूश्चापि ब्रन्ति वै भक्षयन्ति च ।

वृक्षारतयौषधीश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २६ ॥

जीवा हि बहवो ब्रह्मण , वृक्षेषु च फलेषु च ।

उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २७ ॥

सर्वं व्यापमिदं ब्रह्मण , प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।

मत्स्यान्प्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २८ ॥

सत्वैः सत्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।

प्राणिनोऽन्योन्यभक्ष्याश्च तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २९ ॥

चक्रन्त्यमाणा जीवांश्च धरणीमंशितान्यह्न ।

पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३० ॥

उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।

अज्ञानादथ वा ज्ञानात्तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३१ ॥

जीवैर्मस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।

अविज्ञानाच्च हिमन्ति तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३२ ॥

अहिमेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुनः ।

ये न हिमन्ति जीवान्यै लोकेऽस्मिन्निजमतम ॥ ३४ ॥

यदु मंचिन्य इति वै नास्ति कश्चिदहिमकः ।

अहिमायां तु निरता यतयो द्विजमतम ॥ ३४ ॥

तेषामपि हि मा ब्रह्मण . यन्नादन्पतरा भवेत् ।

भालक्षिता हि पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ॥ ३५ ॥

महायोगाणि कर्माणि कृत्वा मज्जन्ति वै न यः ।

मुहदः मुहदोऽन्यांश्च दुर्देदश्चापि दुर्देदः ॥ ३६ ॥

सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ।

समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ॥ ३७ ॥

गुरुंश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ।

बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।

धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रातिभाति मे ॥ ३८ ॥

वक्तु बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।

स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३९ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

धर्मव्याधस्तु निपुण पुनरेव युधिष्ठिर ।

विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वर ॥ १ ॥

व्याध उवाच ॥

श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशामनम् ।

सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखाह्वनन्ति का ॥ २ ॥

यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा यद्विजोत्तम ।

अवश्य तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ३ ॥

विषमा तु दशा प्राप्तो देवान्गर्हति वै भृशम् ।

आत्मन कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डित ॥ ४ ॥

मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।

द्विजो यद्भाति नो कर्म पुरुष पापनिश्चय, ॥ ५ ॥

मुग्धु रधिपर्यासो यदा समुपपद्यते ।

नैन प्रजा मुनीत वा प्रायते नैव पौरुषम् ॥ ६ ॥

यो यमिच्छेत्तथावाग म त काम ममाप्नुयान् ।

यदि ह्यज्ञ परार्थीन पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ७ ॥

मयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवा ।

दृश्यन्ते निष्फला मन्त प्रहीणा सर्वकर्मभि ॥ ८ ॥

भूतानामपि कश्चिद्विद्याया मततोत्थित ।

वधनाया च लोकस्य न मुनी जीवते मया ॥ ९ ॥

अचेष्टमानमासीन श्री कश्चिदुपतिष्ठते ।

कश्चित्कर्माणि कुर्वन्ति न प्राप्यमधिगच्छति ॥ १० ॥

देवानिष्टा तपन्तश्चा कृपणै पुत्रगन्धुभि ।

दशमामभृता गर्भा जायन्ते कुल्पायना ॥ ११ ॥

अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृमचितै ।

विपुलैरभिजायन्ते तद्व्यासंरेष मद्गलै ॥ १२ ॥

न देवा मनुष्याणा व्याधयो द्विगमत्तम ।

कर्मणा हि मनुष्याणा रोगा नास्त्यत्र मजय ॥ १३ ॥

व्याधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ।

ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।

व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ १४ ॥

येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीरोगपीडिताः ।

न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ॥ १५ ॥

अपरे बाहुबलिनः क्षिप्यन्ति बहवो जनाः ।

दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजमत्तम ॥ १६ ॥

इति लोकमनाक्रन्दं मोहसौकपरिप्लुतम् ।

श्रोतमा सकृदाक्षिप्तं द्रियमाणं बलीयसा ॥ १७ ॥

न प्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सार्वकालिकाः ।

नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्बधित्वं यदि वै भवेत् ॥ १८ ॥

उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।

यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्त्तते तथा ॥ १९ ॥

बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।

महत्तु फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसिद्धिषु ॥ २० ॥

न केचिदीशते ब्रह्मण , स्वयप्राप्तस्य सत्तम ।

कर्मणा प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २१ ॥

तथा श्रुतिरियं ब्रह्मण , जीवः किल सनातन ।

शरीरमधुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २२ ॥

बध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।

जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धन ॥ २३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कथं धर्मविदां श्रेष्ठ, जीवो भवति आश्रितः ।

एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां वर ॥ २४ ॥

श्याध उवाच ॥

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे

मिथ्यैतदाहुर्भ्रियर्ताति मूढाः ।

जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति

दक्षार्थता त्वस्य शरीरभेदः ॥ २५ ॥

अन्यो हि नाशनाति कृतं हि कर्म

मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चन ।

यत्तन किञ्चिद्धि कृतं हि कर्म

नदश्नुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २६ ॥

मुपुण्यशीला हि भवन्ति पुण्याः

नराभमाः पापकृतो भवन्ति ।

नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्यैः

कृतैः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कथं संभवते यानौ कथं वा पुण्यपापयोः ।

जानीः पुण्यास्त्वपुण्याश्च कथं गच्छन्ति गतम ॥ २८ ॥

श्याध उवाच ॥

गर्भाधानममायुक्त कर्मैवं मंत्रदृश्यते ।

समासेन तु ते भिन्नं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ २९ ॥

यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।

शुभकृच्छ्रभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३० ॥

शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।

मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषी ॥ ३१ ॥

जातिमृत्युजरादुःखैः मततं समभिद्रुता ।

सचरे पच्यमानाश्च देवैरात्मकृतैर्नराः ॥ ३२ ॥

तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।

जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३३ ॥

जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।

तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते ॥ ३४ ॥

ततः कर्म भेमादत्ते पुनरन्यत्रैव बहु ।

पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वाऽपच्यमिवातुरः ॥ ३५ ॥

अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञकः ।

ततो निवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ॥ ३६ ॥

परिक्रामति संसारे चक्रबद्धुवेदन ।

स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ॥ ३७ ॥

तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ।

कर्मभिर्वहुभिश्चापि लोकानउनाति मानवः ॥ ३८ ॥

प्राप्नोति सुकृताँल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ।

पापं कुर्वन्पापवृत्तं पापस्थानं न गच्छति ॥ ३९ ॥

तस्मात्पुण्य यत्तेत्कर्तुं वर्जयति च पातकम् ।

अनसूयु कृतज्ञश्च कल्याणानि च सेवते ॥ ४० ॥

मुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नर ।

सस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मन ॥ ४१ ॥

प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ।

मता धर्मेण वर्तेत क्रिया शिष्टवदाचरेन् ॥ ४२ ॥

असंश्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्तेन वै द्विज ।

मन्ति ह्यागमविद्वाना शिष्टा ज्ञाने त्रिचक्रणा ॥ ४३ ॥

स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणास्ते ह्यसकरा ।

प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ॥ ४४ ॥

तस्माद्धर्मादवाप्तेन धनेन द्विजमत्तम ।

तस्यैव मित्रचते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ४५ ॥

धर्मात्मा भवति ह्येव चित्तं चास्य प्रमीदति ।

ममिदजनसतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४६ ॥

शब्द स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टाश्च सत्तम ।

प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४७ ॥

धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तुष्यति महाद्विज ।

अतृप्यमाणो निर्वेदमापेदे ज्ञानचक्षुषा ॥ ४८ ॥

प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।

विरज्यते यथायाम न च धर्मं प्रियुञ्जति ॥ ४९ ॥

सर्वत्यागे च यतते नष्टा लोक क्षयात्मकम् ।

ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायत ॥ ५० ॥

एव निर्वेदमादत्ते पाप कर्म जहाति च ।

वार्मिकाश्चापि भवति मोक्ष च लभते परम् ॥ ५१ ॥

तपो नि श्रेयस जन्तोस्तस्य मूल शमो दम् ।

तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।

ब्रह्मण पदमाप्नोति यत्पर द्विजसत्तम ॥ ५३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

इन्द्रियाणि तु ग्रान्याहु कानि तानि यतन्त ।

निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५४ ॥

कथं च फलमाप्नोति तया धर्मभृता वर ।

एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं नवीहि मे ॥ ५५ ॥

इति चतुर्थाऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधां युधिष्ठिर ।

पुनस्तुवाच यथा विप्र तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १ ॥

व्याध उवाच ॥

विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।

तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजमत्तम ॥ २ ॥

तत्तन्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।

इष्टानां रूपगन्धानामभ्यास च निषेवते ॥ ३ ॥

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।

ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४ ॥

ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।

न धर्मं जायते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ॥ ५ ॥

सुहृद्विर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ।

उत्तर श्रुतिमंबद्धं ब्रवीत्यश्रुतिचोदितम् ॥ ६ ॥

अधर्मस्त्रिविधस्तस्य सर्वतो रागदोषजः ।

पापं चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च ॥ ७ ॥

तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति माधवः ।

एकजीलैश्च मिश्रत्वं भजन्ते पापकर्मिण ॥ ८ ॥

स तेन दुःखमाप्नोति यत्र च विपश्यते ।

पापात्मा भवति होव धर्मलाभ तु मे शृणु ॥ ९ ॥

यस्त्वेतान्प्रजया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।

शुशलः सुग्रहो गेषु माधूष्याप्युपमेवते ।

तस्य माधुमभारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

ब्रवीपि सूनृतं धर्म्यं यस्य वक्ता न विशते ।
दिव्यप्रभावः सुमहानृपिरेव मतोऽसि मे ॥ ११ ॥

व्याध उवाच ॥

ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १२ ॥
यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मां विद्यां तिवोध मे ॥ १३ ॥
इदं विद्वन्, जगत्सर्वमजग्यं चापि शाश्वतम् ।
महाभूतात्मकं ब्रह्मण, तात परतरं भवेत् ॥ १४ ॥
एव सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा सप्रकाशते ।
दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ १५ ॥
चित्तस्य हि प्रमादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ १६ ॥
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तं सुखं स्वप्नेन ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलवीपित ॥ १७ ॥
पूर्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
लब्ध्वाहारे विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ १८ ॥
प्रदीपेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
इष्टात्मानं निरात्मानं स तदा विप्रमुच्यते ॥ १९ ॥

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।

एतत्पवित्रं लोकानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ २० ॥

नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेद्धर्मं रक्षेच्च मत्सरात् ।

विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ २१ ॥

आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं यत्नम् ।

आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतपरं व्रतम् ॥ २२ ॥

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।

यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ २३ ॥

यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्वन्धनाः सदा ।

त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ २४ ॥

यतो न गुरुरप्येनं श्रावयेदुपपादयेत् ।

तं विद्याद्विद्वान् योगं वियोगं योगसंज्ञितम् ॥ २५ ॥

न हिंसात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्रेत् ।

नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ २६ ॥

आकिंचन्यं सुसन्नोपो निराशीस्त्वमचापलम् ।

एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ २७ ॥

परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या यतव्रतः ।

अशोकं स्थानमाश्रित्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ २८ ॥

तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।

अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसद्विना ॥ २९ ॥

गुणागुणमनासङ्गमेवकार्यमनन्तरम् ।

गतत्तद्वृक्षणो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ३० ॥

परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नर ।

ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गं स च गच्छति ॥ ३१ ॥

यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।

गतत्ते सर्वमारयात् किं भूय श्रोतुमिच्छसि ॥ ३२ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवं सकथिते कृत्वा मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।

दृढप्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १ ॥

न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्धर्मेऽपि ह हि दृश्यते ॥ २ ॥

व्याध उवाच ॥

प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं च पश्य द्विजोत्तम ।

येन सिद्धिरियं प्राप्ता भया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३ ॥

उत्तिष्ठ भगवन, क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।

द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ, मातरं पितरं च मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।

सौधं द्वयं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥ ५ ॥

देवतागृहसङ्काशं देवतैश्च सुपूजितम् ।

शयनासनसंवाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६ ॥

तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।

कृताहारौ तु संतुष्टावुपविष्टौ बरासने ।

धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ७ ॥

वृद्धावूचतुः ॥

उचिष्टोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्यामभिरक्षतु ।

प्रीतौ त्विदं शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ ८ ॥

गतिमिष्टां तपो ज्ञान मेधां च परमां गतः ।

सत्पुत्रेण त्वया पुत्र, नित्यं काले सुपूजितौ ॥ ९ ॥

न तेऽन्यद्देवस्य किञ्चिद्देवतेष्वपि वर्तते ।

प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समम्बित ॥ १० ॥

पितुः पितामहा ये वै तथैव प्रपितामहा ।

प्रीतास्ते सततं पुत्र, दमेनामां च पूजया ॥ ११ ॥

मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।

न चान्या हि तथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ १२ ॥

जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।

तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्र ॥ १३ ॥

ततस्तं ब्राह्मण ताभ्यां धर्मव्याधौ न्यवेदयन् ।
 तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १४ ॥
 प्रतिपूज्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
 सुपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कश्चिद्वां कुशलं गृहे ।
 अनामयं च वां कश्चित्सदैवेह शरीरयोः ॥ १५ ॥

वृद्धावूचतुः ॥

कुशलं नौ गृहे विप्र, भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
 कश्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
 धर्मव्याधौ निरीक्ष्याथ ततस्तं वाक्यमब्रवीन् ॥ १७ ॥

व्याध उवाच ॥

पिता माता च भगवन्, एतौ महैवतं परम् ।
 यदैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहं ॥ १८ ॥
 ह्ययस्त्रिंशत्थो देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
 संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ १९ ॥
 उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
 कुर्वन्ति तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २० ॥
 एतौ मे परमं ब्रह्मन् पिता माता च दैवतम् ।
 एतौ पुण्यैः फलैरन्यैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २१ ॥

एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्रः सुहृज्जनः ।

सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २२ ॥

स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।

आहारं च प्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २३ ॥

अनुकूलं तथा वक्ष्मि विप्रियं परिवर्जये ।

अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २४ ॥

धर्ममेवं गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।

अतन्द्रितः सदा विप्र, शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २५ ॥

पथैव गुरवो वदन्, पुरुषस्य सुभूयतः ।

पिता मातापिरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २६ ॥

गतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।

भवेयुरप्रयत्नस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ।

गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य एष धर्मः सनातनः ॥ २७ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

—><—

सप्तमोऽध्यायः ॥

—

मार्कण्डेय उवाच ॥

गुरु निवेश विप्राय सौ मातापिनगवुभौ ।

पुनरेव न धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणममर्षिन ॥ १ ॥

प्रवृद्धचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् ।
यदर्थमुक्तोऽसि तथा गच्छ त्वं मिथिलामिति ॥ २ ॥

पतिशुश्रूपपरया दान्तया सत्यशीलया ।
मिथिलायां वसेद्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।
संस्मृत्य वाक्य धर्मज्ञ गुणवानसि मे भतः ॥ ४ ॥

व्याध उवाच ॥

यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ, तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
दृष्टमेव तथा सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५ ॥

त्वदनुग्रहबुध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।
वाक्यं च शृणु मे तात, यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६ ॥

त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।
अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ॥ ७ ॥

वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ।
तव शोकेन वृद्धौ तावन्धीभूतौ तपस्विनौ ॥ ८ ॥

तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यगादयम् ।
तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मो च निरतः सदा ॥ ९ ॥

सर्वमेतदपार्थ ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ।
श्रद्धधस्व मम ब्रह्मण, नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षे, श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् । "

प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते धर्माचारगुणान्वित ॥ ११ ॥

व्याध उवाच ॥

दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।

पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १२ ॥

मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्व द्विजसत्तम ।

अतन्द्रितः कुरु श्रिप्रं मातापित्रोर्हं पूजनम् ॥ १३ ॥

अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ।

ब्राह्मण उवाच ॥

ब्रह्ममागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ॥ १४ ॥

ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ।

एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विगते न वा ॥ १५ ॥

प्रीतोऽस्मि तव मत्प्रेन भद्रं ते पुरुषर्षभ ।

पतमानो हि नरके भवतास्मि समुद्धृतः ॥ १६ ॥

भवितव्यमथैवं च यदृष्टोऽमि मयानघ ।

राजा ययातिर्दोहित्रैः पतितस्तारितो यथा ॥ १७ ॥

सद्भिः पुण्यशार्दूल, तथाहं भवता द्विजः ।

मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ॥ १८ ॥

नाश्रुतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ।

दुर्ज्ञेयः ज्ञाश्रुतो धर्मः शत्रुयोनौ हि वर्तमे ॥ १९ ॥

न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।

येन कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥ २० ॥

एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।

कामया ब्रूहि मे सर्वं सत्येन प्रयत्नात्मना ॥ २१ ॥

व्याध उवाच ॥

अनतिक्रमणीया वै ब्राह्मणा हि द्विजोत्तम ।

शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २२ ॥

अहं हि ब्राह्मणं पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।

वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारग ॥ २३ ॥

आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्, अवस्थामाप्तवानिमाम् ।

कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ॥ २४ ॥

संसर्गाद्बुधोऽपि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ।

एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृप ॥ २५ ॥

सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसवृतः ।

ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २६ ॥

अथ श्लिप्तं शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।

ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २७ ॥

भूमौ निपतितो ब्रह्मन्, उवाच प्रतिनादयन् ।

नापराध्याम्यहं किञ्चित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २८ ॥

मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तं सहसा प्रभो ।

अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ॥ २९ ॥

अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।

तमुग्रतपसं विप्रं वेष्टमानं महीतले ॥ ३० ॥

अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथानुधम् ।

क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ॥ ३१ ॥

ततः प्रत्यमचीद्वाक्यमृषिर्मा क्रोधमूर्च्छितः ।

व्याधस्त्वं भविता क्रूर, शूद्रयोनाविति द्विज ॥ ३२ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

व्याध उवाच ॥

एवं शप्तोऽहमृषिणा तवा द्विजवरोत्तम ।

अभिप्रामादयमृषिं गिरा ग्राहीति मां तदा ॥ १ ॥

अजानता मया कार्यमिदमद्य कृतं मुने ।

क्षन्तुमर्हमि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २ ॥

ऋषिरुवाच ॥

नान्यथा भविता क्षाप एवमेतदमंगयम् ।

आनृशंस्यार्यहं किंचित्कर्त्तानुमहमद्य ते ॥ ३ ॥

शूद्रयो नौ वर्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यमि ।

मातापित्रोश्च पुत्र्यां करिष्यमि न मन्त्रयः ॥ ४ ॥

तयोः शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ॥ ५ ॥

शापक्षये तु निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ।
एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ॥ ६ ॥

प्रसादश्च कृतस्तेन भयैव वदतां वर ।
शरं चोद्धृतवानस्मि तख्य वै द्विजसत्तम ॥ ७ ॥

आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यो मया स्वर्गो द्विजोत्तम ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
आप्नुवन्ति महाबुद्धे, नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥

दुष्करं हि कृतं कर्म जानता जातिमात्मनः ।
लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ, नित्यं धर्मपरायण ॥ १० ॥

कर्मदोषश्च वै विद्वन्, आत्मजातिकृतेन वै ।
कंचित्कालमुप्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ॥ ११ ॥

मांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्त्तमानो विकर्मसु ॥ १२ ॥

दाम्भिको दुष्कृतः प्राज्ञः शूद्रेण सदृशो भवेन् ।
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ॥ १३ ॥

तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्विजः ।
 कर्मदोषेण विप्रमां गतिमाप्नोति दृग्गुणं ॥ १४ ॥
 क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ।
 कर्तुमर्हमि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविपादिनः ।
 लोकवृत्तानुवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १५ ॥

व्याध उवाच ॥

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः ।
 एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न यालैः समतामियान् ॥ १६ ॥
 अनिष्टसंप्रयोगाद्य विप्रयोगात्प्रियत्वं च ।
 मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते चात्पयुद्भवः ॥ १७ ॥
 गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तदैव च ।
 सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विनते ॥ १८ ॥
 अनिष्टं चान्धित पश्यन्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
 ततश्च प्रतिबुध्यन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमान् ॥ १९ ॥
 शोचन्तो न भवेत्किञ्चित्कैवलं परितप्यते ।
 परितप्यन्ति ये दुःखं मुरं वाप्युभये नराः ॥ २० ॥
 त एव मुग्धमेधन्ते ज्ञानकृप्रा मनीषिणः ।
 अमंतेऽपरा मूढाः सतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ २१ ॥
 अमंतेऽपरा नास्त्यन्तश्नुष्टिभ्यु परमं मुग्धम् ।
 न शोचन्ति मनाध्वानः पश्यन्तः परमां गोवि ॥ २२ ॥

न विपादे मनः कार्यं विपादो विपमुत्तमम् ।

मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्धं इवोरग ॥ २३ ॥

यः विपादोऽभिभवति विवर्णे समुपस्थिते ।

तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २४ ॥

अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।

न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २५ ॥

अथाप्युपायं पश्येत् दुःखं परिमोक्षणे ।

अशोचन्नारभेतैव मुक्तश्चान्यसनी भवेत् ॥ २६ ॥

भूतेष्वभावः सचिन्त्यः ये तु बुद्धेः परं गताः ।

न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २७ ॥

न शोचामि च वै विद्वन्, कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।

एतैर्निर्दर्शनैर्ब्रह्मणः, नावसीदामि सत्तम ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिर्हि विपुला तव ।

नाहं भवन्तः शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मवित् ॥ २९ ॥

आप्रच्छेत्वा स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वा परिरक्षतुः ।

अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मो धर्मभृता वर ॥ ३० ॥

व्याध उवाच ॥

प्राढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।

प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तम ॥ ३१ ॥

स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंहितः ॥ ३२ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्टवानसि यं तात, धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ३३ ॥

पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापितृभ्यश्च शुश्रूषा धर्मव्याधेन कीर्तिता ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मण, धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
सर्वधर्मविदां श्रेष्ठ, कथितं मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥

सुखश्राव्यतया विद्वन्, मुहूर्त इव मे मतः ।
न हि तृप्तोऽस्मि भगवन्, शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि
ब्राह्मणव्याधसंवादे

२०६—२१६ अध्यायाः ।

॥ शीलवर्णनम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

इमे जना नरश्रेष्ठ, प्रशसन्ति सदा भुवि ।
धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥ १ ॥

यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातु धर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं यथैतदुपलभ्यते ॥ २ ॥

कथं तत्प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किं लक्षणं च तत्प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतां वर ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ॥

पुरा दुर्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद ।
आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ४ ॥

इन्द्रप्रस्थे महाराज, तव सभ्रातृकस्य ह ।
सभायां चाह वचनं तत्सर्वं शृणु भारत ॥ ५ ॥

भवतस्तां सभां दृष्ट्वा समृद्धिं चाप्यनुत्तमाम् ।
दुर्योधनस्तदासीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयन् ॥ ६ ॥

श्रुत्वा हि धृतराष्ट्रश्च दुर्योधनवचस्तदा ।
अत्रवीत्कर्णसहितं दुर्योधनभिद वचः ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

किमर्थं तप्यसे पुत्र, श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

श्रुत्वाहमनुनेष्यामि यदि सम्यग्भविष्यति ॥ ८ ॥

त्वया च महदैश्वर्यं प्राप्तं परपुरस्त्रय ।

किंकरा भ्रातरः सर्वे मित्रसंयन्धिनः सदा ॥ ९ ॥

आच्छादयसि प्रावारानभासि पिशितोदनम् ।

आजानेया वहन्त्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः ॥ १० ॥

दुर्योधन उवाच ॥

दृष्ट्वा तानि महम्नाणि स्नातकानां महात्मनाम् ।

भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा च तां मभां दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्विताम् ।

अभ्रान्तिस्तिरिक्तमापान्वस्त्राणि विविधानि च ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा तां पाण्डवेयानामृद्धिं वैश्रवणीं शुभाम् ।

अमियाणां मुमहृत्सीमनुशोचामि भारत ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यदिच्छामि धियं तात यादृशी मा युधिष्ठिरे ।

विशिष्टां वा नरव्याघ्र, शीलवान्भव पुत्रक ॥ १४ ॥

शीलेन हि ययो लोकाः शक्या जेतुं न मंशयः ।

न हि किंचिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेन ॥ १५ ॥

एकरात्रेण मान्धाता ज्यहेण जनमंशयः ।

मत्सरात्रेण नाभागः पृथिवीं प्रतिपदिरे ॥ १६ ॥

॥ शीलवर्णनम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

इमे जना नरश्रेष्ठ, प्रशसन्ति सदा भुवि ।
धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे सशयो महान् ॥ १ ॥

यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातु धर्मभृता वर ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं यथैतदुपलभ्यते ॥ २ ॥

कथं तत्प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किं लक्षणं च तत्प्रोक्तं ब्रूहि मे वदता वर ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ॥

पुरा दुर्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद ।
आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागताम् ॥ ४ ॥

इन्द्रप्रस्थे महाराज, तव सभ्रातृकस्य ह ।
सभायां चाहं वचनं तत्सर्वं शृणु भारत ॥ ५ ॥

भवतस्तां सभां दृष्ट्वा समृद्धिं चाप्यनुत्तमाम् ।
दुर्योधनस्तदासीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥ ६ ॥

श्रुत्वा हि धृतराष्ट्रश्च दुर्योधनवचस्तदा ।
अब्रवीत्कर्णसहितः दुर्योधनमिदं वच ॥ ७ ॥

तेनापि ममनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना ।

श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूष, शुभमाह शतश्रुतु ॥ २६ ॥

भार्गवस्त्वाह सर्वज्ञ प्रह्लादस्य महात्मन ।

ज्ञानमस्ति विशेषेणेत्युक्तो हृष्टश्च मोऽभवत् ॥ २७ ॥

म ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लाद पाकशामन ।

गत्वा प्रोवाच मेधारी श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २८ ॥

प्रह्लादस्त्वग्रवीद्विप्र श्रणो नास्ति द्विजर्षभ ।

त्रैलोक्यराज्यसक्तस्य ततो नोपदिशामि ते ॥ २९ ॥

ब्राह्मणस्यग्रवीद्राजन, यस्मिन्काले श्रणो भवेत् ।

तदोपदेशुमिच्छामि यदाचर्यमनुत्तमम् ॥ ३० ॥

तत श्रीनोऽभवद्राजा प्रह्लादो ब्रह्मरादिन ।

तथेत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानतरङ्ग ददौ तदा ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणोऽपि यथान्याय मुञ्चतिमनुत्तमाम् ।

अपार सर्वभाषेन यदस्य मनमधिमतम् ॥ ३२ ॥

प्रह्लाद तेन बहुधा प्राप्त कथमनुत्तमम् ।

त्रैलोक्यराज्य धर्मज्ञ, कारण तद्वर्गीति मे ।

प्रह्लादोऽपि महागज, ब्राह्मण यास्यमग्रवीन ॥ ३३ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

नामूयामि द्विजान्विप्र राजाग्मीनि यदाचन ।

राज्यानि कृता तेषां न्ययच्छामि यदामि च ॥ ३४ ॥

ते विम्वन्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
ते मां काव्यपथे युक्तं शुश्रूषुमनसूयकम् ॥ ३५ ॥

धर्मात्मानं जितक्रोधं नियतं संयतेन्द्रियम् ।
समासिचन्ति शास्त्रार श्रौटं मध्विव माश्रिकाः ॥ ३६ ॥

सोऽहं वागप्रविद्यानां रसानामवलेहिता ।
स्वजात्यानधितिप्राप्तिं नश्रवाणीव चन्द्रमा ॥ ३७ ॥

एतत्प्राथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
यद्वाङ्मणमुपे काव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्तते ॥ ३८ ॥

म तावच्छ्रेय इत्याह प्रह्लादो ब्रह्मवादिनम् ।
शुश्रूषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

यथावद्गुरुवृत्त्या ते प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।
वर वृणीष्व भद्रं ते प्रदातास्मि न संशयः ॥ ४० ॥

कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच च स वै द्विजः ।
प्रह्लादस्त्वब्रवीत्प्रीतो गृह्यतां वर इत्युत ॥ ४१ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

यदि राजन, प्रमन्नस्त्वं मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
भवतः शीलमिच्छामि प्राप्तुमेव वरो मम ॥ ४२ ॥

ततः प्रीतस्तु दैत्येन्द्रो भयमस्याभवन्महत् ।
वरे प्रदिष्टे विप्रेण नाल्पतेजायमित्युत ॥ ४३ ॥

एवमस्त्विति स प्राह प्रह्लादो विस्मितस्तदा ।

उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखान्वितोऽभवत् ॥ ४४ ॥

दत्ते वरे गते विप्रे चिन्तासीन्महती तदा ।

प्रह्लादस्य महाराज, निश्चयं न च जग्मिवान् ॥ ४५ ॥

तस्य चिन्तयतस्तावन्धायाभूत महाद्युति ।

तेजो विम्रहवत्तात, शरीरमजहात्तदा ॥ ४६ ॥

तमप्रच्छन्महाकाय प्रह्लाद को भवानिति ।

प्रत्याह त तु शीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं त्वया ॥ ४७ ॥

तस्मिन्निजौत्तमे राजन, वत्स्याम्यहमनिन्दिते ।

योऽमौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं ममाहित ॥ ४८ ॥

इत्युक्तवान्तर्हितं तद्वै शत्रुं चान्द्राविशत्प्रभो ।

तस्मिन्स्तेजसि याते तु तादृग्रूपस्ततोऽपर ॥ ४९ ॥

शरीरान्नि स्रतस्तस्य को भवानिति चाग्रवीन् ।

धर्मं प्रह्लाद मा विद्धि यत्रामी द्विजसत्तम ॥ ५० ॥

तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र, यत शीलं ततो ह्यहम् ।

ततोऽपरो महाराज, प्रज्ज्वलन्निव तेजसा ॥ ५१ ॥

शरीरान्नि स्रतस्तस्य प्रह्लादस्य महात्मन ।

को भवानिति प्रष्टुं तमाह म माद्युति ॥ ५२ ॥

मय विद्वच्चमुनेन्द्राण प्रयाग्ये धर्ममन्वहम् ।

तस्मिन्नुगते मत्ते महान्तं पुष्पाऽपर ॥ ५३ ॥

निश्चक्राम ततस्तस्मात्पृष्ठश्चाह महाबलः ।

वृत्तं प्रहाद, मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहम् ॥ ५४ ॥

तस्मिन्गते महाशब्दः शरीरात्तस्य निर्ययौ ।

पृष्ठश्चाह बलं विद्धि यतो वृत्तमहं ततः ॥ ५५ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप ।

ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ ॥ ५६ ॥

तामपृच्छत्स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येवमब्रवीत् ।

उपितास्मि स्वयं वीर त्वयि सत्यपराक्रम ॥ ५७ ॥

त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं ह्यनुगता ह्यहम् ।

ततो भय प्रादुरासीन् प्रहादस्य महात्मनः ॥ ५८ ॥

अपृच्छत्स ततो भूयः क यासि कमलालये ।

त्व हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी ।

कश्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५९ ॥

श्रीरुवाच ।

स शक्रो ब्रह्मचारी यस्त्वत्तत्त्वैवोपशिक्षितः ।

त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ॥ ६० ॥

शीलेन हि त्रयो लोकास्त्वया धर्मज्ञा निर्जिताः ।

तद्विज्ञाय सुरेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ॥ ६१ ॥

धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलं चैव तथाप्यहम् ।

शीलमूला महाप्राज्ञः सदा नास्त्येव संशयः ॥ ६२ ॥

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा गता श्रीस्तु ते च सर्वे युधिष्ठिरे ।
 दुर्योधनस्तु पितर भूय एवाब्रवीद्वच ॥ ६३ ॥
 शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वंस्तु कौरवतन्दन ।
 प्राप्यते च यथा शील तथोपाय वदन्व मे ॥ ६४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

मोपाय पूर्वमुद्दिष्ट प्रहादेन महात्मना ।
 सक्षेपेण तु शीलस्य शृणु मामि नरेश्वर ॥ ६५ ॥
 अद्रोह सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
 अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥ ६६ ॥
 यदन्येषा हितं न स्यादात्मन कर्म पौरुषम् ।
 अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथञ्चन ॥ ६७ ॥
 तप्तु कर्म तथा कुर्यादेन श्लाघ्येत ससदि ।
 शीलं ममासेनैतत्ते कथितं कुरुमत्तम ॥ ६८ ॥
 यगज्यशीला नृपते, प्राप्नुवन्ति भिय कथिम् ।
 न भुञ्जते चिरं तात, ममूलाश्च न मन्ति ते ॥ ६९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

एतद्विदित्वा तत्त्वेन शीलं यान्भव पुत्रय ।
 यदिच्छामि भिय तात सुविशिष्टा युधिष्ठिरा ॥ ७० ॥

भीष्म उवाच ।

एतत्कथितवान्पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिप ।

एतत्कुरुष्व कौन्तेय, तत् प्राप्स्यसि तत्फलम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शात्त्वर्णन नाम
चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

॥ अजगरोपाख्यानम् ॥

जनमेजय उवाच ॥

कथं नागायुतप्राणो भीमो भीमपराक्रम ।

भयमाहाग्यत्तीव्र तस्मादजगरान्मुने ॥ १ ॥

पौलस्त्यं धनद युद्धे य आह्वयति कर्षितः ।

नलिन्यां कटनं कृत्वा निहन्त्वा यक्षरक्षसां ॥ २ ॥

त शम्भुमि भयाविष्टमापन्नमरिमर्दनम् ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥

वैदाम्पायन उवाच ॥

यद्वाश्रये यने तेषां वमसागुमधन्विनाम् ।

प्राप्तानामाभमाद्राजन . राजर्षेर्धृषपर्षणः ॥ ४ ॥

यदृच्छया धनुष्पाणिर्षद्वरज्जो धृकोदरः ।

ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वमेवितम् ॥ ५ ॥

म ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमयतस्तदा ।

देवर्षिभिर्द्वचरितानप्सरोगणमेवितान ॥ ६ ॥

राकोरैर्यक्षरक्षैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।

कोशिलैर्धृङ्गराजैश्च तत्र तत्र निनादितान ॥ ७ ॥

नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलै ।

उपेतान्वहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८ ॥

स संपश्यन्गिरिनदीर्वैदूर्यमणिसान्निभै ।

सलिलैर्हिमसङ्काशैर्हसकारण्डवायुतैः ॥ ९ ॥

वनानि देवदारूणां भेधानामिव वागुराः ।

हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालेयकान्यपि ॥ १० ॥

मृगया परिधावन्स, समेषु मरुधन्वसु ।

विध्यन्मृगाञ्जरैः शुद्धैश्चचार स महाबल ॥ ११ ॥

मृगाणां भवराहाणा महिषाणां महाभुजः ।

विनिग्रस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रम ॥ १२ ॥

स मातङ्गशतप्रणो मनुष्यशतवारण ।

सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन्महोदधौ ॥ १३ ॥

घृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै वभञ्ज च ।

प्रथिव्याश्च प्रदेशान्वै नादयस्तु वनानि च ॥ १४ ॥

पर्वताग्राणि वै मृद्रन्नादयानश्च बिम्बरः ।

प्रक्षिपन्पादपाश्चापि नादेनापूरयन्महीम् ॥ १५ ॥

वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुन पुन ।

आस्फोटयन्ध्वेडयश्च तलतालांश्च वादयन् ॥ १६ ॥

चिरसद्यद्धर्षस्तु भीममेनो वने तदा ।

गजेन्द्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः ॥ १७ ॥

भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयान् ।

कचिदाधावंरितिष्ठंश्च कचिचोपविशंस्तथा ॥ १८ ॥

मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः ।

स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ॥ १९ ॥

पद्मयामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ।

स प्रविष्टो महारण्ये नादान्नदति चान्द्रतान् ॥ २० ॥

वासयन्सर्वभूतानि महासत्वपराक्रमः ।

ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः ॥ २१ ॥

अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुमृतः शनैः ।

ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः ॥ २२ ॥

स ददर्श महाकायं भुजङ्गं लोमहर्षणम् ।

गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनाश्रित्य कन्दरम् ॥ २३ ॥

पर्वताभोगवर्ष्माणमविकायं महाबलम् ।

चित्राङ्गमङ्गजैश्वित्रैर्हिरिद्रामदृशच्छविम् ॥ २४ ॥

गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।

दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहानं स्फुरिणी मुहुः ॥ २५ ॥

ग्रामन सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।

निःश्रासद्वेहनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ २६ ॥

स भीमं सहस्राभ्येत्य शृदाकुः कुपितो भृशम् ।

जप्राताजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्यलान् ॥ २७ ॥

तेन सस्त्रष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
 सज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २८ ॥
 दश नागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्वल्गुम् ।
 तद्वल्गुं भीमसेनस्य भुजयोरसम परै ॥ २९ ॥
 म तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृत ।
 विस्फुरञ्छनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ३० ॥
 नागायुतसमप्राण सिंहस्कन्धो महाभुज ।
 गृहीतो व्यजहात्समत्वं वरदानविमोहित ॥ ३१ ॥
 म हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमालविमोक्षणे ।
 न चैनमशक्नोत् कथञ्चित्प्रतिप्राधितुम् ॥ ३२ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

म भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवश गत ।
 चिन्तयामास सर्पं शरीर्यमत्यद्भुतम् ॥ १ ॥
 उवाच च महामर्ष कामया वृत्तिः पन्नग ।
 पत्न्य भो भुजगभ्रेष्ठ, किं मया च करिष्यामि ॥ २ ॥

पाण्डवो भीममेनोऽह धर्मराजादनन्तर ।

नागायुतममप्राणस्त्वया नीत कथं वक्ष्ये ॥ ३ ॥

सिंहा केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।

समागताश्च शतशो निहताश्च मया युधि ॥ ४ ॥

राक्षसाश्च पिशाचाश्च पन्नगाश्च महायला ।

भुजवेगमशक्ता मे सौढु पन्नगसत्तम ॥ ५ ॥

किंनु विद्यावल किंनु वरदानमथो तव ।

उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि वृत्तस्त्वया ॥ ६ ॥

अमृतो विप्रसौ नृणामिति मे धीयते मति ।

यथेदं मे त्वया नाग यत् प्रविहृतं महत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्येवमादिन धीर भीममच्छिष्टकारिणम् ।

भोगेन महतागृह्य समन्तात्पर्यवेष्टयन् ॥ ८ ॥

निगृह्यैव महामाहु ततः स भुजगस्तदा ।

विमुन्यान् भुजा पीताविद वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

दिष्टस्तु क्षुधितम्यान् देवैर्भक्षो महामुज ।

दिष्ट्वा कालस्य महतः प्रिया प्राणा हि देहिनाम् ॥ १० ॥

यथा त्विदं मया प्राप्तं सर्परूपमरिन्दम ।

तथावश्यं मया ख्याप्य तवान् शृणु सत्तम ॥ ११ ॥

इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्महर्षिणाम् ।

प्रापन्मान्तं परिश्रेष्ठं सर्वं तत्प्रयामि ते ॥ १२ ॥

नहुपो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।

तवैव पूर्वः पूर्वेषामागोर्वशधरः सुतः ॥ १३ ॥

सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमत्य च ।

इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४ ॥

त्वां चेदवध्यं दायादमतीव प्रियदर्शनम् ।

अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५ ॥

न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचित्प्रग्रहं गतः ।

गजो वा महिषो वापि पष्टे काले नरोत्तम ॥ १६ ॥

नासि केवलमर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।

गृहीतः कौरवश्रेष्ठ, वरदानमिदं मम ॥ १७ ॥

पतता हि विमानाघ्रान्मया जक्रासनाद्भुतम् ।

कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिमत्तमः ॥ १८ ॥

स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः ।

मोक्षस्ते भविता राजन, कस्माच्चिकालपर्ययान् ॥ १९ ॥

ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।

स्मार्तमस्ति पुराण मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २० ॥

यस्तु ते व्याहृतान्प्रज्ञान्प्रतिब्रूयाद्विभागविन ।

स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदपिः ॥ २१ ॥

गृहीतम्य त्वया राजन, प्राणिनोऽपि बलीयसः ।

मत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वम्याशु भविष्यति ॥ २२ ॥

इति चाप्यहमश्रौष वचस्तेषा दयावताम् ।

मयि सजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजा ॥ २३ ॥

सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।

सर्पयोनिमिमा प्राप्य कालकाङ्क्षी महाद्युते ॥ २४ ॥

तमुवाच महागृह्णीममेनो भुजङ्गमम् ।

न च क्षुप्ये महामर्षं, न चात्मान विगर्ह्य ॥ २५ ॥

यस्मादभावी भावी वा मनुष्य मुग्धदुःखयो ।

आगमे यदि वापाये न तत्र गल्पयेन्मन ॥ २६ ॥

दैव पुरुषकारेण को बध्यितुमर्हति ।

दैवमेव पर मन्ये पुरुषार्थो निरर्थक ॥ २७ ॥

पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।

इनामयस्था मप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८ ॥

किं तु क्षान्तुशोचामि तथात्मान विनाशितम् ।

यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातृन्राज्यपरिच्युतान् ॥ २९ ॥

स्मियाश्च मुदुर्गाऽय यक्षराक्षसमङ्गल ।

मा ममुर्द्धाभमाणास्ते प्रपतित्यन्ति बिह्वला ॥ ३० ॥

विनष्टमथ मा श्रुत्वा भविष्यन्ति निग्नमा ।

धर्मशीला गया तं हि प्राप्यन्ते राज्यगदिना ॥ ३१ ॥

अथवा नार्जुनो धीमान्विपादमुपयाम्यनि ।

मर्वांस्त्रिदनाधृत्यो देवगन्धर्वराक्षसै ॥ ३२ ॥

समर्थ स महाबाहुरेकोऽपि सुमहाबल ।
देवराजमपि स्थानात्प्रन्यावयितुमञ्जसा ॥ ३३ ॥

किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्र दुर्द्युतदेविनम् ।
विद्विष्ट सर्लोकस्य दम्भमोहपरायणम् ॥ ३४ ॥

मातरं चैव शोचामि कृपणा पुत्रगृद्धिनीम् ।
यास्मात् नित्यमाशास्ते महत्त्रमधिक परै ॥ ३५ ॥

तस्या कथं त्वनाथाया मद्विनाशाद्भुजगम् ।
अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथा ॥ ३६ ॥

नकुल महदेवश्च यमौ च गुरुवर्तिनौ ।
मद्राहुर्लसगुप्तौ नित्यं पुरूपमानिनौ ॥ ३७ ॥

भविष्यतो निरुत्साहौ भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
मद्विनाशात्परिधूनाविति मे वर्तते मति ॥ ३८ ॥

एवविधं नहु तदा मिललापं वृकोदर ।
भुजङ्गभोगसम्बद्धो नाशकश्च विचेष्टितुम् । ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो यमूवाच्यस्त्रचेतन ।
अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४० ॥

दारुणं हासिव नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
दीप्ताया दिशि विप्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१ ॥

एकचक्षुःश्लिचरणा वर्तित्वा घोरदर्शना ।
रक्तं व्रमन्ती दग्धे प्रत्यादित्यमभामुगा ॥ ४२ ॥

प्रववौ चानिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।

अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरूतानि च ॥ ४३ ॥

पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति शसति ।

मुहुर्मुहुः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४ ॥

हृदयं चरणभ्यापि वामोऽस्य परितृत्याति ।

सव्यस्याक्ष्णो विफारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५ ॥

धर्मराजोऽपि मेधावी मन्यमानो महद्भयम् ।

द्रौपदीं परिपप्रच्छ कः भीम इति भारत ॥ ४६ ॥

शशंभु तस्मै पाश्वाली चिरयार्तं वृकोदरम् ।

स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन महितो नृप ॥ ४७ ॥

द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।

नकुलं महदेव च व्याधिवेशं द्विजान्प्रति ॥ ४८ ॥

स तस्य पदमुग्रीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभु ।

मृगयामास कौन्तेयो भीममेव महाबले ॥ ४९ ॥

स प्रार्थी दिशमास्थाय महतो गजयूथपान ।

ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भौमस्य परिचिह्निताम् ॥ ५० ॥

ततो मृगमहम्नाणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।

पतितानि वने हृष्टा मार्गं तस्याभिशनृष ॥ ५१ ॥

धावतस्तस्य धीरस्य मृगार्थं वातरहस ।

दृश्यातविनिर्भसा द्रुमा व्यावर्तिता पथि ॥ ५२ ॥

म गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
 रुक्षमारुतभूयिष्ठे निष्पत्रद्रुमसंकुले ॥ ५३ ॥
 इरिणे निर्जले देगे कण्टकिटुमसङ्कुले ।
 अश्मस्थाणुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विपमोत्कटे ।
 गृहीत भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तदा ॥ ५४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम् ।
 दयितं भ्रातरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 कुन्तीमातः, कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
 कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २ ॥
 स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमब्रजम् ।
 कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादिविचेष्टितम् ॥ ३ ॥

भीम उवाच ॥

अयमार्य, महासन्धो मश्वार्य मां गृहीतवान् ।
 नट्टपो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मुन्यतामयमायुष्मन्, भ्राता मेऽमितविक्रम ।

वयमाहारमन्यं ते दास्याम क्षुन्निवारणम् ॥ ५ ॥

सर्प उवाच ॥

आहारो राजपुत्रोऽय मया प्राप्तो मुखागत ।

गम्यता नेह स्थातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ॥ ६ ॥

घृतमेतन्महाबाहो, विषय मम यो व्रजेत् ।

स मे भक्षो भवेत्तात त्व चापि विषये मम ॥ ७ ॥

चिरेणान् मयाहार प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।

नाहमेन विमोक्ष्यामि न चान्यमपि काङ्क्षये ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।

सत्य सर्प, वचो ब्रूहि पृच्छति त्वा युधिष्ठिर ॥ ९ ॥

किमर्थं च त्वया प्रप्तो भीमसेनो भुजङ्गम ।

विमादृत्य विदित्वा वा प्रीति न्यासे भुजङ्गम ॥ १० ॥

किमाहार प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम ।

मर्ष उवाच ॥

नटुपो नाम राजाहमास पूर्वमेतवानप ।

प्रथितः पञ्चम सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ११ ॥

मनुभिस्तपसा चैव न्याप्यायेन दमेन च ।

त्रैलोक्यैश्वर्यमव्ययं प्राप्तोऽह विप्रमेण च ॥ १२ ॥

तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।

सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम ॥ १३ ॥

पेश्वर्यमदमत्तोऽहमवमत्य ततो द्विजान् ।

इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ॥ १४ ॥

न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ।

तस्यैवानुग्रहाद्राजन , अगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १५ ॥

पष्ठे काले मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।

नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि कामये ॥ १६ ॥

प्रभानुच्चारितानद्य व्याहरिष्यसि चेन्मम ।

अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते यूकोदरम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्रूहि सर्प, यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।

अपि चेच्छक्नुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम ॥ १८ ॥

वेद्यं च ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।

सर्पराज, ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १९ ॥

सर्प उवाच ॥

ब्राह्मणः को भवेद्राजन , वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।

ब्रवीत्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सत्यं दानं क्षमा जीलमानृशम्यं तपो घृणा ।

दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र, स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ २१ ॥

वेद्य मर्प, पर ब्रह्म निर्दुःखसुख च यत् ।

यत्र गत्वा न शोचन्ति भवत किं विवक्षितम् ॥ २२ ॥

सर्प उवाच ॥

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि ।

शूत्रेष्वपि च सत्यं च दानमत्रोध एव च ॥ २३ ॥

आनृशरामहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ।

वेद्य यद्याद्य निर्दुःखसुखं च नराधिप ॥ २४ ॥

ताभ्यां हीनं पदं चान्यन्नतदस्तीति लक्ष्ये ।

युधिष्ठिर उवाच ॥

शूत्रे तु यद्भवेद्भस्म द्विजे तत्र न विद्यते ।

न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मण ॥ २५ ॥

यदैतद्भक्ष्यते सर्पं प्रतः स ब्राह्मणं स्मृतं ।

यत्रैतन्न भवेत्सर्पं, तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २६ ॥

यत्पुनर्भवतां प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतीति च ।

ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २७ ॥

अथैतन्मतं सर्पं, ताभ्यां हीनं न विद्यते ।

यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २८ ॥

अथ वै सुगन्दुग्राभ्यां हीनं नास्ति पदं कचिन् ।

अथागममिति मर्पं, यथा वा मन्यते भवान् ॥ २९ ॥

सर्प उवाच ॥

यदि ते पृथगतो राजानः ब्राह्मणं प्रमर्माश्रितः ।

पृथा जातिमन्त्रायुष्मन्, पृथिव्यां यन्नं विद्यते ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

जातिरत्र महासर्प, मनुष्यत्वे महामते ।

सङ्करात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येऽति मे मतिः ॥ ३१ ॥

सर्वे सर्वास्वपत्न्यानि जनयन्ति सदा नराः ।

तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्स्वदर्शिनः ॥ ३२ ॥

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुसो जातकर्म विधीयते ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ ३३ ॥

तावच्छूद्रसमो ह्येष यावद्वेदेन जायते ।

तस्मिन्नेवं मतिद्वये मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ३४ ॥

कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।

सङ्करस्त्वल नागेन्द्र, बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ३५ ॥

यत्रेदानीं महासर्प, संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।

तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३६ ॥

सर्प उवाच ॥

श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।

भक्षयेयमहं कस्माद्भातरं ते वृकोदरम् ॥ ३७ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भवानेवाद्दशो लोके वेदवेदाङ्गपारग ।
श्रूहि किं कुर्यत कर्म भवेद्रतिरनुत्तमा ॥ १ ॥

सर्प उवाच ॥

पात्रं दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दानाद्वा सर्प, सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाभवमुन्यताम ॥ ३ ॥

सर्प उवाच ॥

दानं च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
एषा कार्यगरीयस्त्वादृश्यते गुरुलाभयम् ॥ ४ ॥

कस्माद्दानयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
एवमेव महेष्यासु, प्रियवाक्यान्महीषते ॥ ५ ॥

अहिंसा दृश्यते गुरीं ततश्च प्रियमिष्यते ।
एवमेव भवेद्राजन, कार्यापेक्षमनन्तरम् ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अहो बुद्धिमता भेष, शुभा बुद्धिरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मात्सममुपपद्यते ॥ ७ ॥

सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।

एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ ८ ॥

सर्प उवाच ॥

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ।

वर्तमानः सुखे सर्वो मुह्यतीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।

पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां नु संवाचयाम्यहम् ॥ १० ॥

कृतं कार्यं महाराज, त्वया मम परन्तप ।

क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ११ ॥

अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।

अभिमानेन मत्त. सन्कञ्चिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।

करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ १३ ॥

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणितं पृथिवीपते ।

तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टेर्वलं मम ॥ १४ ॥

ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम ।

स भामपनयो राजन्, भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ १५ ॥

तव हगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।

अगस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रूपा ॥ १६ ॥

ततस्तस्माद्विमानाग्यात्प्रच्युतश्च्युतलक्षणः ।

प्रपतन्नुद्युधे त्वानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ १७ ॥

अयाच तमहं विप्र शापश्चान्तो भवेदिति ।

प्रमादात्संप्रमूढस्य भगवन्, क्षन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

तव स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।

युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ १९ ॥

अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ।

फले शीणे महाराज, फलं पुण्यमवाप्यमि ॥ २० ॥

ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।

ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ २१ ॥

सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्मनित्यता ।

साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ २२ ॥

अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः ।

स्वस्ति तेऽस्तु महाराज, गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्युक्त्वाजगरं देह मुक्त्वा स नहुषो नृपः ।

दिव्यं वयु. समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ २४ ॥

युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।

धौम्येन सहितः श्रीमान्नाश्रम पुनरागमत् ॥ २५ ॥

ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।

कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २६ ॥

तन्नुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ये त्रयः ।

आसन्सुप्रीडिता राजन, द्रौपदी च यशस्विनी ॥ २७ ॥

ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
 मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ २८ ॥

पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
 हर्षमाहारयांचक्रुर्विजहुश्च मुदा युताः ॥ २९ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते वनपर्वणि अजगरपर्वणि भीममोचने
 १७८—१८१ अध्यायाः ।

॥ चक्षुस्तीर्थवर्णनम् ॥

चक्षुस्तीर्थमिति ख्यातं रूपसौभाग्यदायकम् ।

यत्र योगेश्वरो देवो गौतम्या दक्षिणे तटे ॥ १ ॥

पुरं भौवनमाख्यातं गिरिमूर्ध्न्यभिधीयते ।

यत्रासौ भौवनो राजा क्षत्रधर्मपरायणः ॥ २ ॥

तस्मिन्पुरवरे कश्चिद्ब्राह्मणो बृद्धकौशिकः ।

तत्पुत्रो गौतम इति ख्यातो वेदविदुत्तमः ॥ ३ ॥

तस्य मातुर्मनोदोषाद्विपरीतोऽभवद्विजः ।

सखा तस्य धणिकश्चिन्मणिकुण्डल उच्यते ॥ ४ ॥

तेन सख्यं द्विजस्यासीद्विषमं द्विजवैश्ययोः ।

श्रीमद्द्वयोर्नित्यं परस्परहितैषिणोः ॥ ५ ॥

कदाचिद्गौतमो वैश्यं वित्तेशं मणिकुण्डलम् ।

प्राहेदं वचनं प्रीत्या रहः स्थित्वा पुनः पुनः ॥ ६ ॥

गौतम उवाच ॥

गच्छामो धनमादानुं पर्वतानुदधीनपि ।

यौवनं तदृथा ज्ञेयं विना सौख्यानुकूल्यतः ॥ ७ ॥

मन्त्रोवाच ॥

कुण्डलो द्विजप्राहेदं मत्पुत्रोपाजितं धनम् ।

यदस्ति किं धनेनाद्य करिष्ये द्विजमत्तम ॥ ८ ॥

गौतम उवाच ॥

धर्मार्थज्ञानकामानां को नु तृप्तः प्रशस्यते ।

उत्कर्षप्राप्तिरेवैषां सखे, श्लाघ्या शरीरिणाम् ॥ ९ ॥

स्वेनैव व्यवसायेन धन्या जीवन्ति जन्तवः ।

परदत्तार्थसन्तुष्टाः कष्टजीविन एव ते ॥ १० ॥

स पुत्रः शस्यते लोके पितृभिश्चाभिनन्गते ।

यः पैत्र्यमभिलिप्सेत न वाचापि तु कुण्डल ॥ ११ ॥

स्वबाहुयलमाश्रित्य योऽर्थानर्जयते सुतः ।

स कृतार्थो भवेद्भोके पैत्र्यं वित्तं न तु स्पृशेत् ॥ १२ ॥

न्ययमार्ग्यं सुतो वित्तं पित्रे दास्यति बन्धवे ।

तं तु पुत्रं विजानीयादितरो योनिकोटकः ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु तद्वाक्यं ब्राह्मणस्याभिलाषिणः ।

तथेति मत्वा तद्वाक्यं रत्नान्यादाय मत्वरः ॥ १४ ॥

आत्मकीयानि वित्तानि गौतमाय न्यवेदयत् ।

धनेनैतेन देक्षांश्च परिभ्रम्य यथामुत्तम ॥ १५ ॥

धनान्यादाय वित्तानि पुनरेप्यामहे गृहम् ।

मत्तमेव वणिग्वक्ति स तु विप्रः प्रतारकः ॥ १६ ॥

पापान्मा पापचित्तं च न बुधोध वणिगिद्वजम् ।

तौ परम्परमामन्त्र्य मातापित्रोरजाननोः ॥ १७ ॥

देशादेशान्तर यातौ धनार्थं तौ वणिग्द्विजौ ।

वणिग्घस्तस्थित वित्त ब्राह्मणो हर्तुमिच्छति ॥ १८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

येन केनाप्युपायेन तद्धनं हि समाहरे ।

अहो पृथिव्या रम्याणि नगराणि सहस्रशः ॥ १९ ॥

इष्टप्रदान्य कामस्य देवता इव योषितः ।

मनोहरास्तत्र तत्र सन्ति किं क्रियते मया ॥ २० ॥

धनमाहत्य यत्नेन योषिद्वयो यदि दास्यते ।

भुज्यन्ते तास्ततो नित्यं मफलं जीवितं हि तत् ॥ २१ ॥

नृत्तगीतरतो नित्यं पण्यस्त्रीभिरलङ्घितः ।

भोक्ष्ये कथं तु तद्विचित्रं वैश्यान्मद्वस्तमागतम् ॥ २२ ॥

नटोवाच ॥

एवं चिन्तयमानोऽमौ गौतमः प्रहसन्निव ।

मणिकुण्डलमाहेदमधर्मादेव जन्तवः ॥ २३ ॥

वृद्धिं मुख्यमभीष्टानि प्राप्नुवन्ति न सशयः ।

धर्मिष्ठा प्राणिनो लोके नश्यन्ते दुःखभागिनः ॥ २४ ॥

तस्माद्धर्मेण किं तेन दुःखफलहेतुना ।

नेत्युवाच ततो वैश्यः सुखं धर्मे प्रतिष्ठितम् ॥ २५ ॥

पापे दुःखं भयं लोको दारिद्र्यं श्रेयं यथा च ।

यतो धर्मस्ततो मुक्तिः स्वधर्मं किं विनश्यति ॥ २६ ॥

गौतम उवाच ॥

धर्मार्थज्ञानकामानां को नु लुप्तः प्रशस्यते ।

उत्कर्षप्राप्तिरेवैषां सखे, श्लाघ्या शरीरिणाम् ॥ ९ ॥

स्वेनैव व्यवसायेन धन्या जीवन्ति जन्तवः ।

परदत्तार्थसन्तुष्टाः कष्टजीविन एव ते ॥ १० ॥

स पुत्रः शस्यते लोके पितृभिश्चाभिनन्द्यते ।

यः पैत्र्यमभिलिप्सेत न वाचापि तु कुण्डल ॥ ११ ॥

स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽर्थानर्जयते सुतः ।

न कृतार्थो भवेद्लोके पैत्र्यं वित्तं न तु स्पृशेत् ॥ १२ ॥

भयमार्ज्यं सुतो वित्तं पित्रे दास्यति बन्धवे ।

तं तु पुत्रं विजानीयादितरो योनिकीटकः ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु तद्वाक्यं ब्राह्मणम्याभिलाषिणः ।

तथेति मत्वा तद्वाक्यं रत्नान्यादाय सत्वरः ॥ १४ ॥

आत्मकीयानि वित्तानि गौतमाय न्यवेदयत् ।

धनेनैतेन देशांश्च परिभ्रम्य यथासुरयम् ॥ १५ ॥

धनान्यादाय वित्तानि पुनरेष्यामहे गृहम् ।

मत्स्यमेव वणिग्वक्ति स तु विप्रः प्रतारकः ॥ १६ ॥

पापात्मा पापचित्तं च न बुबोध वणिग्द्विजम् ।

तौ परस्परमामन्त्र्य मातापित्रोरजानतोः ॥ १७ ॥

वैश्य उवाच ॥

पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु ।
तथैव तान्सखे, मन्ये येषां धर्मो न विद्यते ॥ ३५ ॥

चतुर्णां पुरुषार्थानां धर्मः प्रथममुच्यते ।
पश्चादर्थश्च कामश्च स्वधर्मे मयि तिष्ठति ।
कथं ब्रूये द्विजश्रेष्ठ, मया विजितमित्यदः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

द्विजो वैश्यं पुनः प्राह हस्ताभ्यां नीयतां पणः ।
तथेति मन्यते वैश्यस्तौ गत्वा पुनरुचतुः ॥ ३७ ॥

पूर्ववह्नौ किकान्गत्वा जितमित्यब्रवीद्विजः ।
करौ छित्वा ततः प्राह कथं धर्मं तु मन्यसे ।
आक्षिप्तो ब्राह्मणेनैवं वैश्यो वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥

वैश्य उवाच ॥

धर्ममेव परं मन्ये प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
माता पिता सुहृद्वन्धुर्धर्म एव शरीरिणाम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एवं विवदमानौ तावथैवान्ब्राह्मणोऽभवन् ।
विमुक्तो वैश्यकस्तत्र याहुभ्यां च धनेन च ॥ ४० ॥

एवं भ्रमन्तौ संप्राप्तौ गङ्गां योगेश्वरं हरिम् ।
यदृच्छया मुनिश्रेष्ठ, मिथस्तायूचतुः पुनः ॥ ४१ ॥

वैश्यो गङ्गां तु योगेशं धर्ममेव प्रशंसति ।
अतिकोपाद्विजो वैश्यमाक्षिपन्पुनरब्रवीत् ॥ ४२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एवं विवदतोस्तत्र संपरायस्तयोरभूत् ।

यस्य पक्षो भवेज्ज्यायान्स परार्थमवाप्नुयात् ॥ २७ ॥

पृच्छावः कस्य प्रावर्त्यं धर्मिणो वाप्यधर्मिणः ।

वेदात्तु लौकिकं ज्येष्ठं लोके धर्मात्सुखं भवेत् ॥ २८ ॥

एवं विवदमानौ तावूचतुः सकलाञ्जनान् ।

धर्मस्य वाप्यधर्मस्य प्रावर्त्यमनयोर्भुवि ॥ २९ ॥

तद्वदन्तु यथावृत्तमेवमूचतुरोजसा ।

एवं तत्रौचिरै कैचिद्यै धर्मेणानुवर्तिनः ॥ ३० ॥

तैर्दुःखान्यनुभूयन्ते पापिष्ठाः सुखिनो जनाः ।

संपराये धनं सर्वं जितं विप्रे न्यवेदयत् ॥ ३१ ॥

मणिमान्धर्मविच्छ्रेष्ठः पुनर्धर्मं प्रशंसति ।

मणिमन्तं द्विजः प्राह किं धर्ममनुशंससि ॥ ३२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

तथेति चेत्याह वैश्यो ब्राह्मणः पुनरब्रवीन् ।

ब्राह्मण उवाच ॥

जितं मया धनं वैश्य, निर्लज्जः किं तु भाषसे ॥ ३३ ॥

मयैव विजितो धर्मो यथेष्टचरणात्मना ।

ब्रह्मोवाच ॥

तद्ब्राह्मणवचः श्रुत्वा वैश्यः सस्मित ऊचिवान् ॥ ३४ ॥

वैश्य उवाच ॥

पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पश्विषु ।
तथैव तान्स्वस्वे, मन्ये येषां धर्मो न विद्यते ॥ ३५ ॥

चतुर्णां पुरुषार्थानां धर्मः प्रथममुच्यते ।
पश्चादर्थश्च कामश्च स्वधर्मे मयि तिष्ठति ।
कथं ब्रूये द्विजश्रेष्ठ, मया विजितमित्यदः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

द्विजो वैश्यं पुनः प्राह हस्ताभ्यां नीयतां पणः ।
तथेति मन्यते वैश्यस्तौ गत्वा पुनरुचतुः ॥ ३७ ॥

पूर्ववद्भौकिकान्गत्वा जितमित्यब्रवीद्विजः ।
करौ छित्वा ततः प्राह कथं धर्मं तु मन्यसे ।
आक्षिप्तो ब्राह्मणेनैवं वैश्यो वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥

वैश्य उवाच ॥

धर्ममेव परं मन्ये प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
माता पिता सुहृद्बन्धुर्धर्म एव शरीरिणाम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एवं वियदमानौ तावर्थवान्ब्राह्मणोऽभवन् ।
विमुक्तौ वैश्यकस्तत्र बाहुभ्यां च धनेन च ॥ ४० ॥

एवं भ्रमन्तौ संप्राप्तौ गङ्गां योगेश्वर हरिम् ।
यद्वन्द्या मुनिश्रेष्ठ, मिथस्तावूचतुः पुनः ॥ ४१ ॥

वैश्यो गङ्गां तु योगेशं धर्ममेव प्रशंसति ।
अतिकोपाद्विजो वैश्यमाक्षिपन्पुनरब्रवीत् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

गतं धनं करौ छिन्नाववशिष्टोऽसुभिर्भवान् ।

त्वमन्यथा यदि ब्रूये आहरिष्येऽसिना शिरः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

विहस्य पुनराहेदं वैश्यो गौतममञ्जसा ॥ ४४ ॥

वैश्य उवाच ॥

धर्ममेव परं मन्ये यथेच्छसि तथा कुरु ।

ब्राह्मणांश्च गुरुन्देवान्चेदान्धर्म जनार्दनम् ॥ ४५ ॥

यस्तु निन्दयते पापो नासौ स्पृश्योऽथ पापकृत् ।

उपेक्षणीयो दुर्वृत्तः पापात्मा धर्मदूषकः ॥ ४६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ततः प्राह स कोपेन धर्मं यद्यनुशंससि ।

आवयोः प्राणयोरत्र पणः स्यादिति वै मुने ॥ ४७ ॥

एवमुक्ते गौतमेन तथेत्याह वणिक्तदा ।

पुनरप्युचतुरुभौ लोकाँल्लोकास्तथोचिरे ॥ ४८ ॥

योगेश्वरस्य पुरतो गौतम्या दक्षिणे तटे ।

त निपात्य विप्रं विप्रश्चक्षुस्त्याग्य चाब्रवीत् ॥ ४९ ॥

विप्र उवाच ॥

गतोऽसीमां दद्यां वैश्य, नित्यं धर्मप्रशंसया ।

गतं धनं गतं चक्षुश्छेदितौ करपल्लवौ ।

शृष्टोऽसि मित्र, गच्छामि मैवं प्रयाः कथान्तरे ॥ ५० ॥

ब्रह्मोवाच ॥

तस्मिन्प्रयाते विप्रेऽमौ चिन्तयामास वै वणिक् ।

हा कष्टं मे किमभवद्धर्मैकमनसो हरे ॥ ५१ ॥

स कुण्डलो वणिक्छ्रेष्ठो निर्धनो गतबाहुकः ।

गतनेत्रः शुचं प्राप्तो धर्ममेवानुसंस्मरन् ॥ ५२ ॥

एवं बहुविधां चिन्तां कुर्वन्नास्ते महीतले ।

निश्चेष्टोऽयं निरुत्साहः पतितः शोकमागरे ॥ ५३ ॥

दिनावसाने शर्वर्यामुदिते चन्द्रमण्डले ।

एकादश्यां शुक्लपक्षे तत्रायाति विभीषणः ॥ ५४ ॥

स तु योगेश्वरं देवं पूजयित्वा यथाविधि ।

स्नात्वा तु गौतमीं गङ्गां सपुत्रो राक्षसैर्वृतः ॥ ५५ ॥

विभीषणस्य हि सुतो विभीषण इवापरः ।

वैभीषणिरिति ख्यातस्तमपश्यदुवाच च ॥ ५६ ॥

वैश्यस्य वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं स धर्मवित् ।

पित्रे निवेदयामास लङ्केशाय महात्मने ।

स तु लङ्केश्वरः प्राह पुत्रं प्रीत्या गुणाकरम् ॥ ५७ ॥

विभीषण उवाच ॥

श्रीमान् रामो मम गुरुस्तस्य मान्यः सखा मम ।

हनुमानिति विख्यातस्तेनानीतो गिरिर्महान् ॥ ५८ ॥

पुरा कार्यान्तरे प्राप्ते सर्वोपध्याश्रयोऽचलः ।

जाते कार्ये तमादाय हिमवन्तमथागमत् ॥ ५९ ॥

विशल्यकरणी चेति मृतसंजीविनीति वा ।

तदानीय महाबुद्धी रामायाह्लिष्टकर्मणे ॥ ६० ॥

निवेदयित्वा तत्साध्यं तस्मिन्पृत्ते समागतः ।

पुनर्गिरिं समादाय अगच्छद्देवपर्वतम् ॥ ६१ ॥

तमानीयास्य हृदये निवेशय हरिं स्मरन् ।

ततः प्राप्स्यत्ययं सर्वमपेक्षितमुदारधीः ॥ ६२ ॥

गच्छतस्तस्य वेगेन विशल्यकरणी पुनः ।

अपतद्गौतमीतीरे यत्र योगेश्वरो हरिः ॥ ६३ ॥

वैभीषणिरुवाच ॥

तामोपधीं मम पितः, दर्शयाशु विलम्ब मा ।

परार्तिशमनादन्यच्छ्रेयो न भुवनत्रये ॥ ६४ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

विभीषणस्तथेत्युक्त्वा तां पुत्रस्याप्यदर्शयन् ।

इषेत्वेत्यस्य गृध्रस्य शारां चिच्छेद तत्सुतः ॥ ६५ ॥

वैश्यस्यापि च वै प्रीत्या सन्तः परहिते रताः ।

विभीषण उवाच ॥

यत्रापतन्नगे चास्मिन्स गृध्रस्तु प्रतापवान् ॥ ६६ ॥

तस्य शारां समादाय हृदयेऽस्य निवेशय ।

तत्सृष्टमात्र एवामौ स्वकं रूपमवाप्नुयान् ॥ ६७ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा पितुर्षाक्यं वैभीषणिरुदारधीः ।

तथा चकार वै मम्यन्नाप्रग्रहं न्यवेशयन् ॥ ६८ ॥

हृदये स तु वैश्योऽपि सचक्षुः सकरोऽभवत् ।

मणिमन्त्रौषधीनां हि वीर्यं कोऽपि न बुध्यते ॥ ६९ ॥

तदेव काष्ठमादाय धर्ममेवानुसंस्मरन् ।

मत्तात्वा तु गौतमां गङ्गां तथा योगेश्वरं हरिम् ॥ ७० ॥

तमस्कृत्य पुनरगात्काष्ठखण्डेन वैश्यकः ।

परिभ्रमन्नृपपुरं महापुरमिति श्रुतम् ॥ ७१ ॥

महाराज इति ख्यातस्तत्र राजा महाबलः ।

तस्य नास्ति मुतः कश्चित्पुत्रिका नष्टलोचना ॥ ७२ ॥

सैव तस्यं मुता पुत्रस्तस्यापि व्रतमीदृशम् ।

देवो वा दानवो वापि ब्राह्मणः क्षत्रियो भवेत् ॥ ७३ ॥

वैश्यो वा शूद्रयोनिर्वा मुगुणो निर्गुणोऽपि वा ।

तस्मै देया इयं पुत्री यो नेत्रे आहरिष्यति ॥ ७४ ॥

राज्येन मह देयेयमिति राजा ह्यघोपयत् ।

अहर्निशमसौ वैश्यः श्रुत्वा घोपमथाब्रवीत् ॥ ७५ ॥

वैश्य उवाच ॥

अहं नेत्रे आहरिष्ये राजपुत्र्या असंशयम् ।

ब्रह्मोवाच ॥

तं वैश्यं तरसादाय महाराज्ञे न्यवेदयन् ॥ ७६ ॥

तत्काष्ठस्पर्शमात्रेण सनेत्राभून्नृपात्मजा ।

ततः स्तविस्मयो राजा को भवानिति चाब्रवीत् ॥ ७७ ॥

वैश्यो राज्ञे यथावृत्तं न्यवेदयदशेषतः ।

वैश्य उवाच ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन धर्मस्य तपसस्तथा ॥ ७८ ॥

दानप्रभावाद्यज्ञैश्च विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।

दिव्यौषधिप्रभावेन मम सामर्थ्यमीदृशम् ॥ ७९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतद्वैश्यवचः श्रुत्वा विस्मितोऽभून्महीपतिः ।

राजोवाच ॥

अहो महानुभावोऽयं प्रायो बृन्दारको भवेत् ॥ ८० ॥

अन्यथैतादृगन्यस्य सामर्थ्यं दृश्यते कथम् ।

तस्मादस्मै तु तां कन्यां प्रदास्ये राज्यपूर्विकाम् ॥ ८१ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

इति सङ्कल्प्य मनसि कन्यां राज्यं च दत्तवान् ।

विहारार्थं गतः स्वैरं परं खेदमुपागतः ॥ ८२ ॥

न मित्रेण विना राज्यं न मित्रेण विना सुखम् ।

तमेव सततं विप्रं चिन्तयन्वैश्यनन्दनः ॥ ८३ ॥

एतदेव सुजातानां लक्षणं भुवि देहिनां ।

कृपाद्रिं यन्मनो नित्यं तेषामप्यहितेषु हि ॥ ८४ ॥

महानृपो वनं प्रायात्स राजा मणिकुण्डलः ।

तस्मिञ्छामति राज्यं तु कदाचिद्रौतमं द्विजम् ॥ ८५ ॥

इतस्त्वं द्यूतकैः पापैरपश्यन्मणिकुण्डलः ।

तमादाय द्विजं मित्रं पूजयामास धर्मविन ॥ ८६ ॥

धर्माणां तु प्रभावं त तस्मै सम्यङ्न्यवेदयन् ।

रूपयामास गङ्गायां तं सर्वाघनिवृत्तये ॥ ८७ ॥

तेन विप्रेण सर्वैस्तैः स्वकीयैर्प्रोत्रजैर्वृतः ।

वैश्यः स्वदेशसंभूतैर्ब्राह्मणस्य तु बान्धवैः ॥ ८८ ॥

वृद्धकौशिकमुख्यैश्च तस्मिन्योगेश्वरान्तिके ।

यज्ञानिष्ठा सुरान्पूज्य ततः स्वर्गमुपेयिवान् ॥ ८९ ॥

ततः प्रभृति तत्तीर्थं मृतसंजीवनं विदुः ।

चक्षुस्तीर्थं सयोगेशं स्मरणादपि पुण्यदम् ।

मनःप्रसादजननं सर्वदुर्भावनाशनम् ॥ ९० ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिप्राग्ने तार्यमाहात्म्ये

चक्षुस्तीर्थादिवर्णनं नाम

सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

वैश्य उवाच ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन धर्मस्य तपसस्तथा ॥ ७८ ॥

दानप्रभावाद्यज्ञैश्च विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।

दिव्यौषधिप्रभावेन मम सामर्थ्यमीदृशम् ॥ ७९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतद्वैश्यवचः श्रुत्वा विस्मितोऽभून्महीपतिः ।

राजोवाच ॥

अहो महानुभावोऽयं प्रायो बृन्दारको भवेत् ॥ ८० ॥

अन्यथैतादृगन्यस्य सामर्थ्यं दृश्यते कथम् ।

तस्मादस्मै तु तां कन्यां प्रदास्ये राज्यपूर्विकाम् ॥ ८१ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

इति सङ्कल्प्य मनसि कन्यां राज्यं च दत्तवान् ।

विहारार्थं गतः स्वैरं परं खेदमुपागतः ॥ ८२ ॥

न मित्रेण विना राज्यं न मित्रेण विना सुखम् ।

तमेव मततं विप्रं चिन्तयन्वैश्यनन्दनः ॥ ८३ ॥

एतदेव सुजातानां लक्षणं भुवि देहिनां ।

कृपाद्रिं यन्मनो नित्यं तेषामप्यहितेषु हि ॥ ८४ ॥

महानृपो वनं प्रायात्स राजा मणिकुण्डलः ।

तस्मिञ्छामति राज्यं तु कदाचिद्व्रौतमं द्विजम् ॥ ८५ ॥

इतस्थं द्यूतकैः पापैरपश्यन्मणिकुण्डलः ।

तमादाय द्विजं मित्रं पूजयामास धर्मविन ॥ ८६ ॥

घर्माणां तु प्रभाव त तस्मै सम्यङ्न्यवदयन ।

ऋपयामास गङ्गायां त सर्वाधनिवृत्तये ॥ ८७ ॥

तेन विप्रेण सर्वैस्तैः स्वकीयैर्प्रोत्रजैर्वृतः ।

वैश्यः स्वदेशसभूतैर्ब्राह्मणस्य तु यान्धवैः ॥ ८८ ॥

वृद्धकौशिकमुख्यैश्च तस्मिन्योगेऽचरान्तिके ।

यज्ञानिष्ठा सुरान्मूज्य ततः स्वर्गमुपेयिवान् ॥ ८९ ॥

ततः प्रभृति तत्तीर्थं मृतसंजीवनं विदुः ।

चक्षुस्तीर्थं सयोगेश स्मरणादपि पुण्यदम् ।

मन प्रसादजनन सर्वदुर्भावनाशनम् ॥ ९० ॥

इति धामहापुराण आदिनाक्षे तार्थमाहात्म्य

चक्षुस्तीर्थादिवर्णन नाम

सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

॥ अरुणसुतसत्यव्रतचरित्रम् ॥

अरुणस्य सुतः श्रीमान्सत्यव्रत इति स्मृतः ।

सौऽभूदिच्छाचरः कामी मन्दात्मा ह्यतिलोलुपः ॥ १ ॥

स पापात्मा विप्रभार्या हृतवान्काममोहितः ।

विवाहे तस्य विप्रं स चकार नृपतेः सुतः ॥ २ ॥

मिलिता ब्राह्मणास्तत्र राजानमरुणं नृप ।

ऊचुर्भृशं सुदुःखार्ता हा हताः स्मेति चासकृन् ॥ ३ ॥

पप्रच्छ राजा तान्विप्रान्दुःखितान्पुरवासिनः ।

किं कृतं मम पुत्रेण भवतामशुभं द्विजाः ॥ ४ ॥

तं निशम्य द्विजा वाक्यं राज्ञो विनयपूर्वकम् ।

तदोचुस्त्वरुणं विप्राः कृताशीर्ध्वचना भृशम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ॥

राजन्, तव सुतेनाद्य विवाहेऽपहृता फिल ।

विवाहिता विप्रकन्या यत्नेन वलिनां वर ॥ ६ ॥

व्यास उवाच ॥

श्रुत्वा तेषां वचस्तथ्यं राजा परमधार्मिकः ।

पुत्रमाह वृधा नाम कृतं ते दुष्टकर्मणा ॥ ७ ॥

गच्छ दूरं सुमन्दान्मन्दुराचार, गृहान्मम ।

न म्यातव्यं त्वया पाप विषये मम सर्वथा ॥ ८ ॥

कुपितं पितरं ग्राह्यं क गच्छामीति वै मुहुः ।

अरुणग्नमधोवाच अपाकैः सह वर्तय ॥ ९ ॥

अपश्यन् कृतं कर्म द्विजदारापहारणम् ।

तस्मात्तैः सह संमर्गं कृत्वा निष्ठु यथामुत्तम ॥ १० ॥

नाहं पुत्रेण पुयार्थी त्वया च कुलपांमन ।

यद्यष्टं शतं दुष्टात्मनः, यतीर्तिनाशः कृतस्त्वया ॥ ११ ॥

म निशम्य पितुर्वाक्यं कुपितस्य महात्मनः ।

निश्चकाम दुरात्तमात्तमा अपचान्ययौ ॥ १२ ॥

मन्यप्रवन्तदा तत्र अपाकैः सह वर्तते ।

धनुर्पाणधरः श्रीमान्कपयर्चा करुणालयः ॥ १३ ॥

यदा निष्कामितः पित्रा कुपितेन महात्मना ।

गुरुराध यमिद्रेण प्रेरितोऽसौ महीपतिः ॥ १४ ॥

तस्मात्तस्यप्रवन्तस्मिन्वभूय क्रोधसंयुतः ।

यमिद्रे धर्मनाम्ने निराकरणपराङ्मुखे ॥ १५ ॥

केनपितृवार्णेनाध पिता तस्य महीपतिः ।

दुराग्रेऽसौ नयन्तं दुर न्यक्त्वा वनं गतः ॥ १६ ॥

म वदन् तदा तस्मिन्निपत्य पारशामनः ।

तदा द्वादश शतैश्च, तनाधर्मेण सर्वथा ॥ १७ ॥

विश्वामित्रस्तदा दारांस्तस्मिंस्तु विषये नृप ।

सन्यस्य कौशिकीतीरे चचार विपुलं तप ॥ १८ ॥

कातरा तत्र सञ्जाता भार्या वै कौशिकस्य ह ।

कुटुम्बभरणार्थाय दुःखिता वरवर्णिनी ॥ १९ ॥

बालकान्धुधयाक्रान्तान्तुदत्त, पश्यती भृशम् ।

याचमानांश्च नीवारान्कष्टमाप पतिव्रता ॥ २० ॥

चिन्तयामास दुःखार्ता तोकान्वीक्ष्य धुधातुरान् ।

नृपो नास्ति पुरे ह्यद्य कं याचे वा करोमि किम् ॥ २१ ॥

न मे ज्ञातास्ति पुत्राणां पतिर्मे नास्ति सन्निधौ ।

रुदन्ति बालकाः कामं धिङ्मे जीवनमद्य वै ॥ २२ ॥

धनहीनां च मां त्यक्त्वा तपस्तप्तुं गत, पतिः ।

न जानाति समर्थोऽपि दुःखितां धनवर्जिताम् ॥ २३ ॥

बालानां भरणं केन करोमि पतिना विना ।

मरिष्यन्ति मुताः सर्वे धुधया पीडिता भृशम् ॥ २४ ॥

एकं मुत तु विक्रीय द्रव्येण कियता पुन ।

पालयामि मुतानन्यानेष मे विहिता विधिः ॥ २५ ॥

सर्वेषां मारणं नाद्य युक्तं मम विपर्यये ।

कालस्य कलना याह विक्रीणामि तथासजम् ॥ २६ ॥

हृदयं कठिनं कृत्वा मञ्चिन्त्य मनसा मनी ।

मा दम्भरज्ज्या बध्वाथ गले पुत्रं विनिर्गता ॥ २७ ॥

मुनिपत्नी गले बध्वा मध्यम पुत्रमौरमम् ।

शेषस्य भरणार्थाय गृहीत्वा चलिता गृहान् ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा सत्यव्रतेनार्ता तापसी शोकसयुता ।

पप्रच्छ नृपतिस्ता तु किं चिकीर्षसि शोभने ॥ २९ ॥

रुदन्त बालक कण्ठे बध्वा नयमि काधुना ।

किमर्थं चारुसर्वाङ्गि, मय ब्रूहि ममाग्रत ॥ ३० ॥

ऋषिपत्नी उवाच ॥

विश्वामित्रस्य भार्याह पुत्रोऽयं मे नृपात्मज ।

विक्रेतुमौरम काम गमिष्ये त्रिपमे सुतय ॥ ३१ ॥

अन्न नास्ति पतिर्मुक्त्वा गतस्तप्तु नृप क्वचिन् ।

विक्रीणामि क्षुधार्तेन शेषस्य भरणाय वै ॥ ३२ ॥

राजोवाच ॥

पतिव्रते, रक्ष पुत्रं दास्यामि भरणं तव ।

तावदेव पतिस्तेऽव वनाग्नैवागमिष्यति ॥ ३३ ॥

वृधे तवाग्रमाभ्यासे भक्ष्यं किञ्चिन्निरन्तरम् ।

बन्धयित्वा गमिष्यामि मयमेतद्रवीम्यहम् ॥ ३४ ॥

इत्युक्ता सा तदा तेन राज्ञा कौशिककामिनी ।

विवन्ध तनयं कृत्वा जगामाश्रममण्डलम् ॥ ३५ ॥

सोऽभवद्रालवं नाम गलबन्धान्महानपा ।

सा तु स्वम्याश्रमं गत्वा मुमाद बालकैर्बुधैः ॥ ३६ ॥

मत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च परिप्लुतः ।

विश्वामित्रस्य च मुनेः कलत्रं तद्वभार ह ॥ ३७ ॥

वने स्थितान्मृगान्हत्वा वराहान्महिषांस्तथा ।

विश्वामित्रवनाभ्याग्रे मांसं वृक्षे वयन्ध ह ॥ ३८ ॥

ऋषिपत्नी गृहीत्वा तन्मांसं पुत्रानदात्ततः ।

निर्वृतिं परमां प्राप प्राप्य भक्ष्यमनुत्तमम् ॥ ३९ ॥

अयोध्यां चैव राज्यं च तथैवान्तःपुरं मुनिः ।

गते तप्तुं नृपे तस्मिन्वसिष्ठः पर्यरक्षत ॥ ४० ॥

सत्यव्रतोऽपि धर्मात्मा ह्यतिष्ठन्नगराद्वहिः ।

पितुराज्ञां समास्थाय पशुघ्नव्रतवान्वने ॥ ४१ ॥

सत्यव्रतो ह्यकस्माच्च कस्यचित्कारणान्नृपः ।

वसिष्ठे चाधिकं मन्युं धारयामास नित्यदा ॥ ४२ ॥

त्यज्यमानं वने पित्रा धर्मिष्ठं च प्रियं सुतम् ।

न वारयामास मुनिर्वसिष्ठः कारणेन ह ॥ ४३ ॥

पाणिप्रह्णमन्त्राणां निष्ठा स्यात्तप्तमे पदे ।

जानन्नपि स धर्मात्मा विप्रदारपरिग्रहे ॥ ४४ ॥

कर्मिन्त्रिदिवसेऽरण्ये मृगाभावे महीपतिः ।

चमिष्ठस्य च गां दोग्ध्रीमपश्यद्वनमध्यगाम् ॥ ४५ ॥

तां जघान क्षुधार्तस्तु क्रोधान्मोहाच्च दस्युवन ।

पृष्ठे ययन्ध तन्मांसं नीत्वा भ्ययमभक्षयन् ॥ ४६ ॥

ऋषिपत्नी सुतान्सर्वान्भोजयामास तत्तदा ।

शङ्कमाना मृगस्येति न गोरिति च सुव्रत ॥ ४७ ॥

वसिष्ठस्तु हतां दोग्ध्रां ज्ञात्वा क्रुद्धस्तमब्रवीत् ।

दुरात्मन , किं कृतं पापं घेनुघातात्पिशाचवत् ॥ ४८ ॥

एवं ते शङ्खवः कूराः पतन्तु त्वरितास्त्रयः ।

गोवधादारहरणात्पितुः क्रोधात्तथा भृशम् ॥ ४९ ॥

त्रिशङ्कुरिति नाम्ना वै भुवि ख्यातो भविष्यति ।

पिशाचरूपमात्मानं दर्शयन्सर्वदेहिनाम् ॥ ५० ॥

व्यास उवाच ॥

एव शप्तो वसिष्ठेन तदा सत्यव्रतो नृपः ।

चचार च तपस्तीव्रं तस्मिन्नेवाश्रमे स्थितः ॥ ५१ ॥

कस्माच्चिन्मुनिपुत्रात्तु प्राप्य मन्त्रमनुत्तमम् ।

ध्यायन्भगवतीं देवीं प्रकृतिं परमां शिवाम् ॥ ५२ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

जनमेजय उवाच ॥

वसिष्ठेन च शप्तोऽसौ त्रिशङ्कुर्नृपतेः सुतः ।

कथं शापाद्विनिर्मुक्तस्तन्मे ब्रूहि महामते ॥ १ ॥

व्यास उवाच ॥

सत्यव्रतस्तथा क्षम पिशाचत्वमवाप्तवान् ।

तस्मिन्नेवाश्रमे तस्थौ देवीभक्तिपरायण ॥ २ ॥

कदाचिन्नृपतिस्तत्र जप्त्वा मन्त्रं नवाक्षरम् ।

होमार्थं ब्राह्मणान्मात्वा प्रणम्योवाच भक्तित् ॥ ३ ॥

भूमिदेवाः, शृणुष्व वै वचनं प्रणतस्य मे ।

ऋत्विजो मम सर्वेऽत्र भवन्तः प्रभवन्तु ह ॥ ४ ॥

जपस्य च दशांशेन होमः कार्यो विधानतः ।

भवाद्भिः कार्यसिद्धयर्थं वेदविद्भिः कृपापरैः ॥ ५ ॥

मलयप्रतोऽहं नृपते पुत्रो ब्रह्मविदां वरः ।

कार्यं मम विधातव्यं सर्वदा सुरहेतवे ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणास्तत्र तमूचुर्नृपते सुतम् ।

क्षमस्त्य गुरुणा प्राप्तं पिशाचत्वं त्वयाधुना ॥ ७ ॥

न यागार्होऽमि तस्मात्त्वं वेदेष्वनधिकारतः ।

पिशाचत्वमनुप्राप्तं सर्वलोकेषु गर्हितम् ॥ ८ ॥

व्यास उवाच ॥

तस्मिन्मम वचस्तेषां राजा दुःसमवाप ह ।

धिग्जीवितमिदं मेऽयं किं करोमि बने स्थितः ॥ ९ ॥

पित्रा चाहं परित्यक्तः क्षमश्च गुरुणा भृशम् ।

राज्याद्धष्टः पिशाचत्वमनुप्राप्तं करोमि किम् ॥ १० ॥

तदा पृथुतरां कृत्वा चितां काष्ठैर्नृपात्मजः ।

सस्मार चण्डिकां देवीं प्रवेशमनुचिन्तयन् ॥ ११ ॥

स्मृत्वा देवीं महामायां चितां प्रज्वलितां पुनः ।

कृत्वा स्नात्वा प्रवेशार्थं स्थितः प्राञ्जलिरग्रतः ॥ १२ ॥

ज्ञात्वा भगवतीं तं तु मर्तुकामं महीपतिम् ।

आजगाम तदाकाशे प्रत्यक्षं तस्य चाग्रतः ॥ १३ ॥

दत्त्वाथ दर्शनं देवी तमुवाच नृपात्मजम् ।

सिंहारूढा महाराज, मेघगम्भीरया गिरा ॥ १४ ॥

किं ते व्यवसितं माधो हुताशे मा तनुं त्यज ।

ग्धिरो भव महाभाग पिता ते जरसान्वितः ॥ १५ ॥

राज्यं दत्त्वा घने तुभ्यं गन्तास्ति तपमे किल ।

विपादं त्यज हे वीर परश्वोऽहनि भूपते ॥ १६ ॥

नेतुं त्वामागमिष्यन्ति सचिवाश्च पितुस्तथा ।

मत्प्रसादात्पिता च त्वामभिषिच्य नृपामने ॥ १७ ॥

जित्वा कामं ब्रह्मलोकं गमिष्यत्येव निश्चयः ।

इत्युक्त्वा तं तदा देवी नम्रैवान्तरर्धायत ॥ १८ ॥

राजपुत्रो विरमितो मरणात्पावकात्तनः ।

अयोध्यायां तथागत्य नारदेन महात्मना ॥ १९ ॥

वृत्तान्तः कथितः सर्वो राज्ञे सत्वरमादितः ।

श्रुत्वा राजाथ पुत्रस्य तं तथा मरणोत्थमम् ॥ २० ॥

खेदमायाति मनसा शुशोच बहुधा नृपः ।

सचिवानाह धर्मात्मा पुत्रशोकपरिप्लुतः ॥ २१ ॥

ज्ञातं भवद्विरत्युग्रं पुत्रस्य मम चेष्टितम् ।

त्यक्तो मया वने धीमान्पुत्रः सत्यव्रतो मम ॥ २२ ॥

आज्ञयासौ गतः सद्यो राज्याहं परमार्थवित् ।

स्थितस्तत्रैव विज्ञाने धनहीनक्षमान्वितः ॥ २३ ॥

वसिष्ठेन तथा शप्तः पिशाचसदृशः कृतः ।

सोऽद्य दुःखेन सन्तप्तः प्रवेष्टुं च हुताशनम् ॥ २४ ॥

उद्यतः श्रीमहादेव्या निषिद्धः संस्थितः पुनः ।

तस्माद्गच्छन्तु तं शीघ्रं ज्येष्ठपुत्रं महाबलम् ॥ २५ ॥

आश्वास्य वचनैरत्र तरसैवानयन्त्वह ।

अभिषिच्य मुक्तं राज्ये औरसं पालनक्षमम् ॥ २६ ॥

वनं यास्यामि शान्तोऽहं तपसे कृतनिश्चयः ।

इत्युक्त्वा मन्त्रिणः सर्वान्प्रेषयामास पार्थिवः ॥ २७ ॥

तस्यैवानयनार्थं हि प्रीतिप्रवणमानसः ।

ते गत्वा तं ममाश्वास्य मन्त्रिणः पार्थिवात्मजम् ॥ २८ ॥

अयोध्यायां महात्मानं मानपूर्वं ममानयन् ।

दृष्ट्वा सत्यव्रतं राजा दुर्बलम् मलिनाम्बरम् ॥ २९ ॥

जटाजूटधरं कुरं चिन्तातुग्मचिन्तयन् ।

किं कृतं निष्ठुरं कर्म मया पुनो विवामितः ॥ ३० ॥

रात्र्यार्हध्यातिमेधार्वा जानता धर्मनिश्चयम् ।

इति मश्चिन्त्य मनसा तमालिङ्गम् भर्हीपति ॥ ३१ ॥

आमने स्वसमीपस्थे ममाभ्यास्योपवेशयन् ।

उपविष्ट सुत राजा प्रेमपूर्वमुवाच ह ॥ ३२ ॥

प्रेमगद्गदया वाचा नीतिशान्त्रिशारद ।

राजोवाच ॥

पुत्र, धर्मे मति कार्या माननीया मुनोद्भवा ॥ ३३ ॥

न्यायागत धनं ग्राह्यं रक्षणीया मदा प्रज्ञा ।

नासत्य कापि वक्तव्यं नामार्गे गमनं कचिन् ॥ ३४ ॥

कर्तव्या पूजनीयानां पूजा चैव तपस्यिना ।

हन्तव्या वस्यन् नृरा इन्द्रियाणां तथा जय ॥ ३५ ॥

कर्तव्यं कार्यमिद्वयार्थं राज्ञा पुत्र, मदैव हि ।

मन्त्रस्तु सर्वथा गोप्यं कर्तव्यं सचिवै सह ॥ ३६ ॥

नोपेक्ष्योऽन्योऽपि कृतिना रिपु सर्वात्मना सुत ।

न विश्वसन्त्परासक्त मचिव च तथानतम् ॥ ३७ ॥

चारा सर्वत्र योक्तव्या शत्रुभिर्वेषु सर्वथा ।

धर्मे मति मदा कार्या दानं दद्याच्च नित्यज ॥ ३८ ॥

शुष्कवादो न कर्तव्यो दुष्टसङ्गं च वर्जयेन् ।

यष्टव्या विविधा यज्ञा पूजनीया महर्षय ॥ ३९ ॥

न विश्वसेत्प्रिय कापि स्त्रैण द्यूतपरं परम् ।

अत्यादरो न कर्तव्यो मृगयाया कदाचन ॥ ४० ॥

द्यूते मन्त्रे तथा गेये नूनं वारवधूपु च ।
 स्वयं तद्विमुखो भूयात्प्रजास्तेभ्यश्च रक्षयेन् ॥ ४१ ॥
 ब्राह्मे मुहूर्ते कर्तव्यमुत्थानं सर्वथा रुदा ।
 स्नानादिकं सर्वविधिं विधाय विधिवद्यथा ॥ ४२ ॥
 पराशक्तेः परां पूजां भक्त्या कुर्यात्सुदीक्षितः ।
 पुत्रैतज्जन्मसाफल्यं पराशक्ते पदार्चनम् ॥ ४३ ॥
 सकृत्कृत्वा महापूजां देवीपादजलं पिबन् ।
 न जातु जननीगर्भे गच्छेदिति विनिश्चयः ॥ ४४ ॥
 सर्वं दृश्यं महादेवीं द्रष्टुं साक्षी च सैव हि ।
 इति तद्भावभरितस्तिष्ठेन्निर्भयचेतसा ॥ ४५ ॥
 कृत्वा नित्यविधिं सम्यग्गन्तव्यं सदसि द्विजान् ।
 समाहूय च प्रष्टव्यो धर्मशान्त्रविनिर्णयः ॥ ४६ ॥
 संपूज्य ब्राह्मणान्पूज्यान्वेदवेदान्तपारंगान् ।
 गोभूहिरण्यादिकं च देयं पात्रेषु सर्वदा ॥ ४७ ॥
 अविद्वान्ब्राह्मणः कोऽपि नैव पूज्यः कदाचन ।
 आहारादधिकं नैव देयं मूर्गाय कर्हिचिन् ॥ ४८ ॥
 न वा लोभात्त्वया पुत्र, कर्तव्यं धर्मलक्ष्मणम् ।
 कोऽयं मद्गुरुः कार्यो नूनं न्यायागतस्य ह ॥ ४९ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

श्याम उवाच ॥

एवं प्रबोधितः पित्रा त्रिशङ्कुः प्रणतो नृपः ।

तथेति पितरं ग्राह्यं प्रेमगद्गदयां गिरा ॥ १ ॥

विप्रानाहूय मन्त्रज्ञान्वेदशास्त्रविज्ञारदान ।

अभिषेकाय मंभागान्कारयामास मत्वरम् ॥ २ ॥

सलिलं मर्वतीर्थानां ममानाग्न्य विशां पतिः ।

प्रकृतींश्च समाहूय मामन्तान्भूपतीन्तथा ॥ ३ ॥

पुण्येऽहि विधिवत्तस्मै ददावामनमुत्तमम् ।

अभिषिञ्च्य मुतं राज्ये त्रिशङ्कुं विधिवत्पिता ॥ ४ ॥

तृतीयमाश्रमं पुण्यं जग्राह भार्यया युतः ।

वने त्रिपथगाकूले चत्वारं दुश्चरं तपः ॥ ५ ॥

काले प्राप्ते ययौ स्वर्गं पूजितस्त्रिदशैरपि ।

इन्द्रामनसमीपस्थो रराज रविषत्सदा ॥ ६ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

इति देवीभागवते सप्तमस्कन्धे

१०—१२ अध्यायाः ।

॥ मरुत्तोपाख्यानम् ॥

क्रौष्टुकिरुवाच ॥

भगवन्, विस्तरात्मर्व भमैतत्कथितं त्वया ।

करन्धमस्य चरितं आविश्रिञ्चरितं च यन ॥ १ ॥

आविक्षितस्य नृपतेर्मरुत्तम्य महात्मनः ।

श्रोतुमिच्छामि चरितं श्रूयते सोऽतिचेष्टितः ॥ २ ॥

चक्रवर्ती महाभागः शूरः कान्तो महामतिः ।

धर्मविद्धर्मकृच्चैव सम्यक्पालयिता भुवः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स पित्रा समनुज्ञातं राज्यं प्राप्य पितामहात् ।

धर्मतः पालयामास पिता पुत्रानिवौरस्तान् ॥ ४ ॥

इयाज सुग्रहून्यत्रान्यथावत्स्वाप्तदक्षिणान् ।

ऋत्विक्पुगोहिताग्नेशादनिर्विण्णो महीपतिः ॥ ५ ॥

तस्याप्रतिहतं चक्रमामीद्वीपेषु सप्तसु ।

गतिश्चाप्यनवच्छिन्ना स्वपातालजलादिषु ॥ ६ ॥

ततः प्राप्य धनं विप्र, यथावत्स्वक्रियापरः ।

अयजत्तम महायज्ञैर्देवानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ७ ॥

इतरे च यथा वर्णाः स्वे स्वे कर्मण्यतन्द्रिताः ।

तदुपात्तधनाश्चक्रुरिष्टापूर्तादिकाः क्रियाः ॥ ८ ॥

पाल्यमाना मही तेन मरुत्तेन महात्मना ।

योऽस्पद्वेद्विदशावासवासिभिर्द्विजसत्तम ॥ ९ ॥

तेनातिशयिताः सर्वे केवलं न महीक्षितः ।

यज्विना देवराजोऽपि शतयज्ञाभिसन्धिना ॥ १० ॥

ऋत्विक् तस्य तु संवृत्तो बभूवाङ्गिरसः सुतः ।

भ्राता बृहस्पतेर्विप्र, महात्मा तपसो निधिः ॥ ११ ॥

सौवर्णो सुजवान्नाम पर्वतः सुरसेवितः ।

पातितं तेन तच्छृङ्गं कृते तस्य महीपते. ॥ १२ ॥

तेन यस्याखिलं यज्ञे भूमिभागादिकं द्विज ।

प्रासादाश्च कृताः शुभ्रास्तपसा सर्वकाश्वनाः ॥ १३ ॥

गाथाश्चाप्यथ गायन्ति मरुत्तचरिताश्रयाः ।

सातलेनर्पयः सर्वे कुर्वन्तोऽध्ययनं यथा ॥ १४ ॥

मरुत्तेन समो नाभूद्यजमानो महीतले ।

सदः समस्तं यद्यज्ञे प्रासादाश्चैव काश्वनाः ॥ १५ ॥

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।

विप्राणां परिवेष्टारः शक्राद्याखिदशोत्तमाः ॥ १६ ॥

यथा यज्ञे मरुत्तस्य तृप्ताः सर्वे महीपते. ।

सुवर्णमखिलं त्यक्तं रत्नपूर्णगृहे द्विजैः ॥ १७ ॥

प्रासादादि समस्तं च सौवर्णं तस्य यत्कृतौ ।

त्रयो वर्णा ह्यलभ्यन्त तस्मात्केचित्तथा ददुः ॥ १८ ॥

तेन त्यक्तेन शिष्टा ये जनाः पूर्णमनोरथाः ।

तेऽपि यज्ञान्यजन्ते स्म देशे देशे पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥

तस्यैवं कुर्वतो राज्यं सम्यक्पालयतः प्रजाः ।

तपस्वी कश्चिदभ्येत्य तमाह मुनिसत्तम ॥ २० ॥

पितुर्माता तवाहेदं दृष्ट्वा तापसमण्डलम् ।

विषाभिभूतमुरगैर्मदोन्मत्तैर्नरैश्चर ॥ २१ ॥

पितामहस्ते स्वर्यातः सम्यक्संपाल्य मेदिनीम् ।

पिता तव तथा शक्तो हित्वा ग्रामं वनं गतः ।

तपश्चरणशक्ताहमिह चौर्वाश्रमे स्थितः ॥ २२ ॥

साहं पश्यामि वैकल्यं तव राज्यं प्रशांसतः ।

पितामहस्य ते नाभूद्यत्पूर्वेषां च ते नृप ॥ २३ ॥

नूनं प्रमत्तो भोगेषु सत्तो वा विजितेन्द्रियः ।

चारान्धता यतोऽस्तीयं दुष्टादुष्टं न वेत्ति यत ॥ २४ ॥

पातालादभ्युपेतैस्तु भुजगैर्दशशालिभिः ।

दष्टा मुनिमुताः सप्त दूषिताश्च जलाशयाः ॥ २५ ॥

स्वेदमूत्रपुरीषेण दूषितं सुशृतं हविः ।

अपराधं समुद्दिश्य दत्तो नागधलिश्चिग्न ॥ २६ ॥

एते ममर्या मुनयो भस्मीकर्तुं भुञ्जमान ।

किन्त्वेषां नाधिकारोऽत्र त्वमेवात्राधिकारवान् ॥ २७ ॥

तावत्सुगं भूपतिर्जैर्भोगजं प्राप्यते नृप ।

अभिषेकजलं यावन्नमूर्ध्नि विनिपात्यते ॥ २८ ॥

कानि मित्राणि क शत्रुर्मम शत्रोर्वल कियन् ।

कोऽह के मन्त्रिण पक्षे के वा भूपतयो मम ॥ २९ ॥

कियान्कोशो वल किं वा कोऽनुरक्ते जनो मम ।

विरक्ते वा परैर्मित्र परेषामपि कीदृश ॥ ३० ॥

क सम्यगत्र नगरे विषये वा जनो मम ।

धर्मकामाश्रयोऽमूढ क सम्यगभिवर्तते ॥ ३१ ॥

को दण्ड्य परिपाल्य क के चोपेक्ष्या नरा मया ।

सामभेदतया दम्यो देशकालमवेक्षता ॥ ३२ ॥

चाराश्च चारयेदन्यैरज्ञातान्भूपतिश्चरै ।

सचिवादिषु सर्वेषु चरान्दद्यान्महीपति ॥ ३३ ॥

इत्यादौ भूपतिर्नित्य कर्मण्यासक्तमानस ।

नयेद्दिन तथा रात्रि न तु भोगपरायण ॥ ३४ ॥

राक्षा शरीरग्रहण न भोगाय महीपते ।

क्लेशाय महते पृथ्वी स्वधर्मपरिपालने ॥ ३५ ॥

सम्यक्पालयत पृथ्वी स्वधर्म च महीपते ।

इह क्लेशो महान्स्वर्गे परम सुखमक्षयम् ॥ ३६ ॥

तदेतदवबुध्यस्व हित्वा भोगाज्जरेश्वर ।

पालनाय क्षिते क्लेशमङ्गीकर्तुमिहार्हसि ॥ ३७ ॥

इति घृतमृषीणा यद्वयसन त्वयि शासति ।

भुजङ्गहेतुरु भूप, चारान्धो नापि वेत्ति तत् ॥ ३८ ॥

बहुनात्र किमुक्तेन दुष्टे दण्डो निपात्यताम् ।

शिष्टान्पालय राजन्, त्वं धर्मपङ्कमागमाप्स्यसि ॥ ३९ ॥

अरक्षन्पापमग्निलं दुष्टैरविनयात्कृतम् ।

समवाप्त्यस्यसन्दिग्धं यदिच्छसि कुरुष्व तन् ॥ ४० ॥

एतन्मयोक्तं सकलं यत्तवाहं पितामही ।

कुरुष्वैवं स्थिते यत्ते रोचते वसुधाधिप ॥ ४१ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इति तापसवाक्यं स श्रुत्वा लज्जापरो नृपः ।

धिङ्मां चारान्धमित्युक्त्वा निश्वस्य जगृहे धनु ॥ १ ॥

ततः स त्वरितं गत्वा तमौर्वस्याश्रमं प्रति ।

धवन्दे शिरसा वीर्यं मातर पितुरात्मनः ॥ २ ॥

तापसांश्च यथान्यायं तैश्चाङ्गीर्भिरभिष्टुतः ।

दृष्ट्वा च तापमान्सप्र नागैर्दष्टान्मृतान्भुवि ॥ ३ ॥

निनिन्दात्मानमसकृत्पुरस्तेषां महीपतिः ।

उवाच चैतदशाहं मद्वीर्यमवमन्यताम् ॥ ४ ॥

यत्करोमि भुजङ्गानां दुष्टानां प्राक्षणाद्विषाम् ।

तत्पश्यतु जगत्मर्ष मदेवामुग्मानुषम् ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्त्वा जगृहे कौपादस्र सवर्तक नृप ।

नाशयाशेषनागाना पातालोर्वीविचारिणाम् ॥ ६ ॥

ततो जज्वाल सहसा नागलोक समन्तत ।

महास्वतेजसा विप्र, दह्यमानोऽनिवारित ॥ ७ ॥

हा हा तातेति हा मातर्हा हा वत्सेति सभ्रमे ।

तस्मिन्प्रस्रुकृते वाच पन्नगानामथाभवन ॥ ८ ॥

केचिज्ज्वलद्भि पुच्छाग्रै फणैरन्ये भुजङ्गमा ।

गृहीतपुत्रदाराश्च त्यक्ताभरणवासस ॥ ९ ॥

पातालमुत्सृज्य ययु शरण भामिनी तदा ।

मरुत्तमातर पूर्वं यया दत्त तदाभयम् ॥ १० ॥

तामुपेत्योरगा सर्वे सप्रणाम भयातुरा ।

सगद्गदमिदं प्रोचु स्मर्यता न पुरोदितम् ॥ ११ ॥

प्रणम्याभ्यर्थित पूर्वं यदस्माभी रसातले ।

तस्य कालोऽयमायातस्त्राहि वीरप्रजायिनि ॥ १२ ॥

पुनो निवार्यता राक्षि, प्राणै सयोज्यमस्तु न ।

दह्यते सकलो लोको नागानामग्नवहिना ॥ १३ ॥

एव सन्दह्यमानानामस्माक तनयेन ते ।

त्वामृते शरण नान्यत्कृपा कुरु यशस्विनि ॥ १४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इति श्रुत्वा वचस्तेषां संस्मृत्यादौ च भाषितम् ।
भर्तारमाह सा साध्वी ससंभ्रममिदं वचः ॥ १५ ॥

पूर्वमेव तवाख्यातं पाताले यद्गुजङ्गमैः ।
प्रोक्तमभ्यर्थनापूर्वं ममासीत्तनयं प्रति ॥ १६ ॥

त इमेऽभ्यागता भीता दहन्ते तस्य तेजसा ।
मामेते शरणं पूर्वं दत्तमेभ्यो मयाभयम् ॥ २७ ॥

ये मां शरणमापन्नास्ते न्वां शरणमागताः ।
अपृथग्धर्मचरणा याताहं शरणं तव ॥ १८ ॥

तन्निवारय पुत्रं त्वं मरुतं वचनात्तव ।
मया चाभ्यर्थितोऽवश्यं शममभ्युपयास्यति ॥ १९ ॥

राजोवाच ॥

महापराधो नियतं मरुतः क्रोधमागतः ।
दुर्निवर्त्यमहं मन्ये तस्य क्रोधं सुतस्य ते ॥ २० ॥

नागा ऊचुः ॥

शरणागतास्तव वयं प्रमादः क्रियतां नृप ।
क्षत्रस्यार्तपरित्राणानिमित्तं शम्भधारणम् ॥ २१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

नागानां तद्वचः श्रुत्वा भूतानां शरणैषिणाम् ।
तया चाभ्यर्थितः पत्न्या प्राह्वाविश्विन्महायज्ञाः ॥ २२ ॥

गत्वा ब्रवीमि तं भद्रे, तनयं त्वरया तव ।

परित्राणाय नागानां न त्याज्याः शरणागताः ॥ २३ ॥

नोपसंहरते सोऽस्त्रं यदि मद्वचनान्नृपः ।

तदास्त्रैर्वारयिष्यामि तस्यास्त्रं तनयस्य ते ॥ २४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततो गृहीत्वा स धनुरविक्षिप्तक्षत्रियोत्तमः ।

भार्यया सहितः प्रायात्त्वरावान्भार्गवाश्रयम् ॥ २५ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु तत्र सुतं दृष्ट्वा गृहीतवरकार्मुकम् ।

धनुः शस्त्रं च तस्योग्रं ज्वालाव्याप्तदिगन्तरम् ॥ १ ॥

उद्गिरन्तं महाबहिं दीपिताखिलभूतलम् ।

पातालान्तर्गतं प्राप्नोमसहं धीरभीषणम् ॥ २ ॥

स तं दृष्ट्वा महीपालं भ्रुकुटीकुटिलाननम् ।

मा कुभस्त्वं मरुत्तास्त्रमुपसंक्षिप्यतामिति ॥ ३ ॥

प्रादासकृच्चानुलुप्तवर्णरुममुदारधीः ।

स निशम्य गुरोर्वाक्यं दृष्ट्वा तं च पुनः पुनः ॥ ४ ॥

गृहीतकार्मुकः पित्रोः प्रणिपत्य सगौरवम् ।

प्रत्युवाचापराद्धा मे सुभृशं पन्नगाः पितः ॥ ५ ॥

शासतीमां मयि महीं परिभूय बलं मम ।

सप्ताश्रममुपागम्य दृष्ट्वा मुनिकुमारकाः ॥ ६ ॥

ऋषीणामाश्रमस्थानाममीषामवनीपते ।

मयि शासति दुर्घृत्तैर्दूषितानि हवींषि च ॥ ७ ॥

जलाशयास्तथाप्येतैः सर्व एव हि दूषिताः ।

तदेतत्कारणं किञ्चिन्न वक्तव्यं त्वया पितः ।

न निवारयितव्योऽहं ब्रह्मघ्नान्प्रति पन्नगान् ॥ ८ ॥

अविक्षिदुवाच ॥

यद्येभिर्निहता विप्रा यास्यन्ति नरकं शृताः ।

ममैतत्क्रियतां वाक्यं विरमास्त्रप्रयोगतः ॥ ९ ॥

मरुत्त उवाच ॥

नाहमेपां क्षमिष्यामि दुष्टानामपराधिनाम् ।

अहमेव गमिष्यामि नरकं यदि पापिनां ।

न निग्रहे यताम्येषां मां निवारय मा पित ॥ १० ॥

अविक्षिदुवाच ॥

मामेते शरणं प्राप्ताः पन्नगा मम गौरवान् ।

उपसंह्रियतामस्त्रमलं कोपेन ते नृप ॥ ११ ॥

मरुत्त उवाच ॥

नाहमेपां क्षमिष्यामि दुष्टानामपराधिनाम् ।

स्वधर्ममुदहृत्य कथं करिष्यामि वचम्नव ॥ १२ ॥

दण्ड्ये निपातयन्दण्डं भूपः शिष्टांश्च पालयन् ।

पुण्यलोकानवाप्नोति नरकांश्चाप्युपेक्षणात् ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवं स बहुशः पित्रा वार्यमाणोऽन्वया सह ।

नोपसंहरते सोऽन्नं ततोऽसौ पुनरब्रवीत् ॥ १४ ॥

हिससे पन्नगान्भीतान्ममैताञ्छरण गतान् ।

वार्यमाणोऽपि तस्मात्ते करिष्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ १५ ॥

मयाप्यखाण्यवाप्तानि न त्वमेकोऽन्नविद्भुवि ।

ममाग्रतः सुदुर्वृत्तः पौरुषं च कियत्तव ॥ १६ ॥

ततः कार्मुकमारोप्य कोपताम्रविलोचनः ।

अविक्षिप्तं जग्राह कालस्य मुनिपुङ्गव ॥ १७ ॥

ततो ब्रालापरीवारमरिसद्वृत्तमुत्तमम् ।

कालान्नं तु महावीर्यं योज्यामास कार्मुके ॥ १८ ॥

ततश्चक्षुःशोभ जगती संवर्णास्त्रप्रतापिता ।

माग्निशैलारिमिला विप्रः, कालस्यान्ने समुद्यते ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

कालास्त्रमुद्यतं पित्रा मरुत्तं सोऽपि वीक्ष्य तत् ।

प्राहोच्चैरस्त्रमेतन्मे दुष्टशास्तिसमुद्यतम् ॥ २० ॥

न त्वद्वधाय कालान्नं मयि मुञ्चति किं भवान् ।

म्वधर्मचारिणि सुते मद्वैवाज्ञाकरे तव ॥ २१ ॥

ततो द्विजैरनुज्ञातौ वीरया च नरेश्वरौ ।
 समारूढौ रथं साकं सन्तुष्टौ स्वपुर गतौ ॥ ४० ॥
 वीरापि कृत्वा सुमहत्तपो धर्मभृतां वरा ।
 भर्तुः सलोकतां प्राप्ता महाभागा पतिव्रता ॥ ४१ ॥
 मरुत्तोऽपि चकारोर्ध्वा धर्मतः परिपालनम् ।
 विनिर्जितारिपङ्क्तौ भोगांश्च बुभुजे नृपः ॥ ४२ ॥
 एवंवीर्यो मरुत्तोऽभून्महाराजो महाबलः ।
 तस्याप्रतिहतं चक्रमासीद्वीपेषु सप्तसु ॥ ४३ ॥
 यस्य तुल्योऽपरो राजा न भूतो न भविष्यति ।
 सत्यविक्रमयुक्तस्य राजर्षेरमितौजसः ॥ ४४ ॥
 तस्यैतच्चरितं श्रुत्वा मरुत्तस्य महात्मनः ।
 तन्म चाद्यं द्विजश्रेष्ठः मुच्यते सर्वकिस्त्रिपैः ॥ ४५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः

इति श्रीमार्जण्डेयपुराणे मरुत्तचरिते

१२६—१२८ अध्यायाः ॥

॥ नकुलोपाख्यानम् ॥

जनमेजय उवाच ॥

पितामहस्य मे यज्ञे धर्मराजस्य धीमत ।

यदाश्चर्यमभूत्किञ्चित्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

श्रूयता राजशार्दूल, महदाश्चर्यमुत्तमम् ।

अश्वमेधे महायज्ञे निर्वृत्ते यदभूत्प्रभो ॥ २ ॥

तर्पितेषु द्विजाग्र्येषु प्रातिसन्धिप्रन्धुषु ।

दीनान्धकृपणे वापि तदा भरतसत्तम ॥ ३ ॥

घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वामु भारत ।

पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ ४ ॥

नीलाक्षस्तत्र नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदानघ ।

यज्जाशनिग्मम नादममुच्चद्विमुधाधिप ॥ ५ ॥

मकुटुत्सूय्य तस्माद् प्रासयानो भृगद्विजान् ।

मानुष वचनं प्राह धृष्टो निलशयो महान् ॥ ६ ॥

सक्तुप्रस्येन वो नाय यज्ञस्तुत्यो नराधिपा ।

उच्छृत्तेर्वदान्यस्य कुरुभ्रेत्रनिवामिन ॥ ७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ननुत्स्य विनापते ।

जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्षभा ॥ ८ ॥

मया कार्यं महाभाग प्रजानां परिपालनम् ।

त्वयैवं क्रियते कस्मान्मद्वधायास्त्रमुद्यतम् ॥ २२ ॥

अविभिदुवाच ॥

शरणागतसन्त्राणं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

तस्य च्यवघातकर्ता त्वं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ २३ ॥

मां वा हत्वास्त्रवीर्येण जहि दुष्टानिहोरगान् ।

त्वां वा हत्वाहमस्त्रेण रक्षिष्यामि महोरगान् ॥ २४ ॥

धित्तस्य जीवितं पुंसः शरणार्थिनमागतम् ।

यो नार्तमनुगृह्णाति वैरिपक्षमपि ध्रुवम् ॥ २५ ॥

क्षत्रियोऽहमिमे भीताः शरणं मामुपागताः ।

अपकर्ता त्वमेवैषां कथं वध्यो न मे भवान् ॥ २६ ॥

मरुत्त उवाच ॥

मित्रं वा बान्धवो वापि पिता वा यदि वा गुरुः ।

प्रजापालनविघ्नाय यो हन्तव्यः स भूभृता ॥ २७ ॥

मोऽहं ते प्रहरिष्यामि न क्रोद्धव्यं त्वया पितः ।

स्वधर्मः परिपाल्यो मे न मे क्रोधस्तवोपरि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

यत्तस्तौ निश्चितौ दृष्ट्वा परस्परवधं प्रति ।

समुत्पत्यान्तरे तस्थुर्मुनयो भार्गवादयः ॥ २९ ॥

अचुञ्चैनं न मोक्षव्यं त्वयाम्त्रं पितरं प्रति ।

त्वया च नायं हन्तव्यः पुत्रः प्रग्यातचेष्टितः ॥ ३० ॥

मरुत्त उवाच ॥

मया दुष्टा निहन्तव्याः सन्तो रक्ष्या महीक्षिता ।

इमे च दुष्टा भुजगाः कोऽपराधोऽत्र मे द्विजा ॥ ३१ ॥

अविक्षिदुवाच ॥

शरणागतसन्नाथं मया कार्यमय च मे ।

अपराध्यः सुतो विप्राः, यो हन्ति शरणागतान् ॥ ३२ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

इमे वदन्ति भुजगाम्रासलोलविलोचनाः ।

सञ्जीवयामस्तान्विप्रान्ये दष्टा दुष्टपन्नगैः ॥ ३३ ॥

तदल विग्रहेणोभौ राजवर्यौ प्रसीदताम् ।

उभावपि विनिर्व्यूढप्रतित्रौ धर्मकोविदौ ॥ ३४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सा तु वीरा समभ्येत्य पुत्रमेतदभाषत ।

मद्वान्मयादेप ते पुत्रो हन्तु नागान्कृतोद्यमः ॥ ३५ ॥

तन्निष्पन्न यदा विप्रास्ते जीवन्ति तथा मृताः ।

सर्जयन्तश्च मुन्यन्ते यद्युष्मच्छरण गताः ॥ ३६ ॥

तव सजीवयामासुस्तान्विप्रास्ते भुजङ्गमा ।

विर्व्यरोपधिजातैश्च विषसहरणेन च ॥ ३७ ॥

पित्रोर्ननाम चरणौ स ततो जगतीपति ।

मरुत्तश्च स तं प्रीत्या प्ररिप्त्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥

मानहा भव शत्रूणां चिर पालय मेदिनीम् ।

पुत्रपौत्रैश्च मोदस्व मा च ते मन्तु त्रिद्विषः ॥ ३९ ॥

तत समेत्य नकुल पर्यपृच्छन्त ते द्विजा ।

कुतस्त्व समनुप्राप्तो यज्ञ साधु समागतम् ॥ ९ ॥

किं वल परम तुभ्य किं श्रुत किं परायणम् ।

कथ भवन्त विद्याम यो नो यज्ञ विगर्हसे ॥ १० ॥

अविलुप्यागम कृत्स्न विविधैर्यज्ञियै कृतम् ।

यथागम यथान्याय कर्तव्य च तथा कृतम् ॥ ११ ॥

पूजार्हा पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रदर्शनात् ।

मन्त्राहुतिहुतश्चाग्निर्देत्त देयममत्सरम् ॥ १२ ॥

तुष्टा द्विजातयश्चात्र दानैर्नहुविधैरपि ।

क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैश्चापि पितामहा ॥ १३ ॥

पालनेन विशस्तुष्टा कामैस्तुष्टा वरस्त्रिय ।

अनुकोशैस्तथा शूद्रा दानशेषै पृथक्जना ॥ १४ ॥

जातिसयन्धिनस्तुष्टा शौचेन च नृपस्य न ।

देवा हविर्भि पुण्यैश्च रक्षणै शरणागता ॥ १५ ॥

यदत्र तथ्य तद्गृहि सत्य सत्य द्विजातिषु ।

यथाश्रुत यथाहृष्ट प्रष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६ ॥

श्रद्धेयवाक्य प्राजस्त्व दिव्यरूप जिभर्षि च ।

समागतश्च विप्रैस्त्व तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १७ ॥

इति प्रष्टो द्विजैस्तै म प्रहमन्नतुलोऽध्वरी ।

नैपा मृपा मया चार्णा प्रोक्ता न्येण वै द्विजा ॥ १८ ॥

यन्मयोक्तमिदं वाक्यं युष्माभिश्चाप्युपश्रुतम् ।

सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो द्विजर्षभाः ॥ १९ ॥

इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं द्विजसत्तमाः ।

शृणुताव्यग्रमनसः शंसतो मे यथातथम् ॥ २० ॥

अनुभूतं च दृष्टं च यन्मयाऽद्भुतमुत्तमम् ।

उच्छृष्ट्वैवदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१ ॥

स्वर्गं यथा द्विजः प्राप्तः सभार्यः ससुतस्तुपः ।

यथाचाऽर्धं शरीरस्य ममेदं काश्चनीकृतम् ॥ २२ ॥

नकुल उवाच ॥

हन्त वो वर्तयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् ।

न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य यद्विजाः ॥ २३ ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मत्रैर्वहुभिर्बुधैः ।

उच्छृष्ट्वितिद्विजः कश्चित्कापोतिरभवत्तदा ॥ २४ ॥

सभार्यः सह पुत्रेण मस्तुपस्तपसि स्थितः ।

बभूव शुक्लवृत्तः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ २५ ॥

पष्ठे काले सदा विप्रो मुक्ते तैः सह सुव्रतः ।

पष्ठे काले कदाचित्तु तस्याहारो न विद्यते ॥ २६ ॥

मुक्तेऽन्यस्मिन्कदाचित्सः पष्ठे काले द्विजोत्तमः ।

कदाचिद्धर्मिणस्तस्य दुर्मिक्षे सति दारुणे ॥ २७ ॥

नाविद्यत तदा विप्रा , संचयस्तन्निबोधत ।

क्षीणौषधिसमावेशे द्रव्यहीनोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥

काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत भोजनम् ।
क्षुधा परिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ २९ ॥

उञ्छं तदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्करे ।
उष्णार्तश्च क्षुधार्तश्च विप्रस्तपसि संस्थितः ॥ ३० ॥

उञ्छमप्राप्तवानेव ब्राह्मणः क्षुच्छ्रमान्वितः ।
स तथैव क्षुधाविष्टः सार्धं परिजनेन ह ॥ ३१ ॥

क्षपयामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो द्विजोत्तमः ।
अथ पष्टे गते काले यवप्रस्थमुपार्जयत् ॥ ३२ ॥

यवप्रस्थं तु तं सक्तूनकुर्वत तपस्विनः ।
कृतजप्याहिकास्ते तु हुत्वा चामिं यथाविधि ॥ ३३ ॥

कुडयं कुडवं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः ।
अथागच्छद्विजः कश्चिदतिथिर्भुञ्जतां तदा ॥ ३४ ॥

ते तं दृष्ट्वातिथिं प्राप्तं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।
तेऽभिवाद्य मुखप्रभ्रं शृष्ट्वा तमतिथिं तदा ॥ ३५ ॥

विशुद्धमनसो दान्ताः श्रद्धादमममन्विताः ।
अनसूया जितक्रोधाः साधवो वीतमत्सराः ॥ ३६ ॥

त्यक्तमानमदक्रोधा धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ।
स मद्यचर्यं गोतं ते तस्य रयात्वा परस्परम् ॥ ३७ ॥

शुटीं प्रवेष्टयामासुः क्षुधार्तमतिथिं तदा ।

इति आर्यचरिते अष्टमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

शुचय सत्तन्त्रध्वमे नियमोपार्जिता प्रभो ।

प्रतिगृहीत्वा भद्र ते मया दत्ता द्विजर्पभ ॥ ३९ ॥

इत्युक्त प्रतिगृहाथ सक्तूना कुडन द्विज ।

भक्षयामास राजेन्द्र, न च तुष्टिं जगाम स ॥ ४० ॥

स उच्छृत्तिस्त प्रेक्ष्य क्षुधा परिगत द्विजम् ।

आहार चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ ४१ ॥

तस्य भार्याव्रवीद्वाक्य मद्भागो दीयतामिति ।

गच्छत्वेव यथाकाम परितुष्टो द्विजोत्तम ॥ ४२ ॥

इति ब्रुवन्ती ता सार्ध्या भार्या स्या स द्विजोत्तम ।

क्षुधा परिगता ज्ञात्वा तान्सक्तून्नाभ्यनन्दत ॥ ४३ ॥

आत्मानुमानतो विद्वान्स तु विप्रर्पभस्तदा ।

जानन्वृद्धा क्षुधार्ता च भ्रान्ता ग्लाना तपस्विनीम् ॥ ४४ ॥

त्वगस्त्रिभूता वेपन्तीं ततो भार्यामुवाच ह ।

अपि कीटपतङ्गाना मृगाणा ऋषीणां च शोभने ॥ ४५ ॥

मित्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च न त्वेव वक्तुमर्हसि ।

अनुकम्प्यो नर पत्न्या पुष्टो रक्षित एव च ॥ ४६ ॥

प्रपतेत्यशमो दीप्तात्स च लोकात्त चाग्नयात ।

धर्मयामार्धकार्याणि शुश्रूषा बुल्मन्तति ॥ ४७ ॥

दारेष्वधीनो धर्मश्च पितृणामात्मनस्तथा ।

न वेत्ति धर्मेतो भार्या रक्षणे योऽश्रम पुमान् ॥ ४८ ॥

अयशो महदाप्नोति नरकांश्चैव गच्छति ।

इत्युक्त्वा सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ समौ द्विज ॥ ४९ ॥

सक्तुप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेदं प्रसीद मे ।

सत्यं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जितः ॥ ५० ॥

स्त्रीणां पतिसमाधीनं काङ्क्षितं च द्विजर्षभ ।

ऋतुर्मातुः पितुर्वीजं दैवतं परमं पतिः ॥ ५१ ॥

भर्तुः प्रसादान्नारीणां रतिपुत्रफलं तथा ।

पालनाद्वि पतिस्त्वं मे भर्तासि मरणाञ्च मे ॥ ५२ ॥

पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्सक्तून्प्रयच्छ मे ।

जरापरिगतो वृद्धः क्षुधार्तो दुर्वलो भृशम् ॥ ५३ ॥

उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमपि कर्षितः ।

इत्युक्तः स तया सक्तून् प्रगृह्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ५४ ॥

द्विज, सक्तून्निमान्भूयः प्रतिगृहीष्व सत्तम ।

स तान्प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमद्विजः ।

तमुच्छ्वृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५५ ॥

पुत्र उवाच ॥

सक्तून्निमान् प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम ।

इत्येव मुकृतं भन्ये तस्मादेतत्करोम्यहम् ॥ ५६ ॥

भवान् हि परिपाल्यो मे सर्वदैव प्रयत्नतः ।

साधूनां काङ्क्षितं यस्मान् पितुर्वृद्धस्य पालनम् ॥ ५७ ॥

पुत्रार्थे विहितो ह्येष वार्द्धके परिपालनम् ।

श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे, त्रिषु लोकेषु शाश्वती ॥ ५८ ॥

प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्त्वया ।

प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ५९ ॥

पितोवाच ॥

अपि वर्षसहस्री त्वं बालस्तत्र मतो मम ।

उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्या भवेत्सुतान् ॥ ६० ॥

बालानां क्षुद्रलवती जानाम्येतदहं प्रभो ।

पृष्टोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भय पुत्रक ॥ ६१ ॥

जीर्णं तु वयमा पुत्र, न मां क्षुद्राधत्तेऽपि च ।

दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ६२ ॥

पुत्र उवाच ॥

अपत्यमस्मि ते पुंसन्मृणात्पुत्र इति स्मृतः ।

आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्प्राह्यात्मानमिह्मात्मना ॥ ६३ ॥

पितोवाच ॥

रूपेण महशस्त्वं मे शीलिनं च दमेन च ।

परीक्षितश्च बहुधा मक्नूनाग्रि ते सुत ॥ ६४ ॥

इत्युक्त्वाऽदाय तान् मन्तून्प्रीतात्मा द्विजमत्तमः ।

ग्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ६५ ॥

गुप्त्या तानपि मक्नून् म नैव तुष्टो बभूव ह ।

उञ्छत्पृतिस्तु धर्मात्मा प्रीटामनुजगाम ह ॥ ६६ ॥

तं वै वधूः स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
सक्तूनादाय संहृष्टा श्वशुरं वाक्यमब्रवीन् ॥ ६७ ॥

सन्तानात्तव सन्तानं मम विप्र, भविष्यति ।
सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ६८ ॥

तव प्रसादान्निर्वृत्ता मम लोकाः किलाक्षर्याः ।
पुत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ६९ ॥

धर्माद्याहि यथा सेता वह्निस्नेता तथैव च ।
तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्नेताः किलाक्षर्याः ॥ ७० ॥

पितृवृणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम ।
पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधु लोकानुपाश्रुते ॥ ७१ ॥

श्वशुर उवाच ॥

वानातपविशीर्णाङ्गां त्वां विवर्णां निरीक्ष्य वै ।
कशितां सुग्रताचारे, क्षुधा विह्वलचेतसम् ॥ ७२ ॥

कथं सक्तून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः ।
कल्याणवृत्ते कल्याणि, नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥

पष्ठे काले व्रतवर्ती शौचशीलितपोऽन्विताम् ।
कृच्छ्रवृत्तिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं शुभे ॥ ७४ ॥

घाला क्षुधार्ता नारी च रक्ष्या त्वं मततं मया ।
उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि वान्धवनन्दिनी ॥ ७५ ॥

स्तुपोवाच ॥

गुरोर्मम गुग्गुत्स्व वै यतो दैवं तु दैवतम् ।

देवातिदेवस्सस्मात्त्व सक्तूनादत्स्व मे प्रभो ॥ ७६ ॥

देहः प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरोः ।

तव विप्र, प्रसादेन लोकान् प्राप्स्यामहे शुभान् ॥ ७७ ॥

अवेक्ष्या इति कृत्वाहं दृढभक्तेति वा द्विज ।

चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ७८ ॥

श्वशुर उवाच ॥

अनेन नित्यं साध्वी त्व शीलवृत्तेन शोभसे ।

या त्वं धर्मप्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेश्रमे ॥ ७९ ॥

तस्मात्सक्तून प्रहीष्यामि वधु, नार्हसि वश्वनाम् ।

गणयित्वा महाभागे, त्वां हि धर्मभृतां वरे ॥ ८० ॥

इत्युक्त्वा तानुपादाय मन्मन्प्रादाद्विजाय ते ।

ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ८१ ॥

प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् ।

वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ८२ ॥

शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः ।

यथाशक्ति विशिष्टेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।

अहो दानं पुण्यं ते ते स्वर्गं स्वर्गनिवासिभिः ॥ ८३ ॥

गगनात्पुष्पवर्षं च पश्येद् धनितं भुवि ।

मुरपिदेवगन्धर्वा ये च देवपुङ्गवरा ॥ ८४ ॥

स्तुवन्तो देवदृताश्च स्थिता दानेन विस्मिता ।
 ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकचराश्च ये ॥ ८५ ॥
 काङ्क्षन्ते दर्शनं तुभ्य दिव ब्रज द्विजर्षभ ।
 पितृलोकगता सर्वे तारिता पितरस्त्वया ॥ ८६ ॥
 अनागताश्च बहव सुग्रहूनि युगान्युत ।
 ब्रह्मचर्येण दानेन यज्ञेन तपसा तथा ॥ ८७ ॥
 असकरेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिव द्विज ।
 श्रद्धया परया यस्त्व तपश्चरासि सुग्रत ॥ ८८ ॥
 तस्माद्देवाश्च दानेन प्रीता ब्राह्मणमत्तम ।
 सर्वमेतद्धि यस्मात्ते दत्त शुद्धेन चेतसा ॥ ८९ ॥
 कृच्छ्रकाले तत स्वर्गो विजित कर्मणा त्वया ।
 क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञा धर्मबुद्धिं व्यपोहति ॥ ९० ॥
 क्षुधा परिगतज्ञानो धृति त्यजति चैव ह ।
 बुभुक्षा जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् ॥ ९१ ॥
 यदा दानरुचि स्याद्वै तदा धर्मो न मीदति ।
 अनवेत्य मुतस्तेह कल्पन्तेहमेव च ॥ ९२ ॥
 धर्ममेव शुचं ज्ञात्वा तृष्णा न गाणिता त्वया ।
 द्रव्यागमे नृणा मूक्ष्म पाये दानं तत परम् ॥ ९३ ॥
 कालं परतरो दानान्कृद्धा चैव तत परा ।
 स्वर्गद्वारं मुमूक्ष्म हि नरैर्मोहान् दृश्यते ॥ ९४ ॥

स्वर्गागल लोभनीज रागगुप्त दुरासदम् ।

त तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रिया ॥ ९५ ॥

ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्ति प्रदायिन ।

सहस्रशक्तिश्च शत शतशक्तिर्दशापि च ॥ ९६ ॥

दद्यादपञ्च य शक्या सर्वे तुल्यफला स्मृता ।

रन्तिदेवो हि नृपतिरप प्रादादपिभ्वन ॥ ९७ ॥

शुद्धेन मनसा विप्र, नावग्रष्ट ततो गत ।

न धर्मं प्रीयते तात, दानैर्दत्तैर्महाफलै ॥ ९८ ॥

न्यायलघैर्यथा सूक्ष्मै श्रद्धाभूतै स तुष्यति ।

गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽङ्गानृगो नृप ॥ ९९ ॥

एका दत्ता स पारक्या नरकं समपद्यत ।

आत्ममासप्रदानेन शिखिरौशीनरो नृप ॥ १०० ॥

प्राप्य पुण्यवृत्ता लोकान् मोदते दिवि मुव्रत ।

विभवो न नृणा पुण्यं स्वशक्त्या स्रजित मताम् ॥ १०१ ॥

न यज्ञैर्विविधैर्विप्र, यथान्यायेन सचित्तै ।

प्रीधादानफलं हन्ति लोभात्सर्गं न गच्छति ॥ १०२ ॥

न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानवित्पुण्यमश्नुते ।

न रात्रसूर्यैर्बहुभिरिष्टा विपुलदक्षिणै ॥ १०३ ॥

न चाभमेधैर्बहुभि फलं मममिदं तव ।

गणतुप्रग्येन विजितो ब्रह्मालोकस्तथाभय ॥ १०४ ॥

विरजो ब्रह्मसदन गच्छ विप्र, यथासुराम् ।

सर्वेषां वो द्विजश्रेष्ठ, दिव्य यानमुपस्थितम् ॥ १०५ ॥

आरोहत यथाकाम धर्मोऽस्मि द्विज, पश्य माम् ।

तारितो हि त्वया देहो लोके कीर्ति स्थिरा च ते ॥ १०६ ॥

सभार्य सहपुत्रश्च सस्तुपश्च दिव्य ब्रज ।

इत्युक्तवाक्ये धर्मे तु यानमान्हा स द्विज ॥ १०७ ॥

सदार समुतश्चैव सस्तुपश्च दिव्य गत ।

तस्मिन्निवरे गते स्वर्गे समुते सस्तुपे तदा ॥ १०८ ॥

भार्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निसृतो विलान् ।

ततस्तु सकतुगन्धेन ह्येदेन सलिलस्य च ॥ १०९ ॥

दिव्यपुष्पाविसर्दाश्च माधोर्दान्तलवैश्च तै ।

विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम् ॥ ११० ॥

तस्य सत्याभिसन्धम्य सस्तुदानेन चैव ह ।

शरीरार्धं च मे निष्ठा, शातकुम्भमय कृतम् ॥ १११ ॥

पश्यतेम मुविपुल तपसा तस्य धीमत ।

कथमेवविध स्याद्वै पार्श्वमन्यदिति द्विजा ॥ ११२ ॥

तपोवनानि यज्ञाश्च हृष्टोऽभ्येमि पुन पुन ।

यज्ञं त्वहमिह श्रुत्वा कुम्भराजस्य धीमत ॥ ११३ ॥

आशूया परया प्राप्नो न चाह काञ्चनीकृत ।

ततो मयोज तद्वाक्यं प्रहस्य ब्राह्मणपंथा ॥ ११४ ॥

सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं सम्मितो नेति सर्वथा ।

सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हि तदाहं काञ्चनीकृतः ॥ ११५ ॥

न हि यज्ञो महानिष सदृशस्तैर्मतो मम ।

इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान्यज्ञे द्विजवरांस्तथा ।

जगामादर्शनं तेषां विप्रास्ते च ययुर्गृहान् ॥ ११६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरञ्जय ।

यदाश्चर्यमभूत्तत्र वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ११७ ॥

न विस्मयस्ते नृपते, यज्ञो कार्यः कथंचन ।

ऋपिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये दिवं गताः ॥ ११८ ॥

अद्रोहः सर्वभूतेषु सन्तोषः शीलमार्जवम् ।

तपो दमश्च सत्यं च प्रदानं चेति सम्मितम् ॥ ११९ ॥

इति श्रीमहाभारते अश्वमेधपर्वणि नकुलोपाख्याने

नवनिर्गतमोऽध्यायः

॥ युधिष्ठिरशक्रसंवादः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ततः सनादयञ्जको दिवं भूमिं च सर्वशः ।
रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥ १ ॥

स्वभ्रातृन्पतितान्दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीच्छोकसन्तप्तः सहस्राक्षमिदं वचः ॥ २ ॥

भ्रातरः पतिता मेऽत्र गच्छेयुस्ते मया सह ।
न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेश्वर ॥ ३ ॥

सुकुमारी मुखार्हा च राजपुत्री पुरंदर ।
साम्माभिः सह गच्छेत तद्भवाननुमन्यतामि ॥ ४ ॥

शक्र उवाच ॥

भ्रातृन्द्रव्यमि स्वर्गे त्वमप्रतस्त्रिदिवं गतान् ।
कृण्वता महितान्सर्वान्मा शुचो भरतर्षभ ॥ ५ ॥

निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ ।
अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न मंश्रयः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अयं आ मृतभव्येऽत्र, भक्तो मां नित्यमेव ह ।
म गच्छेत मया मार्धमानुशम्या हि मे मतिः ॥ ७ ॥

प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्तुं
यतेयं वै नित्यमेतद्भ्रतं मे ॥ १२ ॥

इन्द्र उवाच ॥

शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति
यदत्तमिष्टं विवृतमथो हुतं च ।
तस्माच्छुनस्त्यागमिमं कुरुष्व
शुनस्त्यागात्प्राप्यसे देवलोकम् ॥ १३ ॥

त्यक्त्वा भ्रातृन्दयितां चापि कृष्णां
प्राप्तो लोकः कर्मणा स्वेन वीर ।
भ्रानं चैनं न त्यजसे कथं नु
त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न विद्यते संधिरथापि विग्रहो
मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा ।
न ते मया जीवयितुं हि शक्या-
स्ततस्त्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् ॥ १५ ॥

भीतिप्रदानं शरणागतस्य
स्त्रिया बधो ब्राह्मणम्बापहारः ।
मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र,
भक्त्यागश्चैव समो मतो मे ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

तद्धर्मराजस्य वचो निश्चम्य
धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ।

युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं

श्रद्धणैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः ॥ १७ ॥

धर्मराज उवाच ॥

अभिजातोऽसि राजेन्द्र, पितुर्गृत्तेन मेधया ।

अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ १८ ॥

पुरा द्वैतवने चासि मया पुत्र, परीक्षितः ।

पानीपार्थे पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरो हताः ॥ १९ ॥

भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रातराबुभौ ।

मात्रोः साम्यमभीप्सन्वै नकुलं जीवमिच्छसि ॥ २० ॥

अयं श्वा भक्त इत्येवं तत्तो देवरथस्त्वया ।

तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिपः ॥ २१ ॥

अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ।

प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ, दिव्यां गतिमनुत्तमाम् ॥ २२ ॥

शम्पायन उवाच ॥

ततो धर्मश्च शक्रश्च मरुतश्चाभिनावपि ।

देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पाण्डवम् ॥ २३ ॥

प्रययुः स्वैर्विमानैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः ।

सर्वे विरजसः पुण्याः पुण्यवाग्वुद्विकर्मिणः ॥ २४ ॥

स तं रथं समास्थाय राजा कुम्भकुलोद्बहः ।

ऋष्यमाचक्रमे श्रीं तत्र सायुज्य रोदसी ॥ २५ ॥

ततो देवनिकायस्थो नारदः सर्वलोकवित् ।

उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं बृहद्वादी बृहत्तपा ॥ २६ ॥

येऽपि राजर्षयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः ।

कीर्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै कुरुराजोऽधितिप्रति ॥ २७ ॥

लोकानावृत्य यशसा तेजसा वृत्तसंपदा ।

स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं शुश्रुम पाण्डवात् ॥ २८ ॥

तेजांसि यानि दृष्टानि भूमिष्ठेन त्वया विभो ।

वेश्मानि भुवि देवानां पश्यामूनि सहस्रशः ॥ २९ ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा रजा वचनमब्रवीत् ।

देवानामन्य धर्मात्मा स्वपश्चाञ्चैव पार्थिवान् ॥ ३० ॥

शुभं वा यदि वा यापं भ्रातृणां स्थानमद्य मे ।

तदेव प्राप्तुमिच्छामि लोकानन्यान्न कामये ॥ ३१ ॥

राक्षस्तु वचनं श्रुत्वा देवराजः पुरंदरः ।

आनृशंस्यसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ३२ ॥

स्थानेऽस्मिन्वस राजेन्द्र, कर्मभिर्निर्जिते शुभैः ।

किं त्य मानुष्यकं स्तेहमद्यापि परिकर्षसि ॥ ३३ ॥

सिद्धिं प्राप्नोऽसि परमां यथा नान्यः पुमान्कचिन् ।

नैव ते भ्रातरः स्थानं सप्राप्ताः कुरुनन्दन ॥ ३४ ॥

अद्यापि मानुषो भावः स्पृश्यते त्वा नराधिप ।

स्वर्गोऽयं पश्य देवर्षान्सिद्धांश्च त्रिदिवालयान् ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिरस्तु देवेन्द्रमेवंवादिनमीश्वरम् ।

पुनरेवाब्रवीद्धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ३६ ॥

तैर्विना नोत्सहे वस्तुमिह दैत्यनिवर्हण ।

गन्तुमिच्छामि तत्राहं यत्र ते भ्रातरो गताः ॥ ३७ ॥

यत्र सा बृहती श्यामा बुद्धिसत्त्वगुणान्विता ।

त्रौपदी योपितां श्रेष्ठा यत्र चैव गता मम ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वणि युधिष्ठिरस्वर्गांगेह

तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ शिविचरित्रम् ॥

लोमश उवाच ॥

एष उज्जानको नाम पावकिर्यत्वं शान्तवान् ।

अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १ ॥

ऋदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ।

आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपता ॥ २ ॥

समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय, तस्त्वया ।

तद्द्रक्ष्यसि महाराज, भृगुतुङ्गं महागिरिम् ॥ ३ ॥

यितस्तां पश्य राजेन्द्र, सर्वपापप्रमोचनीम् ।

महर्षिभिश्चाध्युषितां श्रिततोयां सुनिर्मलाम् ॥ ४ ॥

जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।

उशीनरो वै यत्रेष्टा ग्रामवाद्यत्यरिच्यत ॥ ५ ॥

तां देवसमिति तस्य वामरश्च रिशं पते ।

अभ्यागच्छन्नृपवरं ध्रानुमपिश्च नारत ॥ ६ ॥

जिज्ञासमानो वरदौ महात्मानमुर्शनिरम् ।

इन्द्रः इयेनः कपोनोऽग्निर्भूत्वा यक्षेऽभिजग्मतुः ॥ ७ ॥

ऊरु राघ्नः समामाण कपोतः इयेनज्जाह्वयान् ।

शरणार्थी तदा राजन, निद्रिन्ये भयपीडितः ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्येन उवाच ॥

धर्मात्मानं त्वाद्दुरेकं सर्वं राजन्, महीक्षितः ।
स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १ ॥

विहितं भक्षणं राजन्, पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।
मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥ २ ॥

राजोवाच ॥

सन्नस्तरूपस्त्राणार्थं त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः ॥ ३ ॥

एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः ।
अप्रदानं परं धर्मं कथं श्येनेह पश्यसि ॥ ४ ॥

प्रसन्नमानः संध्रान्तः कपोतः श्येन, लक्ष्यते ।
मत्सकाशो जीवितार्थं तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५ ॥

यो हि कश्चिद्विजान्दन्याद्वा वा लोकस्य मातरम् ।
शरणागतं च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम् ॥ ६ ॥

श्येन उवाच ॥

आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७ ॥

शक्येत दुस्त्यजेऽप्यर्थं चिरगत्राय जीवितम् ।
न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ८ ॥

भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य मम प्राणा विशां पते ।

विसृज्य कायमेप्यन्ति पन्थानमकुतोभयम् ॥ ९ ॥

प्रमृते मयि धर्मात्मन्, पुत्रदारादि नङ्क्ष्यति ।

रक्षमाणः कपोतं त्व वहून्प्राणान्न रक्षसि ॥ १० ॥

धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुवर्त्म तन् ।

अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ ११ ॥

विरोधिषु महीपाल, निश्चित्य गुरुलाघवम् ।

न बाधा विद्यते यत्र त धर्मं समुपाचरेन् ॥ १२ ॥

गुरुलाघवमादाय धर्माधर्मविनिश्चये ।

यतो भूयांस्ततो राजन, कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १३ ॥

राजोवाच ॥

बहुकल्याणसंयुक्तं भापसे विद्मोत्तम ।

सुपर्णः पक्षिराट् किं न्वं धर्मज्ञश्चास्यसंशयम् ॥ १४ ॥

तथा हि धर्मसंयुक्तं बहुचित्रं च भापसे

न तेऽस्यविदितं किञ्चिदिति त्वां लक्षयाम्यहम् ॥ १५ ॥

शरणेऽपि परित्यागं कथं माध्निति मन्यसे ।

आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विद्वज्जम् ॥ १६ ॥

ग्रन्थश्चाप्यन्यथाकर्तुमाहारोऽप्यधिकस्तथा ।

गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।

त्यदर्थमद्य क्रियतां यथान्यदिह काङ्क्षामि ॥ १७ ॥

श्येन उवाच ॥

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधास्तथा ।
भक्षयामि महाराज, किं ममान्येन केनचित् ॥ १८ ॥
यस्तु मे देवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुङ्गव ।
तमुत्सृज महीपाल, कपोतमिममेव मे ॥ १९ ॥
श्येनः कपोतानत्तीति स्थितिरेषा सनातनी ।
मा राजन्, सारमञ्जाला कदलीस्कन्धमासज ॥ २० ॥

राजोवाच ॥

राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै ददानि तव स्वेचर ।
यं वा कामयसे कामं श्येन, सर्वं ददानि ते ॥ २१ ॥
विनेमं पक्षिणं श्येन, शरणार्थिनमागतम् ।
येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २२ ॥

श्येन उवाच ॥

उशीनर, कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आत्मनो मांममुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २३ ॥
यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ।
तदा देयं तु तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २४ ॥

राजोवाच ॥

अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन, यन्माभियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २५ ॥

लोमश उवाच ॥

उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्मवित् ।
 तुलयामास कौन्तेय, कपोतेन समं विभो ॥ २६ ॥
 प्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते ।
 पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २७ ॥
 न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।
 तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २८ ॥

श्येन उवाच ॥

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ, कपोतो हव्यवाडयम् ।
 जिज्ञासमानौ धर्मं त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २९ ॥
 यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृतानि विश्वां पते ।
 एषा ते भास्वती कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ ३० ॥
 यावद्भोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
 तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ३१ ॥
 इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ।
 उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ॥ ३२ ॥
 विश्राजमानो वपुषाप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ।
 तदेतत्सदनं राजन, राज्ञस्तरा महात्मनः ।
 पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३३ ॥

इति धर्महाभारते आरण्यपर्वणि लोमशतार्थयात्रापर्वणि श्येनकपोतौघे
 एकत्रिंशद्दधिकशततमोऽध्यायः ॥

॥ व्याधकपोतवृत्तान्तः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

शरण पात्यमानस्य यो धर्मस्त नवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

महान्धर्मो महाराज, शरणागतपालने ।

अहं प्रष्टु भवाञ्चैव प्रश्न भरनसत्तम ॥ २ ॥

शिविप्रभृतयो राजन्, राजान शरणागतान् ।

परिपाल्य महात्मान ससिद्धि परमा गता ॥ ३ ॥

धूयते च कपोतेन शत्रु शरणमागत ।

पूजितश्च यथान्याय स्वैश्च मात्सैनिमन्त्रित ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं कपोतेन पुरा शत्रु शरणमागत ।

स्वमास भोजित का च गति लेभे स भारत ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणु राजन्, कथा दिन्या सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथिता भार्गवेण वै ॥ ६ ॥

इममर्थं पुरा पार्थ मुचुकुन्दो नराधिप ।

भार्गव परिप्रच्छ प्रणत पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥

लोमश उवाच ॥

उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्मवित् ।
 तुलयामास कौन्तेय, कपोतेन समं विभो ॥ २६ ॥
 ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते ।
 पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २७ ॥
 न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।
 तत उत्कृतमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २८ ॥

इयेन उवाच ॥

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ, कपोतो ह्यन्यवाड्यम् ।
 जिज्ञासमानौ धर्मं त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २९ ॥
 यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृतानि विशां पते ।
 एषा ते भास्वती कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ ३० ॥
 यावद्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
 तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ३१ ॥
 इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ।
 उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणाधृत्य रोदसी ॥ ३२ ॥
 विश्राजमानो वपुषाप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ।
 तदेतत्सदनं राजन, राजस्तस्य महात्मनः ।
 पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि लोमशतार्ययात्रापर्वणि इयेनकपोताये
 एकत्रिंशद्दधिकशततमोऽध्यायः ॥

॥ व्याधकपोतवृत्तान्तः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

शरणं पाल्यमानस्य यो धर्मस्तं नवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

महान्धर्मो महाराज, शरणागतपालने ।

अहं प्रपु भवाञ्चैव प्रश्नं भरतसत्तम ॥ २ ॥

शिविप्रभृतयो राजन्, राजानं शरणागतान् ।

परिपाल्य महात्मानं ससिद्धिं परमां गता ॥ ३ ॥

श्रूयते च कपोतेन शत्रुं शरणमागतं ।

पूजितञ्च यथान्यायं त्वैव मासैनिमन्त्रितं ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं कपोतेन पुरा शत्रुं शरणमागतं ।

स्वमासं भोजितं का च गतिं लेभे स भारत ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणु राजन् कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथिता भार्गवेण वै ॥ ६ ॥

इममर्थं पुरा पार्थ मुचुकुन्दो नराधिप ।

भार्गवं परिपश्यच्छ प्रणतं पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥

तस्मै शुश्रूषमाणाय भार्गवोऽकथयत्कथाम् ।

इमां यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्ता नराधिप ॥ ८ ॥

मुनिरुवाच ॥

धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथाम् ।

शृणुष्ववाहितो राजन , वदतो मे महाभुज ॥ ९ ॥

कश्चित्शुद्रसमाचारः पृथिव्यां कालसन्मितः ।

विचचार महारण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः ॥ १० ॥

काकोल इव कृष्णाङ्गो रक्ताक्षः कालसन्मितः ।

दीर्घजङ्घो ऋक्पादो महावक्रो महाहनुः ॥ ११ ॥

नैव तस्य मुहूर्तकश्चिन्न संवन्धी न वान्धवाः ।

स हि तैः संपरित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ॥ १२ ॥

नरः पापसमाचारस्त्यक्तव्यो दूरतो बुधैः ।

आत्मानं योऽभिसन्धते सोऽन्यस्य स्वात्कथं हितः ॥ १३ ॥

यद्भृशंसा दुरात्मानः प्राणिप्राणहरा नराः ।

उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥ १४ ॥

स वै क्षारकमादाय द्विजान्दत्त्वा वने सदा ।

चकार विक्रयं तेषां पतङ्गानां जनाधिप ॥ १५ ॥

एवं तु वर्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मनः ।

अगमत्सुमहान्कालो न चाधर्ममबुध्यत ॥ १६ ॥

तस्य भार्यासनाधस्त रममाणस्य शाश्वतम् ।

देवयोगविमूढस्य नान्या वृत्तिरसंचत ॥ १७ ॥

नव कदाचित्तस्याथ वनस्यस्य मनन्तत ।

पातयन्निव दृशस्तान्मुमतान्वानमध्वनः ॥ १८ ॥

मेघमण्डलमाकाशं विद्युन्मण्डलमणिस्तम ।

मउग्रस्तु गृह्णेन नीर्मागिभ्यः सागरः ॥ १९ ॥

वारिधाराममूदेन सप्रविष्टं शतं ननु ।

क्षणेन पूरयामास मल्लिकेन वसुन्धराम ॥ २० ॥

ततो भारारुले कांठे सध्रमप्रपृथेतन ।

जीतार्तिभट्टन सर्वमाकुलेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥

नेत्र निम्न स्थल यापि सांझिन्दन रिदगहा ।

पूरितो हि जलौघेन नम्य जागा वनस्य तु ॥ २२ ॥

पक्षिणो वर्षवेगेन हता स्तीनास्तदाभवन ।

गुगमिहृत्तराहाश्च स्थलमाश्रित्य शेरते ॥ २३ ॥

महता वातवर्षेण त्रामितास्ते वर्नाहम ।

भयातांश्च क्षुधार्तांश्च यध्रमु महिता वने ॥ २४ ॥

म तु जीतहृत्तैर्गात्रैर्न जगाम न तन्मिवान ।

ददर्श पतिता भूमौ कपोर्तां जीतिविह्वलाम् ॥ २५ ॥

ऋतूर्तोऽपि हि पापात्मा म ता पञ्चरकेऽधिपन ।

स्वयं दुःखाभिभूतोऽपि दुःखमेवाकरोत्परे ॥ २६ ॥

पापात्मा पापकारित्वात्पापमेव चकार म ।

सोऽपश्यत्तरुपण्डेषु मेघनील वनस्पतिम् ॥ २७ ॥

सेव्यमानं विहङ्गैश्चैश्यायावासफलार्थिभिः ।

धात्रा परोपकाराय स साधुरिव निर्मितः ॥ २८ ॥

अथाभवत्क्षणेनैव वियद्विमलतारकम् ।

महत्सर इवोत्फुल्लकुमुदच्छुरितोदकम् ॥ २९ ॥

ताराद्वयं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं बहु ।

घनैर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः जतिविह्वलः ॥ ३० ॥

दिशो विलोकयामास विगाढां प्रेक्ष्य शर्वरीम् ।

दूरतो मे निवेशश्च अस्मादेशादिति प्रभो ॥ ३१ ॥

कृतबुद्धिर्दुमे तस्मिन्वस्तु तां रजनीं, ततः ।

साञ्जलिं प्रणतिं कृत्वा वाक्यमाह वनस्पतिं ॥ ३२ ॥

दारुणं यामि यान्यस्मिन्दैवतानि वनस्पतौ ।

स शिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।

दुःखेन महताविष्टस्ततः मुष्वाप पक्षिहा ॥ ३३ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

अथ कुरु सागरायां विहङ्गः नमुद्वज्जनः ।

सोद्वज्जते राजन, तव विशतनूरुहः ॥ १ ॥

तस्य कान्त्यगता भार्या चरितुं नाभ्यर्चते ।

प्राप्तं च रजनीं दृष्ट्वा म पद्मी पर्यनयत ॥ २ ॥

यातवर्ष महषामीघ्र चागच्छति मे प्रिया ।

किन्तु तत्कारणं येन मायापि न निरर्तते ॥ ३ ॥

अपि म्यस्ति भवेनम्याः प्रियाया नम कानने ।

तया विरहितं दीदं शून्यमग गृहं मम ॥ ४ ॥

पुष्पौघप्रभृच्छैराकोणमपि मयेतः ।

भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ॥ ५ ॥

न गृह गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहसुखते ।

गृह तु गृहिणीशून्यमरण्यमदृश भवेत् ॥ ६ ॥

यदि मा रक्षनेग्रान्ता चित्राङ्गी मधुरम्बरा ।

अग नायाति मे कान्ता न कार्य जीवितेन मे ॥ ७ ॥

न भुङ्क्ते मय्यभुङ्क्ते या नाम्नाते म्नाति सुप्रता ।

नातिष्ठत्युपविष्टेत ज्ञेते च शयिते मयि ॥ ८ ॥

दृष्टे भवति मा दृष्ट्वा तु मिते, मयि दुःमिता ।

प्रापिते दीनपदना क्रुद्धे च प्रिययादिनी ॥ ९ ॥

पतिप्रता पतिगतिः पतिप्रियहिते रता ।

यस्य स्यात्तादृशी भार्या धन्यः स पुरुषो सुवि ॥ १० ॥

सा हि श्रान्त क्षुधार्तं च जानति मा तपस्विनी ।

अनुरक्ता स्थिरा चैव भक्ता स्निग्धा यशस्विनी ॥ ११ ॥

वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद्रुहम् ।

प्रासादोऽपि तथा हीनः कान्तार इति निश्चितम् ॥ १२ ॥

धर्मार्थकामकालेषु भार्या पुंसः सहायिनी ।

विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिका ॥ १३ ॥

भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पठ्यते ।

अमहायस्य लोकेऽस्मिन्लोकयात्रासहायिनी ॥ १४ ॥

तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।

नास्ति भार्यासम किञ्चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ १५ ॥

नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः ।

नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥ १६ ॥

यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।

अरण्य तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ १७ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

एवं विलपतस्तस्य श्रुत्वा तु करुण वचः ।

गृहीता शकुनित्रेण कपोती वाक्यमप्रवीत ॥ १ ॥

कपोत्युवाच ॥

अहोऽतीव सुभाग्याह वस्य मे दयित पति ।

अमृतो वा सतो वापि गुणानेव प्रभाषते ॥ २ ॥

न सा स्त्री ह्यभिमन्तव्या यस्या भर्ता न तुष्यति ।

तुष्टे भर्तरि नारीणा तुष्टा स्युः सर्वदेवताः ॥ ३ ॥

अग्निसाक्षिकमित्येव भर्ता वै दैवत परम ।

दावामिनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तनका लता ॥ ४ ॥

भर्त्साभवति सा नारी यस्या भर्ता न तुष्यति ।

इति सचिन्त्य दुःसार्ता भर्तारं दुःखितं तदा ॥ ५ ॥

कपोती लुब्धकेनापि गृहीता वास्यमब्रवीत् ।

हन्त वक्ष्यामि ते श्रेयं श्रुत्वा तु कुरु तत्तथा ॥ ६ ॥

शरणागतसत्रानां भव कान्त, निदोषत ।

एष शाकुनिक शेते तत्र वास समाश्रित ॥ ७ ॥

श्रीतार्तश्च क्षुधार्तश्च पूजामस्मै समाचर ।

यो हि कश्चिद्द्विजं हन्याद्रा च लोकस्य मातरम् ॥ ८ ॥

शरणागतं च यो हन्यात्तुल्यं तेषां च पातकम् ।

अस्माकं विहिता वृत्तिः कपोती ज्ञातिधर्मवत् ॥ ९ ॥

सा न्याय्यात्मवता नित्यं त्वद्विधेनानुर्गतिशुभम् ।

यस्तु वर्मं यथाशक्ति गृहस्थो ह्यनुवर्तते ॥ १० ॥

स प्रेत्य लभते लोकानक्षयानिति शुभम् ।

स त्वं सन्तानवानद्यं पुत्रवानसि च द्विज ॥ ११ ॥

तत्स्यद्रेहे दया त्यक्त्वा वर्मार्था परिगृह्य च ।
 पूजामस्मै प्रयुङ्क्व त्व प्रीयेतास्य मनो यथा ॥ १२ ॥

मत्कृते मा च सन्ताप कुर्वीवास्त्व विहङ्गम ।
 शरीरयात्राकृत्यार्थमन्यान्दारानुपैष्यसि ॥ १३ ॥

इति सा शकुनी वाक्य पञ्चरस्था तपस्विनी ।
 अतिदुःखान्विता प्रोक्त्वा भर्तार समुदैक्षत ॥ १४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

भीम उवाच ॥

स्वपत्न्या वचन श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।
 हृषेण महता युक्तो नाप्यव्याकुललोचन ॥ १ ॥

त वै शाकुनिक दृष्ट्वा विधिगृहेन कर्मणा ।
 स पश्री पूजयामास यत्रात्त पक्षिजीविनम् ॥ २ ॥

उवाच स्वागत तेऽद्य ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 सन्तापश्च न कर्तव्य स्वगृहे वर्तते भवान् ॥ ३ ॥

तद्वीक्षु भवान् क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि ।
 प्रणयेन त्रयीमि त्वा त्व हि न शरणागत ॥ ४ ॥

अरावप्युचित कार्यमातिथ्य गृहमागते ।

छेत्तुमप्यागत छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥ ५ ॥

शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्यं हि त्रयन्ततः ।

पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः ॥ ६ ॥

पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमे ।

तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः ॥ ७ ॥

तद्रूहि मा सुविम्वद्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि ।

तत्करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥ ८ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् ।

घाधते खलु मे शीतं सन्नाभं हि विधीयताम् ॥ ९ ॥

एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।

यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ ॥ १० ॥

स गत्वाङ्गारकमन्तं गृहीत्वाग्निमथागमत् ।

ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽप्यदीपयत् ॥ ११ ॥

स सन्दीप्तं महत्कृत्वा नमाह शरणागतम् ।

प्रतापय सुविम्वद्धं स्वगावाप्यकुतोभयः ॥ १२ ॥

स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गावाप्यतापयन् ।

अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विह्वलमम् ॥ १३ ॥

हर्षेण महताविष्टो वास्य व्याकुललोचनः ।

तथेमं शकुनिं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४ ॥

दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्राधते हि माम् ।
 स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः ॥ १५ ॥
 न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं क्षुधां तव ।
 उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः ॥ १६ ॥
 संचयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने ।
 इत्युक्त्वा त तदा तव विवर्णवदनोऽभवत् ॥ १७ ॥
 कथन्नु खलु कर्तव्यमिति चिन्ताकुलस्तदा ।
 वभूव भरतश्रेष्ठ, गर्ह्यन्यृत्तिमात्मनः ॥ १८ ॥
 मुहूर्ताल्लब्धसहस्तु स पक्षी पक्षिघातिनम् ।
 उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ १९ ॥
 इत्युक्त्वा शुष्कपर्णेस्तु समुज्ज्वालय हुताशनम् ।
 हर्षेण महताविष्टः स पक्षी वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥
 ऋषीणां देवतानां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
 श्रुतः पूर्वं मया धर्मो महानतिथिपूजने ॥ २१ ॥
 कुरुष्वानुग्रहं सौम्य, सत्यमेतदब्रवीमि ते ।
 निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने ॥ २२ ॥
 ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव ।
 तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महामतिः ॥ २३ ॥
 अग्निमध्ये प्रविष्टं तु लुब्धो दृष्ट्वाथ पक्षिणम् ।
 चिन्तयामास मनसा किमिदं वै मया कृतम् ॥ २४ ॥

अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्मणा ।

अधर्मः सुमहान्घोरो भविष्यति न संशयः ॥ २५ ॥

एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः ।

गर्हयन्त्वानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ २६ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः स लुब्धकः पश्यन्क्षुधयापि परिप्लुतः ।

कपोतमग्निपतितं वाक्यं पुनरुवाच च ॥ १ ॥

किमीदृशं नृशंसेन मया कृतमबुद्धिना ।

भविष्यति हि मे नित्य पातकं कृतजीविनः ॥ २ ॥

स विनिन्दस्तथात्मानं पुनः पुनरुवाच ह ।

अविश्वास्यः सुदुर्बुद्धिः सदा निवृत्तिनिश्चयः ॥ ३ ॥

शुभं कर्म परित्यज्य सोऽहं शकुनिलुब्धकः ।

नृशंसस्य ममाग्रायं प्रत्यादेशो न संशयः ॥ ४ ॥

दत्त स्वर्मांसं दहता कपोतेन महात्मना ।

सोऽहं त्यक्त्ये प्रियान्प्राणान्पुत्रान्दारांस्तथैव च ॥ ५ ॥

विमानिशतकोटीभिरावृतं पुण्यकर्मभिः ।
 ततः स्वर्गं गतः पक्षी विमानवरमास्थितः ।
 कर्मणा पूजितस्तत्र रेमे स सह भार्यया ॥ १२ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

विमानस्थौ तु तौ राजन्, लुब्धकः रे वदर्श ह ।
 दृष्ट्वा तौ दम्पती राजन्, व्यचिन्तयत तां गतिम् ॥ १ ॥
 ईदृशेनैव तपसा गच्छेय परमां गतिम् ।
 इति बुद्ध्या विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ॥ २ ॥
 महाप्रस्थानमासाद्य लुब्धकः पक्षिजीवकः ।
 निश्चेष्टो मरुताहारो निर्ममः स्वर्गकाङ्क्षया ॥ ३ ॥
 ततोऽपश्यत्मुविस्तीर्णं ह्रद्य पद्माभिभूषितम् ।
 नानापद्मिगणाकीर्णं मरुः शीतजलं शिवम् ॥ ४ ॥
 पिपासातोऽपि तद्दृष्ट्वा क्षुभ्रः स्यान्नात्र सशयः ।
 उपवामकृशोऽत्यर्थं स तु पार्ष्णिक, लुब्धकः ॥ ५ ॥
 अनरेद्वयैव संद्वष्ट्वापदाभ्युषितं वनम् ।
 महान्तं निभ्रयं कृत्वा लुब्धकः प्रविशेत् ॥ ६ ॥

प्रविशन्नेव स वन निगृहीतः स कण्टकैः ।

स कण्टकैर्विभिन्नाङ्गो लोहितार्द्रकृतच्छविः ॥ ७ ॥

यश्चाम तस्मिन्विजने नानामृगसमाकुले ।

ततो द्रुमाणां महता पवनेन वने तदा ॥ ८ ॥

उदतिष्ठत संपर्पात्सुमहान्द्वयवाहनः ।

ददाह तद्वन घोरं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ ९ ॥

ततः स देहमोक्षार्थं सप्रहृष्टेन चेतसा ।

अभ्यधावत वर्धन्त पावकं लुब्धकस्तदा ॥ १० ॥

ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकल्मषः ।

जगाम परमां सिद्धिं ततो भरतसत्तम ॥ ११ ॥

ततः स्वर्गस्थमात्मानमपश्यद्विगतज्वरः ।

यश्चगन्धर्वसिद्धानां मध्ये भ्राजन्तमिन्द्रवत् ॥ १२ ॥

एवं रत्न कपोतश्च कपोती च पतिप्रता ।

लुब्धकेन सह स्वर्गं गत पुण्येन कर्मणा ॥ १३ ॥

यापि चैवविधा नागी भर्तारमनुवर्तते ।

विराजते हि सा क्षिप्रं कपोतीव दिवि स्थिता ॥ १४ ॥

एवमेतत्पुरावृत्तं लुब्धकस्य महात्मनः ।

कपोतस्य च धर्मिणा गतिः पुण्येन कर्मणा ॥ १५ ॥

यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत् ।

नाशुभं विनश्यते तस्य मनसोऽपि प्रमादत ॥ १६ ॥

युधिष्ठिर, महानेप धर्मो धर्मभृतां वरः ।

गोघ्नेष्वपि भवेदस्मन्निकृतिः पापकर्मणः ॥ १७ ॥

न निष्कृतिर्भवेत्तस्य यो हन्याच्छरणागतम् ।

इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्यं पापप्रणाशनम् ।

न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १८ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मायुशासनपर्वणि

कर्पातल्लङ्घकसंवादे

१४३—१४९ अध्यायाः ॥

॥ ययातिचरितम् ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

यति ययाति सयासि आयाति वियाति कृतिसज्ञा नहुपस्य पट्
पुत्रा महाबलपराक्रमा बभूवुः । यतिस्तु राज्य नैच्छन् । ययातिस्तु
भूभृदभवत् । उशनसश्च दुहितर देवयानी वार्षपर्वणी च शर्मिष्ठा-
मुपयेमे । अत्रानुवशश्शोको भवति । यदु च दुर्वसु चैव देवयानी
व्यजायत । द्रुह्य चानु च पूरु च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ काव्यशापाद्या-
कालेनैव ययातिर्जरामवाप । प्रसन्नशुक्रवचनाश्च स्वजरा सङ्क्रमयितु
ज्येष्ठ पुत्र यदुमुवाच । वत्स, त्वन्मातामहशापादियमकालेनैव
जरा मासुपस्थिता । तामह तस्यैवानुग्रहाद्भवत सचारयामि । एक
वर्षसहस्रमष्टमो विपयेषु त्वद्वयसा विषयानह भोक्तुमिच्छामि ।
नात्र भवता प्रत्याख्यान कर्तव्यमित्युक्ते स यदुनैच्छत्ता जरामादा-
तुम् । ॥ च पिता शशाप, 'त्वत्प्रसूतिर्न राज्यार्हा भविष्यति' इति ।
अनन्तर दुर्वसु द्रुह्यमनु च प्रधिर्वापतिर्जरामहणार्थं स्वयौवनप्रदानाय
च अभ्यर्थयामास । तैरप्येकैकेन प्रत्याख्यातस्तान् शशाप । अथ
शर्मिष्ठातनयमशेषकर्त्तव्यास पूरु तथैवाह । स चातिप्रवणमतिः
सद्वहुमान पितर प्रणम्य महाप्रसादोऽयमस्माकमित्युदारमभिधाय
जरा जग्राह । स्वकीय च यौवन स्वपित्रे ददौ । सोऽपि पौरव
यौवनमासाद्य धर्माविरोधेन यथाकाम यथाकालोपपन्न यथोत्साह
विषयाश्चचार । सम्यक्च प्रजापालनमकरोत् । 'विभ्रान्या देवयान्या
च सहोपभोग भुक्त्वा कामानामन्त प्राप्स्यामि' इत्यनुदिन चोप-
भोगत कामानतिरम्यान्मेने । ततश्चैवमगायत ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥ १ ॥

यत्प्रथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

एकस्थापि न पर्याप्तमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥ २ ॥

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।

समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ ३ ॥

पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।

तथाप्यनुदिनं वृष्णा मम तेषूपजायते ।

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥ ४ ॥

तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।

निर्वन्द्धो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह ॥ ५ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

पूरोः सकाशादादाय जरां दत्त्वा च यौवनम् ।

राज्येऽभिषिच्य पूरु च प्रययौ तपसे वनम् ॥ ६ ॥

दिशि दक्षिणपूर्वस्यां दुर्वसुं च समादिशत् ।

प्रतीच्यां च तथा दुह्य दक्षिणायां ततो यदुम् ॥ ७ ॥

उदीच्यां च तथैवानुं कृत्वा मण्डलिनो नृपान् ।

सर्वगृध्वापतिं पूरु सोऽभिषिच्य वन ययौ ॥ ८ ॥

शत ध्यावष्णुपुराणे ननुयांशे

दशमोऽध्यायः ॥

॥ द्रौपदीयुधिष्ठिरसंवादः ॥

द्रौपदीवाच ॥

अप्राप्युदाहृन्मीममितिहामं पुरातनम् ।

प्रह्लादस्य च संवादं यत्तेर्बोचनस्य च ॥ १ ॥

असुरेन्द्रं महाप्राशं धर्माणामागतागमम् ।

यत्तिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २ ॥

यत्किञ्चाय ॥

क्षमा म्यच्छ्रेयसी तात, उताहो तेज इत्युत ।

एतन्मं संशयं तात, यथाब्रूहि शृणुते ॥ ३ ॥

श्रेयो यद्यत्र धर्मश्च, ब्रूहि मे तदसंशयम् ।

फरिष्यामि हि तत्सर्वं यथापदनुशासनम् ॥ ४ ॥

तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं शृष्टः पितामहः ।

सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिशृणुते ॥ ५ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

न श्रेयः सतत तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।

इति तात, विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६ ॥

यो नित्यं क्षमते तात, बहून्दोषान्स विन्दति ।

भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथारयः ॥ ७ ॥

सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
 तस्मान्नित्यं क्षमा तात, पण्डितैरपि वर्जिता ॥ ८ ॥
 अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुद्रोपताम् ।
 आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९ ॥
 यानं वस्त्राण्यलंकारान्शयनान्यासनानि च ।
 भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥
 आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
 प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११ ॥
 न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कथं चन ।
 अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥ १२ ॥
 क्षमिणं तादृशं तात, ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।
 प्रेप्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदार्मीनवृत्तयः ॥ १३ ॥
 अथास्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
 दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४ ॥
 तथा च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात्
 दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५ ॥
 एते चान्ये च यद्बो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
 अथ वैरोचने, दोषानिमान्विद्वद्यक्षमावताम् ॥ १६ ॥
 अस्थाने यदि वा स्थाने सतत रजसावृतः ।
 क्रुद्धो दण्डान्पणयति विविधान्भवेन तेजसा ॥ १७ ॥

मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसावृतः ।

आप्नोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १८ ॥

सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।

सन्तापद्वेषमोहांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ १९ ॥

क्रोधाहण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषोऽनयात् ।

भ्रज्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्यः स्वजनादपि ॥ २० ॥

योऽपकर्तृश्च हन्तृश्च तेजसैवोपगच्छति ।

तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वैश्मगताविव ॥ २१ ॥

यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।

अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ॥ २२ ॥

तस्माभ्रात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ।

काले काले तु सप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ॥ २३ ॥

काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।

स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ २४ ॥

क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।

एते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २५ ॥

पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि ।

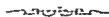
उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २६ ॥

अबुद्धिमाश्रितानां तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।

न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २७ ॥

अथ चेद्दुद्विजं कृत्वा त्रूयुस्ते तद्वुद्विजम् ।
 पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथानृजून ॥ २८ ॥
 सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
 द्वितीये सति बध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २९ ॥
 अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
 क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ३० ॥
 मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणम् ।
 नासाध्य मृदुना किञ्चित्स्मात्तीव्राद्वरं मृदु ॥ ३१ ॥
 देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
 नादेशकाले किञ्चित्स्याद्देशकालौ प्रतीक्षताम् ॥ ३२ ॥
 तथा लोभभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः ।
 एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
 अतोऽन्यथानुवर्तन्तु तेजसः काल उच्यते ।
 तद्वहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ॥ ३४ ॥
 धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ।
 न हि कश्चित्क्षामाकालो विद्यतेऽद्य कुरुन्प्रति ॥ ३५ ॥
 तेजसश्चागते काले तेज उत्प्लुमर्हसि ।
 मृदुर्भवत्यज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
 काले प्राप्ते द्वयं चैतयो वेद स महीपतिः ॥ ३६ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

कुध्यन्तमप्रतिकुध्यन्द्वयोरेप चिकित्सकः ।

मूढो यदि क्लिश्यमानः कुध्यतेऽशक्तिमान्नरः ॥ १० ॥

वलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना ।

तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ॥ ११ ॥

तस्माद्गौप्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ।

विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ॥ १२ ॥

अनाशयित्वा क्लेशारं परलोके च नन्दति ।

तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ॥ १३ ॥

क्षन्तव्यं पुरुषेणादुरापत्स्वपि विजानता ।

मन्योर्हि विजयं कृष्णे, प्रशंसन्तीह साधवः ॥ १४ ॥

क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ।

सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशसता ॥ १५ ॥

तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं साधुविवर्जितम् ।

मादृशः प्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादपि ॥ १६ ॥

तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।

न क्रोधोऽध्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् ॥ १७ ॥

यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रनियाधते ।

तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १८ ॥

क्रुद्धो हि कार्यं मुश्रोणि, न यथावत्प्रपश्यति ।

नाकार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १९ ॥

एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे, न विद्यते ।

प्रजानां सन्धिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ ३० ॥

ताः क्षिपेरन्त्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि, तादृशे ।

तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३१ ॥

यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।

तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ३२ ॥

क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वापत्सु सुशोभने ।

क्षमावतो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३३ ॥

आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।

यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥ ३४ ॥

प्रभाववानपि नरस्तदा लोकाः सनातनाः ।

क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३५ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।

गीताः क्षमावता कृष्णे, काश्यपेन महात्मना ॥ ३६ ॥

क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।

य एतदेवं जानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३७ ॥

क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।

क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगन् ॥ ३८ ॥

अति यज्ञविदां लोकान्क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।

अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥ ३९ ॥

अन्ये वै ईजुषां लोकाः कर्मणामपरे तथा ।

क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ ४० ॥

क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनां ।

क्षमा सत्य सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥ ४१ ॥

तां क्षमां तादृशीं कृष्णे, कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।

यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥ ४२ ॥

क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।

यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपश्यते तदा ॥ ४३ ॥

क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावतां ।

इह संमानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४४ ॥

येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।

तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४५ ॥

इति गीतां फाश्यपेन गाथां नित्य क्षमावताम् ।

श्रुत्वा गाथां क्षमायास्त्व तुष्य द्रौपदि, मा कुपः ॥ ४६ ॥

पितामहः शान्तनवः शमं संपूजयिष्यति ।

कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ॥ ४७ ॥

आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः ।

कृपश्च सञ्जयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ४८ ॥

सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।

पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ४९ ॥

एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।

राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेलोभान्नशिष्यति ॥ ५० ॥

कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ।

निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भाविनि ॥ ५१ ॥

सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विन्दति ।

अर्हस्तत्राहमित्येवं तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ५२ ॥

एतदात्मवतां वृत्तमेव धर्मः सनातनः ।

क्षमा चैवानृशंस्यं च तत्कर्ता ह्यहमञ्जसा ॥ ५३ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीपद्मवाच ॥

नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ।

पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १ ॥

कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्यां गत्यां पृथग्विधः ।

तस्मात्कर्माणि नित्यानि तस्मान्मोक्षं स यास्यति ॥ २ ॥

नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।

पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिषित् ॥ ३ ॥

त्वां च व्यसनमभ्यागादिदं भारत, दुःसहम् ।
यत्त्वं नार्हसि नार्पीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ४ ॥

न हि तेऽभ्यगमञ्जानु तदानीं नाद्य भारत ।
धर्मात्प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ५ ॥

धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।
ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ६ ॥

भीमसेनार्जुनौ चोभौ मात्रेयौ च मया सह ।
यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजे ॥ ७ ॥

राजानं धर्मगोमारं धर्मो रक्षति रक्षितः ।
इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ८ ॥

अनन्या हि नरव्याघ्र, नित्यदा धर्ममेव ते ।
बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुष निजा ॥ ९ ॥

नावमंस्था हि सदृशान्नावराञ्छ्रेयसः कुतः ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्द्धत ॥ १० ॥

स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजानः ।
दैवतानि पितृश्चैव सततं पार्थ, सेवसे ॥ ११ ॥

ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ, तर्पिताः ।
यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२ ॥

भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यवाहः परिचारिका ।
आरण्यकेभ्यो लोहानि भाजनानि प्रयच्छसि ॥ १३ ॥

नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते ।

यदिदं वैश्वदेव ते शान्तये क्रियते गृहे ॥ १४ ॥

तद्वत्वातिथिभूतेभ्यो राजन्, शिष्टेन जीवसि ।

इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमत्तिकाश्च ये ॥ १५ ॥

वर्तन्ते पापयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ।

अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ॥ १६ ॥

राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ।

अश्वमेधो राजसूय. पुण्डरीकोऽथ गोसवः ॥ १७ ॥

एतैरपि महायज्ञैरिष्ट ते भूरिदक्षिणैः ।

राजन, परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ॥ १८ ॥

राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातृन्मां चासि निर्जितः ।

ऋजोऽर्मुदोर्वदान्यस्य ऋषिमतः सत्यवादिनः ॥ १९ ॥

कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ।

अतीव मोहमायाति मनश्च परिभूयते ॥ २० ॥

निशाम्य ते दु स्मिदमिमां चापदमीदृशम् ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहाम पुरातनम् ॥ २१ ॥

ईश्वरस्य वशे लोकासिष्ठन्ते नात्मनो यथा ।

धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥ २२ ॥

दधाति सर्वमीशान. पुरस्तान्द्रुक्मुषरन ।

यथा दारुमर्या चापा नरवीर, समाहिता ॥ २३ ॥

ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमा प्रजाः ।

आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ॥ २४ ॥

ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ।

शकुनिस्तन्नुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ॥ २५ ॥

ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः ।

मणिः सूत्र इव श्रोतो नस्योत इव गोवृषः ॥ २६ ॥

स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलादृक्ष इव च्युतः ।

धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि नदर्पणः ॥ २७ ॥

नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कंचन ।

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुरदुःखयोः ॥ २८ ॥

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ।

यथा वायोऽस्तृणाप्राणि वशं यान्ति वलीयसः ॥ २९ ॥

धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ।

आर्यं कर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ॥ ३० ॥

व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ।

हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ॥ ३१ ॥

येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ।

पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ॥ ३२ ॥

यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ।

अन्यथा परिहृष्टानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शभिः ॥ ३३ ॥

अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ।

अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ॥ ३४ ॥

अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ।

यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ॥ ३५ ॥

अयसा चाप्ययश्छिन्द्याग्निर्विचेष्टमचेतनम् ।

एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ॥ ३६ ॥

हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्य कृत्वा युधिष्ठिर ।

संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ॥ ३७ ॥

क्रीडते भगवान्भूतैर्वालः क्रीडनकैरिव ।

न मातृपितृवद्राजन्, धाता भूतेषु वर्तते ॥ ३८ ॥

रोपादिव प्रवृत्तोऽयं यथायमितरो जनः ।

आर्याञ्शीलवतो दृष्टा ह्रीमतो वृत्तिकर्षितान् ॥ ३९ ॥

अनाधान्सुसिनश्चैव विह्वलार्माव चिन्तया ।

तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ॥ ४० ॥

धातारं गर्ह्ये पार्थ, विषम योऽनुपश्यति ।

आर्य, शास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ।

धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता हि फलमश्नुते ॥ ४१ ॥

कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ।

कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४२ ॥

अथ कर्म कृत पाप न चेत्कर्तारमृच्छति ।

कारण बलमेवेह जनाञ्छोचामि दुर्बलान् ॥ ४३ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वत्सु चित्रपद श्रद्धा याज्ञसेनि, त्वया वच ।

उक्त तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिष्य तु प्रभापसे ॥ १ ॥

नाह कर्मफलान्वेषी राजपुत्रि, चराम्युत ।

ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २ ॥

अस्तु वात्र फल मा वा कर्तव्य पुरुषेण यत् ।

गृहे वा वसता कृष्णे, यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३ ॥

धर्मं चरामि सुश्रोणि, न धर्मफलकारणात् ।

आगमाननतिप्रम्य सता त्रतमवेक्ष्य च ।

धर्म एव मन कृष्णे, स्वभावाच्चैव मे धृतम् ॥ ४ ॥

धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ।

न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दाम्भुमिच्छति ॥ ५ ॥

यश्चैन शङ्कते कृत्वा नास्तिक्वात्पापचेतन ।

अतिवादाद्वदाम्येय मा धर्ममभिश्ङ्कथा ॥ ६ ॥

धर्माभिगङ्घ्री पुरुषस्त्रिर्यग्गतिपरायणः ।

धर्मो यस्याभिगङ्घयः स्यादार्प वा दुर्वलात्मनः ॥ ७ ॥

वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ।

वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो मनुस्त्रिनि ॥ ८ ॥

स्थविरेषु स योक्तव्यो राजर्षिर्धर्मचारिभिः ।

पापीयान्स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते ॥ ९ ॥

शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममभिगङ्घते ।

प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपाः ॥ १० ॥

मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्सा धर्मेण चिरजीविता ।

व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुक्रः ॥ ११ ॥

अन्ये च ऋषयः सर्वे धर्मेणैव सुचेतसः ।

प्रत्यक्षं पश्यसि हेतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ॥ १२ ॥

शापानुग्रहेण शक्तान्देवेभ्योऽपि गरीयसः ।

एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदानधे ॥ १३ ॥

कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।

अतो नार्हसि कल्याणि, धातारं धर्ममेव च ॥ १४ ॥

राज्ञि, मूढेन मनसा श्रेष्ठु शङ्कितुमेव च ।

उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् ॥ १५ ॥

धर्माभिगङ्घ्री नान्यस्मात्प्रमाणमधिगच्छति ।

आत्मप्रमाण उन्नतः श्रेयसो ह्यप्रमन्यकः ॥ १६ ॥

इन्द्रियप्रातिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।

एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममभिज्ञद्वते ।

ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥

प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।

कामलोभातिगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥

यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममवाभिपद्यते ।

अज्ञद्विमानः कल्याणि, सोऽमुवानन्त्यमश्नुते ॥ २० ॥

भार्यप्रमाणमुत्क्रम्य धर्मं न प्रतिपालयन् ।

सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्ममु न विन्दति ॥ २१ ॥

यस्य भार्यप्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भामिनि ।

न वै तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः ॥ २२ ॥

शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे, माम्माभिज्ञद्वधाः ।

पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सरंशैः सर्वदर्शभिः ॥ २३ ॥

धर्मं एव द्रुपदो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि, गच्छताम् ।

सैव नौः मागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४ ॥

अफलां यदि धर्मः स्यात्परितो धर्मपाणिभिः ।

अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मयेनानिन्दिते ॥ २५ ॥

निर्याण नाभिगच्छेयुर्जैविषुः पशुर्जायिष्याम् ।

विषां तेनैव युष्येयुर्न चार्थं केचिदाप्नुयुः ॥ २६ ॥

तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।

दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २७ ॥

नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरे च ये ।

विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २८ ॥

ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।

ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृताः ॥ २९ ॥

फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि भुवम् ।

धर्मं ते व्यचरन्कृष्णे, तद्धि श्रेयः सनातनम् ॥ ३० ॥

स नायमफलो धर्मो नाधर्मोऽफलवानपि ।

दृश्यन्तेऽपि हि विज्ञानां फलानि तपसां तथा ॥ ३१ ॥

त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे, यथाश्रुतम् ।

वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ३२ ॥

एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते ।

कर्मणां फलमाप्नोति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३३ ॥

बहुनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।

तेषां न धर्मजं किञ्चित्प्रेत्य शर्मास्ति वा पुनः ॥ ३४ ॥

कर्मणां श्रुतपुण्यानां पापानां च फलोदयः ।

प्रभवश्चात्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ३५ ॥

नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्तेऽथ प्रजा इमाः ।

अपि कल्पसहस्रेण न च श्रेयोऽधिगच्छति ॥ ३६ ॥

रक्ष्याण्येतानि देवाना गृहमाया हि देवताः ।
 कृताशाश्च प्रताशाश्च वपसा दग्धकिल्बिषा ॥ ३७ ॥
 प्रसादैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ।
 न कलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ॥ ३८ ॥
 यष्टव्यं च प्रयत्नेन दातव्यं चानम्यता ।
 कर्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्मशाश्वतम् ॥ ३९ ॥
 ब्रह्मा श्रोवाच पुत्राणां यदपिर्वेद काश्यप ।
 तस्मात्ते सशयः कृष्णे, नीहार इव नड्यतु ॥ ४० ॥
 व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्य भावमुत्सृज ।
 ईश्वर चापि भूतानां धातार मा च वै क्षिप ॥ ४१ ॥
 शिश्रस्त्वेनं नमस्त्वेन मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ।
 यम्य प्रसादात्तद्रुक्ते मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
 उत्तमां देवतां कृष्णे, नावमंस्थाः कथञ्चन ॥ ४२ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते आरभ्यपर्वणि द्रौपदीयुधिष्ठिरसंवादे
 २४—३१ अध्यायाः ॥

॥ सावित्र्युपाख्यानम् ॥

मार्केण्डेय उवाच ॥

शृणु राजन , कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ १ ॥

आसीन्मित्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
ब्रह्मण्यश्च महात्मा च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ २ ॥

यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ३ ॥

क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
अतिक्रान्तेन वयसा सन्तापमुपजग्मिवान ॥ ४ ॥

अपत्योत्पादनार्थं च तीव्रं नियममास्थितः ।
काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥

हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
पष्ठे पष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ६ ॥

एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
पूर्णं त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगान् ॥ ७ ॥

रूपिणी तु तदा राजन , दर्शयामास तं नृपम् ।
अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।
उवाच चैवं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ८ ॥

सावित्र्युवाच ॥

ब्रह्मचयेण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।

सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ ९ ॥

वरं वृणीष्वश्वपते मद्राज, यदीप्सितम् ।

न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १० ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

अपत्यार्थं समारम्भ. कृतो धर्मेप्सया मया ।

पुत्रा मे बहवो देवि, भवेयुः कुलभावना ॥ ११ ॥

तुष्टास्मि यदि मे देवि वरमेत वृणोम्यहम् ।

सन्तानं परमो धर्म इत्याहुर्मा द्विजातयः ॥ १२ ॥

सावित्र्युवाच ॥

पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।

ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामह ॥ १३ ॥

प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताद्भुवि ।

कन्या तेजस्विनी सौम्य, शिप्रमेव भविष्यति ॥ १४ ॥

उत्तर च न ते किचिद्वाहर्तव्यं कथंचन ।

पितामहसिर्गणं तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।

प्रमादयामास पुनः शिप्रमेतद्भविष्यति ॥ १६ ॥

अन्तर्हिताया सावित्र्या जगाम स्वपुर नृप ।
 स्वराज्ये चावसद्वीर प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ १७ ॥
 कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रत ।
 ज्येष्ठाया धर्मचारिण्या महिष्या गर्भमादधे ॥ १८ ॥
 राजपुत्र्यास्तु गर्भे स मालव्या भरतर्षभ ।
 व्यवर्धत तदा शुष्ठे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १९ ॥
 प्राप्ते काले तु सुपुत्रे कन्या राजीवलोचनाम् ।
 क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे च नृपसत्तम ॥ २० ॥
 सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
 सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २१ ॥
 सा विप्रह्वतीव श्रीर्ब्यवर्द्धत नृपात्मजा ।
 कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था नभूव ह ॥ २२ ॥
 ता सुमध्या पृथुश्रोणीं प्रतिमा काश्चनीमिव ।
 प्राप्तेय देयकन्येति दृष्ट्वा समेनिरे जना ॥ २३ ॥
 ता तु पद्मपलाशार्क्षा ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
 न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारित ॥ २४ ॥
 अधोपोंष्य शिर स्नाता दधतामभिगम्य सा ।
 हुत्वामि विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २५ ॥
 तत सुमनस ज्ञेया प्रतिगृह्य महात्मन ।
 पितु मर्मापमगमयतीं श्रींश्च रूपिणी ॥ २६ ॥

साभिवाद्य पितु पादौ शेषा पूर्वं निवेद्य च ।
 कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपते पार्श्वमास्थिता ॥ २७ ॥
 यौवनस्था तु ता ऋद्धा स्वा मुता देवरूपिणीम् ।
 अयाच्यमाना च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभयम् ॥ २८ ॥

राजोवाच ॥

पुत्रि, प्रदानकालस्ते न च ऋश्चिद्रृणाति माम् ।
 स्वयमन्निच्छ भर्तार गुणै मन्शमात्मन ॥ २९ ॥
 प्रार्थितं पुनपो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
 विमृश्याह प्रदास्यामि वरय त्व यथेप्सितम् ॥ ३० ॥
 श्रुतं हि धर्मशान्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि, गदतो मे वचः शृणु ॥ ३१ ॥
 अप्रवाता पिता वान्या यान्यश्चानुपयन्पतिः ।
 मृते भर्तारि पुंसश्च वान्यो मातुररक्षितः ॥ ३२ ॥
 इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेपणं त्वर ।
 देवतानां यथा वान्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धाश्च मन्विणः ।
 ऋषादिदेवानुयात्र च गम्यता येत्यचोदयन् ॥ ३४ ॥
 साभिवाद्य पितु पादौ ग्रीडितेऽथ तपस्विनी ।
 पितुरन्तमात्रां निर्नगामाश्रितान्तिमम् ॥ ३५ ॥

सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृत्ता ।
 नपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३६ ॥

मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् ।
 वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ३७ ॥

एवं सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सर्गं नृपालज्जा ।
 कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ३८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
 उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १ ॥

ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
 आजगाम पितुर्वेदम् मावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २ ॥

नारदेन सहासीन मा दृष्ट्वा पितरं शुभा ।
 उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३ ॥

नारद उवाच ॥

फ गताभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता शुभा ।
 किमर्थं युवता भर्त्रे न चैनां मप्रयच्छामि ॥ ४ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
एतस्याः शृणु देवर्षे, भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

मा ब्रूहि विस्तरणेति पित्रा सचोदिता शुभा ।
तदैव तस्य वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

सावित्र्युवाच ॥

आसीच्छात्स्वेपु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
धुमत्सेन इति ख्यातः पश्चाच्चान्धो बभूव ह ॥ ७ ॥
विनष्टचक्षुपस्तस्य बालपुत्रस्य धीमंतः ।
सामीप्येन हतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८ ॥
स बालवत्सया सार्द्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाश्रतः ॥ ९ ॥
तस्य पुत्रः पुरे जातः संपृच्छश्च तपोवने ।
सत्यवानुत्तुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १० ॥

नारद उवाच ॥

अहो यत् महत्पापं सावित्र्या नृपते, कृतम् ।
अज्ञानन्त्या यदनया सत्यवान्गुणवान्वृतः ॥ ११ ॥
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्य माता प्रभाषते ।
तथास्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥ १२ ॥

यालस्याश्वा प्रियाश्वास्य करोत्यश्वाञ्च मृण्मयान ।

चित्रेऽपि विलिखत्यश्वाञ्चित्राश्च इति चोच्यते ॥ १३ ॥

राजोवाच ॥

अपीदानां स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।

क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृवत्सलः ॥ १४ ॥

नारद उवाच ॥

विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।

महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५ ॥

अश्रपतिरुवाच ॥

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सत्यवान् ।

रूपवानप्युदारो वाप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

नारद उवाच ॥

माकृते रन्तिदेवस्य स्वशक्त्या दानतः समः ।

ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविराशीनरो यथा ॥ १७ ॥

ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।

रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनमुतो बली ॥ १८ ॥

■ दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः मयतेन्द्रियः ।

स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान्नुतिमांश्च सः ॥ १९ ॥

नित्यशश्चाजैत्र तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च भुवा ।

सश्रेपतस्तपोवृद्धे श्रीलवृष्टैश्च कथ्यते ॥ २० ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

गुणैरुपेतं सर्वैस्त भगवन्प्रब्रवीषि मे ।

दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि मन्तीह केचन ॥ २१ ॥

नारद उवाच ॥

एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।

स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यश्चातिवर्तितुम् ॥ २२ ॥

एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोऽद्यप्रभृति सत्यवान् ।

सबत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २३ ॥

राजोवाच ॥

एहि सावित्रि, गच्छ त्वमन्यं वरय शोभने ।

तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थिनः ॥ २४ ॥

यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृत ।

संबत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

सकृद्वशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २६ ॥

दीर्घायुरथवाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।

सकृद्वृत्तो मया भर्ता न द्वितीय वृणोम्यहम् ॥ २७ ॥

मनसा निश्चयं कृत्वा तनो वाचाभिधीयते ।

क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८ ॥

नारद उवाच ॥

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ, सावित्र्या दुहितुस्तव ।

नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २९ ॥

नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।

प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३० ॥

राजोवाच ॥

अविचाल्यं त्वेतदुक्तं तथ्यं च भवता वचः ।

करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१ ॥

नारद उवाच ॥

अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।

साधयिष्याम्यहं तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिव गतः ।

राजापि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत ॥ ३३ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

१. —————

तृतीयोऽध्यायः ॥

—————

मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ कन्याप्रदाने म तमेवार्थं विचिन्तयन् ।

समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १ ॥

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
समाहूय दिने पुण्यं प्रययौ सह कन्यया ॥ २ ॥

मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।
पद्मगामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमन् ॥ ३ ॥

तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् ।
कौश्यां वृत्त्यां समासीनं चक्षुर्दीनं नृप तदा ॥ ४ ॥

स राजा तस्य राजर्येः कृत्वा पूजां यथार्हतः ।
वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५ ॥

तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्यं स धर्मविन् ।
किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६ ॥

तस्य मर्षमभिप्रायमिति कर्तव्यतां च तां ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

सावित्री नाम राजर्षे, कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ, स्तुषार्थे त्वं गृहाण मे ॥ ८ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

च्युताः स्म राज्याद्वनवाममाश्रिता-
श्रराम धर्मं नियतास्तपग्निनः ।
कथं त्वनर्हा वनवाममाश्रमे
नियस्यन्ते हेममिमं गुणा नय ॥ ९ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

सुखं च दुःखं च भवाभवात्मक
यदा विजानाति सुताहमेव च ।
न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं
विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १० ॥

आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणतस्य च ।
अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ॥ ११ ॥
अनुरूपो हि युक्तश्च त्वं समाहं तवापि च ।
स्तुपां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्या सत्यवतस्ततः ॥ १२ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

पूर्वमेवाभिलपितः संवन्धो मे त्वया सह ।
भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३ ॥
अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
म निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४ ॥
ततः सर्वान्समानाय्य द्विजानाश्रमवासिनः ।
यथाविधि समुद्राहं कारयामासनुर्नृपौ ॥ १५ ॥
दत्त्वा नोऽश्वपतिः कन्यां यथार्हं च परिच्छदम् ।
ययौ स्वमेव भवनं युक्तं परमया मुदा ॥ १६ ॥
सत्यवानपि तां भार्या लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुदे मापि त लब्ध्वा भर्तारं मनमोहितम् ॥ १७ ॥

गते पितरि सर्वाणि सन्यस्याभरणानि सा ।
जगृहे वल्कलान्येव वस्त्र कापायमेव च ॥ १८ ॥
परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
सर्वकामक्रियाभिश्च सवेपा तुष्टिमादधे ॥ १९ ॥
श्वश्रू शरीरसत्कारैः सर्वैराञ्छादनादिभिः ।
श्वशुर देवसत्कारैर्वाच मयमनेन च ॥ २० ॥
तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
रहस्यैवोपचारेण भर्तारं वर्चतोऽवत् ॥ २१ ॥
एव तत्राश्रमे तेषां तदा निवसता सताम् ।
कालस्तपस्यता कश्चिदपान्नमत भारत ॥ २२ ॥
सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिशम् ।
नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

५

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
प्राप्तः स कालो मर्तव्यः यत्र सत्यवता नृप ॥ १ ॥

गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
 यद्वाक्य नारदेनोक्त वर्तते हृदि नित्यश ॥ २ ॥
 चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति सचिन्त्य भाविनी ।
 व्रत त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्र स्थिताभवत् ॥ ३ ॥
 त श्रुत्वा नियम तस्या भृश दुःखान्वितो नृप ।
 उत्थाय वाक्य सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ४ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

अतिनीग्रोऽयमारम्भस्त्वयारधो नृपात्मजे ।
 तिसृणा वसतीना हि स्थान परमदुश्चरम् ॥ ५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

न कार्यस्तात, सन्ताप पारयिण्याम्यहं व्रतम् ।
 व्यवसायकृतं हिदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वा नास्मि शक्तं कथंचन ।
 पारयस्वेति वचनं युक्तमस्माद्विधो वदेत् ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामना
 तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८ ॥
 श्रोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
 दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्या सा रात्रिर्न्यत्यवर्तत ॥ ९ ॥

अद्य तदिवस चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।

युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाहिकी. क्रिया ॥ १० ॥

तत सर्वाण्डिजान्वृद्धान् श्वश्रू श्वशुरमेव च ।

अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११ ॥

अवैधव्याशिपस्ते तु सावित्र्यर्थं हिता शुभा ।

ऊचुस्तपस्विन सर्वे तपोवननिवासिन ॥ १२ ॥

एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।

मनसा ता गिर मर्वा प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३ ॥

त कालं त मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।

यथोक्त नारदवचश्चिन्तयन्ती मुदु रिता ॥ १४ ॥

ततस्तु श्वश्रूश्वशुरायूचतुस्ता नृपात्मजाम् ।

एकान्तमास्थिता वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५ ॥

श्वशुरायूचतु ॥

प्रत यथोपदिष्ट तु तथा तत्पारित त्वया ।

आहारकाल. सप्राप्त क्रियता यदनन्तरम् ॥ १६ ॥

मावित्र्युपाच ॥

अस्त गते मयादित्ये भोक्तव्य कृतकामया ।

एष मे इदि संकल्प समयश्च कृतो मया ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एव सभापमाणाया मावित्र्या भोजन प्रति ।

स्कन्धे परशुमादार सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८ ॥

सावित्री त्वाह् भर्तार नैकस्त्व गन्तुमर्हसि ।

सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वा हातुमुत्सहे ॥ १९ ॥

सत्यवानुवाच ॥

वनं न गतपूर्वं ते दु रसं पन्थाश्च भाविनि ।

व्रतोपवासधामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २० ॥

सावित्र्युवाच ॥

उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।

गमने च कृतोत्साहं प्रतिपेक्षुं न मर्हसि ॥ २१ ॥

सत्यवानुवाच ॥

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।

मम त्वामन्त्रय गुरुन्न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

साभिवाद्यान्वीच्छुश्च श्वशुर च महाव्रता ।

अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३ ॥

इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्यया श्वशुरेण ह ।

अनेन सह निर्गन्तु न मेऽग्न विरहः क्षमः ॥ २४ ॥

गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च मुतस्तव ।

न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५ ॥

सर्वत्सरः किञ्चिदूतो न निष्क्रान्ताहमाधमात् ।

वनं कुमुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्तुपा मम ।

नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७ ॥

तदेपा लभतां कामं यथाभिलषितं वधू ।

अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि, सत्यवतः पथि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।

सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९ ॥

सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।

मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेश्रणा ॥ ३० ॥

नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।

सत्यवानाह सावित्रीं पश्येति मधुरं वचः ॥ ३१ ॥

निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।

मृतमेव हि भर्तारं काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२ ॥

अनुग्रजन्ती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।

द्विधेव हृदये कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ भार्यासहाय स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
 कठिन पूरयामास तत काष्ठान्यपाटयत् ॥ १ ॥
 तस्य पाटयत काष्ठ स्वेदो वै समजायत ।
 व्यायामेन च तेनास्य जङ्घे शिरसि वेदना ।
 सोऽभिगम्य प्रिया भार्यामुवाच भ्रमपीडित ॥ २ ॥

सत्यवानुवाच ॥

व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ।
 अङ्गानि चैव सावित्रि, हृदय दूयतीव च ॥ ३ ॥
 अस्वस्थमिव चात्मान लक्षये मितभाषिणि ।
 शूलैरिव शिरो विद्धमिदं सलक्षयाम्यहम् ॥ ४ ॥
 तत्स्वप्नुमिच्छे कल्याणि, न स्थातु शक्तिरस्ति मे ।
 सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ॥ ५ ॥
 उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निपसाद महीतले ।
 तत सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ॥ ६ ॥
 त मुहूर्त क्षण वेला दिवस च युयोज ह ।
 मुहूर्तदेव सापश्यत्पुरुष रक्तवाससम् ॥ ७ ॥
 वद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ।
 ज्यामावदात रक्ताक्ष पाशहस्त भयावहम् ॥ ८ ॥

स्थित सत्यवत पार्श्वे निरीक्षन्त तमेव च ।
त दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनै शिर ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपती ॥ ९ ॥

सावित्र्युवाच ॥

दैवत त्वाभिजानामि वपुरेतद्धथमानुषम् ।
कामया ब्रूहि देवेश, कस्त्व किं च चिकीर्षसि ॥ १० ॥

यम उवाच ॥

पतिव्रतासि सावित्रि, नथैवच तपोन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मा त्व शुभे, यमम् ॥ ११ ॥

अय ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायु पार्थिवात्मज ।
नेष्यामि तमह बद्धा विद्धषेतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १२ ॥

सावित्र्युवाच ॥

श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतु किल भवान्कस्मादागतोऽसि स्वय प्रभो ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्त पितृराजस्ता भगवान्स्वचिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमाख्यातु तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥

अयं च धर्मसयुक्तो रूपवान्गुणसागर ।
नाहो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागत ॥ १५ ॥

तत सत्यवत कायात्पाशबद्ध वशं गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो यलान् ॥ १६ ॥

ततः समुद्धृतप्राणं गतश्चास हतप्रभम् ।
 निर्विचेष्टं शरीरं तद्वभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७ ॥
 यमस्तु तं ततो वद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ।
 सावित्री चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ।
 नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८ ॥

यम उवाच ॥

निवर्त गच्छ सावित्रि, कुरुष्व्यास्यौर्ध्वदैहिकम् ।
 कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्रम्यं गतं त्वया ॥ १९ ॥

सावित्र्युवाच ॥

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
 मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ २० ॥
 तपसा गुरुभक्त्या च भर्तृस्नेहाद्वतेन च ।
 तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१ ॥
 प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्ब्रूयामि तच्छृणु ॥ २२ ॥

नानासवन्तस्तु वने चरन्ति
 धर्मं च वासं च परिश्रमे च ।
 विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
 तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३ ॥

एकस्य धर्मेण सतां मतेन
 सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।

मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे-

त्तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४ ॥

यम उवाच ॥

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा

स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।

वरं कृणीष्वेह विनाम्य जीवितं

ददानि ते सर्वमनिन्दितं वरम् ॥ २५ ॥

माविश्युवाच ॥

च्युतः स्वराभ्याद्वनवासमाश्रितो

विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।

म लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप-

सख प्रसादाग्गलनार्कसन्निभः ॥ २६ ॥

यम उवाच ॥

ददानि तेऽहं तमनिन्दितं वरं

यथा त्वयांक्त भविता च तत्तथा ।

तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्ष्ये

निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७ ॥

माविश्युवाच ॥

श्रमं कुतो भर्तृसमीपतो हि मे

यतो हि भर्ता मम मा गतिर्भुवा ।

यतः पति नेप्यसि तत्र मे गतिः

सुरेश, भूयश्च वचो निरोध मे ॥ २८ ॥

सता सकृत्सङ्गतमीप्सित पर
 तत पर मित्रमिति प्रचक्षते ।
 न चाफल सत्पुरुषेण सङ्गत
 तत सता सन्निवसेत्समागमे ॥ २९ ॥

यम उवाच ॥

मनोऽनुकूल बहुबुद्धिवर्द्धन
 त्वया यदुक्त वचन हिताश्रयम् ।
 विना पुन सत्यवतोऽस्य जीवित
 वर द्वितीय वरयस्व भामिनि ॥ ३० ॥

सावित्र्युवाच ॥

इत पुरा मे श्वशुरस्य धीमत
 स्वमेव राज्य लभता स पाथिव ।
 जह्यात्स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा
 द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३१ ॥

यम उवाच ॥

स्वमेव राज्य प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
 न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृप ।
 कृतेन कामेन मया नृपात्मजे,
 निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२ ॥

सावित्र्युवाच ॥

प्रजास्त्वयैता नियमेन सयता
 नियम्य चैता नयमे निकामया ।

ततो यमत्व तव देव, विश्रुत

निबोध चेमा गिरमीरिता मया ॥ ३३ ॥

अद्रोह सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च दान च सता धर्म सनातन ॥ ३४ ॥

एवंप्रायश्च लोकोऽय मनुष्या भक्तिपेशला ।

सन्तस्ते चाप्यमित्रेषु दया प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५ ॥

यम उवाच ॥

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय-

स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।

विना पुन सत्यवतोऽस्य जीवित

नर वृणीष्वेह शुभे यदिच्छामि ॥ ३६ ॥

सावित्र्युवाच ॥

ममानपत्य पृथिवीपति पिता

भवेत्पितु पुत्रशत तथौरसम् ।

कुलस्य सन्तानकर च यद्भवे-

त्तृतीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३७ ॥

यम उवाच ॥

कुलस्य सन्तानकर मुवर्चस

शत सुताना पितुरस्तु ते शुभे ।

कृतेन कामेन नराधिपात्मजे,

निवर्तं दूर हि पथस्त्वमागता ॥ ३८ ॥

सावित्र्युवाच ॥

न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
अथ व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां
मयोच्यमाना शृणु भूय एव च ॥ ३९ ॥

विवस्वतस्त्वं तनय प्रतापवां-
स्तनो हि वैवस्वत उच्यसे युधे ।
समेन धर्मेण चरन्ति ता. प्रजा-
स्ततस्तवेहेश्वर, धर्मराजता ॥ ४० ॥

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वं प्रणयमिच्छति ॥ ४१ ॥

सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२ ॥

यम उवाच ॥

उदाहृत ते वचनं यदङ्गने
शुभे, न तादृक्त्वदृते श्रुतं मया ।
अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं
वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ, च ॥ ४३ ॥

सावित्र्युवाच ॥

ममात्मज सत्यवतस्तथौरस
भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्बन्धम् ।

शतं सुतानां चलवीर्यशालिना-

मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४४ ॥

यम उवाच ॥

शतं सुतानां चलवीर्यशालिनां

भविष्यति प्रीतिकरं तवावले ।

परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे

निवर्तं दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः

सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।

सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति

सद्भयो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४६ ॥

सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं

सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।

सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन ,

सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७ ॥

आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।

सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति परस्परम् ॥ ४८ ॥

न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो

न चाप्यर्थो नश्यति नापि मान ।

यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं

तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९ ॥

यम उवाच ॥

यथा यथा भापसि धर्मसंहितं
मनोऽनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं घृणीष्वप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५० ॥

सावित्र्युवाच ॥

न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृत-
स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।
वरं घृणे जीवतु सत्यवानयं
यथा मृता ह्येवमहं पतिं विना ॥ ५१ ॥

न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम ।
न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२ ॥

वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो द्रियते च मे पतिः ।
वरं घृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव मत्वं वचनं भविष्यति ॥ ५३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा तु तं पात्रं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥

एष भद्रे, मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।

अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थ स भविष्यति ॥ ५५ ॥

चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्धमवाप्स्यति ।

इष्टा यज्ञैश्च धर्मेण रयाति लोके गमिष्यति ॥ ५६ ॥

त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्छनयिष्यति ।

ते चापि सर्वे राजान क्षत्रिया पुत्रपौत्रिण ॥ ५७ ॥

ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वता ।

पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ॥ ५८ ॥

मालव्या मालवा नाम शाश्वता पुत्रपौत्रिण ।

भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमा ॥ ५९ ॥

एव तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराज प्रतापवान् ।

निवर्तयित्वा सावित्रा स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६० ॥

सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।

जगाम तत्र यत्रास्य भर्तुं शिवं कलवरम् ॥ ६१ ॥

सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगच्छ च ।

उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६२ ॥

सज्ञा च स पुनर्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।

प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुन पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६३ ॥

सत्यवानुवाच ॥

मुचिरं वत मुमोऽस्मि किमर्थं नावबोधितम् ।

क चासौ पुरुष श्यामो योऽसौ मा सचरुषं ह ॥ ६४ ॥

सावित्र्युवाच ॥

सुचिर त्वं प्रसुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।

गतः स भगवान्देव प्रजासंयमनो यमः ॥ ६५ ॥

विश्रान्तोऽसि महाभाग, विनिद्रश्च नृपात्मज ।

यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।

दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६७ ॥

फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।

ततः पाटयत, काष्ठ शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६८ ॥

शिरोभितापसन्तप्त स्थातुं चिरमशस्नुवन ।

तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९ ॥

त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहृतं मनः ।

ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ७० ॥

तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्रूढि सुमध्यमे ।

स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तन ॥ ७१ ॥

तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।

श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७२ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य मुन्नत ।

विगाढा रजनी चैयं निद्रुतश्च दिवाकर, ॥ ७३ ॥

नक्तचराश्चरन्त्येते हृष्टा कूराभिभाषिण ।

श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७४ ॥

एतां घोरं शिवा नादान्दिश दक्षिणपश्चिमाम् ।

आस्थाय विरुवन्त्युग्रा कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७५ ॥

सत्यवानुवाच ॥

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा घृतम् ।

न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्यसि ॥ ७६ ॥

सावित्र्युवाच ॥

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षे स्थितो ज्वलन् ।

वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निं कचित्कचिन् ॥ ७७ ॥

ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।

काष्ठानीमानि सन्तीह जहि सन्तापमात्मनः ॥ ७८ ॥

यदि नोत्सहसे गन्तुं सकृज् त्वा हि लक्ष्ये ।

न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा स्रगतं वने ॥ ७९ ॥

अथ प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।

वसावेह क्षपामेका रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८० ॥

सत्यवानुवाच ॥

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्ष्ये ।

मातापितृभ्यामिच्छामि सगमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८१ ॥

न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।

अनागतया सन्ध्यायां माता मे प्ररुणद्वि माम् ॥ ८२ ॥

दिवापि मयि निष्कान्ते सन्तप्येते गुरु मम ।
विचिनोति हि मा तात सहैवाश्रमवासिभि ॥ ८३ ॥

मात्रा पित्रा च सुभृश दु रिताभ्यामह पुरा ।
उपालब्धश्च बहुशश्चिरेणागच्छसीति हि ॥ ८४ ॥

का त्ववस्था तयोरन्य मदर्थमिति चिन्तये ।
तयोरनृश्ये मयि च महद्दु र्य भविष्यति ॥ ८५ ॥

पुरा मामृचतुश्चैव रात्रावस्नायमाणकौ ।
भृश सुदु गितौ वृद्धौ बहुश प्रीतिमयुतौ ॥ ८६ ॥

त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।
यावद्धरिष्यसे पुत्र, तावन्नौ जीवित ध्रुवम् ॥ ८७ ॥

वृद्धयोरन्धयोर्नष्टिस्त्वयि नृश प्रतिष्ठित ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च सन्तान चावयोरिति ॥ ८८ ॥

माता वृद्धा पिता वृद्धस्त्वयोर्यष्टिरह किल ।
तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्था गमिष्यत ॥ ८९ ॥

निद्रायाश्चाभ्यमूयामि यस्या द्वेतां पिता मम ।
माता च सशय प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ९० ॥

अह च सशय प्राप्त कृन्तामापदमास्थित ।
मातापितृभ्या हि विना नाह जीवितुमुत्सहे ॥ ९१ ॥

व्यक्तमाकुलया नुद्धया प्रजाचक्षु पिता मम ।
एकैकमस्या वेलाया वृच्छत्याश्रमवासिनाम् ॥ ९२ ॥

नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ।
भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्वलाम् ॥ ९३ ॥

मत्कृतेन हि तावद्य सन्तापं परमेष्ठ्यतः ।
जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।
तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जानामि चाग्यहम् ॥ ९४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तो गुरुप्रियः ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सुखरं प्रकरोद ह ॥ ९५ ॥
ततोऽप्रवीक्षथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्षितम् ।
प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां मावित्री धर्मचारिणी ॥ ९६ ॥
यदि मेऽस्ति तपस्तप्त यदि दत्तं हुतं यदि ।
अश्रूश्चशुरभर्तृणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९७ ॥
न स्मरान्युक्तपूर्वा वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।
तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ ९८ ॥

सत्यवानुवाच ॥

कामये दर्शनं पित्रोः याहि सावित्रि, मा चिरम् ।
पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥ ९९ ॥
न जीविष्ये वरारोहे, सत्येनात्मानमालभे ।
यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मा चेज्जीवन्तमिच्छसि ।
मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छावाश्रममन्तिकान् ॥ १०० ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भाभिनी ।
 पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १०१ ॥
 उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
 सर्वा दिशः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०२ ॥
 तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानि हरिष्यसि ।
 योगक्षेमार्थमेतं ते नैष्यामि परशु त्वहम् ॥ १०३ ॥
 कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
 गृहीत्वा परशु भर्तुः सकाशे पुनरागमत ॥ १०४ ॥
 वामे स्कन्धे तु वामोरुर्भर्तुर्बाहु निवेश्य च ।
 दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनी ॥ १०५ ॥

सत्यवानुवाच ॥

अभ्यासगमनाङ्गीरु, पन्थानो विदिता मम ।
 वृक्षान्तरालोक्तया ज्योत्स्नया चापि लक्ष्ये ॥ १०६ ॥
 आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।
 यथागतं शुभे, गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०७ ॥
 पलाशखण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।
 तस्योत्तरं यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ॥ १०८ ॥
 स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृशुः पितृगुणौ ।
 नुबन्नेव त्वरायुक्तः स प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १०९ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

पष्ठोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महाबल ।

लब्धचक्षुः प्रसन्नाया ऋष्ट्या सर्वं ददर्श ह ॥ १ ॥

स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैज्यया सह भार्यया ।

पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम भरतर्षभ ॥ २ ॥

तावाश्रमाज्ञदीक्षैव वनानि च सरासि च ।

तस्या निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतु ॥ ३ ॥

श्रुत्वा शब्दं तु यः कचिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।

सावित्र्या सहितोऽभ्येति सत्यवानित्यभापताम् ॥ ४ ॥

भिन्नैश्च परपैः पादैः सन्नपे शोणितोन्नितैः ।

कुशकण्टकविद्धाङ्गबुन्मत्ताविव धावत ॥ ५ ॥

ततोऽभिलष्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।

परिवार्य समान्नास्य तावान्नीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६ ॥

तत्र भार्यासहायः स वृत्तो वृद्धैस्तपोधनैः ।

आश्रासितोऽपि चित्रार्थं पूर्वेराद्या कथाश्रयैः ॥ ७ ॥

ततस्तौ पुनराश्रितौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।

बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८ ॥

पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्षितौ ।
 हा पुत्र हा साध्वि वधु कासि कासीत्यरोदताम् ।
 ब्राह्मणः सत्यवाक्तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ॥ ९ ॥

सुवर्चा उवाच ॥

यथाह्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १० ॥

गौतम उवाच ॥

वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे सचितं महत् ।
 कौमारं ब्रह्मचर्यं च गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११ ॥

समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
 वायुभक्षोपवासश्च कृतो मे विधिवत्सदा ॥ १२ ॥

अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परचिकीर्षितम् ।
 सत्यमेतन्निबोधध्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३ ॥

शिल्प्य उवाच ॥

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
 नैव जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव मुलक्षणैः ।
 अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५ ॥

भारद्वाज उवाच ॥

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६ ॥

दालभ्य उवाच ॥

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।

राताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७ ॥

रापस्तम्य उवाच ॥

यथा वदन्ति शान्ताया दिशि वै मृगपक्षिणः ।

पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८ ॥

प्य उवाच ॥

सर्वैर्गुणैरुपेतं यथा पुत्रो जनप्रियः ।

दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९ ॥

ऋकण्डेय उवाच ॥

एवमाश्वासितस्तु सत्यवाग्भिलपस्त्रिभिः ।

तांस्तान्विगणयन्सर्वास्ततः स्थिर इवाभवत् ॥ २० ॥

ततो मुहूर्तास्ताधित्री भर्ता सत्यवता सह ।

आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविशे ह ॥ २१ ॥

प्राप्ताया ऋचुः ॥

पुत्रेण मगत त्वां तु चक्षुष्मन्त निराश्रय च ।

सर्वे यय वै पृच्छामो वृद्धि वै पृथिवीपते ॥ २२ ॥

समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।

चक्षुषश्चास्तनो लाभात्रिभिर्दिष्ट्या त्रिवर्गमे ॥ २३ ॥

सर्वं रम्भाभिरुक्त यत्तथा नन्नाय मंगय ।

भूयो भूयः समृद्धिर्मे त्रिप्रमेय भाष्यति ॥ २४ ॥

ततोऽग्निं तत्र सज्वात्य द्विजास्ते सर्व एव हि ।

उपासाचक्रिरे पार्थ, द्युमत्सेन महीपतिम् ॥ २५ ॥

शैव्या च सत्यवाञ्छैव सावित्री चैकत स्थिता ।

सर्वस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोका समुपाविशन् ॥ २६ ॥

ततो राज्ञा सहासीना सर्वे ते वनवासिनः ।

जातकौतूहला पार्थ, पप्रच्छुर्नृपते सुतम् ॥ २७ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

प्रागेव नागत कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।

विराज्ञे चागत कस्मात्कोऽनुबन्धस्तवाभवत् ॥ २८ ॥

सन्तापित पिता माता वयं चेव नृपात्मज ।

कस्मादिति न जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥

सत्यवानुवाच ॥

पित्राहमभ्यनुज्ञात सावित्रीसहितो गतः ।

अथ मेऽभून्निष्ठरोदु रस वन काष्ठानि भिन्दत ॥ ३० ॥

सुप्तश्चाह वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।

तावत्कालं न च मया मुमूर्षुर्ब्रूय कदाचन ॥ ३१ ॥

सर्वेषामेव भवता सन्तापो मा भवेदिति ।

अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२ ॥

गौतम उवाच ॥

अकस्मान्ब्रूय प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।

नास्य तत्र कारणं वेत्ति सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥

श्रोतुमिच्छामि सावित्रि, त्वं हि वेत्थ परावरम् ।
त्वां हि जानामि सावित्रि, सावित्रीभिर्व तेजसा ॥ ३४ ॥

त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुन्यताम् ।
रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र वदस्व न ॥ ३५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

एवमेतन्मया वेत्थ सकल्पो नान्यथा हि व ।
न हि किञ्चिद्रहस्यं मे श्रूयता तन्न्यमेव यत् ॥ ३६ ॥

मृत्युर्मे पत्युराख्यातो नारदेन महात्मना ।
म चाग्रा दिवसं प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७ ॥

सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिकर ।
स गन्तमनयद्रज्जां दिशं पितृनिषंविताम् ॥ ३८ ॥

अन्तौषं तमहं देव सत्येन वचसा विभुम् ।
पञ्च वै तेन मे दत्ता वरा शृणुत तान्मम ॥ ३९ ॥

चतुर्यां च स्वराज्यं च द्वौ वरौ शत्रुरस्य मे ।
लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणां चात्मनः शतम् ॥ ४० ॥

चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।
भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं त्रिदशतमम् ॥ ४१ ॥

एतत्सर्वं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण न
यथा वृत्तं मुग्धोदकमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं

कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये हृदे ।

त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं

समुद्धृतं साध्वि, पुनः कुलीनया ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव

चरन्मियं तामृषयः समागताः ।

नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा

शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तस्यां राज्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।

कृतपौर्वाहिका सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १ ॥

तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।

धुमत्सेनाय नातृष्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २ ॥

ततः प्रकृतयः सर्वाः शस्त्रेभ्योऽभ्यागता नृप ।

आचर्युर्निहतं चैव स्वेनामालेन तं द्विषम् ॥ ३ ॥

त मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहाय सचान्धवम् ।
न्यवेदयंस्तथावृत्तं विद्रुतं च द्विपट्टलम् ॥ ४ ॥

ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृप प्रति ।
मचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५ ॥

अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते वलम् ॥ ६ ॥

प्रयाहि राजन्, भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
अध्यास्त्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७ ॥

चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषाम्बितम् ।
मूर्ध्ना निपातिताः सर्वे विस्मयोत्कुललोचना ॥ ८ ॥

ततोऽभिवाद्य तान्पृष्ट्वान्द्विजानांश्रमवासिनः ।
तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९ ॥

शैब्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १० ॥

ततोऽभिपिपिचुः प्रीत्या घुमत्सेन पुरोहितः ।
पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यपेचयन् ॥ ११ ॥

ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्द्धनम् ।
तद्वै पुत्रस्य जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२ ॥

भ्रातॄणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां मुमद्वलम् ॥ १३ ॥

एवमात्मा पिता माता श्वश्रुः श्वशुर एव च ।

भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतम् ॥ १४ ॥

तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसम्भता ।

तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।

विशोको विज्वरो राजन , काम्यके न्यवसन्नदा ॥ १६ ॥

यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।

स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ॥ १७ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्ये सावित्र्युपाख्यान

* २९२—२९८ अध्यायाः ॥

॥ शैव्याचरित्रम् ॥

श्रूयते च पुरा राजा ख्यातः शतधनुर्भुवि ।
पत्नी च तस्य शैव्याभूत्पतिधर्मपरायणा ॥ १ ॥

पतिव्रता महाभागा सत्यशौचदयान्विता ।
सर्वलक्षणसंपन्ना सपत्ना विनयेन च ॥ २ ॥

स तु राजा तया सार्धं देवदेवं जनार्दनम् ।
आराधयामास विभुं परमेण समाधिना ॥ ३ ॥

होमैर्जपैस्तथा दानैरुपयासैश्च भक्तितः ।
पूजाभिश्चानुदिवसं तन्मना नान्यमानसः ॥ ४ ॥

स कदा तु समं ज्ञातौ तौ तु भार्यापती जले ।
भागीरथ्याः समुत्तीर्णौ कार्तिक्यां समुपोषितौ ॥ ५ ॥

पापण्डिनमथायान्तं संमुखं तावपश्यताम् ।
चापाचार्यश्च तस्यासौ सखा राज्ञो महात्मनः ॥ ६ ॥

अनस्तट्टौरवात्तेन सहालापमथाकरोत् ।
न तु सा वाग्यता देवी तस्य पत्नी पतिव्रता ॥ ७ ॥

उपोषितास्मीति रविं तस्मिन्दृष्टे ददर्श ह ।
समागम्य यथान्यायं दंपती तौ यथाविधि ॥ ८ ॥

विष्णो ष्ठादिकं सर्वं कृतवन्तौ द्विजोत्तम ।

कालेन गच्छता राजा ममारासौ सपत्नजिन ॥ ९ ॥

अन्वारुरोह सा देवी चितास्थ भूपतिं पतिम् ।

स तु तेनापचारेण श्वा जज्ञे वसुधापति ॥ १० ॥

उपोपितेन पापण्डसह्यपो यत्कृतोऽभवत् ।

सापि जातिस्मरा जज्ञे काशीराजसुता शुभा ॥ ११ ॥

सर्वविज्ञानसपूर्णा सर्वलक्षणपूजिता ।

ता पिता दातुकामोऽभूद्वराय विनिवारित ॥ १२ ॥

तयैव तन्व्या विरतो विवाहारम्भतो नृप ।

तत सा दिव्यया दृष्ट्वा दृष्ट्वा श्वान निज पतिम् ॥ १३ ॥

विदिशाख्य पुर गत्वा तदवस्थ ददर्श तम् ।

त दृष्ट्वैव महाभाग श्वानभूत पतिं तदा ॥ १४ ॥

वदौ तस्मै सदाहार सत्कारप्रवण शुभा ।

मुञ्चन्दत्त तया सोऽन्नमतिमृष्टमभीप्सितम् ॥ १५ ॥

स्वजातिललित कुर्वन्नु चाटु चकार वै ।

अतीव ब्रीडिता नाला कुर्वता चाटु तेन सा ॥ १६ ॥

प्रणामपूर्वमाहेद दयित त कुयोनिजम् ।

स्मर्यता तन्महाराज, दाक्षिण्याह्नपित त्वया ॥ १७ ॥

येन श्वयोनिमापन्नो मम चाटुकरो भवान् ।

पापण्डित समाभाष्य तीर्थस्तानादनन्तरम् ।

प्राप्तोऽसि कुत्सिता योनि किं न स्मरसि तद्विभो ॥ १८ ॥

पराशर उवाच ॥

तथैव स्मारिते तस्मिन्पूर्वजातिकृते तदा ।

द्वयौ चिरमथावाप निर्वेदमतिदुर्लभम् ॥ १९ ॥

निर्विण्णचित्तः स ततो निर्गत्य नगरद्वहिः ।

मरुप्रपतनं कृत्वा सार्गर्ली योनिमागतः ॥ २० ॥

सापि द्वितीये संप्राप्ते वीक्ष्य दिव्येन चक्षुषा ।

जात्या सृगालं त द्रष्टुं ययौ कोलाहलं गिरिम ॥ २१ ॥

तत्रापि दृष्ट्वा तं प्राह सार्गर्ली योनिमागतम् ।

भर्तारमतिचार्वङ्गी तनया पृथिवीपतः ॥ २२ ॥

पत्न्युवाच ॥

अपि स्मरसि राजेन्द्र, श्रयोनिस्थस्य यन्मया ।

प्रोक्तं ते पूर्वचरितं पापण्डालापसश्रयम् ॥ २३ ॥

पुनस्तयोक्तः स ज्ञात्वा सत्यं सत्यवतां वरः ।

कानने स निराहारस्तत्याज स्वकलेवरम् ॥ २४ ॥

भूयस्ततो वृको जज्ञे गत्वा तं निर्जने वने ।

स्मारयामास भर्तारं पूर्ववृत्तमनिन्दिता ॥ २५ ॥

न त्वं वृको महाभाग, राजा शतधनुर्भवान् ।

श्वा भूत्वा त्वं सृगालोऽभूवृकत्वं सांप्रत गतः ॥ २६ ॥

स्मारितेन यदा त्यक्तस्तेनात्मा गृध्रतां गतः ।

अवाप सा पुनश्चैनं बोधयामास भानिनी ॥ २७ ॥

नरेन्द्र, स्मर्यतामात्मा ह्यल ते गृध्रचेष्टया ।

पापण्डालापजातोऽय दोषो यद्गृध्रता गत ॥ २८ ॥

तत काकत्वमापन्न समनन्तरजन्मनि ।

उवाच तन्वी भर्तारमुपलभ्यात्मयोगत ॥ २९ ॥

अशेषभूभृत पूर्व वश्या यस्मै वलि ददु ।

स त्व काकत्वमापन्नो जातोऽय नलिभुक्प्रभो ॥ ३० ॥

एवमेव वकत्वेऽपि स्मारित स पुरातनम् ।

तत्याज भूपति प्राणान्मयूरत्वमवाप च ॥ ३१ ॥

मयूरत्वे तत सा वै चकारानुगतिं शुभा ।

दत्तै प्रतिक्षण भोज्यैर्नाला तज्जातिभोजनै ॥ ३२ ॥

ततस्तु जनको राजा वाजिमेध महाकतुम् ।

चकार तस्यावभृथे स्नापयामास त तदा ॥ ३३ ॥

स्नात्वा स्वय च तन्वङ्गी स्मारयामास त पतिम् ।

यथासौ श्वस्तृगालाद्या योनीर्जिप्राह पार्थिव ॥ ३४ ॥

स्मृतजन्मक्रम सोऽय तत्याज स्वकलेजरम् ।

जक्षे स जनकस्यैव पुत्रोऽसौ सुमहात्मन ॥ ३५ ॥

तत सा पितर तन्वी विवाहार्थमचोदयत् ।

स चापि कारयामास तस्या राजा स्वयवरम् ॥ ३६ ॥

स्वयवरे कृते सा त सप्राप्त पतिमात्मन ।

वरयामास भूयोऽपि भर्तृभावेन भाभिनी ॥ ३७ ॥

बुभुजे च तथा सार्धं स भोगाभूषणन्दनः ।

पितर्युपरते राज्यं विदेहेषु चकार म. ॥ ३८ ॥

इयाज यज्ञान्सुबहून्ददौ दानानि चार्थिनाम् ।

पुत्रानुत्पादयामास युयुधे च सहारिभिः ॥ ३९ ॥

राज्यं भुक्त्वा यथान्यायं पालयित्वा वसुन्धराम् ।

तत्याज स भियान्प्राणान्संप्राप्ते धर्मतो नृपः ॥ ४० ॥

ततश्चितास्थं तं भूयो भर्तारं सा शुभेक्षणा ।

अन्वारुरोह विधिवद्यथापूर्वं मुदान्विता ॥ ४१ ॥

ततोऽवाप तथा सार्धं राजपुत्र्या स पार्थिवः ।

पेन्द्रानतीत्य वै लोकाँल्लोकान्कामदुहोऽक्षयान् ॥ ४२ ॥

स्वर्गाक्षयत्यमतुलं दांपत्यमतिदुर्लभम् ।

प्राप्तं पुण्यफलं प्राप्य सशुद्धिं तां द्विजोत्तम ॥ ४३ ॥

एष पापण्डसभाषदोषः प्रोक्तो मया द्विज ।

तथाश्वमेधावभृधन्मानमाहात्म्यमेव च ॥ ४४ ॥

तस्मात्पापाण्डभिः पापैरालापस्पर्शनं त्यजेन् ।

विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः ॥ ४५ ॥

क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेक प्रजायते ।

तस्यावलोकनात्सूर्यं प्रपश्येन्मतिमात्ररः ॥ ४६ ॥

किं पुनर्यस्य संत्यक्त्वा त्रयीं सर्वात्मना द्विज ।

पापण्डभोजिभिः पापैर्यदवादाविरोधिभिः ॥ ४७ ॥

सहालापस्तु संसर्गः सहास्या चातिपापिनी ।
 पापण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान्पारेवर्जयेन् ॥ ४८ ॥
 पापण्डिनो विकर्मस्थान्वैडालव्रतिकाञ्छठान् ।
 हेतुकान्वकवृत्तींश्च बाह्यावेणापि नार्चयेत् ॥ ४९ ॥
 दूरतस्तैस्तु संपर्कस्त्याज्यश्चाप्यतिपापिभिः ।
 गते नम्रास्तवाख्याता इष्टाः श्राद्धोपघातकाः ।
 एषां संभाषणात्पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥ ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशे
 अष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ पतिव्रतामाहात्म्यम् ॥

पुत्र उवाच ॥

कौशिको ब्राह्मणः कश्चित्प्रतिष्ठानेऽभवत्पुरे ।

सोऽन्यजन्मकृतैः पापैः कुप्ररोगातुरोऽभवत् ॥ १ ॥

तं तथा व्याधितं भार्या पतिं देवमिवार्चयत् ।

पादाभ्यङ्गाङ्गसंवाहस्नानाच्छादनभोजनैः ॥ २ ॥

श्लेष्ममूत्रपुरीषासृक्प्रवाहक्षालनेन च ।

रहस्ये चोपचारेण प्रियसंभाषणेन च ॥ ३ ॥

सततं पूज्यमानोऽपि तयातीव विनीतया ।

भतितीव्रप्रकोपत्वाग्निर्भर्त्सयति दारुणः ॥ ४ ॥

तथापि प्रणता साध्वी तममन्यत दैवतम् ।

तं तथाप्यतिथीभत्सं सर्वभेषुममन्यत ॥ ५ ॥

अचद्रमणशीलोऽपि स कदाचिद्विजोत्तमः ।

प्राह भार्या नयस्वेति त्वं मां तस्या निवेशनम् ॥ ६ ॥

या सा वेश्या भया दृष्टा राजमार्गे गृहे सता ।

तां मे प्रापय धर्मज्ञे, मैव मे हृदि वर्तते ॥ ७ ॥

दृष्टा सूर्योदये घाला रात्रिश्रेयमुपागता ।

दर्शनानन्तरं सा मे हृदयान्नापमर्पति ॥ ८ ॥

यदि मा चारुसर्वाङ्गी पीनश्रोणिपयोधरा ।
 नोपगृह्णति तन्वङ्गी तन्मां द्रक्ष्यसि वै मृतम् ॥ ९ ॥
 वामः कामो मनुष्याणां बहुभिः प्राप्यते च सः ।
 ममाशक्तिश्च गमने सङ्कुल प्रतिभाति मे ॥ १० ॥
 तत्तदा वचनं श्रुत्वा भर्तुः कामातुरस्य सा ।
 तत्पत्नी व्याकुला जाता महाभागा पतिव्रता ॥ ११ ॥
 गाढं परिकरं धृष्ट्वा शुल्कमादाय चाधिकम् ।
 स्कन्धे भर्तारमारोप्य जगाम मृदुगामिनी ॥ १२ ॥
 निशि मेघावृते व्योम्नि चलद्विद्युश्च दृश्यते ।
 राजमार्गे प्रियं भर्तुः चिकीर्षन्ती द्विजाङ्गना ॥ १३ ॥
 पथि शूले तथा प्रोत्तमचोरं चोरशङ्कया ।
 माण्डव्यमतिदुःखार्तमन्धकारे च स द्विजः ॥ १४ ॥
 पत्नीस्कन्धसमारूढश्चालयामास कौशिकः ।
 वामाङ्गेनाथ संकुद्धो माण्डव्यस्तमुवाच ह ॥ १५ ॥
 यैनाहमेवमत्यर्थं दुःखितश्चालितो वृथा ।
 इत्थं कष्टमनुप्राप्तः स पापाला नराधमः ॥ १६ ॥
 सूर्योदयेऽवशः प्राणैर्वियोक्ष्यति न संशयः ।
 भास्करालोकनादेव स विनाशमवाप्स्यति ॥ १७ ॥
 तस्य भार्या ततः श्रुत्वा तं शापमतिदारुणम् ।
 प्रोवाच व्यथिता सूर्यो नैवोदयमुपैष्यति ॥ १८ ॥

तत सूर्योदयाभावादभवत्सन्तता निशा ।

चहन्यद्द प्रमाणानि ततो देवा भय ययु ॥ १९ ॥

निस्त्राध्यायवपट्कार स्वधास्वाहाविर्वर्जितम् ।

रुध नु रास्विद सर्वं न गच्छेत्सश्रय जगन् ॥ २० ॥

अहोरात्रव्यवस्थाया विना मासर्तुसङ्ख्ये ।

तत्सङ्ख्यान् त्वयने द्वायेत ऋषिणोत्तरे ॥ २१ ॥

विना चायनविज्ञान काल मचत्सर कुत ।

पतिव्रताया वचनान्नोद्गच्छति दिवास्तर ॥ २२ ॥

सूर्यादय विना नैव स्नानदानादिका क्रिया ।

अग्नेर्विहरण चैव प्रत्यभावश्च लक्ष्यते ॥ २३ ॥

न कालेन विना चेष्टिर्न च यज्ञादिका क्रिया ।

नश्यन्ति सर्वभूतानि तमोभूते पराचरे ॥ २४ ॥

नैवाप्यायनमस्माक विना होमेन जायत ।

उयमाप्यायिता मर्त्यैर्यज्ञभागैर्यथाचितै ॥ २५ ॥

पृष्टगादिनानुगृहीमो मर्त्यान्मस्याभिवृद्धये ।

निष्पादिताम्बोपर्धाषु मर्त्या यज्ञैर्यजन्ति न ॥ २६ ॥

एव वयं प्रयच्छाम कामान्यज्ञादिपूजिता

अथो हि वर्षामि वयं मर्त्याश्चार्ध्वं प्रवर्षिण ॥ २७ ॥

तोयवर्षेण हि वयं ऽविर्वर्षण मानया ।

योऽस्माक न प्रयच्छन्ति नित्यनैमित्तिको क्रिया ॥ २८ ॥

क्रतुभागं दुरात्मानः स्वयं वाश्रन्ति लोलुपाः ।

विनाशाय वयं तेषां तोयसूर्याग्निमारुताः ॥ २९ ॥

श्रित्तिं च संदूषयामः पापानामपकारिणाम् ।

दुष्टतोयादिदोषेण तेषां दुष्कृतकर्मणाम् ॥ ३० ॥

उपसर्गाः प्रवर्तन्ते मरणाय सुदारुणाः ।

ये त्वस्मान्प्रीणयित्वा तु भुञ्जते श्रेयमालम्बता ॥ ३१ ॥

तेषां पुण्यतमोल्लोकान्वितरामो महात्मनाम् ।

तन्नास्ति सर्वमेतद्धि न चोपायव्यवस्थितम् ॥ ३२ ॥

कथं नु दिनसङ्गः स्यादन्योन्यसंवदन्सुराः ।

तेषामेव समेतानां यज्ञव्युत्थितशक्तिनाम् ॥ ३३ ॥

देवानां वचनं श्रुत्वा प्राह देव प्रजापति ।

तेजः परं तेजसैव तपसा च तपस्तथा ।

प्रशान्यत्यमरास्तस्मान्छृणुध्वं वचनं मम ॥ ३४ ॥

पतिव्रताया माहात्म्याश्रोद्गच्छति दिवाकरः ।

तस्य चानुदयाद्भानिर्मर्त्यानां भवतां यथा ॥ ३५ ॥

तस्मात्पतिव्रतामत्रेरनसूयां तपस्विनीम् ।

प्रसादयत वै पत्नीं भानोरुदयकाम्यया ॥ ३६ ॥

पुत्र उवाच ॥

तैः सा प्रसादिता गत्वा प्राहेष्ट त्रियतामिति ।

अयाचन्त दिनं देवा भवत्विति यथा पुरा ॥ ३७ ॥

अनसूयोवाच ॥

पतिव्रताया माहात्म्यं न हीयेत कथं त्विति ।

समान्यता तथा सार्ध्या तथा श्रेयाम्यहं सुरा ॥ ३८ ॥

यथा पुनरहोरात्रसंस्था समुपजायते ।

यथा च तस्या स पतिर्न शापान्नाशमेव्यति ॥ ३९ ॥

पुत्र उवाच ॥

एवमुक्त्वा सुरास्तस्या गत्वा सा मन्दिरं शुभा ।

उवाच कुशलं पृष्ट्वा धर्मं भर्तुस्तथात्मनः ॥ ४० ॥

कश्चिन्नन्दसि कल्याणि, स्वभर्तुं सुरदायिनी ।

कश्चिन्नापिलदेवेभ्यो मन्यसे ह्यधिकं पतिम् ॥ ४१ ॥

भर्तुं शुश्रूषणादेव मया प्राप्तं महत्फलम् ।

सर्वकामफलावाप्तिं पत्युः शुश्रूषणात्तिष्ठ ॥ ४२ ॥

पञ्चर्णानि मनुष्येण साध्वि, देयानि सर्वदा ।

तथात्मवर्णधर्मेण कर्तव्यो धनसचयः ॥ ४३ ॥

प्राप्तधार्थं स्तथा पात्रे विनियोज्यो विधानतः ।

सत्यार्जयतपोदानदयायुक्तो भवेत्सदा ॥ ४४ ॥

त्रिया च ग्राह्यनिदिष्टा रागद्वेषविवर्जिता ।

कर्तव्याहरहः धर्मापुरस्कारेण शक्तिः ॥ ४५ ॥

स्वजीविजीविहृत्तानेव लोकान्प्राप्नोति मानसः ।

ऋणेन महता साध्वि, प्राप्तापत्यादिभिरङ्गमा ॥ ४६ ॥

स्त्रियश्चैवं समस्तस्य नरैर्दुःस्वार्जितस्य वै ।

पुण्यस्यार्धापहारिण्यः पतिशुश्रूपयैव हि ॥ ४७ ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न श्राद्धं नाप्युपोषितम् ।

भर्तुः शुश्रूपयैवैता लोकानिष्टाञ्जयन्ति हि ॥ ४८ ॥

तस्मात्साध्वि, महाभागे, पतिशुश्रूपणं प्रति ।

त्वया मतिः सदा कार्या यतो भर्ता परा गतिः ॥ ४९ ॥

यदेवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः

कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनं सत्क्रियां च ।

तस्याऽर्धं वै केवलानन्यचित्ता

नारी भुङ्क्ते भर्तुशुश्रूपयैव ॥ ५० ॥

पुत्र उवाच ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रतिपूज्य तदादरान् ।

प्रत्युवाचात्रिपत्नीं तामनसूयामिदं वचः ॥ ५१ ॥

धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि देवस्याप्यवलोकतः ।

यन्मे प्रकृतिकल्याणि, श्रद्धां वर्द्धयसे पुनः ॥ ५२ ॥

जानाम्येतन्न नारीणां किञ्चित्पतिसमा गतिः ।

तत्प्रीतिश्चोपकाराय इह लोके परत्र च ॥ ५३ ॥

पतिप्रसादादिह च प्रेत्य चैव यशस्विनी ।

नारी सुखमवाप्नोति नार्या भर्ता हि दैवतम् ॥ ५४ ॥

सा त्वं ब्रूहि महाभागे, प्राप्ताया मम मन्दिरम् ।

आर्यायाः किं नु कर्तव्यं मयार्येणापि वा शुभे ॥ ५५ ॥

अनसूयोवाच ॥

एते देवा सहेन्द्रेण मामुपागम्य दुःखिता ।

त्वद्वाक्यापास्तसत्कर्मदिननक्तनिरूपणा ॥ ५६ ॥

याचन्तेऽहर्निशासस्था यथावद्विखण्डिताम् ।

अह तदर्धमायाता शृणु चैतद्वचो मम ॥ ५७ ॥

दिनाभावात्समस्तानामभावो यागकर्मणाम् ।

तदभावात्सुरास्तुष्टिं नोपयान्ति तपस्विनि ॥ ५८ ॥

अहृक्षैव समुच्छेदादुच्छद सर्वकर्मणाम् ।

तदुच्छेदादनावृष्ट्या जगदुच्छेदमेव्यति ॥ ५९ ॥

तत्त्वामिच्छामि धैर्येण जगदुद्धर्तुमापद ।

प्रसीद साध्वि, लोकानां पूर्ववद्वर्तता रवि ॥ ६० ॥

ब्राह्मण्युवाच ॥

माण्डव्येन महाभागे, शप्तो भर्ता ममेश्वर ।

सूर्योदये विनाश त्वं प्राप्स्यसीत्यतिमन्युना ॥ ६१ ॥

अनसूयोवाच ॥

यदि ते रोचते भद्रे, ततस्तद्वचनादहम् ।

करोमि पूर्ववद्देह भर्तार वचनात्तव ॥ ६२ ॥

मयापि सर्वधा स्त्रीणां माहात्म्यं वरवणिनि ।

पतिव्रतानामाराध्यमिति समानयामि ते ॥ ६३ ॥

पुत्र उवाच ॥

तथेत्युक्ते तथा सूर्यमाजुहावतपस्विनी ।

अनसूयार्ण्यमुगम्य अर्द्धरात्रे तदा निशि ॥ ६४ ॥

ततो विवस्वान्भगवान्फुलपद्मारुणाकृतिः ।

शैलाधिराजमुदयमारुरोहोरुमण्डलः ॥ ६५ ॥

समनन्तरमेवास्य भर्ता प्राणैर्व्ययुज्यत ।

पपात च महीपृष्ठे पतन्तं जगृहे च सा ॥ ६६ ॥

अनसूयोवाच ॥

न विवादस्त्वया भद्रे, कर्तव्यः पश्य मे बलम् ।

पतिशुश्रूषयावाप्तं तपसः किं चिरेण मे ॥ ६७ ॥

यथा भर्तृसमं नान्यमपश्यं पुरुषं कश्चित् ।

रूपतः शीलतो बुद्ध्या वाङ्माधुर्यादिभूषणैः ॥ ६८ ॥

तेन सत्येन विप्रोऽयं व्याधिमुक्तः पुनर्युवा ।

प्राप्नोतु जीवितं भार्यासहायः शरदां शतम् ॥ ६९ ॥

यथा भर्तृसमं नान्यमहं पश्यामि दैवतम् ।

तेन सत्येन विप्रोऽयं पुनर्जीवत्वनामयः ॥ ७० ॥

कर्मणा मनसा वाचा भर्तुराराधनं प्रति ।

यथा ममोगमो नित्यं तथायं जीवताद्विजः ॥ ७१ ॥

पुत्र उवाच ॥

सतो विप्रः समुत्तस्थौ व्याधिमुक्तः पुनर्युवा ।

स्वभाभिर्भासयन्वेश्म वृन्दारक इवाजरः ॥ ७२ ॥

ततोऽपतत्पुष्पवृष्टिर्देववायानि सस्वनुः ।

लेभिरे च मुदं देवा अनमूयामथानुवन ॥ ७३ ॥

देवा ऊचुः ॥

वरं गृणीष्व कल्याणि, देवकार्यं महत्कृतम् ।

आदित्योदयसद्भावाद्भरं वरय मुव्रते ।

त्वया यस्मात्ततो देवा वरदास्ते तपस्विनि ॥ ७४ ॥

अनसूयोवाच ॥

यदि देवाः प्रसन्ना मे पितामहपुरोगमाः ।

वरदा वरयोग्या च यद्यहं भवतां मता ॥ ७५ ॥

तद्यान्तु मम पुत्रत्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

योगं च प्राप्नुयां भर्तृसहिता क्लेशमुक्तये ॥ ७६ ॥

पुत्र उवाच ॥

एवमस्त्विति देवास्तां ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।

उक्त्वा जग्मुर्यथान्यायमनुमान्य तपस्विनीम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पतिव्रतामाहात्म्ये

षोडशाध्यायः ॥

॥ सुकन्याचरित्रम् ॥

व्यासः ॥

वैवस्वतसुतः श्रीमाञ्जर्यातिर्नाम पार्थिवः ।

तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यसन्परिग्रहाः ॥ १ ॥

राजपुत्र्यः सुरूपाश्च मर्बलक्षणसंयुताः ।

पत्न्यः प्रेमयुताः सर्वाः प्रियाः राज्ञः सुसंमताः ॥ २ ॥

एका पुत्री तु तासां वै सुकन्या नाम सुन्दरी ।

पितुः प्रिया च मातृणां सर्वासां चारुहासिनी ॥ ३ ॥

नगरान्नातिदूरेऽभूत्सरो मानससन्निभम् ।

वद्धसोपानमार्गं च स्वच्छपानीयपूरितम् ॥ ४ ॥

हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।

दात्यूहसारसाकीर्णं सर्वपक्षिगणावृतम् ॥ ५ ॥

पञ्चधा कमलोपेतं चञ्चरीकमुसेवितम् ।

पार्श्वतश्च द्रुमाकीर्णं वेष्टितं पादपैः शुभैः ॥ ६ ॥

सालैस्तमालैः सरलैः पुन्नागाशोकमाण्डितम् ।

वटाश्वत्थकदम्बैश्च कदलीखण्डराजितम् ॥ ७ ॥

जम्बीरैर्वीजपूरैश्च खर्जूरैः पनसैस्तथा ।

क्रमुकैर्नारिकेलैश्च केतकैः काञ्चनद्रुमैः ॥ ८ ॥

मूथिकाजालकै शुभ्रै मवृत मल्लिकागणै ।

जम्बाम्रतिन्निणीभिश्च करञ्जकुटजावृतम् ॥ ९ ॥

पलाशनिम्बरादिरत्रिल्यामलकमण्डितम् ।

वभूव कोकिलारावकेकाखनविराजितम् ॥ १० ॥

तत्समीपे शुभे देशे पादपाना गणावृते ।

भार्गवश्च्यवन शान्तस्तापस सस्थितो मुनि ॥ ११ ॥

ज्ञात्वासौ विजनस्थान तपस्नेपे ममाहित ।

कृत्वा ऋडासन मौनमाधाय जितमारुत ॥ १२ ॥

इन्द्रियाणि च सयम्य त्यक्ताहारस्पोनिधि ।

जलपानादिरहितो ध्यायन्नास्ते पराम्बिकाम् ॥ १३ ॥

मवलमीकोऽभवद्राजन, लताभि परिवेष्टित ।

कालेन महता राजन, नमार्कार्ण पिपीलिकै ॥ १४ ॥

नथा स सवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वत ।

ऋदाचित्स महीपाल कामिनीगणसवृत ॥ १५ ॥

आजगाम सरो राजन्निहर्तुमिदमुत्तमम् ।

शर्याति सुन्दरीवृन्दसयुत सलिलेऽमले ॥ १६ ॥

क्रीडासक्तो महीपालो यभूव रमलाकरे ।

सुकन्या वनमासाद्य विजहार सखीवृता ॥ १७ ॥

सुमनासि विचिन्वन्ती चञ्चला चञ्चलोपमा ।

सर्वाभरणसयुक्ता रणवरणनृपुरा ॥ १८ ॥

चङ्क्रम्यमाणा बल्मीकं च्यवनस्य समासदत् ।
 क्रीडामत्त्रोपविष्टा सा बल्मीकस्य समीपतः ॥ १९ ॥
 ददर्श चास्य रन्ध्रे वै खद्योत इव ज्योतिषी ।
 किमेतदिति संचिन्त्य समुद्धर्तुं मनो दधे ॥ २० ॥
 गृहीत्वा कण्टकं तीक्ष्णं त्वरमाणा कुशोदरी ।
 सा दृष्ट्वा मुनिना बाला समीपस्था कृतोद्यमा ॥ २१ ॥
 विचरन्ती मुकेशान्ता मन्मथस्त्रेव कामिनी ।
 तां वीक्ष्य सुदर्ती तत्र क्षामकण्ठस्तपोनिधिः ॥ २२ ॥
 तामभाषत कल्याणीं किमेतदिति भार्गव ।
 दूरं गच्छ विशालाक्षि, तापसोऽहं वरानने ॥ २३ ॥
 मा भिन्दस्वाद्य बल्मीकं कण्टकेन कुशोदरि ।
 तेनेदं प्रोच्यमानापि सा चास्य न शृणोति वै ॥ २४ ॥
 किमु खल्विदमित्युक्त्वा निर्विभेदास्त्र लोचने ।
 दैवेन नोदिता भित्त्वा जगाम नृपकन्यका ॥ २५ ॥
 क्रीडन्ती शङ्कमाना सा किं कृतं तु मयेति च ।
 चुक्रोध स तया विद्वनेत्र परममन्युमान् ॥ २६ ॥
 वेदनाभ्यर्दितः कामं परितापं जगाम ह ।
 शकृन्मूत्रनिरोधोऽभूत्सैनिकानां तु तत्क्षणात् ॥ २७ ॥
 विशेषेण तु भूपस्य सामात्यस्य समन्ततः ।
 गजोष्टुरगाणां च सर्वेषां प्राणिनां तदा ॥ २८ ॥

ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे शर्यातिर्दुःखितोऽभवत् ।

सैनिकैः कथितं तस्मै शकृन्मूत्रनिरोधनम् ॥ २९ ॥

चिन्तयामास भूपालः कारणं दुःखसंभवे ।

विचिन्त्याह ततो राजा सैनिकान्स्वजनास्तथा ॥ ३० ॥

ग्रहमागत्य चिन्तार्तं केनेदं दुष्कृतं कृतम् ।

भरतः पश्चिमे भागे वनमध्ये महातपा ॥ ३१ ॥

न्यवनस्तापमस्तत्र तपश्चरति दुश्चरम् ।

केनाप्यपकृतं तत्र तापसेऽग्निसमप्रभे ॥ ३२ ॥

तस्मात्पीडा समुत्पन्ना सर्वेषामिति निश्चयः ।

तपोवृद्धस्य वृद्धस्य वरिष्ठस्य विशेषतः ॥ ३३ ॥

केनाप्यपकृतं मन्ये भार्गवस्य महात्मनः ।

ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तस्येदं फलमुत्तमम् ॥ ३४ ॥

कैश्च दुष्टैः कृतं तस्य हेलेन तापसस्य ह ।

इति प्रप्रास्तमूचुस्ते सैनिका वदनार्दिताः ।

मनोवाक्यार्जनतः न विद्योऽपकृतं वयम् ॥ ३५ ॥

इति प्रथमाऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

व्यास उवाच ॥

इति पप्रच्छ तान्सर्वात्राजा चिन्ताकुलस्तथा ।
पर्यप्रच्छत्सुहृद्वर्गं साम्ना चोग्रतयापि च ॥ १ ॥

पीडयमान जन वीक्ष्य पितर दुःसित तथा ।
विचिन्त्य शूलभेद सा सुकन्या चेदमनवीत् ॥ २ ॥

वने मया पितस्तत्र वल्मीको गीरुधा वृत ।
क्रीडन्त्या मुदुढो दृष्टदिछद्रद्वयसमन्वित ॥ ३ ॥

तत्र सद्योतवहीप्ते ज्योतिषी वीक्षिते मया ।
सूच्या विद्धे महाराज, पुन सद्योतशङ्कया ॥ ४ ॥

जलछिन्ना तदा सूची मया दृष्टा पित , किल ।
हा हेति च त्रुत शब्दो मन्दो वल्मीकमध्वत ॥ ५ ॥

तदाह विस्मिता राजन , किमेतदिति शङ्कया ।
न जाने कि मया विद्ध तस्मिन्वल्मीकमण्डले ॥ ६ ॥

राजा श्रुत्वा तु शर्याति सुकन्यावचन मृदु ।
मुनेस्तद्वेलन ज्ञात्वा वल्मीक क्षिप्रमभ्यगात् ॥ ७ ॥

तत्रापश्यत्तपोवृद्ध न्यवन दुःसित भृशम् ।
स्फोटयामास वल्मीक मुनिदेहावृत भृशम् ॥ ८ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ राजा त भार्गव प्रति ।

तुष्टाव विनयोपेतस्तमुवाच कृताञ्जलि ॥ ९ ॥

पुत्र्या मम महाभाग, कीडन्त्या दुष्कृत कृतम् ।

अज्ञानाद्वालयाम्रहन्, कृत तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

अक्रोधना हि मुनयो भवन्तीति मया श्रुतम् ।

तस्मात्त्वमपि वालया क्षन्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥ ११ ॥

व्यास उवाच ॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्य न्यवनो वाक्यमप्रसीत् ।

विनयोपनत दृष्ट्वा राजान दुःखित भृशम् ॥ १२ ॥

न्यवन उवाच ॥

राजन्नाह कदाचिद्वै करोमि क्रोधमण्यपि ।

न मयागैव शप्तस्त्व दुहित्रा पीडने कृते ॥ १३ ॥

नेत्रे पीडा ममुत्पन्ना मम चाद्य निरागस ।

तेन पापेन जानामि दुःखितस्त्व महीपते ॥ १४ ॥

अपराध पर कृत्वा देवीभक्तस्य को जन ।

सुख लभेत यदपि भवेन्नात्ता शिव स्वयम् ॥ १५ ॥

किं करोमि महीपाल, नेत्रहीनो जरावृत् ।

अन्धस्य परिचर्या च क करिष्यति पार्थिव ॥ १६ ॥

राजावाच ॥

सेवका बहव सेवा करिष्यन्ति तवानिशम् ।

क्षमस्व मुनिशार्दूल, स्वल्पप्रोधा हि तापसा ॥ १७ ॥

च्यवन उवाच ॥

अन्धोऽहं निर्जनो राजन्, तपस्तप्तुं कथं क्षमः ।

त्वदीयाः सेवकाः किन्ते करिष्यन्ति मम प्रियम् ॥ १८ ॥

क्षमापयसि चेन्मां त्वं कुरु मे वचन नृप ।

देहि मे परिचर्यार्थं कन्यां कमललोचनाम् ॥ १९ ॥

तुष्येऽनया महाराज, पुत्र्या तव महामते ।

करिष्यामि तपश्चाहं सा मे सेवां करिष्यति ॥ २० ॥

एवं कृते सुखं मे स्यात्तव चैव भविष्यति ।

सन्तुष्टे भयि राजेन्द्र, सैनिकानां न संशयः ॥ २१ ॥

विचिन्त्य मनसा भूप, कन्यादानं समाचर ।

न चात्र दूषणं किञ्चित्तापसोऽहं यतव्रतः ॥ २२ ॥

व्यास उवाच ॥

शर्यातिर्वचनं श्रुत्वा मुनेश्चिन्तातुरोऽभवत् ।

न दास्येऽप्यथवा दास्ये किञ्चिन्नोवाच भारत ॥ २३ ॥

कथमन्धाय वृद्धाय कुरूपाय सुतामिमाम् ।

देवकन्योपमां दत्त्वा सुखी स्यामात्मसंभवाम् ॥ २४ ॥

को वात्मनः सुखार्थाय पुत्र्या ससारजं सुखम् ।

हरतेऽल्पमतिः पापो जानन्नपि शुभाशुभम् ॥ २५ ॥

प्राप्य सा च्यवनः सुभ्रूः पञ्चवाणशरादिता ।

अन्धं वृद्धं पतिं प्राप्य कथं कालं नयिष्यति ॥ २६ ॥

यौवने दुर्जय कामो विशेषेण सुरूपया ।

आत्मतुल्य पति प्राप्य किमु वृद्ध विलोचनम् ॥ २७ ॥

गौतम तापस प्राप्य रूपयौवनसयुता ।

अहल्या वासवेनाशु बन्धिता वरवर्णिनी ॥ २८ ॥

शप्ता च पतिना पश्चाज्ज्ञात्वा धर्मेविपर्ययम् ।

तस्माद्भवतु मे दुःखं न ददामि सुकन्यकाम् ॥ २९ ॥

इति सचिन्त्य शर्यातिर्विमना स्वगृहं ययौ ।

सचिवाश्च समाहूय मन्त्रं चक्रेऽतिदुःखित ॥ ३० ॥

भो मन्त्रिणो, ब्रुवन्त्वद्य किं कर्तव्यं मयाधुना ।

पुरां देयाय विप्राय भोक्तव्यं दुःखमेव वा ।

विचारयध्वं मिलिता हितं स्यान्मम वै कथम् ॥ ३१ ॥

मन्त्रिण ऊचुः ॥

किं ब्रूमोऽस्मिन्महाराज, सङ्कटेऽतिदुरासवे ।

दुर्भगाय सुकन्यैषा कथं देयातिसुन्दरी ॥ ३२ ॥

व्यास उवाच ॥

तदा चिन्ताकुलं वीक्ष्य पितरं मन्त्रिणस्तदा ।

सुकन्यां त्वङ्कितं ज्ञात्वा प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ३३ ॥

पितर, कस्माद्भवानद्यं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रिय ।

मत्कृते दुःखसविग्नो विपण्णवदनोऽसि वै ॥ ३४ ॥

अहं गत्वा मुनिं तत्र समाश्रास्य मयार्दितम् ।

ऋषिप्यामि प्रसन्नं तमात्मदानेन वै पितरं ॥ ३५ ॥

इति राजा वचः श्रुत्वा भाषितं यत्सुकन्यया ।

तामुवाच प्रसन्नात्मा सचिवानां च शृण्वताम् ॥ ३६ ॥

कथं पुत्रि, त्वमन्धस्य परिचर्या वनेऽवला ।

करिष्यसि जरार्तस्य क्रोधनस्य विज्ञेयत ॥ ३७ ॥

कथमन्धाय चानेन रूपेण रतिसन्निभाम् ।

ददामि जरया प्रसूतेहाय सुखवाञ्छया ॥ ३८ ॥

पिबा पुत्री प्रदातव्या वयोज्ञातिधलाय च ।

धनधान्यसमृद्धाय नाधनाय कदाचन ॥ ३९ ॥

क ते रूपं विशालाक्षि, कासौ वृद्धो वनेचरः ।

कथं देया मया पुत्री तस्मै चातिवराय च ॥ ४० ॥

उदजे नियत वासां यस्य नित्य मनोहरे ।

कथमम्बुजपत्राक्षि, कल्पनीयो मया तव ॥ ४१ ॥

मरणं मे वर प्राप्तं सैनिकानां तथैव च ।

न ते प्रदानमन्धाय रोचते पिकभाषिणि ॥ ४२ ॥

भवितव्यं भवत्येव धैर्यं नैव त्यजाम्यहम् ।

सुस्थिरा भव सुश्रोणि, न दास्येऽन्धाय कर्हिचिन् ॥ ४३ ॥

राज्यं तिष्ठतु वा यातु देहोऽयं च तथैव मे ।

न त्वां दास्याम्यहं तस्मै नेत्रहीनाय वालिके ॥ ४४ ॥

सुकन्या त तदा ग्राहं श्रुत्वा तद्वचनं पितुः ।

प्रसन्नवदनातीव स्नेहयुक्तमिदं वचः ॥ ४५ ॥

मुकन्योवाच ॥

न मे चिन्ता पितॄ, कार्या देहि मा मुनयेऽधुना ।

सुखं भवतु सर्वेषा लोकानां मत्कृतेन हि ॥ ४६ ॥

सेवयिष्यामि संतुष्टा पतिं परमपावनम् ।

भक्त्या परमया चापि वृद्धं च विजने वने ॥ ४७ ॥

सती धर्मपरा चाह चरिष्यामि सुसंमतम् ।

न भोगेच्छास्ति मे तात, स्वस्थ चित्तं समानघ ॥ ४८ ॥

व्यास उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या मन्त्रिणो विस्मयं गताः ।

राजा च परमप्रीतो जगाम मुनिसन्निधौ ॥ ४९ ॥

गत्वा प्रणम्य शिरसा तमुवाच तपोधनम् ।

स्वामिन्, गृहाण पुत्रीं मे सेवार्थं विधिवद्विभो ॥ ५० ॥

इत्युक्त्वास्मै ददौ पुत्रीं विवाहविधिना नृपः ।

प्रतिगृह्य मुनिः कन्या प्रसन्नो भार्गवोऽभवत् ॥ ५१ ॥

पारिवर्ह न जग्राह दीयमानं नृपेण ह ।

कन्यामेवाग्रहात्काम परिचर्यार्थमात्मनः ॥ ५२ ॥

प्रसन्नेऽस्मिन्मुनौ जातं सैनिकानां सुखं तदा ।

राज्ञश्च परमाह्लादः संजातस्तत्क्षणादपि ॥ ५३ ॥

दत्त्वा पुत्रीं यदा राजा गमनाय गृहं प्रति ।

मतिं चकार तन्वद्वी तदोवाच नृपं मुता ॥ ५४ ॥

सुकन्यावाच ।

गृहाण मम वासांसि भूषणानि च मे पितः ।
वल्कलं परिधानाय प्रयच्छाजिनमुत्तमम् ॥ ५५ ॥

वेपं तु मुनिपत्नीनां कृत्वा तपसि सेवनम् ।
करिष्यामि तथा तात, यथा ते कीर्तिरञ्ज्यता ॥ ५६ ॥

भविष्यति भुवः पृष्ठे तथा स्वर्गे रसातले ।
परलोकसुखायाहं चरिष्यामि दिवानिशम् ॥ ५७ ॥

दत्वान्धाय च वृद्धाय सुन्दरीं युवतीं तु माम् ।
चिन्ता त्वया न कर्तव्या शीलनाशसमुद्भवा ॥ ५८ ॥

अरुन्धती वसिष्ठस्य धर्मपत्नी यथा भुवि ।
तथैवाहं भविष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ ५९ ॥

अनसूया यथा माध्वी भार्यान्निः प्रथिता भुवि ।
तथैवाहं भविष्यामि पुत्री कीर्तिकरी तव ॥ ६० ॥

सुकन्यावचनं श्रुत्वा राजा परमधर्मवित् ।
दत्वाजिनं रुरोदाशु वीक्ष्य तां चारुहासिनीम् ॥ ६१ ॥

त्यक्त्वा भूषणवासांसि मुनिवेषधरां सुताम् ।
विवर्णवदनो भूत्वा स्थितस्तत्रैव पार्थिवः ॥ ६२ ॥

राज्ञः सर्वाः सुतां दृष्ट्वा वल्कलाजिनधारिणीम् ।
रुरुदुर्भृशशोकार्ता वेपमाना इवाभवन ॥ ६३ ॥

तामावृच्छथ महीपालो मन्त्रिभिः परिवारितः ।

ययौ स्यनगरं राजा मुक्त्वा पुत्रो बुचार्षिताम् ॥ ६४ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

व्यास उवाच ॥

गते राजनि सा बाला पतिसेवापरायणा ।

वभूव च तथाप्रीनां सेवने धर्मतत्परा ॥ १ ॥

फलान्यादाय स्वादूनि मूलानि विविधानि च ।

ददौ सा मुनये बाला पतिसेवापरायणा ॥ २ ॥

पतिं तमोदकेनाशु स्नापयित्वा मृगतृचा ।

परिवेष्टय शुभायां तु वृस्यां स्थापितवत्यपि ॥ ३ ॥

तिलान्यवकुशानग्रे परिकल्प्य कमण्डलुम् ।

तमुवाच नित्यकर्म कुरुष्व मुनिसत्तम ॥ ४ ॥

तमुत्थाप्य करे कृत्वा समाप्ते नित्यकर्मणि ।

वृस्यां वा संस्तरे बाला भर्तारं सन्यवेशयत् ॥ ५ ॥

पश्चादानीय पक्वानि फलानि च नृपात्मजा ।

भोजयामास च्यवनं नीवारान्नं मुसंस्कृतम् ॥ ६ ॥

मुक्तवन्तं पतिं तृप्तं दत्त्वाचमनमादरात् ।

पश्चाच्च पूगपत्राणि ददौ चादरसंयुता ॥ ७ ॥

गृहीतमुखवासं तं संवेद्य च शुभासने ।

गृहीत्वाज्ञां शरीरस्य चकार साधनं ततः ॥ ८ ॥

फलाहारं स्वयं कृत्वा पुनर्गत्वा च सन्निधौ ।

प्रोवाच प्रणयोपेता किमाज्ञापयसे प्रभो ॥ ९ ॥

पादसंवाहनं तेऽद्य करोमि यदि मन्यसे ।

एवं सेवापरा नित्यं बभूव पतितत्परा ॥ १० ॥

सायं होमावसाने सा फलान्यादृत्य मुन्दरी ।

अर्पयामास मुनये स्वादूनि च मृदूनि च ॥ ११ ॥

ततः शेषाणि बुभुजे प्रेमयुक्ता तदाज्ञया ।

सुस्पर्शास्तरणं कृत्वा शाययामास त मुदा ॥ १२ ॥

सुप्ते सुखं प्रिये कान्तपादसंवाहनं तदा ।

चकार पृच्छती धर्मं कुलस्त्रीणां कृशोदरी ॥ १३ ॥

पादसंवाहनं कृत्वा निशि भक्तिपरायणा ।

निद्रितं च मुनिं ज्ञात्वा सुप्त्वापि चरणान्तिके ॥ १४ ॥

शुचौ प्रतिष्ठितं वीक्ष्य तालवृन्तेन भाभिनी ।

कुर्वाणा शीतलं वायुं सिपेवे स्वपतिं तदा ॥ १५ ॥

हेमन्ते काष्ठसंभारं कृत्वाम्निज्वालनं पुरः ।

स्नापयित्वा तथापृच्छत्सुखं तेऽस्तीति चासकृन् ॥ १६ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय जलपात्रं च मृत्तिकां ।
समर्पयित्वा शौचार्थं समुत्थाग्य पतिं प्रिया ॥ १७ ॥

स्थानादूरे च सस्थाप्य दूरं गत्वा स्थिराभवत् ।
कृतशौचं पतिं ज्ञात्वा गत्वा जग्राह तं पुनः ॥ १८ ॥

आनीयाश्रममन्यग्रा चोपवेश्यासने शुभे ।
मृज्जलाभ्यां च प्रक्षाल्य पादावख्यं यथाविधि ॥ १९ ॥

दत्त्वाधमनमात्रं तु दन्तधावनमाचरेत् ।
समर्प्य दन्तकाष्ठं च यथोक्तं नृपतन्दिनी ॥ २० ॥

चकारोष्णं जलं शुद्धं समानीतं सुपावनम् ।
स्नानार्थं जलमादृत्य पप्रच्छ प्रणयान्विता ॥ २१ ॥

किमाज्ञापयसे ब्रह्मन्, कृतं वै दन्तधावनम् ।
उष्णोदकं मुसपत्रं कुरु स्नानं समश्रकम् ॥ २२ ॥

वर्तते होमकालोऽयं सन्ध्या पूर्वा प्रवर्तते ।
विधिवद्धवनं कृत्वा देवतापूजनं कुरु ॥ २३ ॥

एवं कन्या पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २४ ॥

अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषां कुर्वती सदा ।
आराधयामास मुदा न्यवनं सा शुभानना ॥ २५ ॥

कस्मिंश्चिदथ काले तु रविजावभ्रिनावुभौ ।
न्यवनस्याश्रमाभ्यां शेर्काडमानौ समागतौ ॥ २६ ॥

जलं स्नात्वा तु तां कन्यां निवृत्तां स्वाश्रमं प्रति ।
गच्छन्ती चारुसर्वाङ्गी रविपुत्रावपश्यताम् ॥ २७ ॥

तां दृष्ट्वा देवकन्याभा गत्वा चान्तिकमादरात् ।
ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावतिमोहितौ ॥ २८ ॥

क्षणं तिष्ठ वरारोहे, प्रष्टुं त्वां गजगामिनि ।
आवां देवसुतौ प्राप्तौ ब्रूहि मया शुचिस्मिते ॥ २९ ॥

पुत्री कस्य पति कस्ते रुधमुद्यानमागता ।
एकाकिनी तटाकेऽस्मिन्स्नानार्थं चारुलोचने ॥ ३० ॥

द्वितीया श्रीरिवाभासि कान्त्या कमललोचने ।
इच्छामस्तु वयं ज्ञातु तत्त्वमाख्याहि शोभनं ॥ ३१ ॥

कोमलौ चरणौ कान्ते, स्थितौ भूमावनावृतौ ।
हृदये कुरुत पीडां चलन्तौ चललोचने ॥ ३२ ॥

विमानार्हासि तन्वङ्गी कथं पद्म्यां व्रजस्यधः ।
अनावृतात्र विपिने किमर्थं गमनं तव ॥ ३३ ॥

दासीशतसमायुक्ता कथं न त्वं विनिर्गता ।
राजपुत्र्यप्सरा वासि वट सत्यं वरानने ॥ ३४ ॥

धन्या माता यतो जाता धन्योऽसौ जनकस्तव ।
वक्तु त्वां नैव शक्तौ च भर्तुर्भाग्यं तवानधे ॥ ३५ ॥

देवलोकाधिका भूमिरियं चैव मुलोचने ।
प्रचलश्चरणस्तेऽत्र मंषावयति भूतलम् ॥ ३६ ॥

मौभाग्याश्च मृगाः काम ये त्वां पश्यन्ति वै वने ।

ये चान्ये पक्षिणः सर्वे भूरियं चातिपावना ॥ ३७ ॥

स्तुत्याल तव चात्यर्थं सत्यं ब्रूहि सुलोचने ।

पिता कस्ते पतिः कासौ द्रष्टुमिच्छास्ति सादरम् ॥ ३८ ॥

कथास उवाच ॥

तयोरिति वचः श्रुत्वा राजकन्यातिसुन्दरी ।

तावुवाच त्रपाकान्ता देवपुत्रौ नृपात्मजा ॥ ३९ ॥

शर्यातितनयां मां वां विस्रं भार्या मुनेरिह ।

न्यवनल्य सर्ता कान्तां पित्रा दत्तां यदृच्छया ॥ ४० ॥

पतिरन्धोऽस्ति मे देवौ वृद्धश्चातीव तापसः ।

तस्य सेवामहोरात्रं करोमि प्रीतिमानसा ॥ ४१ ॥

कौ युवां किमिहायासौ पतिस्तिष्ठति चाश्रमे ।

तत्रागत्य प्रकुरुतमाश्रमं चाद्य पावनम् ॥ ४२ ॥

तदाकर्ण्य वचो दम्भायूचतुस्त नराधिप ।

कथं त्वमपि कल्याणि, पित्रा दत्ता तपस्विने ॥ ४३ ॥

भ्राजसेऽस्मिन्वनोद्देशे विद्युत्सौदामिनी यथा ।

न देवेष्वपि तुल्या हि तव दृष्टास्ति भामिनी ॥ ४४ ॥

त्वं दिव्याम्बरयोग्यासि शोभने, नाजिनैर्वृता ।

सर्वाभरणसयुक्ता नीलालकवरूधिनी ॥ ४५ ॥

अहो विधेर्दुष्कलितं विचेष्टित

यदग्नं गम्भोरु, वने विपीडयति ।

विशालनेत्रेऽन्धमिमं पति प्रिये,

मुनिं समासाद्य जरातुरं भृशम् ॥ ४६ ॥

वृथा वृतस्तेन भृशं न शोभसे

नवं वयः प्राप्य सुनृत्यपण्डिते ।

मनोभवेनाशु शराः सुसन्धिताः

पतन्ति कस्मिन्पतिरीदृशस्तव ॥ ४७ ॥

त्वमन्धभार्या नवयौवनान्विता

कृतासि धात्रा ननु मन्दबुद्धिना ।

न चैनमर्हस्यसितायतेक्षणे,

पति त्वमन्यं कुरु चारुलोचने ॥ ४८ ॥

ग्रथैव ते जीवितमन्युजैक्षणे,

पति च संप्राप्य मुनि गतेक्षणम् ।

वने विवासं च तथाजिनाम्बर-

प्रधारणं योग्यतरं न मन्महे ॥ ४९ ॥

अतोऽनवद्याङ्गयुभयोस्त्वमेककं

वर कुरुष्वावहिता सुलोचने ।

किं यौवनं मानिनि, संकरोषि

वृथा मुनि सुन्दरि, सेवमाना ॥ ५० ॥

किं सेवसे भाग्यविवर्जितं तं

समुज्झितं पोषणरक्षणाभ्याम् ।

त्यक्त्वा मुनि सर्वसुखापवर्जित

भजानवद्याङ्गयुभयोस्त्वमेकम् ॥ ५१ ॥

त्वं नन्दने चैत्ररथे वने च
 कुरुष्व कान्ते, प्रथितं विहारम् ।
 अन्धेन वृद्धेन कथं हि कालं
 विनेष्यसे मानिनि, मानहीनम् ॥ ५२ ॥

भूपालजा त्वं शुभलक्षणा च
 जानासि ममारविहारभावम् ।
 भाग्येन हीना विजने वनेऽग्न
 कालं कथं वाह्यसे वृथा च ॥ ५३ ॥

तस्मान्नजस्य पिरुभाषिणि चारुवक्त्रे,
 एकं द्वयोस्तव मुर्याव विशालनेत्रे ।
 देवालयेषु च कृशोदरि, बुद्धस्य भोगा-
 न्यस्ता मुनिं जरठमाशु नृपेन्द्रपुत्रि ॥ ५४ ॥

किं ते मुखं चात्र वने मुकेशि
 वृद्धेन मार्धं विजने भृगाक्षि ।
 मेवा तथान्धरा नव वयश्च
 किं ते मत भूपतिपुत्रि, दुग्धम् ॥ ५५ ॥

शशिमुखि, त्वमतीत मुकोमला ।
 फलजलाहरणं तव नोचितम् ॥ ५६ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

च्यवन उवाच ॥

गच्छ कान्तेऽद्य नासत्यौ वचनान्मम मुत्रते ।

आनयस्व तमीपं मे शीघ्रं देवभिपग्वरौ ॥ १८ ॥

क्रियतामाशु तद्वाक्यं नात्र कार्या दिचारणा ।

व्यास उवाच ॥

एवं सा समनुज्ञाता तव गत्वा वचोऽत्रर्वात् ॥ १९ ॥

क्रियतामाशु नासत्यौ समयेन मुरोत्तमौ ।

तच्छ्रुत्वा चाश्विनौ वाक्यं तद्यास्तौ तत्र चागतौ ॥ २० ॥

ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ।

रूपार्थं च्यवनस्तूर्णं ततोऽम्भः प्रविवेश ह ॥ २१ ॥

अश्विनावपि पश्चात्तत्प्रविष्टौ सर उत्तमम् ।

ततस्ते निःसृनास्तस्मात्सरसस्तत्क्षणात्रयः ॥ २२ ॥

तुल्यरूपा दिव्यदेहा युवान्. सदृशाः किल ।

दिव्यकुण्डलभूषाढ्या. समानावयवास्तथा ॥ २३ ॥

तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्व वरवर्णिनि ।

अस्माकमीप्सितं भद्रे, पति त्वममलानने ॥ २४ ॥

यस्मिन्वाप्यधिका प्रीतिस्तं वृणुष्व वरानने ।

व्यास उवाच ॥

सा दृष्ट्वा तुल्यरूपांस्तान्समानवयवसस्तथा ॥ २५ ॥

गक्रस्वरांस्तुल्यवेपान्त्रीन्वै देवसुतोपमान ।

सा तु संशयमापन्ना वीक्ष्य तान्सदृशाकृतीन् ॥ २६ ॥

अजानती पतिं सम्यग्ब्याकुला समचिन्तयन् ।

किं करोमि त्रयस्तुल्याः कं वृणोमि न वेद्याहम् ॥ २७ ॥

पति देवसुता ह्येते संशये पतितास्म्यहम् ।

इन्द्रजालमिदं सम्यग्देवाभ्यामिह कल्पितम् ॥ २८ ॥

कर्तव्यं किं मया चात्र मरणं समुपागतम् ।

न मया पतिमुत्सृज्य वरणीयः कथञ्चन ॥ २९ ॥

देवस्त्वाधुनिकः कश्चिदित्येषा मम धारणा ।

इति सञ्चिन्त्य मनसा परां विश्वेश्वरीं शिवाम् ॥ ३० ॥

दध्यौ भगवती देवी तुष्टाव च रुशोदरी ।

सुकन्योवाच ॥

शरणं त्वां जगन्मातः, प्राप्तास्मि भृशदुःखिता ॥ ३१ ॥

रक्ष मेऽग्रे सतीधर्मं नमामि चरणौ तव ।

नमः पद्मोद्भवे देवि, नमः शङ्करवल्लभे ॥ ३२ ॥

विष्णुप्रिये, नमो लक्ष्मि, वेदमातः मरस्वति ।

इदं जगत्त्रयं मृष्टं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३३ ॥

पामि त्वमिदमव्यग्रा तथास्ति लोकशान्तये ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानां जननी त्वं सुसंमता ॥ ३४ ॥

युद्धिदासि त्वमज्ञानां हानिनां मोक्षदा सदा ।

आशा त्वं प्रकृतिः पूर्णा पुरुषप्रियदर्शना ॥ ३५ ॥

भुक्तिमुक्तिप्रदासि त्वं प्राणिनां विशङ्कात्मनाम् ।

अज्ञानां दुःखदा काम मत्त्वानां मुरमाधना ॥ ३६ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

न्यास उवाच ॥

तयोस्तद्भाषितं श्रुत्वा वेपमाना नृपात्मजा ।

धैर्यमालम्ब्य तौ तव वभाषे मितभाषिणी ॥ १ ॥

देवौ वां रविपुत्रौ च सर्वज्ञौ सुरसंमतौ ।

सर्ता मां धर्मशीलां च नैवं चादितुमर्हथ ॥ २ ॥

पित्वा दत्ता सुरश्रेष्ठौ मुनये योगधर्मिणे ।

कथं गच्छामि तं मार्गं पुश्वलीगणसेवितम् ॥ ३ ॥

द्रष्टव्यं सर्वलोकस्य कर्मसाक्षी दिवाकरः ।

कश्यपाश्चैव संभूतो नैवं भाषितुमर्हथ ॥ ४ ॥

कुलकन्या पतिं त्यक्त्वा कथमन्यं भजेन्नरम् ।

असारेऽस्मिन् हि संसारे जानन्तौ धर्मनिर्णयम् ॥ ५ ॥

यथेच्छ गच्छतां दैवौ शापं दास्यामि वानघौ ।

मुकन्याहं च शर्यातेः पतिभक्तिपरायणा ॥ ६ ॥

न्यास उवाच ॥

इत्याकर्ण्य वचस्तस्या नासलौ विस्मितौ भृशम् ।

तावद्भूतां पुनस्त्वेनां शङ्कमानौ भयं मुनेः ॥ ७ ॥

राजपुत्रि, प्रसन्नौ ते धर्मेण वरवर्णिनि ।

वरं वरय सुश्रोणि, दास्याव. श्रेयसे तव ॥ ८ ॥

जानीहि प्रमदे नूनमावा देवमिषग्वरौ ।

युवान रूपसंपन्न प्रकुर्यात्ता पति तव ॥ ९ ॥

ततस्त्रयाणामस्माकं पतिमेकतम वृणु ।

समानरूपदेहानां मध्ये चातुर्यपण्डिते ॥ १० ॥

सा तयोर्वचनं श्रुत्वा विस्मिता स्वपति तदा ।

गत्वोवाच तयोर्वाक्यं ताभ्यामुक्त यदद्भुतम् ॥ ११ ॥

सुकन्योवाच ॥

स्वामिन् , सूर्यसुतौ देवौ संप्राप्तौ च वनाश्रमे ।

दृष्टौ मया दिव्यदेहौ नासत्यौ भृगुनन्दन ॥ १२ ॥

वीक्ष्य मां चारुसर्वाङ्गा जातौ कामातुराबुभौ ।

कथित यचन स्वामिन् , पति ते नवयौवनम् ॥ १३ ॥

दिव्यदेह करिष्यावध्रक्षुप्सन्तं मुनि किल ।

एतेन समयेनाद्य त शृणु त्व मयादितम् ॥ १४ ॥

समावयवरूप च करिष्यावः पति तव ।

तत्र त्रयाणामस्माकं पतिमेकतमं वृणु ॥ १५ ॥

तच्छ्रुत्वाहमिहाश्रिता प्रष्टु त्वा कार्यमद्भुतम् ।

किं कर्तव्यमतः साधो, ब्रह्मस्मिन्कार्यसङ्कटे ॥ १६ ॥

देवमयापि दुर्जया न जाने कपटं तयोः ।

यदाज्ञापय सर्वज्ञ, तत्करोमि तवेप्सितम् ॥ १७ ॥

सिद्धिदा योगिनामम्ब, जयदा कीर्तिदा पुनः ।

शरणं त्वां प्रपन्नास्मि विस्मयं परमं गता ॥ ३७ ॥

पति दर्शय मे मातः, मग्नास्मिञ्शोकसागरे ।

देवाभ्यां चरित कूट क वृणोमि विमोहिता ॥ ३८ ॥

पति दर्शय सर्वज्ञे, विदित्वा मे सतीव्रतम् ।

व्यास उवाच ॥

एवं स्तुता तदा देवी तया त्रिपुरसुन्दरी ॥ ३९ ॥

हृदयेऽस्यास्तदा ज्ञान ददावाशु मुखोदयम् ।

निश्चित्य मनसा तुल्यवयोरूपधरान्सती ॥ ४० ॥

प्रसमीक्ष्य तु तान्सर्वान्विघ्ने बाला स्वक पतिम् ।

वृतेऽथ न्ययने देवौ मन्तुष्टौ तौ बभूवतु ॥ ४१ ॥

मतीवर्म समालोक्य मर्मातौ ददतुर्वरम् ।

भगवत्या प्रसादेन प्रपन्नौ तौ मुरोत्तमौ ॥ ४२ ॥

मुनिमामन्द्य तरसा गमनायोगतावुभौ ।

लब्ध्वा तु न्ययनो रूप नेत्रे भार्या च यौवनम् ॥ ४३ ॥

हृष्टोऽनर्वात्महानिजास्तौ नामत्यागिद वच ।

उपकार कृतोऽय मे युगाभ्या मुरसत्तमौ ॥ ४४ ॥

किं प्रीमि नृप प्राप मसारेऽस्मिन्ननुत्तमे ।

प्राप्य भार्या मुकेशां तां दुःख मेऽभयदन्वहम् ॥ ४५ ॥

अन्धस्य चातिवृद्धस्य भोगहीनस्य कानने ।

युवाभ्या नयने दत्ते यौवन रूपमद्भुतम् ॥ ४६ ॥

सपात्रित तत किञ्चिदुपकर्तुमह भुवे ।

उपकारिणि मित्रे यो नोपकुर्यात्कथञ्चन ॥ ४७ ॥

त धिगस्तु नर दधौ, भवेच्च ऋणयान्भुवि ।

तस्माद्धो वाञ्छित किञ्चिदातुमिच्छामि साम्प्रतम् ॥ ४८ ॥

आत्मनो ऋणमोक्षाय देवेशौ, नूतनस्य च ।

प्रार्थित वा प्रदास्यामि यदलभ्य सुरासुरै ॥ ४९ ॥

तुयाथा या मनोदिष्ट प्रीतोऽस्मि मुकृतेन वाम ।

श्रुत्वा तौ तु मुनेर्गाम्यमाभिमन्य परस्परम् ॥ ५० ॥

तमूचतुर्मुनिश्रेष्ठ सुकन्यासहित स्थितम् ।

मुने, पितु प्रसादेन सर्व नौ मनमेप्सितम् ॥ ५१ ॥

उत्कण्ठा मोमपानस्थ वर्तते नौ सुरै सह ।

भिषजाविति देवन निषिद्धौ चमसग्रहे ॥ ५२ ॥

शस्त्रेण वितते यज्ञे ब्रह्मण कनकाचले ।

तस्मात्स्वमपि सर्वज्ञ, यदि ज्ञत्तोऽसि तापस ॥ ५३ ॥

कार्यमेतद्धि कर्तव्य वाञ्छित नौ सुसमतम् ।

एतद्विजाय वा ब्रह्मण, कुरु वा सोमपायिनौ ॥ ५४ ॥

पिषामान्नि सुदुष्प्रापा त्वत्त समपयास्यति ।

न्ययनस्तु तयो ग्राह तच्छ्रुत्वा वचन मृदु ॥ ५५ ॥

सिद्धिदा योगिनामम्भ, जयदा कीर्तिदा पुनः ।

शरणं त्वा प्रपन्नास्मि विस्मयं परमं गता ॥ ३७ ॥

पतिं दर्शय मे मातः, भगनास्मिञ्शोकसागरे ।

देवाभ्यां चरितं कूटं कं घृणोमि विमोहिता ॥ ३८ ॥

पतिं दर्शय सर्वज्ञे, विदित्वा मे सतीव्रतम् ।

व्यास उवाच ॥

एव स्तुता तदा देवी तया त्रिपुरसुन्दरी ॥ ३९ ॥

इदमेऽस्यास्तदा ज्ञानं ददावाशु सुखोदयम् ।

निश्चित्य मनसा तुल्यवयोरूपधरान्सती ॥ ४० ॥

प्रसमीक्ष्य तु तान्सर्वान्वित्रे बाला स्वकं पतिम् ।

पृतेऽथ न्यवने देवौ सन्तुष्टौ तौ अभूवतु ॥ ४१ ॥

सतीवर्मं समालोक्य सप्रीतौ ददतुर्वरम् ।

भगवत्या प्रमादेन प्रपन्नौ तौ मुरोत्तमौ ॥ ४२ ॥

मुक्तिमामन्त्र्य तस्मात् गमनायोगतावुभौ ।

लब्ध्वा तु न्यवने रूपं नेत्रे भार्या च यौवनम् ॥ ४३ ॥

ऋषोऽप्रवृत्तान्महातेजस्नो नासत्याविद वचः ।

उपकारं कृतोऽयं मे युवाभ्यां सुरसत्तमौ ॥ ४४ ॥

किं त्रयीमि मुखा प्राप मसारेऽस्मिन्ननुत्तमे ।

प्राप्य भार्यां मुक्तेर्ज्ञाता दुःखं मेऽभयदन्वहम् ॥ ४५ ॥

अन्धस्य चातिवृद्धस्य भोगहानिस्य कानने ।

युवाभ्या नयने दत्ते यौवन रूपमद्भुतम् ॥ ४६ ॥

सपादित तत किञ्चिदुपकर्तुमह जुवे ।

उपकारिणि मित्रे यो नोपकुर्यात्कथञ्चन ॥ ४७ ॥

त धिगस्तु नर देवौ, भवेच्च ऋणवान्भुवि ।

तस्माद्वो वाञ्छित किञ्चिद्वस्तुमिच्छामि साम्प्रतम् ॥ ४८ ॥

आत्मनो ऋणमोक्षाय देवेभ्यो, नूतनस्य च ।

प्रार्थित वा प्रदास्यामि यदलभ्य सुरासुरै ॥ ४९ ॥

ब्रुवाथा वा मनोद्विष्ट प्रीतोऽस्मि सुकृतेन वाम् ।

अत्या तौ तु मुनेर्वाग्यमभिमन्त्र्य परम्परम् ॥ ५० ॥

तमूचतुर्मुनिश्रेष्ठ सुकन्यासहित स्थितम् ।

मुने, पितु प्रसादेन सर्व नौ मनसेप्सितम् ॥ ५१ ॥

उत्कण्ठा सोमपानस्य वर्तते नौ सुरै सह ।

भिषजाविति देवेन निषिद्धौ चमसग्रेहे ॥ ५२ ॥

शक्रेण वितते यज्ञे ब्रह्मण कनकाचले ।

तस्मात्त्वमपि सर्वज्ञ, यदि शक्तोऽसि तापस ॥ ५३ ॥

कार्यमेतद्धि कर्तव्य वाञ्छित नौ सुसमतम् ।

एतद्विज्ञाय वा ब्रह्मण, कुरु वा सोमपायिनौ ॥ ५४ ॥

पिपासास्ति मुदुष्याया त्वत्त समपयास्यति ।

अयनस्तु तयो प्राह तच्छ्रुत्वा वचन मृदु ॥ ५५ ॥

यदहं रूपसंपन्नो वयसा च समान्वितः ।

कृतो भवद्भ्या वृद्धः सन्भार्या च प्राप्तवानिति ॥ ५६ ॥

तस्माद्युवां करिष्यामि ग्रीत्याह सोमपायिनौ ।

मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्वीम्यहम् ॥ ५७ ॥

• राज्ञस्तु वितते यज्ञे शर्यातिरमितद्युते ।

इत्याकर्ण्य वचो हृष्टौ तौ दिवं प्रतिजग्मतुः ।

न्यवनस्तां गृहीत्वा तु जगामाश्रममण्डलम् ॥ ५८ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे मत्तमस्कन्धे

२—५ अध्यायाः ॥

॥ नलोपाख्यानम् ॥

बृहदश्व उवाच ॥

असीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।

उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविद ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।

अक्षप्रियः सत्यवादी महानभ्रौहिणीपतिः ॥ २ ॥

तथैवासीद्विबर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वर ददौ ॥ ३ ॥

कन्यारत्नं कुमाराश्च त्रीनुदारान्महायशः ।

दमयन्ती दम दान्त दमनं च सुवर्चसम् ॥ ४ ॥

दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।

सौभाग्येन च लोकेषु यश प्राप मुमध्यमा ॥ ५ ॥

न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती कचिन् ।

मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वाथवा श्रुता ॥ ६ ॥

नलोऽपि नरशार्दूलो लोकेऽप्रप्रतिमो भुवि ।

कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ ७ ॥

तयोरदृष्टः कामोऽभूच्छृण्वता सतत गुणान् ।

अन्योन्यं प्रति कौन्तेयः स व्यवर्धत इच्छयः ॥ ८ ॥

स ददर्श ततो हसाञ्जातरूपपरिष्कृतान् ।

वने विचरता तेषामेक जग्राह पक्षिणम् ॥ ९ ॥

ततोऽन्तरिक्षगो वाच व्याजहार नल तदा ।

हन्तव्योऽस्मि न ते राजन्, करिष्यामि तव प्रियम् ॥ १० ॥

दमयन्ती सकाशे त्वा कथयिष्यामि नैषध ।

यथा त्वदन्य पुरुष न सा मस्यति कर्हिचित् ॥ ११ ॥

एवमुक्तस्ततो हसमुत्ससर्ज महीपति ।

ते तु हसा समुत्पत्य विदर्भानगमस्तत ॥ १२ ॥

विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।

निपेतुस्ते गरुत्मन्त सा ददर्श च तान्तरगान् ॥ १३ ॥

सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सरिगणावृता ।

दृष्ट्वा प्रहीतु रगमास्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ १४ ॥

दमयन्ती तु य हस समुपाधावदन्तिके ।

स मानुषीं गिर कृत्वा दमयन्तीमथाग्रवीन् ॥ १५ ॥

दमयन्ति, नलो नाम निपथेषु महीपति ।

अश्विनो सन्शो रूपे न ममास्तस्य मानुषा ॥ १६ ॥

तस्य वै त्रिभिर्भार्या त्व भेधा वरवर्णिनि ।

सफल ते भवेज्जन्म रूप चेद मुमध्यमे ॥ १७ ॥

त्व चापि रत्न नारीणा नरपु च नलो वर ।

विशिष्टाया विशिष्टेन मगमो गुणयान्भवेन ॥ १८ ॥

एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशां पते ।

अब्रवीत्तत्र ॥ हंसं त्वमप्येव नले वद ॥ १९ ॥

तथेत्युक्त्वाण्डज. कन्यां विदर्भस्य विशां पते ।

पुनरागम्य निपघान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ २० ॥

ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।

यभूव दमयन्ती तु निश्वासपरमा तदा ॥ २१ ॥

ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा यभूवोन्मत्तदर्शना ।

न नक्त न दिवा गेते ह्येति रुदती पुनः ॥ २२ ॥

स समीक्ष्य महीपालः स्वां मुतां प्राप्तयौवनाम् ।

अपश्यदात्मना कार्यं दमयन्त्या स्वयंवरम् ॥ २३ ॥

तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।

त्वरिता. समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सव. । २४ ॥

कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।

विविशुस्ते नृपा रङ्ग महासिंहा इवाचलम् ॥ २५ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु देवर्षिर्नारदः स्वयम् ।

न्यवेदयदिमं धृतं प्रमङ्गात्तु शचीपतिम् ॥ २६ ॥

इयेष गन्तुमिन्द्रश्च दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।

अप्रियमस्तथा पाशं यान्तमिन्द्रमथान्वगुः ॥ २७ ॥

दृष्ट्वा पथि नलं यान्तं साश्नादिव मनोभवम् ।

दमयन्त्यां निराशास्ते तद्वारा तामभीप्सवः ॥ २८ ॥

अब्रुवन्नैपथं राजन्, नल, सत्यव्रतो भवान् ।

अस्माकं कुरु साहाय्य दूतो भव नरोत्तम ॥ २९ ॥

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।

कृताञ्जलिस्तु पप्रच्छ के यूयं किं च कर्म तन् ॥ ३० ॥

एवमुक्तो नैपथेन मघवानभ्यभाषत ।

इन्द्राग्निमवारीशानस्माञ्जानीहि नैपथ ॥ ३१ ॥

दमयन्त्याः सकाशे त्वं गत्वा ब्रूहि सुरा इमे ।

प्राप्तुं त्वामभिलष्यन्ति ह्येतदन्यतम वृणु ॥ ३२ ॥

एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।

एकार्थं समुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ३३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैपथ ।

न करिष्यसि कस्मात्त्वे व्रज नैपथ, मा चिरम् ॥ ३४ ॥

वृहदश्व उवाच ॥

एवमुक्तः स देवैस्तैर्दमयन्त्या निवेशनम् ।

गत्वा वृष्टस्तथा कस्त्वं हेतुश्चागमनेऽत्र कः ॥ ३५ ॥

नलं मां विद्धि कस्याणि, देवदूतमिहागतम् ।

देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ ३६ ॥

तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ।

इत्युक्तवान्नलः मापि प्रत्युवाच विचार्य नु ॥ ३७ ॥

आयान्तु सहिता देवा मम यत्र स्वयवर ।
 ततोऽहं लोकपालानां सनिधौ त्वा वृणे तत ॥ ३८ ॥
 न दोषो भविता तेऽद्य न कुप्यन्ति च देवता ।
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलो देवानुपागमत् ॥ ३९ ॥
 आवित् सर्वमाचख्यौ दमयन्त्या यथोदितम् ।
 तैरादिष्टो ययौ राजा दमयन्त्या स्वययरम् ॥ ४० ॥
 दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
 मुष्णन्ती ग्रभया राज्ञा चक्षुषि च मनासि च ॥ ४१ ॥
 तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
 तत्र तत्रैव सत्ताभून्न चचाल च पश्यताम् ॥ ४२ ॥
 ततः सकीर्त्यमानेषु राज्ञा नामसु भारत ।
 ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिह ॥ ४३ ॥
 सदेहावथ वैदर्भी नाभ्यजानन्नल नृपम् ।
 य य हि दृष्टो तेषां त त मेने नल नृपम् ॥ ४४ ॥
 कथं हि देवाञ्जानीया कथं विद्या नल नृपम् ।
 इति सचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ ४५ ॥
 वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।
 देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीन् ॥ ४६ ॥
 हसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैपथो वृत ।
 पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ ४७ ॥

मनसा वचसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।

तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ ४८ ॥

यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निपधाधिपः ।

तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ ४९ ॥

स्वं चैव रूपं कुर्वन्तु लोकपाला महेश्वराः ।

यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ ५० ॥

निशम्य दमयन्त्यास्तु करुणं परिदेवितम् ।

निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ ५१ ॥

यथोक्तं चक्रिरे देवाः समर्था लिङ्गधारणे ।

सापश्यद्विवुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ॥ ५२ ॥

हृपितलप्रजोहीनान्स्थितानसृशतः क्षितिम् ।

सा समीक्ष्य तदा देवान्वरयामास नैषधम् ॥ ५३ ॥

विलज्जमाना वस्त्रान्तं जग्राहायतलोचना ।

स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य म्रजं परमशोभनाम् ॥ ५४ ॥

ततो हा हेति सहसा मुक्तं शब्दो नराधिपैः ।

देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधु साध्विति भारत ॥ ५५ ॥

तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।

तानेव शरणं देवाञ्जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ५६ ॥

प्रहृष्टमनमस्तेऽपि नलायाष्टौ वरान्ददुः ।

प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे शक्रो गतिमनुत्तमाम् ॥ ५७ ॥

अग्निरात्मभव प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैपथ ।

लोकानात्मप्रभाश्चैव ददौ तस्मै हुताशन ॥ ५८ ॥

यमस्त्वन्नरस प्रादाद्धर्मे च परमा स्थितिम् ।

अपापतिरपा भाव यत्र वाञ्छति नैपथ ॥ ५९ ॥

स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्या सर्वे ते मिथुन ददु ।

वरानेव प्रदायाख्य देवास्ते त्रिदिव गता ॥ ६० ॥

गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीम प्रीतो महामना ।

विवाह कारयामास दमयन्त्या नलम्य च ॥ ६१ ॥

भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगर स्वकम् ।

अवाप्य नारीरज तद्रेमे शन्येव वृत्रहा ॥ ६२ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

व्रते तु नैपथे भैम्या लोकपाला महौजस ।

यान्तो ददृशुरायान्त द्वापर कलिना सह ॥ ६३ ॥

अथाप्रवीत्कलिं शक्र सप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।

द्वापरेण सहायेन कले, वृद्धि क यास्यासि ॥ ६४ ॥

कलिरुवाच ॥

देवराज, गमिष्यामि दमयन्त्या स्वयवरम् ।

तमव्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्त स स्वयवर ।

वृतस्तथा नलो राजा पतिरस्मत्समीपत ॥ ६५ ॥

कलिरुवाच ॥

देवाना मानुष मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।

तत्र तस्या भवेन्न्याय्य विपुल दण्डधारणम् ॥ ६६ ॥

इन्द्र उवाच ॥

अस्माभि समनुज्ञातो दमयन्त्या नलो वृत ।

का च सर्वगुणोपेत नाश्रयेत नल नृपम् ॥ ६७ ॥

योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।

नित्य वृत्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मत ॥ ६८ ॥

यस्मिन्सत्य धृतिर्ज्ञान तप शौच दम श्रम ।

अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रत ॥ ६९ ॥

एवरूप नल यो नै कामयेच्छपितु कले ।

आत्मान स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना ॥ ७० ॥

ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमवधीत् ।

सहर्तु नोत्सहे कोप नले वत्स्यामि द्वापर ॥ ७१ ॥

भ्रशयिष्यामि त राज्यान्न भैम्या सह रस्यते ।

त्वमप्यक्षान्समाविश्य साहाय्य कर्तुमर्हसि ॥ ७२ ॥

एव स समय कृत्वा द्वापरेण कलि मह ।

आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषध ॥ ७३ ॥

स नित्यमन्तरप्रेप्सुर्निषधेष्ववमभिरम् ।

अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ ७४ ॥

कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्त नैषध ।

अकृत्वा पादयो शौच तत्रैन कलिराविशत् ॥ ७५ ॥

स समाविश्य च नल समीप पुष्करस्य च ।

गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ७६ ॥

अश्रुधूते नल जेता भवान्हि सहितौ मया ।

निपधान्प्रतिपन्नस्व जित्वा राज्य नल नृपम् ॥ ७७ ॥

एवमुत्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययान् ।

कलिश्च वृषभो भूत्वा गवा पुष्करमन्वयान् ॥ ७८ ॥

तमासाद्य नल वीर पुष्कर परवीरहा ।

दीव्यावेत्यववीक्षाता वृषेणेति मुहुर्मुहु ॥ ७९ ॥

न चक्षमे ततो राजा समाह्वान महामना ।

वैदर्भ्या प्रेक्षमाणाया पणकालममन्यत ॥ ८० ॥

आविष्ट कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ।

तमक्षमदसमत्त सुहृदा न तु कश्चन ॥ ८१ ॥

निवारणेऽभवच्छस्तो शीन्यमानमरिन्दमम् ।

तथा तदभवद्द्यूत पुष्करस्य नलस्य च ॥ ८२ ॥

दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यलोक तथाविधम् ।

वृहत्सेना तदावोचदात्मीया परिचारिकाप ॥ ८३ ॥

मृतमानस्य कल्याणि, महत्कार्यपुण्यमितम् ।

वृहत्सेना च वाष्णेयमानयामास वै क्षणान् ॥ ८४ ॥

वाष्णेयं तु ततो भैभी प्रावोचदेशकालवित् ।

नलस्य दयितानश्चान्योजयित्वा रथोत्तमे ॥ ८५ ॥

इदमारोप्य मिथुन कुण्डिनं यातुमर्हसि ।

दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं श्रुत्वैव नलसारथि ॥ ८६ ॥

ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन वाहिना ।

इन्द्रसेनाह्वया कन्यामिन्द्रसेन च बालकम् ॥ ८७ ॥

विस्मृत्य तौ विदर्भेषु भीम चापृच्छथ भूपतिम् ।

अटमानस्ततोऽयोध्या जगाम नगरी तदा ॥ ८८ ॥

पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किञ्चन ।

हृतराज्यं नलं राजन , प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ॥ ८९ ॥

शिष्टा ते दमयन्त्येका पणस्तस्याः प्रवर्तताम् ।

पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ॥ ९० ॥

व्यदीर्यतेव हृदयं न चैन किञ्चिदब्रवीत् ।

उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ९१ ॥

पुरुवासा ह्यसंवीतो निश्चक्राम सुदुःखितः ।

दमयन्त्येकवस्त्रा च गच्छन्त पृथतोऽन्वयात् ॥ ९२ ॥

क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।

ददर्श शकुनान्कांश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान ॥ ९३ ॥

ततस्तान्परिधानेन वाससा स समावृणोत् ।

तस्य तद्वस्त्रमादाय मये जग्मुर्विहायसा ॥ ९४ ॥

उत्पतन्तः सगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् ।

दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दानमधोमुखम् ॥ ९५ ॥

वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे, तत्र वासो जिहीर्षवः ।

आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ ९६ ॥

पुण्यश्लोकस्तदा राजन , दमयन्तीमथात्रवीत् ।

येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ॥ ९७ ॥

इमे ते शकुना भूत्वा वासो भीरु, हरन्ति मे ।

वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ॥ ९८ ॥

भर्ता तेऽहं नियोधेदं वचनं हितमात्मनः ।

एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ॥ ९९ ॥

अवन्तीमृश्रयन्तं च समभिक्रम्य पर्येतम् ।

एष पन्था विदभीणामसौ गच्छति कोसलान् ॥ १०० ॥

ततः सवाप्सफलया वाचा दुःमेन कश्चिता ।

उवाच दमयन्ती ते नैपथं करुणं वचः ॥ १०१ ॥

उद्वेजते मे हृदयं मीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।

तव पार्थिव, सकल्प चिन्तयन्त्या पुनः पुनः ॥ १०२ ॥

इतराज्यं इतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुब्धमान्वितम् ।

रुधमुत्सृज्य गच्छेच्चमहं त्वा निर्जने वने ॥ १०३ ॥

भ्रान्तया मे क्षुधार्तया चिन्तयानस्य तत्सुम्भम् ।

एने पोरे महाराज , नाजयिष्याम्यहं ठमम् ॥ १०४ ॥

न च भार्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
अश्रौषं सर्वदुःस्त्रेषु सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ १०५ ॥

नल उवाच ॥

एवमेतद्यदात्थ त्वं दमयन्ति, सुमध्यमे ।
न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमलं भीरु, शङ्कसे ॥ १०६ ॥

इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्थेन सवृताम् ॥ १०७ ॥

तावेकवस्त्रसंवीताषटमानावितस्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां काञ्चिदुपेयतुः ॥ १०८ ॥

स वै विवस्त्रो विकटो मलिनः पांसुकुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुप्त्राप धरणीतले ॥ १०९ ॥

दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
सहसा दुःसमासाद्य मुकुमारी तपस्विनी ॥ ११० ॥

सुप्रायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशां पते ।
शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शक्ते यथा पुरा ॥ १११ ॥

किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे म्यादकुर्वतः ।
किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ ११२ ॥

भामियं ह्यनुरक्तैवं दुःसमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्रियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ११३ ॥

न चेया तेजसा शक्या कैश्चिद्वर्षयितुं पथि ।

यशस्विनी महाभागा भक्ता चेय पतिव्रता ॥ ११४ ॥

एव तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्या न्यवर्तत ।

कथं वासो विकर्तय न च बुद्धेयं मे प्रिया ॥ ११५ ॥

विचिन्तयैव नलो राजा सभा पर्यचरत्तदा ।

परिधावन्नथ नल इत्येतश्च भारत ॥ ११६ ॥

आससाद् सभोद्देशे विकोशं सङ्गमुत्तमम् ।

तेनार्थं वाससश्छित्वा निरस्य च परन्तप ॥ ११७ ॥

सुतामुत्तम्य वैदर्भीं श्राद्धवद्गतचेतन ।

ततो निवृत्तहृदयं पुनरागम्य तां सभाम् ॥ ११८ ॥

दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निपधाधिप ।

या न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ॥ ११९ ॥

सेयमगं सभामध्ये शेते भूमावनाथवन् ।

इयं बभूव कर्तेन सर्वाता चारुहासिनी ॥ १२० ॥

उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्या भविष्यति ।

कथमेका सर्ता भ्रैमी मया विरहिता शुभा ॥ १२१ ॥

चरिष्यति महाघोरं मृगज्यालनिपेक्षिते ।

आदित्या वसवो रुद्रा अभिर्ना समरुद्रणौ ॥ १२२ ॥

रक्षन्तु त्वा महाभागे, धर्मणासि समावृता ।

एवमुक्त्वा प्रिया भार्या रूपेणाप्रतिमां भुवि ॥ १२३ ॥

कलिनापहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ।

गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ॥ १२४ ॥

आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृष्यते ।

नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः ॥ १२५ ॥

जगामैकां वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ।

बृहदश्व उवाच ॥

अपक्रान्ते नले राजन्, व्रमयन्ती गतकुमा ॥ १२६ ॥

अबुद्धयत वरारोहा संव्रस्ता विजने वने ।

अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता ॥ १२७ ॥

प्राक्रोशदुर्बैः संव्रस्ता महाराजेति नैपधम् ।

हा नाथ, हा महाराज, हा स्वामिन, कि जहासि माम् ॥

हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ।

ननु नाम महाराज, धर्मज्ञः सत्यवागासि ॥ १२९ ॥

कथमुत्सृज्य गन्तासि दक्षां भार्यामनुव्रताम् ।

शक्यसे ता गिरः सम्यक्कर्तु मयि नरेश्वर ॥ १३० ॥

यास्तेषां लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ।

नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ॥ १३१ ॥

यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ।

पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावत्पुरुषर्षभ ॥ १३२ ॥

भीताहमतिदुर्धर्य, दर्शयात्मानमीश्वर ।

दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष नष्टोऽसि नैषध ॥ १३३ ॥

आन्छाद्य गुल्मैरात्मान कि मा न प्रतिभापसे ।

नृशस नत राजेन्द्र, यन्मामेव गतामिह ॥ १३४ ॥

विलपन्ती समागम्य नाश्रासयसि पार्ष्विच ।

कथ नु राजस्त्वपित क्षुधित श्रमकश्चित ॥ १३५ ॥

सायाहे वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ।

तत सा वीतशोकार्ता प्रसीप्तेव च मन्युना ॥ १३६ ॥

इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दु खिता ।

मुहुरुत्पतते नाला मुहु पतति विह्वला ॥ १३७ ॥

मुहुरालीयते भीता मुहु कोशति रोदिति ।

ता क्रन्दमानामत्यर्थमभ्यानापरिवर्तिनीम् ॥ १३८ ॥

जग्राहाजगरो ग्राहो महाकाय क्षुधान्वित ।

सा प्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिप्लुता ॥ १३९ ॥

नात्मान शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ।

हा नाथ, मामिह वने प्रस्यमानामनाधवन ॥ १४० ॥

ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ।

श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ॥ १४१ ॥

क श्रम राजशार्दूल, नाशयिष्यति तेऽनघ ।

तत कश्चिन्मृगव्याध उरगणायतेक्षणाम ॥ १४२ ॥

उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशां पते ।

ददर्श दावं दहान्तं महान्तं गहने बने ॥ १६३ ॥

तत्र शुभाव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।

अभिधाय नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ १६४ ॥

मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्रेः प्रविश्य च ।

नागं गृहीत्वा स प्रायादेशं दावविवर्जितम् ॥ १६५ ॥

उवाच नागो मां विद्धि नागं कार्कोटकं नृप ।

पदानि कानिचिद्गच्छ ध्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ १६६ ॥

ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।

तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत् ॥ १६७ ॥

ततः कार्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।

मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विधुर्जना इति ॥ १६८ ॥

यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ।

विप्रेण स मदीयेन त्वयि दुःख निवत्स्यति ॥ १६९ ॥

गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन ।

समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुणः ॥ १७० ॥

स्वं रूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।

अनेन वाससा छन्नः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे ॥ १७१ ॥

ततश्चान्तर्हिते नागे अयोध्यां प्रययौ नलः ।

ऋतुपर्णस्य नगरे न्यवसत्तेन पूजितः ॥ १७२ ॥

वृहदश्व उवाच ॥

हृतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेप्यतां गते ।

द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १७३ ॥

ततश्चेदिपुरी रम्यां सुदेवो नाम ब्राह्मणः ।

विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ॥ १७४ ॥

पूर्णचन्द्रनिभां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।

निघृष्टां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ १७५ ॥

मलयद्वानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव चोद्धृताम् ।

पतिशोकाकुलां दीनां ह्युष्फस्रोता नदीमिव ॥ १७६ ॥

विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम् ।

हस्तिहस्तपरामृष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १७७ ॥

चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंयुताम्

देहं धारयतीं दीनं भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ १७८ ॥

भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।

एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ॥ १७९ ॥

करोद् च भृशं राजन , वैदर्भी शोक्ककर्षिता ।

दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्ट द्विजोत्तमम् ॥ १८० ॥

अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तपुरात्तदा ।

जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन महाभवत् ॥ १८१ ॥

प्रस्तां दृष्ट्वा क्रन्दमानां समभिक्रम्य वेगतः ।

मुरतः पाटयाभास शस्त्रेण निशितेन च ॥ १४३ ॥

निर्विचैष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ।

तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ॥ १४४ ॥

सुकुमारानवगाङ्गी पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।

लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमेयिवान् ॥ १४५ ॥

दमयन्त्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।

तीव्ररोपसमाविष्टा पतिराज्यविनाकृता ॥ १४६ ॥

अतीतवाक्पथे काले शशापैर्न रूपान्विता ।

यद्यह नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ॥ १४७ ॥

तथाय पततां क्षुद्रो गतासुर्मृगजीवनः ।

उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ॥ १४८ ॥

व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ।

सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ॥ १४९ ॥

वनं प्रतिभयं शून्यं झल्लिकागणनादितम् ।

वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेपती सती ॥ १५० ॥

भर्तृशोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ।

हा वीर, नल, नामाह नष्टा किल तवानघ ॥ १५१ ॥

अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभायसे ।

शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति प्रजाम्येनमशङ्किता ॥ १५२ ॥

भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभु ।

विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ १५३ ॥

पतिमन्वेपतीमेकां कृपणां शोककर्षिताम् ।

आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टो नलस्त्वया ॥ १५४ ॥

अथवा त्व वनपते, नलं यदि न शंससि ।

मां यादय मृगश्रेष्ठ, दुःखादस्माद्विमोचय ॥ १५५ ॥

एवमादीनि पृच्छन्ती मृगान्वृश्नान्सपर्वतान् ।

गच्छन्ती साचिराद्वाला पुरमासादयन्महत ॥ १५६ ॥

अथ वस्त्रार्धसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ।

तां विह्वलां कृतां दीनां मुक्तफेशीममार्जिताम् ॥ १५७ ॥

उन्मत्तामिव गच्छन्ती बह्युः पुरवासिनः ।

अनुजग्मुस्तत्र वाला मामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ १५८ ॥

तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्वृता ।

धात्रीमुवाच चैवैनामानयेह ममान्तिकम् ॥ १५९ ॥

तामश्रुमपरिपूर्णार्क्षी विलपन्ती पति बहु ।

राजमाताप्रवीदार्ता भैमीमार्त्तस्वरा स्वयम् ॥ १६० ॥

यमस्य मयि कस्याणि, प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।

मृगयिष्यन्ति ते भद्रे, भर्तार पुरुषा मम ॥ १६१ ॥

सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत ।

मयंकामैः सुविहितैर्निरुद्धेगायसत्तदा ॥ १६२ ॥

वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ।

भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ॥ २०२ ॥

तत्रष्टमभय कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ।

ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान्सदा ॥ २०३ ॥

संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ।

एवमुक्तास्त्वगच्छस्ते ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम् ॥ २०४ ॥

नलं मृगयितुं राजन्, तथा व्यसनिनं तदा ।

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः । २०५ ॥

प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ।

नैपथं मृगयाणेन दमयन्ति, मया नलम् ॥ २०६ ॥

अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गासुरिरुपस्थितः ।

श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ॥ २०७ ॥

तच्छ्रुत्वा नात्रवीत्किंचिदुपर्णो नराधिपः ।

अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ॥ २०८ ॥

ऋतुपर्णस्य भूपस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।

शीघ्रयानेषु कुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ २०९ ॥

विनिश्चस्य स बहुशो रुदित्वा च पुनः पुनः ।

कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ २१० ॥

वैपम्यमपि सप्राप्ता गोपायन्ति कुलधियः ।

आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ २११ ॥

रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन ।

प्राणाश्चारित्वकवचान्धारयन्ति वरस्त्रिय ॥ २१२ ॥

विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।

यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ २१३ ॥

प्राणयान्नापरिप्रेप्सो शकुनैर्हृतवासस ।

आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २१४ ॥

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।

भ्रष्टराज्य श्रिया हीन क्षुधित व्यसनाप्लुतम् ॥ २१५ ॥

तस्य तद्वचन श्रुत्वा त्वरितोऽहमुपागत ।

श्रुत्वा प्रमाण भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ २१६ ॥

ण्तद्युत्वाश्रुपूर्णाक्षी दमयन्ती शुचिस्मिता ।

सुदेव द्विजमाभाष्य अब्रवीन्मातृसनिधौ ॥ २१७ ॥

गत्वा सुदेव, न चिरादयोध्यावासिन नृपम् ।

ऋतुपर्ण वचो ब्रूहि सपतत्रिव कामग ॥ २१८ ॥

आस्थास्यति पुनर्भेमी दमयन्ती स्वयवरम् ।

तथा च गणित काल श्वाभूते सभविष्यति ॥ २१९ ॥

एव तथा तथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।

स सान्त्वयन्सुवचसा जाहुक प्रत्यभाषत ॥ २२० ॥

विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्या स्वयवरम् ।

गकाद्या हयतत्त्वज्ञ, मन्यसे यदि जाहुक ॥ २२१ ॥

उत्सृज्य प्राप्प अनैकं राजमातेदमनवीत् ।

भगिन्या दुहिता मेऽसि पिशुनानेन सूचिता ॥ १८० ॥

अहं तव च माता च दशार्णाधिपते, सुते ।

त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेपु पितुर्गृहे ॥ १८१ ॥

यथैव ते पितुर्गृहे तथैव मम भामिनि ।

इत्युक्त्वा दमयन्ती ता प्रदृष्टेनान्तरात्मना ॥ १८४ ॥

प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ।

अज्ञायमानापि सती सुरसमस्युपिता त्वयि ॥ १८५ ॥

चिरविप्रोपिता मातर्मामनुजातुमर्हसि ।

दारकौ च हि मे नीतौ वमतस्त्र पालकौ ॥ १८६ ॥

विदर्भान्यातुमिच्छामि ततो मे यानमादिश ।

प्रास्थापयन्ततो भैमीं राजमाता तदैव तु ॥ १८७ ॥

ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमत्पुनः ।

अतर्पयत्सुदेनं च गोमहस्त्रेण पार्थिव ॥ १८८ ॥

प्रीतो दृष्ट्वैव तनया ग्रामेण द्रविणेन च ।

ततः सा न चिरादेव विदर्भानगमत्पुनः ॥ १८९ ॥

ता तु बन्धुजनं सर्वं प्रदृष्ट्वा समपूजयत् ।

सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वैश्वमनि भामिनी ॥ १९० ॥

विधान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ।

मा चेदिच्छसि जीवन्ता मातः, सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १९१ ॥

यतस्व नरवीरस्य नलख्यानयने सखु ।
 दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदु रिता ॥ १९० ॥
 बाष्पेण पिहिता राज्ञी नोत्तर किचिदब्रवीत् ।
 तदवस्था च ता दृष्ट्वा सर्वमन्त पुर तदा ॥ १९१ ॥
 हाहाभूतमतीवासीद्भृश च प्ररुद ह ।
 ततो भीम महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ॥ १९२ ॥
 दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ।
 अपाकृत्य च लज्जा सा स्वयमुक्तवती नृप ॥ १९५ ॥
 प्रयतन्तु तव प्रेप्या पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ।
 ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्वाहणास्तदा ॥ १९६ ॥
 दमयन्तीमथो सृत्वा प्रस्थितास्ते तथानुबन् ।
 अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विद वच ॥ १९७ ॥
 नूत वै जनससत्सु तत् तत् पुन पुन ।
 क नु त्व कितव , छित्वा बन्धार्थं प्रस्थितो मम ॥ १९८ ॥
 उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्ता प्रिया प्रिय ।
 सा वै यथा त्वया द्विष्टा तथा ते त्वत्प्रतीक्षिणी ॥ १९९ ॥
 दह्यमाना भृश जाला बन्धार्धेनाभिसंवृता ।
 तस्या रुदन्त्या सतत तेन शोकेन पार्थिव ॥ २०० ॥
 प्रसाद कुरु वै वीर, प्रतिवाक्य वदस्व च ।
 ण्यमन्यच्च वक्तव्य कृपा कुर्यात्तथा मयि ॥ २०१ ॥

एवमुक्तस्य कौन्तेय, तेन राज्ञा नलस्य ह ।

व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ २२२ ॥

दमयन्ती वदेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।

अस्मदर्थं भवेद्वायमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ २२३ ॥

नृशंसं घत वैदर्भी भर्तृकामा तपस्विनी ।

मया क्षुत्रेण निकृता कृपणा पापयुद्धिना ॥ २२४ ॥

स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।

स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवासाद्रतसौहृदा ॥ २२५ ॥

मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ।

नैवं सा कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ॥ २२६ ॥

यदत्र सत्यं वासत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चितम् ।

इति संचिन्त्य मनसा प्रत्यजानान्तराधिपम् ॥ २२७ ॥

ततः परीक्षामश्रानां चक्रे राजन्, स बाहुकः ।

अध्यगच्छत्कुशान्श्रान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ २२८ ॥

तेजोवलसमायुक्तान्पृथुप्रोथान्महाहनून् ।

शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ॥ २२९ ॥

ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्स्वरान्वितम् ।

ते चोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन ह्योत्तमाः ॥ २३० ॥

समुत्पेतुरथाकाशं रथिन मोहयन्निव ।

तथा प्रयाते नु रथे पटो निपतितो नृप ॥ २३१ ॥

ऋषेर्ण उवाच ॥

निगृहीष्व महाबाहो, पटमानय त मम ॥ २३२ ॥

उवाच ॥

योजन समतिक्रान्तो नाहर्तुं शक्यते रथ ॥ २३३ ॥

एवमुक्तो नलेनाथ आससाद् विभीतकम् ।

त इद्धा बाहुक राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ २३४ ॥

सर्वं सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।

ममापि सूत, पश्य त्वं सख्याने परम बलम् ॥ २३५ ॥

प्रचिनुह्यस्व शस्त्रे द्वे याश्चाप्यन्या प्रशास्त्रिका ।

आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोन शतमेव च ॥ २३६ ॥

ततो रथमवस्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।

अथात्र गण्यते राजन्, विद्यते न परोक्षता ॥ २३७ ॥

सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं शतयामास त द्रुमम् ।

गणयित्वा च तं प्राह तावन्त्येव फलानि तु ॥ २३८ ॥

तल उवाच ॥

अत्यद्भुतमिदं राजन्, दृष्टवानस्मि ते बलम् ॥ २३९ ॥

ऋषेर्ण उवाच ॥

विद्वग्भट्टदयज्ञ मा सख्याने च विशारदम् ॥ २४० ॥

बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम ।

मत्तोऽपि चाश्वद्वयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २४१ ॥

ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।

हयज्ञानस्य लोभाच्च तां विद्यां प्रददौ नले ॥ २४२ ॥

तस्याश्वहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ।

तं शप्तुमैच्छत्कुपितो निपधाधिपतिर्नलः ॥ २४३ ॥

तमुवाच कलिर्भीतो वैयमानः कृताञ्जलिः ।

कोपं संयच्छ नृपते, कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥ २४४ ॥

ये हि त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यत्तन्निद्राः ।

मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ २४५ ॥

एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ।

ततो भीतः कलि क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् ॥ २४६ ॥

विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ।

ह्योत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ॥ २४७ ॥

नलोऽपि नोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशाः ॥ २४८ ॥

ततो विदर्भान्स प्राप्तः सायाह्ने प्राविशत्पुरम् ।

नादयन्नथघोषेण सर्वाः स विदिशो दिशः ॥ २४९ ॥

दमयन्त्यपि शुश्राव रथघोषं नलम्य तम् ।

यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ॥ २५० ॥

दमयन्त्युवाच ॥

समाहादयते चेतो नल एष महीपतिः ।

यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ॥ २५१ ॥

प्रविशामि सुखस्पर्शं न भविष्याम्यसशयम् ।

यदि मा मेघनिर्घोषो नोपागच्छति नैषध ॥ २५२ ॥

अथ चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।

गुणास्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ॥ २५३ ॥

हृदयं दीर्यते इदं शोकात्प्रियनिराकृतम् ।

एव विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ॥ २५४ ॥

हृदम्भ उवाच ॥

आरुरोह महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदृक्षया ।

सा वददर्शार्थं शोकार्तां वाहुकं न च नैषधम् ॥ २५५ ॥

शङ्कमाना च भर्तारं वाहुकं पुनरिद्विषे ।

केशिनीं प्रेषयामास वाहुकस्य परीक्षणे ॥ २५६ ॥

ह्लात्वा च बहुभिस्त्रिहैनलं पित्रे न्यवेदयत् ।

सा च पित्राभ्यनुज्ञाता माह्ला च भरतर्षभ ॥ २५७ ॥

नलं प्रवेशयामास यत्र तस्या प्रतिश्रयः ।

तां स दृष्ट्वैव सहसा दमयन्ती नलो नृप ॥ २५८ ॥

आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ २५९ ॥

ततः कापायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी ।

वाष्पगद्गदया चाचा वाहुकं वाक्यमत्रवीत् ॥ २६० ॥

दमयन्त्युवाच ॥

पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम वाहुकः ।

सुतामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ २६१ ॥

अनागसं प्रियां भार्या विजने श्रममोहिताम् ।

अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ २६२ ॥

साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स पुरा मया ।

अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ २६३ ॥

दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिन्दम ।

शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्राप्तवद्बहु ॥ २६४ ॥

अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।

परिभ्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्तामिदमब्रवीत् ॥ २६५ ॥

नल उवाच ॥

मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।

कलिना तत्कृतं भीरु, यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ २६६ ॥

मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।

दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ २६७ ॥

विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः ।

त्वदर्थं विपुलश्रोणि, मम नान्यत्प्रयोजनम् ॥ २६८ ॥

कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।

उन्मृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु, कर्हिचित् ॥ २६९ ॥

दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।

भैमी किल स भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २७० ॥

स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।

श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भांगासुरिरूपस्थितः ॥ २७१ ॥

वृहदश्र उवाच ॥

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।

प्राञ्जलिवेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २७२ ॥

दमयन्त्युवाच ॥

उपायोऽयं मया दृष्टो नैष धानयने तव ।

त्वामृते न हि लोकोऽन्य एकाहा पृथिवीपते ॥ २७३ ॥

समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ।

स्पृशेय तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ॥ २७४ ॥

यथा नास्तत्कृतं किञ्चिन्मनसापि चराम्यहम् ।

अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतमाश्री सदागतिः ॥ २७५ ॥

एष मे मुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ।

यथा चरति तिग्माशु परेण भुवनं सदा ॥ २७६ ॥

स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ।

चन्द्रमा सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवन् ॥ २७७ ॥

स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ।

गते देवाग्नयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ॥ २७८ ॥

विभुषन्तु यथासत्यमेतदेवास्यजन्तु माम् ।

एषमुत्तस्तथा वायुरन्तरिक्षादभाषत ॥ २७९ ॥

नैषा कृतवती पापं नल, सत्यं ब्रवीमि ते ।

तथा नृगतिं वायौ च पुष्पशृष्टिं पपात ह ॥ २८० ॥

॥ आशावर्णनम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शील प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह ।

कथं त्वाशा समुत्पन्ना या चाशा तद्वदस्व मे ॥ १ ॥

संशयो मे महानेष समुत्पन्न पितामह ।

छेत्ता च तस्य नान्योऽस्ति त्वत्तः परपुरजय ॥ २ ॥

पितामहाशा महती ममासीद्धि सुयोधने ।

प्राप्ते युद्धे तु यद्युक्तं तत्कर्तायमिति प्रभो ॥ ३ ॥

सर्वस्याशा सुमहती पुरुषस्योपजायते ।

तस्यां विहन्यमानायां दुःखो मृत्युर्न सशयः ॥ ४ ॥

सोऽह इताशो दुर्बुद्धिः कृतस्तेन दुरात्मना ।

धार्तराष्ट्रेण राजेन्द्र, पश्य मन्दात्मतां मम ॥ ५ ॥

आशां महत्तरां मन्ये पर्वतादपि महिमान् ।

आकाशादपि वा राजन, अप्रमेयैव वा पुनः ॥ ६ ॥

गपा चैव कुरुश्रेष्ठ, दुर्विचिन्त्यां सुदुर्लभा ।

दुर्लभत्वाच्च पश्यामि किमन्यदुर्लभं तव ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि युधिष्ठिर, निबोध तत् ।

इतिहास सुमित्रस्य निर्वृत्तमृषभस्य च ॥ ८ ॥

देवदुन्दुभयो नेदुर्वबौ च पवनः शिवः ।

तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत ॥ २८१ ॥

दमयन्त्यां विशङ्कां तामुपाकर्षदरिन्दमः ।

ततस्तद्वस्त्रमजरं प्रावृणोद्वसुधाधिपः ॥ २८२ ॥

सस्मृत्य नागराजं त ततो लेभे स्वकं वपुः ।

स्वरूपिण तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ॥ २८३ ॥

प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ।

तथैव मलदिग्धार्ङ्गां परिष्वज्य शुचिस्मिताम् ॥ २८४ ॥

सुचिरं पुरुषव्याघ्रस्तस्थौ शोकपरिप्लुतः ।

ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ॥ २८५ ॥

वने विचरितं सर्वमूचतुर्मुदितौ नृप ।

स चतुर्थे ततो वर्षे सगम्य सह भार्यया ॥ २८६ ॥

सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ।

दमयन्त्यपि भर्तारमासवाप्यायिता भृशम् ॥ २८७ ॥

अर्द्धसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुन्धरा ।

अथ तां व्युपितौ रात्रि नलो राजा स्वलंकृतः ॥ २८८ ॥

वैदर्भ्यां सहितः काले ददर्श वसुधाधिपम् ।

ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ॥ २८९ ॥

ततोऽनु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ।

ऋतुपर्णोऽपि शुभाव वाहुकच्छच्चिनं नलम् ॥ २९० ॥

तमानाद्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।

स च तां प्रददौ विलां पूर्वमेव प्रतिश्रुताम् ॥ २९१ ॥

सोऽपि लब्ध्वा हयज्ञान ययौ स्वपुरमेव च ।

नलोऽथ निषधान्गत्वा पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ २९२ ॥

ततः पुष्करमामास वीरसेनसुतो बली ।

उवाच दीव्याव पुनर्वहु वित्त मयार्जितम् ॥ २९३ ॥

क्षमयन्ती च यथान्यन्मम किञ्चन विसृते ।

एष वै मम स न्यासस्तव राज्य तु पुष्कर ॥ २९४ ॥

पुनः प्रवर्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः ।

एकपाणेन भट्टं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ २९५ ॥

जित्वा परस्वमादृत्य राज्य वा यदि न वसु ।

प्रतिपाणः प्रदातव्य परमो धर्म उच्यते ॥ २९६ ॥

न त्वं वाञ्छसि चेद्द्यूत युद्धद्यूतं प्रयतेताम् ।

नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ॥ २९७ ॥

ध्रुवमान्मजयं मत्वा प्रत्याह वृधिरापनिम् ।

दिष्टया च प्रियमे राजन, सदारोऽद्य महानुज ॥ २९८ ॥

धनेनानेन वै भैमी जितेन समलङ्कृता ।

मानुषस्यास्ति व्यक्तं क्षिति शक्रमियाप्मराः ॥ २९९ ॥

धृत्वा तु तस्य ता वाधां पद्मरूपलापिनः ।

इयेष म शिरच्छेभु मर्दनेन दुपितो नलः ॥ ३०० ॥

सुमित्रो नाम राजर्षिर्हेह्यो मृगयां गतः ।

ससार स मृगं विद्धा बाणेनानतपर्वणा ॥ ९ ॥

स मृगो बाणमादाय ययावमितविक्रमः ।

स च राजा बलात्तूर्णं ससार मृगयूथपम् ॥ १० ॥

ततो निम्नस्थलं चैव स मृगोऽद्रवदाशुगः ।

मुहूर्तमिव राजेन्द्र, समेन स पथागमत् ॥ ११ ॥

ततः स राजा तारुण्यादौरसेन बलेन च ।

ससार बाणासनभृत्मखङ्गोऽसौ तनुत्रवान् ॥ १२ ॥

ततो नदाग्नदीश्चैव पल्वलानि वनानि च ।

अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारैको वनेचरः ॥ १३ ॥

स तु कामान्मृगो राजन्नासाद्यासाद्य तं नृपम् ।

पुनरभ्येति जवनो जघेन महता ततः ॥ १४ ॥

स तस्य बाणैर्ब्रह्मभिः समभ्यस्तो वनेचरः ।

प्रक्रीडन्निव राजेन्द्र, पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १५ ॥

पुनश्च जवमास्थाय जवनो मृगयूथपः ।

अतीत्यातीत्य राजेन्द्र, पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १६ ॥

तस्य मर्मच्छिद्रं घोरं तीक्ष्णं चामित्रकर्शनः ।

समादाय शरं धेष्टुं कार्मुके तु तथामृजन ॥ १७ ॥

ततो गन्धूतिमात्रेण मृगयूथपयूथपः ।

तस्य बाणपथं मुक्त्वा तस्थिवान्प्रहसन्निव ॥ १८ ॥

तस्मिन्निपतिते बाणे भूमोज्ज्वलिततेजसि ।
प्रविवेश महारण्य मृगो राजाप्यथाद्रवत् ॥ १९ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

प्रविश्य स महारण्य तापसानामथाश्रमम् ।
आससाद् ततो राजा श्रान्तश्चोपाविशत्तदा ॥ १ ॥
त कार्मुकधर दृष्ट्वा श्रमार्तं क्षुधितं तदा ।
समेत्य ऋपयस्तस्मिन्पूजां चक्रुर्यथाविधि ॥ २ ॥
स पूजामृषिभिर्दत्ता सप्रगृह्य नराधिपः ।
अपृच्छत्तापसान्सर्वान्तपसो वृद्धिमुत्तमाम् ॥ ३ ॥
ते तस्य राज्ञो वचनं सप्रगृह्य तपोधना ।
ऋपयो राजशार्दूलं तमपृच्छत्प्रयोजनम् ॥ ४ ॥
केन भद्रं सुखार्थेन संप्राप्तोऽसि तपोवनम् ।
पदातिर्बद्धनिस्त्रिशो घन्वी वाणी नरेश्वर ॥ ५ ॥
एतदिच्छामहे श्रोतुं कुतः प्राप्तोऽसि मानद ।
कस्मिन्कुले तु जातस्त्व किनामा चासि ब्रूहि नः ॥ ६ ॥

ततः स राजा सर्वेभ्यो द्विजेभ्यः पुरुषर्षभ ।

आचक्षे यथान्यायं परिचर्यां च भारत ॥ ७ ॥

हैहयानां कुले जातः सुमित्रो मित्रनन्दनः ।

चरामि मृगयूथानि निघ्नन्वाणैः सहस्रशः ॥ ८ ॥

बलेन महता गुप्तः सामात्यः सावरोधनः ।

मृगस्तु विद्धो वाणेन मया सरति शल्यवान् ॥ ९ ॥

तं द्रवन्तमनुप्राप्तो वनमेतद्यदृच्छया ।

भवत्सकाशं नष्टश्रीर्हताशः श्रमकर्षितः ॥ १० ॥

किं नु दुःखमतोऽन्यद्वै यदहं श्रमकर्षितः ।

भवतामाश्रमं प्राप्तो हताशो भ्रष्टलक्षणः ॥ ११ ॥

न राजलक्षणत्यागो न पुरस्य तपोधनाः ।

दुःखं करोति तत्तीव्रं यथाशा विहता मम ॥ १२ ॥

हिमवान्वा महाशैलः समुद्रो वा महोदधिः ।

महत्त्वान्नान्वपद्येतां नभसो वान्तरं तथा ॥ १३ ॥

आशायास्तपसि श्रेष्ठास्तथा नान्तमहं गतः ।

भवतां विदितं सर्वं सर्वज्ञा हि तपोधनाः ॥ १४ ॥

भवन्तः सुमहाभागास्तस्मात्पृच्छामि सशयम् ।

आशावान्पुरुषो यः स्यादन्तरिक्षमथापि वा ॥ १५ ॥

किं नु ज्यायस्तरं लोके महत्त्वात्प्रतिभाति वः ।

एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभम् ॥ १६ ॥

यदि गुह्यं न वो नित्यं तदा प्रव्रूत मा चिरम् ।
न गुह्यं श्रोतुमिच्छामि युष्मच्चो द्विजसत्तमाः ॥ १७ ॥

भवत्तपोविधातो वा यदि स्नाद्विरमे ततः ।
यदि वास्ति कथायोगो योऽयं प्रश्नो मयेरितः ॥ १८ ॥

एतत्कारणसामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
भवन्तोऽपि तपोनित्या ब्रूयुरेतत्समन्विताः ॥ १९ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

ततस्तेषां समस्तानामृषीणामृषिसत्तमः ।
ऋषभो नाम विप्रर्षिर्विस्मयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥

पुराहं राजशार्दूल, तीर्थान्यनुचरन्प्रभो ।
समासादितवान्दिव्यं नरनारायणाश्रमम् ॥ २ ॥

तत्र सा वदरी रम्या हृदो वैहायसस्तथा ।
यत्र चाश्वशिरा राजन्, वेदान्पठति शाश्वतान् ॥ ३ ॥

तस्मिन्सरसि कृत्वाहं विधिवत्तर्पणं पुरा ।
पितॄणां देवतानां च ततो श्रममियां तदा ॥ ४ ॥

रेमाते यत्र तौ नित्यं नरनारायणावृषी ।
अदूरादाश्रमं कंचिदाश्वार्थमगमं तदा ॥ ५ ॥

तव चीराजिनधर कृशमच्छमतीव च ।

अद्राक्षमृषिमायान्त तनु नाम तपोधनम् ॥ ६ ॥

अन्यैर्नैर्महाबाहो, वपुषाष्टगुणान्वितम् ।

कृशता चापि राजर्षे, न दृष्टा तादृशी कचित् ॥ ७ ॥

शरीरमपि राजेन्द्र, तस्य कानिष्ठिकासमम् ।

प्रीवा बाहू तथा पादौ केशाश्चाद्भुतदर्शना ॥ ८ ॥

शिर कायानुरूप च कर्णौ नेत्रे तथैव च ।

तस्य वाकैव चेष्टा च सामान्ये राजसत्तम ॥ ९ ॥

दृष्ट्वाह त कृश विप्र भीत परमदुर्मना ।

पादौ तस्याभिवाद्याथ स्थित प्राञ्जलिरप्रत ॥ १० ॥

निवेश नामगोत्रे च पितर च नरर्षभ ।

प्रदिष्टे चासने तेन शनैरहमुपाविशम् ॥ ११ ॥

तत स कथयामास कथा धर्मार्थसहिताम् ।

ऋषिमध्ये महाराज, तनुर्धर्मभृता वर ॥ १२ ॥

तस्मिन्तु कथयत्येव राजा राजीबलोचन ।

उपायाञ्जवनैरश्रै सज्ज सावरोधन ॥ १३ ॥

स्मरन्पुत्रमरण्ये वै नष्ट परमदुर्मना ।

भूरिद्युम्नपिता श्रीमान्वीरद्युम्नो महायशा ॥ १४ ॥

इह द्रक्ष्यामि त पुत्र द्रक्ष्यामीहेति पार्थिव ।

एवमाशाहृतो राजा चरन्वनमिद पुरा ॥ १५ ॥

दुर्लभः स मया द्रष्टुं नूनं परमधार्मिकः ।

एकः पुत्रो महारण्ये नष्ट इत्यसकृत्तदा ॥ १६ ॥

दुर्लभः स मया द्रष्टुमाशा च महती मम ।

तया परीतगानोऽहं मुमूर्षुर्नात्र सशयः ॥ १७ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु भगवास्तनुर्मुनिवरोत्तमः ।

अवाक्छिरा ध्यानपरो मुहूर्तमिव तस्थिवान् ॥ १८ ॥

तमनुध्यातमालक्ष्य राजा परमदुर्मना ।

उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्द मन्दमिवासकृत् ॥ १९ ॥

दुर्लभः किं नु देवर्षे, आशायाश्चैव किं महत् ।

प्रवीतु भगवानेतद्यदि गुह्यं न ते मयि ॥ २० ॥

मुनिरुवाच ॥

महर्षिर्भगवांस्तेन पूर्वमासीद्विमानितः ।

पालिशां युद्धिमास्थाय मन्दभाग्यतयात्मनः ॥ २१ ॥

अर्धयन्कलशं राजन, काश्चन वल्कलानि च ।

अवज्ञापूर्वकेणापि न संपादितवास्तव ॥ २२ ॥

निर्विण्णः स तु राजर्षिर्निराशः सम्पद्यतः ।

एवमुक्तोऽभिवाद्याथ तमृषिं लोकपूजितम् ॥ २३ ॥

भ्रान्तोऽयसीदृद्धमात्मा यथा त्वं नरसत्तमः ।

अर्पे ततः समानीय पाण्यं चैव महानृषि ॥ २४ ॥

आरण्येनैव विधिना राशे सर्वं न्यवेदयन् ।

ततस्ते मुनयः सर्वे परिवार्य नरर्षभम् ॥ २५ ॥

उपाविशन्नरन्याग्र, सप्तर्षय इव ध्रुवम् ।
 अपृच्छंश्चैव तं तत्र राजानमपराजितम् ।
 प्रयोजनमिदं सर्वमाश्रयस्तु निवेशने ॥ २६ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

राजोवाच ॥

वीरद्युम्न इति ख्यातो राजाह दिक्षु विश्रुतः ।
 भूरिद्युम्नसुतं नष्टमन्वेष्टु वनमागतः ॥ १ ॥
 एकः पुत्रः स विप्राग्र्य, बाल एव च मेऽनघ ।
 न दृश्यते वने चार्हमस्तमन्वेष्टुं चराम्यहम् ॥ २ ॥

ऋषभ उवाच ॥

इत्येवमुक्ते वचने राज्ञा मुनिरधोमुखः ।
 तूष्णीमेवाभवत्तव न च प्रत्युक्तवान्मृपम् ॥ ३ ॥
 स हि तेन पुरा विप्रो राज्ञा नाल्यर्थमानितः ।
 आशाकृतश्च राजेन्द्र, तपो दीर्घं समाश्रितः ॥ ४ ॥
 प्रतिग्रहमहं राज्ञां न करिष्ये कथंचन ।
 अन्येषां चैव वर्णानामिति कृत्वा धिय तदा ॥ ५ ॥
 आशा हि पुरुषं बालमुत्थापयति तस्थुरी ।

तामह व्यपनेष्यामि इति कृत्वा व्यवस्थित ।

वीरद्युम्नस्तु त भूय पप्रच्छ मुनिसत्तमम् ॥ ६ ॥

राजोवाच ॥

आज्ञाया किं कृशस्त्व च किं चेह भुवि दुर्लभम् ।

ब्रवीतु भगवानेतत्त्व हि धर्मार्थवशिषान् ॥ ७ ॥

ततः सस्मृत्य तत्सर्वं स्मारयिष्यन्निब्रवीत् ।

राजानं भगवान्विप्रमृतं कृशतनुस्तदा ॥ ८ ॥

ऋषिरुवाच ॥

कृशत्वेन सम राजन्नाज्ञाया विद्यते नृप ।

तस्या वै दुर्लभत्वाच्च प्रार्थितं पार्थिवो मया ॥ ९ ॥

राजोवाच ॥

कृशाकृशे मया ब्रह्मन्, गृहीते वचनात्तव ।

दुर्लभत्वं च तस्यैव वेदवाक्यमिव द्विज ॥ १० ॥

सशयस्तु महाप्राज्ञ, सजातो हृदये मम ।

तन्मुने, मम तत्त्वेन वक्तुमर्हसि प्रच्छत ॥ ११ ॥

त्वत्तं कृशतर किं नु ब्रवीतु भगवानिदम् ।

यदि गुह्यं न ते किञ्चिद्विद्यते मुनिमत्तम ॥ १२ ॥

कृश उवाच ॥

दुर्लभोऽयथवा नास्ति योऽर्था वृत्तिमवाप्नुयात् ।

सुदुर्लभतर सोऽत्र योऽर्थिनः नाचमन्यते ॥ १३ ॥

सत्कृत्य नोपकुरुते परं शक्त्या यथार्हतः ।

या सक्ता सर्वभूतेषु साशा कृशतरी मम ॥ १४ ॥

कृतत्रेषु च या सक्ता नृशंसेष्वलसेषु च ।

अपकारिषु च या सक्ता साशा कृशतरी मम ॥ १५ ॥

एकपुत्रः पिता पुत्रे नष्टे वा प्रोषितेऽपि वा ।

प्रवृत्ति यो न जानाति साशा कृशतरी मम ॥ १६ ॥

प्रसवे चैव नारीणां वृद्धानां पुत्रकारिता ।

तथा नरेन्द्र, धनिनां साशा कृशतरी मम ॥ १७ ॥

प्रदानकाङ्क्षिणीनां च कन्यानां वयसि स्थिते ।

श्रुत्वा कथास्तथायुक्ताः साशा कृशतरी मम ॥ १८ ॥

एतच्छ्रुत्वा ततो राजन, स राजा सावरोधनः ।

संस्पृश्य पादौ शिरसा निपपात द्विजर्षभम् ॥ १९ ॥

राजोवाच ॥

प्रसादये त्वां भगवन्, पुत्रेणेच्छामि सङ्गमम् ।

यदेतदुक्तं भवता सम्प्रति द्विजसत्तम ॥ २० ॥

सत्यमेतन्न संदेहो यदेतद्याहृत त्वया ।

ततः प्रहस्य भगवांस्तनुर्मर्मभृतां वरः ॥ २१ ॥

पुत्रमस्यानयत्क्षिप्रं तपसा च श्रुतेन च ।

स समानीय तं पुत्रं तमुपालभ्य पार्थिवम् ॥ २२ ॥

आत्मानं दर्शयामास धर्मं धर्मभृतां वरः ।

स दर्शयित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ २३ ॥

विपाप्मा विगतक्रोधश्चचार वनमन्त्रिकात् ।
एतदृष्टं मया राजन्, तथा च वचनं श्रुतम् ।
आशामपनयस्वाशु ततः कृशतरीमिमाम् ॥ २४ ॥

भीष्म उवाच ॥

स तथोक्तस्तदाराजन्नृपभेण महाक्षना ।
सुमित्तोऽपनयत्क्षिप्रमाशां कृशतरी ततः ॥ २५ ॥
एवं त्वमपि कौन्तेय, श्रुत्वा बाष्णीमिमां मम ।
स्थिरो भव महाराज, हिमवानिव पर्वतः ॥ २६ ॥
त्वं हि प्रष्टा च श्रोता च कृच्छ्रेष्वनुगतेष्विह ।
श्रुत्वा मम महाराज, न संतप्तुमिहार्हसि ॥ २७ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारत शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगातासु
१२५—१२८—अध्यायतः ।

॥ सौभरिचरितम् ॥

मान्धाता शशित्रिन्दोर्दुहितरभिन्दुमतीमुपयेमे । पुरुकुत्सुम-
न्वरीप मुचुकुन्द च तस्या पुत्रत्रयमुत्पादयामास । पञ्चाशदुदितर-
स्तस्यामेव नृपतेर्यभूवु । एतस्मिन्नन्तरे यदृच. सौभरिर्नाम ऋषि-
रन्तर्जले द्वादशाब्दं कालमुत्तास । तत्र चान्तर्जले सम्मतो नामाति-
बहुप्रजोऽतिप्रमाणो मीनाधिपतिरासीत् । तस्य पुत्रपौत्रदौहित्रा-
वृष्टतोऽप्रत. पार्श्वत. पक्षपुच्छशिरसां चोपरि भ्रमन्तस्तेनैवाहर्नि-
शमतिनिर्घृता रेमिरे । स चापत्यस्पर्शोपर्चायमानहर्षप्रकर्षो बहुप्र-
कारं तस्यर्षे पश्यत स्वै पुत्रपौत्रदौहित्रादिभि सहानुदिन
मुतरां रेमे । अथान्तर्जलावस्थितं सौभरिरेकाग्रतासमाधानमपह्वा-
यानुदिन तस्य मत्स्यस्यात्मजपौत्रदौहित्रादिभि सहतिरमणीयं
ललितमवेक्ष्याचिन्तयत् । अहो धन्योऽयमीदृशमप्यभिमत योन्य-
न्तरमवाप्यैभिरात्मजर्षादौहित्रादिभि. सह रममाणोऽतीवास्माक
स्पृहामुत्पादयति । वयमप्येव पुत्रादिभि. सह रमिष्याम इत्येवमभि-
समीक्ष्य स तस्मादन्तर्जलान्निष्क्रम्य मन्तानाय निर्वेष्टुकामः क-
न्यार्य मान्धातारं राजानमगन्तुन । आगमश्रवणसमनन्तरं चोत्थाय
तेन राज्ञा सम्यगर्घ्यादिना पूजित कृतामनपरिग्रहः सौभरिरुवाच
राजानम् ॥

सौभरिचरितम् ॥

‘निर्वेष्टुकामोऽग्नि नरेन्द्र, कन्या

प्रयच्छ मे मा प्रणय त्रिभार्गुः ।

न ह्यर्थिन कार्यवशादुपेता

ऋकुत्स्थपशे विमुखा प्रयान्ति ॥ १ ॥

अन्येऽपि सन्त्येव नृपा पृथिव्या

मान्धातरेषा तनया प्रसूता ।

किन्त्वर्थिनामर्थितदानदीक्षा-

कृतप्रत श्लाघ्यमिदं कुलं ते ॥ २ ॥

शतार्धमग्न्यास्तव सन्ति कन्या

स्तामा ममैका नृपते, प्रयच्छ ।

यत्प्रार्थनाभङ्गभयाद्विभेभि

तस्मादहं राजवरातिदु सान् ॥ ३ ॥ ' '

इति ऋषिपचनमाकर्ण्य, स राजा जराजर्जिरितदेहं त
नपिमालोक्य प्रत्याख्यानकानरस्तस्माच्च शापतो विभ्यत् किञ्चिद्-
धोमुग्धश्चिरं दध्यौ ॥

सौभरिरुवाच ॥

नरेन्द्र, कस्मात्समुपैपि चिन्ता-

ममलमुक्तं न मयात्र किञ्चित् ।

यावद्व्यदेया तनया तयैव

कृतावेता नो यदि किं न लब्धा ॥ ४ ॥

अथ तदा शापभीतः सप्रश्रयस्तमुवाचासौ राजा । 'भगवन् ,
अस्मत्पुल्लस्थितिरियं यं पृथुः कन्याभिरुचितोऽभिजनवान्वरस्तस्मै
कन्या प्रदीयते । भयान्नाच्चा चास्मन्मनोरथानामप्यगोचरवर्तिनी ।

कथमप्येषा सजाता । तदेवमप्रस्थिते. न विद्म किं कुर्म इति । एत-
न्मया चिन्त्यते ।’ इत्यभिहिते च तेन भूभुजा मुनिराचिन्तयत् ।
‘अयमन्योऽस्मत्प्रत्यास्यानोपाय । वृद्धोऽयमनभिमत स्त्रीणां किमुत
कन्यानामित्यमुना सचिन्त्यैतदभिहितम् । एवमस्तु, तथा करि-
ष्यामि’ इति सचिन्त्य मान्धातारमुवाच । ‘यथेव तदादिश्यता
कन्यकान्त पुरप्रवेशाय वर्षवर । यदि कन्यैव काचिन्मामभि-
लपति, तदाह दारसग्रह करिष्यामि । अन्यथाचेत्तदलमस्माकमेते-
नातीतकालारम्भेण’ इत्युक्त्वा विरराम । ततश्च मान्धात्रा मुनिशा-
पशक्तितेन कन्यान्त पुरवर्षवर समाजस्र । तेन सह कन्यकान्त पुर-
प्रविशन्नेव भगवानखिलसिद्धगन्धर्वमनुष्येभ्योऽतिशयेन कमनीय-
रूपमकरोत् । प्रवेश्य च तमन्त पुरवर्षवरस्ता कन्या प्राह—
भवतीना जनयिता महाराज समाज्ञापयति— ‘अयमस्मान्ब्रह्म-
र्षि कन्यार्थी समागत । मया चाख्य प्रतिज्ञात यद्यस्मत्कन्या या का-
चित् भगवन्त वरयति, तत्कन्याञ्छन्दे नाह परिपन्थान करिष्यामि’
इत्याकर्ण्य सर्वा अपि ता कन्या सानुरागा समन्मथा करेणव-
इवेभ्युत्थपतिं तमृषिमहमहमिकया वरयाम्बभूवु । ऊचुश्च ॥

अल भगिन्योऽहमिम वृणोमि

वृणोम्यह नैष तवानुरूप ।

ममैव भर्ता विधिनैष स्रष्ट

स्रष्टाहमस्योपशम प्रयाहि ॥ ५ ॥

वृत्तो मयाय प्रथम मयाय

गृह विशेन्नेह विहन्यमे किम् ।

मया मयेति श्रितिपात्मजाना

तदर्थमत्यन्तकलिर्भूव ॥ ६ ॥

यदा तु मर्वाभिरतीव हार्दा-

दृत. स कन्याभिरनिन्द्यकीर्ति ।

तदा स कन्याधिकृतो नृपाय

यथावदाचष्ट विनम्रमूर्तिः ॥ ७ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

तदवगम्य 'किमेतन्, कथमेतन्, किं करोमि, किं मयाभिहितम्' इत्याकुलमतिरनिच्छन्नपि कथमपि राजानुमेने । कृतानुरूपविवाहश्च महर्षिः सकला एव ता कन्या स्वमाश्रममनयत् । तत्र चाशेषशिल्पकल्पप्रणेतार विधातारभिन्नान्यं विश्वकर्माणमाहूय सकलकन्यकानामेकैकन्या प्रोत्कुलपद्मजकूजत्कलहसकारण्डयादिविहङ्गमाभिरामजलाशयाः सोपवना सोपधाना सावकाशा साधुशय्यापरिच्छदा प्रासादा क्रियन्तामित्यादिदेश । तत्र तथैवानुष्ठितमशेषशिल्पविशेषाचार्यस्त्वष्ट्रा दर्शितवान् । ततश्च परमपिंशा सौभरिणास्त्रेण गृहेषु अनपार्या नन्दनामा महानिधिरासाचक्रे । ततोऽनवरतभक्ष्यभोज्यलेह्याद्युपभोगैरागतानुगतभृत्यादीनहर्तिशमशेषगृहेषु ता श्रितानुदुहितरा भोजयामासु । एकदा दुहितृस्त्रेहाकृष्टहृदयः स महीपतिः किमनिदुःखितास्ता उत सुखिता वेति विचिन्त्य तस्य महर्षेराश्रममर्मापमुपेत्य स्फुरदंशुमाला स्फटिकमणिमयप्रासादमालामतिरम्योपरनजलाशया ददर्श । प्रविश्य चैक प्रासादमात्मजां परिपश्य कृतामनपरिग्रह प्रवृत्तस्त्रेहनयनाभ्युगर्भोऽनवीत् । 'अयि

मित्यादिमनोरथाननुदिनं कालसंपत्तिवृद्धानवेक्ष्यैतच्चिन्तयामास ।
अहो मे मोहस्यानिविस्तारः ॥

मनोरथानां न समाप्तिरस्ति
वर्षायुतेनाप्यथवापि लक्षैः ।
पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवाना-
मुत्पत्तयः सन्ति मनोरथानाम् ॥ ८ ॥

पद्मयां गता यौवनिनश्च जाता
दारैश्च संयोगमिताः प्रसूताः ।
दृष्टाः सुतास्तत्तनयप्रसूतिं
द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा ॥ ९ ॥

द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत्प्रसूतिं
मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः ।
पूर्णेऽपि तस्याप्यपरस्य जन्म
निवार्यते केन मनोरथस्य ॥ १० ॥

भा मृत्युतो नैव मनोरथाना-
मन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य ।
मनोरथासक्तिपरम्य चित्तं
न जायते वै परमार्थमद्भि ॥ ११ ॥

स मे समाधिर्जलवासमित्र-
मत्स्यस्य सङ्गात्सहसैव नष्टः ।
परिमहः मङ्गकृतो मयायं
परिमहोत्था एव ममाभिलिप्ता ॥ १२ ॥

दुःखं यदैकशरीरजन्म
 शतार्धसङ्ख्यातमिदं प्रसूतम् ।
 परिग्रहेण क्षितिपात्मजानां
 सुतैरनेकैर्बहुलीकृतं तत् ॥ १३ ॥

सुतात्मजैस्तत्तनयैश्च भूयो
 भूयश्च तेषां स्वपरिग्रहेण ।
 विस्तारमेप्यत्यतिदुःसहेतुः
 परिग्रहो वै ममताभिधानः ॥ १४ ॥

घीर्णं तपो यत्तु जलाश्रयेण
 तस्यधिरेषा तपसोऽन्तरायः ।
 मत्स्यस्य सङ्गादभवच्च यो मे
 सुतादिरागो मुपितोऽस्मि तेन ॥ १५ ॥

निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनां
 मङ्गादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ।
 आरूढयोगोऽपि निपाततेऽधः
 सङ्गेन योगी किमुताल्पसिद्धिः ॥ १६ ॥

सोऽहं चरिष्यामि तथात्मनोऽर्थे
 परिग्रहग्राहगृहीतबुद्धिः ।
 यथा हि भूयः परिहीनदोषो
 जनस्य दुःखैर्भविता न दुःखी ॥ १७ ॥

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
 मणोरणीयांसमतिप्रमाणम् ।

सितासितं चेश्वरमीश्वराणा-

माराधयिष्ये तपसैव विष्णुम् ॥ १८ ॥

तस्मिन्नशेषौजसि सर्वरूपि-

ष्यव्यक्तविस्पष्टतनावनन्ते ।

ममाचलं चित्तमपेतदोषं

सदास्तु विष्णावभवाय भूयः ॥ १९ ॥

समस्तभूतादमलादनन्ता-

त्सर्वेश्वरादन्यदनादिमध्यात् ।

यस्मान्न किञ्चित्तमहं गुरुणां

परं गुरु सश्रयमेभि विष्णुम् ॥ २० ॥

पराशर उवाच ॥

इत्यात्मानमात्मनैवाभिधायासौ सौभरिरपहाय स्वपुत्रगृहास-
नपरिच्छदादिकमशेषमर्थजातं सकलभार्याममवेतो वनं प्रविवेश ।
तत्राप्यनुदिनं वैद्यानसनिष्पाद्यमशेषक्रियाकलापं निष्पाद्य श्रपितस-
फलपापः परिपकमनोगृत्तिरात्मन्यर्मान्समारोप्य भिक्षुरभवत् ।
भगवत्यासग्यारिण्यलकर्मकलापमविकारममरणादिधर्ममवाप परमन-
न्तं परयतामच्युतपदम् । यश्चैतत्सौभरिचरितमनुस्मरति पठति
पाठयति लिखति लेखयति शिक्षयति अध्यापयति उपदिशति
तस्याष्टौ जन्मान्यमन्मतिरपधर्मः बाह्मनसोरसन्मार्गानुसरणमंशेषु
हेषेषु वा ममत्वं न भवति ॥

शतं श्रीविष्णुपुराणे चतुर्धासि गोभारिचरिते
द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ दुर्वास उपाख्यानम् ॥

जनमेजय उवाच ॥

वसत्स्वेव वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

रममाणेषु चित्राभि कथाभिर्मुनिभि सह ॥ १ ॥

सूर्यदत्ताश्रयान्नेन कृष्णाया भोजनावधि ।

प्राक्षणास्तर्पयाणेषु ये चान्नार्थमुपागता ॥ २ ॥

आरण्यान्ता मृगाणा च मासैर्नानारिधैरपि ।

धार्तराष्ट्रा दुरात्मान सर्वे दुर्योधनादय ॥ ३ ॥

कथं तेऽबन्धवर्तन्त पापाचारा महामुने ।

दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिता ॥ ४ ॥

पुनश्चायस्य भगवन्, वैशम्पायन, शृणुत ।

वैशम्पायन उवाच ॥

श्रुत्वा तेषां तद्यावृत्तिं नगरे वसतामिव ॥ ५ ॥

दुर्योधनो महाराज, तेषु पापमरोचयत् ।

तथा तेन वृत्तिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभि ॥ ६ ॥

नानोपायैरपि तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ।

अभ्यागच्छत्सु धर्मात्मा तपस्वी मुमहायशा ॥ ७ ॥

शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामत ।

तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ॥ ८ ॥

दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।

सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्नयत् ॥ ९ ॥

विधिवत्पूजयामास स्वयं किकरवत्स्थितः ।

अहानि कतिचित्तत्र तस्यौ स मुनिसत्तम ॥ १० ॥

तच्च पर्यचरन् राजा दिवारात्रमतन्द्रितः ।

दुर्योधनो महाराज, शापात्तस्य विशङ्कितः ॥ ११ ॥

क्षुधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप ।

इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ १२ ॥

न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्यैव दर्शनम् ।

अकस्मादेव च ब्रूते भोजयास्मास्त्वरान्वितः ॥ १३ ॥

कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निवृत्तौ स्थितः ।

पूर्ववत्कारयित्वान्नं न भुङ्क्ते गर्हयन्स्म स ॥ १४ ॥

वर्तमाने तथा तस्मिन्यदा दुर्योधनो नृप ।

विकृतिं नैति न क्रोधः तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः ॥ १५ ॥

आह चैनं दुराधर्यो वरदोऽस्मीति भारत ।

दुर्वासा उवाच ॥

वर वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।

मयि प्रीतिं तु यद्वर्त्य नालभ्य विगते तव ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।

अमन्यत पुनर्जातमात्मान स सुयोधनः ॥ १७ ॥

प्रागेव मन्त्रित चासीत्कर्णदुःशासनादिभिः ।

याचनीय मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ॥ १८ ॥

अतिहर्षान्वितो राजन्, वरमेनमयाचत ।

शिष्यैः सह मम ब्रह्मन्, यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥ १९ ॥

अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठ श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ।

वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ २० ॥

गुणवाञ्छीलसंपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।

यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ॥ २१ ॥

भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी ।

विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा मुखासीना यदा भवेन् ॥ २२ ॥

तदा त्वं तत्र गच्छेथा यज्ञानुप्राप्तता मयि ।

तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ॥ २३ ॥

दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः ।

कृतार्थमपि चालानं तदा मेने सुयोधनः ॥ २४ ॥

करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् ।

कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं तदा ॥ २५ ॥

वर्ण उवाच ॥

दिष्टया काम सुसवृत्तो दिष्टया कौरव, वर्धसे ।

दिष्टया ते शत्रवो मभा दुस्तरे व्यसनार्णवे ॥ २६ ॥

दूर्वास प्रोधजे बहौ पतिता पाण्डुनन्दना ।

स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तर तम ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्थ ते निरुतिप्रज्ञा राजन, दुर्योधनादय ।

हसन्त प्रीतमनसो जग्मु स्व स्व निकेतनम् ॥ २८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

तत कदाचिद्दुर्वासा मुन्यासीनास्तु पाण्डवान् ।

भुक्त्वा चाग्रथिता कृष्णा ज्ञात्वा तन्मिन्वने मुनि ॥ १ ॥

अभ्रागच्छत्परिवृत शिष्यैरयुतसमितै ।

दृष्ट्वापान्त तमतिथिं स च राजा बुधिष्ठिर ॥ २ ॥

जगामाभिमुख श्रीमान्मह भानुभिरच्युत ।

तस्मै यद्वाञ्छलि मम्यगुपवेद्य परामने ॥ ३ ॥

विधिपत्पूजयित्वा तमातिभ्येन न्यमन्त्रयन् ।

भाद्रिक भगवन, कृत्वा श्रीप्रनेहीति चाग्रवीन् ॥ ४ ॥

जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः ।
भोजयेत्सह शिष्यं मां कथमित्यतिचिन्तयन् ॥ ५ ॥

न्यमज्जत्सलिले चापि मुनिसङ्घसमाहितः ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन् , द्रौपदी योषितां वरा ॥ ६ ॥

चिन्तामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता ।
सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नेहेतुमविन्दत् ॥ ७ ॥

मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिपूदनम् ।
कृष्ण, कृष्ण, महाबाहो, देवकीनन्दनाव्यय ॥ ८ ॥

वासुदेव, जगन्नाथ, प्रणतार्तिविनाशन ।
विश्वात्मन् , विश्वजनक, विश्वहर्तः, प्रभोऽव्यय ॥ ९ ॥

प्रपन्नपाल, गोपाल, प्रजापाल, परात्पर ।
आकूतीनां च चित्तीनां प्रवर्तक, नतास्मि ते ॥ १० ॥

वरेण्य, वरदानन्त, अगतीनां गतिर्भव ।
पुराणपुरुष, प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ॥ ११ ॥

सर्वाध्यक्ष, पराध्यक्ष, त्वामहं शरणं गता ।
पाहि मां कृपया देव, शरणागतवत्सल ॥ १२ ॥

नीलोत्पलदलश्याम, पद्मगर्भारूणेश्वर ।
प्रीताम्बरपरिधान, लसत्कौस्तुभभूषण ॥ १३ ॥

त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।
परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ॥ १४ ॥

त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश, सर्वापद्मघो भयं न हि ॥ १५ ॥

दुदशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव सङ्कटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः ।
द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥ १७ ॥

पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ॥ १८ ॥

ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।
अग्रवीहामुदेवाय मुनेरागमनाविक्रम ॥ १९ ॥

ततस्ताम्रवीत्कृष्ण. क्षुधितोऽस्मि भृशानुरः ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे, पश्चात्सर्वं करिष्यसि ।
निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥

स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ।
भुक्त्वत्यस्म्यहं देव, तस्मादन्नं न विद्यते ॥ २१ ॥

ततः प्रोवाच भगवान् कृष्णां कमललोचनः ।
कृष्णे, न नर्मकालोऽयं क्षुच्छमेणातुरे मयि ॥ २२ ॥

शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ।
इति निर्वन्धतः स्थालीमानाय्य म यदृद्धहः ॥ २३ ॥

स्थाल्या कण्ठेऽथ सलग्न आकाश वीक्ष्य केशव ।

उपयुज्यान्नवीदेनामनेन हरिरीश्वर ॥ २४ ॥

विश्वात्मा प्रीयता देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ।

आकारय मुनीञ्जीघ्र भोजनायेति चात्रवीत् ॥ २५ ॥

सहदेव महाबाहु कृष्ण क्लेशविनाशन ।

ततो जगाम त्वरित महदेवो महायशा ॥ २६ ॥

आकारितु तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम ।

स्नातु गतान्देवनया दुर्ज्ञास प्रभृतीन्मुनीन् ॥ २७ ॥

ते चावतीर्णा सलिले कृतवन्तोऽवमर्षणम् ।

दृष्ट्वोद्गारान्साक्षरसास्तृप्त्या परमया युता ॥ २८ ॥

उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्त परस्परम् ।

दूर्वांससमभिप्रेक्ष्य ते सर्वे मुनयोऽब्रुवन् ॥ २९ ॥

राज्ञा हि कारयित्वात्र वयं स्नातु समागता ।

आकण्ठतृप्ता विप्रर्षे, किस्विद्बुद्ध्यामहे वयम् ॥ ३० ॥

वृथा पाकं कृतोऽस्माभिस्तत्र किं करवामहे ।

दुर्वासा उवाच ॥

वृथापाकेन राजर्षेरपराधं कृतो महान् ॥ ३१ ॥

मात्मानधाम्भुर्नैव पाण्डवा ऋचक्षुषा ।

मृत्वानुभाव राजपरम्यरीषम्य धीमत ॥ ३२ ॥

त्रिभेमि सुतरा त्रिषा, हरिपादाश्रयाञ्जनान् ।

पाण्डवाश्च महात्मानं सर्वं धर्मपरायणा ॥ ३३ ॥

शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिता ।

सदाचाररता नित्य वासुदेवपरायणा ॥ ३४ ॥

कुद्धास्ते निर्दहेयुर्वै तूलराशिमिवानल ।

तत एतानपृष्ट्वैव शिष्या , शीघ्र पलायत ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्युक्तास्ते द्विजा सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।

पाण्डवैभ्यो भृश भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥ ३६ ॥

सहदेवो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।

तीर्थेध्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेपयन् ॥ ३७ ॥

तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्य श्रुत्वा ताश्चैव विदुत्तान् ।

युधिष्ठिरमथाभ्येत्य त वृत्तान्त न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥

ततस्ते पाण्डवा सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिण ।

प्रतीक्षन्त कियत्काल जितात्मानोऽवतस्थिरं ॥ ३९ ॥

निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान्स न्छलयिष्यति ।

कथ च नि सरेदस्मात्कृच्छ्रादैवोपसादितान् ॥ ४० ॥

इति चिन्तापरान्दष्ट्वा निश्चसन्तो मुहुर्मुहु ।

उवाच वचन श्रीमान्कृष्ण प्रत्यक्षता गत ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ॥

भवतामापद ज्ञात्वा ऋषे परमकोपनात् ।

द्रौप्या चिन्तित पार्थ, अह सत्वरमागत ॥ ४२ ॥

न भयं विद्यते तस्मादपेर्दुर्वाससोऽल्पकम् ।

तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ॥ ४३ ॥

धर्मनित्यास्तु ये के चित्र ते सीदन्ति कर्हिचित् ।

आवृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

श्रुत्वेरितं केशवस्य वभूवुः स्वस्थमानसाः ।

द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ॥ ४५ ॥

त्वया नाथेन गोविन्द, दुस्तरामापदं विभो ।

तीर्णाः प्लवमित्रासाद्य मज्जमाना महार्णवे ॥ ४६ ॥

स्वस्ति साधय भद्र ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।

पाण्डवाश्च महाभाग, द्रौपद्या सहिताः प्रभो ॥ ४७ ॥

ऊपुः प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वनम् ।

इति तेऽभिहितं राजन, यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ ४८ ॥

एवं विधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रदुरात्मभिः ।

पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन ॥ ४९ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारत आरण्यके पञ्चमं दुर्वाणं उपाख्यानं

२६२—२६३ अध्यायः ॥

॥ कृतघ्नोपाख्यानम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

विस्तरणाथ संवन्धं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यः प्रोक्तस्तद्वदस्य मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

हन्त ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

उदीच्यां दिशि यद्वृत्तं म्लेच्छेषु मनुजाधिप ॥ २ ॥

प्राक्ष्णो मध्यदेशीयः कश्चिद्वै ब्रह्मवर्जितम् ।

प्रामं यद्विद्युतं वीक्ष्य प्राविशद्रैक्ष्यकाङ्क्षया ॥ ३ ॥

तत्र दस्युर्धनयुतः सर्ववर्णविशेषविन ।

ब्रह्मण्यः सत्यसन्धश्च दाने च निरतोऽभवत् ॥ ४ ॥

तस्य क्षयमुपागम्य ततो भिश्रामयाचत ।

प्रतिभयं च वासार्थं भिश्रां चैवाथ वार्षिकीम् ॥ ५ ॥

प्रादात्तस्मै स विप्राय वस्त्रं च सदृशं नयम् ।

नारीं चापि वयोपेतां भर्त्रा विरहिता तथा ॥ ६ ॥

गन्तुमप्राप्य हृष्टात्मा दस्योः सूर्यं द्विजस्तथा ।

तस्मिन्गृहपरे राजन्, तथा रमे न गौतमः ॥ ७ ॥

कृदुन्वार्थं च दस्योश्च माहाय्यं चाप्यथारुरोन् ।

तथावसत्तम वर्षाश्च समृद्धे शरालये ॥ ८ ॥

वाणवेधे परं यत्नमकरोच्चैव गौतम ।

चक्राङ्गान्स च नित्यं वै सर्वतो वनगोचरात् ॥ ९ ॥

जघान गौतमो राजन्, यथा दम्युगणास्तथा ।

हिंसापटुर्घृणार्हान् सदा प्राणिवधे रत ॥ १० ॥

गौतम सनिकर्षेण दस्युभिः समतामियान् ।

तथा तु वसतस्तस्य दस्युग्रामे सुखं तदा ॥ ११ ॥

अगमन्बहवो मासा निघ्नतः पक्षिणो बहून् ।

ततः कदाचिदपरो द्विजस्त देशमागतः ॥ १२ ॥

जटाचीराजिनधर स्वाध्यायपरमः शुचिः ।

विनीतो नियताहारो ब्रह्मण्यां वेदपारगः ॥ १३ ॥

स ब्रह्मचारी तद्देश्यः सरा तस्यैव सुप्रियः ।

त दस्युग्राममगमद्यत्रासौ गौतमोऽवसत् ॥ १४ ॥

स तु विप्रगृहान्वेषी शूद्रान्नपरिवर्जकः ।

ग्रामे दस्युसमाकीर्णे व्यचरत्सर्वतो दिशम् ॥ १५ ॥

ततः स गौतमगृहं प्रविवेश द्विजोत्तमः ।

गौतमश्चापि सप्राप्तस्तावन्योन्येन सगतौ ॥ १६ ॥

चक्राङ्गभारस्कन्धं त धनुष्पाणिभृतायुधम् ।

रुधिरणावसिक्ताङ्गं गृहद्वारमुपागतम् ॥ १७ ॥

तं दृष्ट्वा पुरुषादाभमपत्रस्तं क्षयागतम् ।

अभिज्ञाय द्विजो प्रीडन्निदं याक्यमवाब्रवीत् ॥ १८ ॥

किमिदं कुरुपे मोहाद्विप्रस्त्व हि कुलोद्बहः ।

मध्यदेशपरिज्ञातो दस्युभाव गतः कथम् ॥ १९ ॥

पूर्वान्स्मर द्विज, ज्ञातीन्प्रख्यातान्वेदपारमान् ।

तेषां वंशेऽभिजातस्त्वमीदृशः कुलपांसनः ॥ २० ॥

अवबुध्यात्मनात्मानं स त्वं शीलं श्रुतं दमम् ।

अनुक्रोशं च संस्मृत्य त्यज वासमिमं द्विज ॥ २१ ॥

स एवमुक्तः सुहृदा तेन तत्र हितैषिणा ।

प्रत्युवाच ततो राजन, विनिश्चित्य तदार्थवत् ॥ २२ ॥

निर्धनोऽस्मि द्विजश्रेष्ठ, नापि वेदविदप्यहम् ।

वित्तार्थमिह सप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ॥ २३ ॥

त्वदर्शनात्तु विप्रेन्द्र, कृतार्थोऽरम्यश्च वै द्विज ।

आवां हि सह याम्याव श्रो वसस्वाश शर्वरीम् ॥ २४ ॥

म तत्र न्यवसद्विप्रो घृणी किञ्चिदसंस्पृशन ।

क्षुधितश्छन्नामानोऽपि भोजनं नाभ्यनन्दत ॥ २५ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

तस्यां निशायां व्युष्टायां गते तस्मिन्द्विजोत्तमे ।

निष्कम्य गौतमोऽगच्छत्समुद्रं प्रति भारत ॥ १ ॥

सामुद्रिकान्स वणिजस्ततोऽपश्यत् स्थितान्पथि ।

स तेन सह सार्धेन प्रययौ सागरं प्रति ॥ २ ॥

स तु सार्धो महान्राजन्, कस्मिंश्चिद्विरिगह्वरे ।

मत्तेन द्विरदेनाथ निहत प्रायशोऽभवत् ॥ ३ ॥

म कथंचिद्भयात्तस्माद्विमुक्तो ब्राह्मणस्तथा ।

कांदिग्भूतो जीवितार्थी प्रदुद्रावोत्तरां दिशम् ॥ ४ ॥

स तु मार्थपरिभ्रष्टस्तस्माद्देशात्तथा ऋयुतः ।

एकाकी व्यचरत्तत्र वने किपुरुपो यथा ॥ ५ ॥

स पन्थानमथासाय समुद्राभिसरं तदा ।

आससाद् वनं दिव्य रम्य पुष्पितपादपम् ॥ ६ ॥

सर्वतुकैरग्नवणैः पुष्पितैरुपशोभितम् ।

नन्दनोद्देशसदृश यक्षकिन्नरसेवितम् ॥ ७ ॥

मालैस्तालैस्तमालैश्च कालागुरुवनैस्तथा ।

चन्दनस्य च मुख्यस्य पादपैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु तेषु तेषु सुगन्धिषु ।

समन्ततो द्विजश्रेष्ठास्तत्राकूजन्त वै तदा ॥ ९ ॥

मनुष्यवदनाश्चान्ये भारुण्डा इति विभृताः ।

भूलिङ्गत्रकुनाश्चान्ये सामुद्राः पर्वतोद्भवाः ॥ १० ॥

म तान्यतिमनोहानि बिहगानां रुतानि वै ।

भृष्वन्सुरमणीयानि विप्रोऽगच्छत गावमः ॥ ११ ॥

ततोऽपश्यत्सुरम्ये स सुवर्णसिकताचिते ।

देशे समे सुखे चित्रे स्वर्गोद्देशसमे नृप ॥ १२ ॥

श्रिया जुष्ट महावृक्ष न्यग्रोध च सुमण्डलम् ।

शाखाभिरनुरूपाभिर्भूयिष्ठच्छन्नसनिभम् ॥ १३ ॥

तस्य मूलं च ससिक्तं चरचन्दनवारिणा ।

दिव्यपुष्पान्वितं श्रीमत्पितामहसंभोषणम् ॥ १४ ॥

तं दृष्ट्वा गौतमः प्रीतो मनःकान्तमनुत्तमम् ।

मेध्यं सुरगृहप्रख्यं पुष्पितैः पादपैर्वृतम् ॥ १५ ॥

तमासाद्य मुदा युक्तस्तस्याधस्तादुपाविशत् ।

तत्रासीनस्य कौन्तेय, गौतमस्य सुखं शिवं ॥ १६ ॥

पुष्पाणि समुपस्पृश्य प्रववावनिलं शुभं ।

ह्लादवान्सर्वगात्राणि गौतमस्य तदा नृप ॥ १७ ॥

स तु विप्रः प्रशान्तश्च स्पृष्ट पुण्येन वायुना ।

सुखमासाद्य सुप्वाप आस्करश्चास्तमभ्ययात् ॥ १८ ॥

ततोऽस्तं भाम्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते ।

आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात्स्वगोत्तमं ॥ १९ ॥

नाडीजह्नु इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा ।

बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसंभवः ॥ २० ॥

राजधर्मेऽतिविख्यातो बभूवाप्रतिमो भुवि ।

देवकन्यासुतः श्रीमान्विद्वान्देवसंभप्रभः ॥ २१ ॥

मृष्टाभरणसंपन्नो भूषणैरर्कसंनिभैः ।

भूपितः सर्वगात्रेषु देवगर्भः श्रिया ज्वलन् ॥ २२ ॥

तमागतं स्वगं दृष्ट्वा गौतमो विस्मितोऽभवत् ।

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तो हिंसार्थी चाभ्यवैश्रत ॥ २३ ॥

राजधर्मोवाच ॥

स्वागतं भवतो विप्र, दिष्टया प्राप्तोऽसि मे गृहम् ।

अस्तं च सविता यातः सन्ध्येयं समुपस्थिता ॥ २४ ॥

मम त्वं निलयं प्रापः प्रियातिथिरनिन्दितः ।

पूजितो यास्यति प्रातर्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २५ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

गिरं तां मधुरां श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा ।

कौतूहलान्वितो राजन, राजधर्माणमैश्रत ॥ २६ ॥

राजधर्मोवाच ॥

भोः कश्यपस्य पुत्रोऽहं माता दाक्षायणी च मे ।

अतिथित्वं गुणोपेतः स्वागतं ते द्विजोत्तम ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ॥

तस्मै दत्त्वा स सत्कारं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सालपुष्पमयीं दिव्यां वृत्तीं वै समकल्पयत् ॥ ३ ॥

भगीरथरथारूढान्तदेशान्गाङ्गानिषेवितान् ।
ये चरन्ति महामीनास्तांश्च तस्यान्वकल्पयत् ॥ ४ ॥

बहि चापि सुसंदीप्तं मीनांश्चापि सुर्षावरान् ।
स गौतमायातिथये न्यवेदयत् काश्यपिः ॥ ५ ॥

भुक्तवन्त च त विप्रं प्रीतात्मान महातपाः ।
हृमापनयनार्थं स पक्षाभ्यामभ्यवीजयत् ॥ ६ ॥

ततो विश्रान्तमासीन गोत्रप्रभ्रमपृच्छत ।
सोऽब्रवीद्वीतमोऽस्मीति ब्रह्म नान्यदुदाहरत् ॥ ७ ॥

तस्मै पर्णमय दिव्य दिव्यपुष्पाधिवासितम् ।
गन्धाढ्य शयनं प्रादात्स शिश्ये तत्र वै सुखम् ॥ ८ ॥

अथोपविष्ट शयने गौतम धर्मराट् तदा ।
पप्रच्छ काश्यपो वाग्मी किमागमनकारणम् ॥ ९ ॥

ततोऽब्रवीद्वीतमस्त दरिद्रोऽहं महामते ।
समुद्रगमनाकाङ्क्षी द्रव्यार्थमिति भारत ॥ १० ॥

त काश्यपोऽब्रवीत्प्रीतो नोत्कण्ठा कर्तुमर्हसि ।
कृतकार्यो द्विजश्रेष्ठ सद्व्यो यास्यसे गृहान् ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच ॥

इयेनचेष्टना ।

तस्मै दत्त्वा स सत्कारं द्वारमुपागमन् ॥ २२ ॥

सालपुष्पमयीं दिव्यां राजप्रेष्यास्तदा द्विजम् ।

भगीरथरथाक्रान्ते छ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ २३ ॥

ये चरन्ति महार्ध्वीरो विरूपाक्ष इति श्रुतः ।

वह्निं चापि स्ते वै द्रष्टुं तत्क्षिप्रं सनिधीयताम् ॥ २४ ॥

स गौतमाय प्राद्रवद्विप्रो विस्मयाद्विगतकुम्भः ।

भुक्तः परमर्द्धिं तां पश्यन्परमविस्मित ॥ २५ ॥

रेव सहितो राज्ञो वेश्म तूर्णमुपाद्रवत् ।

न राक्षसेन्द्रस्य काङ्क्षमाणो द्विजस्तदा ॥ २६ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

म उवाच ॥

ततः ॥ विदितो राज्ञ प्रविश्य गृहमुत्तमम् ।

पूजितो राक्षसेन्द्रेण निपसादासनोत्तमे ॥ १ ॥

गृष्टश्च गोत्रचरण स्वाध्याय ब्रह्मचारिकम् ।

न तत्र व्याजहारान्यद्रोत्रमाज्ञादते द्विजः ॥ २ ॥

गृह्यवर्चसहीनस्य स्वाध्यायोपरतस्य च ।

गोत्रमात्रविदो राजा निवास समपृच्छत ॥ ३ ॥

राक्षस उवाच ॥

क ते निवास कल्याण, किंगोत्रा ग्राहणी च ते ।

तत्त्व गृहि न भी कार्या त्रिष्वसस्व यथासुखम् ॥ ४ ॥

गौतम उवाच ॥

मध्यदेशप्रसूतोऽहं वासो मे शवरालये ।

गूढा पुनर्भूर्भार्या मे सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो राजा विममृशे कथं कार्यमिदं भवेत् ।

कथं वा मुकृतं मे स्यादिति बुद्धयान्वचिन्तयत् ॥ ६ ॥

अथ वै जन्मना विप्रं सुदृत्तस्य महात्मनः ।

सप्रेषितश्च तेनायं काश्यपेन ममान्तिकम् ॥ ७ ॥

तस्य प्रियं करिष्यामि स हि मामाश्रितः सदा ।

भ्राता मे सान्धवश्चामौ सखा च हृदयद्वयम् ॥ ८ ॥

कातिक्रियामश्नो भोक्तारं सहस्रं मे द्विजोत्तम ।

तदायमपि भोक्ता च दैवमस्मै च मे धनम् ॥ ९ ॥

स चाग्रे दिवसं पुण्यो ह्यतिथिर्भायमागतः ।

सकल्पितं चैव धनं किं विचार्यमतः परम् ॥ १० ॥

ततः सहस्रं विप्राणां विदुषां समलङ्घितम् ।

स्नातानामनुसन्नाम मुनिहस्त्यौमन्मसाम् ॥ ११ ॥

तानागतान्द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षो विशांपते ।

यथार्हं प्रतिजग्राह विधितष्ट्रेण कर्मणा ॥ १२ ॥

वृत्त्यस्तेषां तु संन्यस्ता राक्षसेन्द्रस्य शासनात् ।

भूमौ वरकुशास्तीर्णाः प्रेष्यैर्भरतमत्तम ॥ १३ ॥

वासु ते पूजिता राज्ञा निषण्णा द्विजमत्तमाः ।

तिलदर्भादकेनाथ अर्चिता विधिवद्विजाः ॥ १४ ॥

विश्वे देवाः सपितरः मातृयश्चोपकल्पिताः ।

विलिप्ताः पुष्पवन्तश्च सुप्रचाराः सुपूजिताः ॥ १५ ॥

व्यराजन्त महाराज, नक्षत्रपतयो यथा ।

ततो जाम्बूनदीः पायीर्वस्त्राढ्या विमलाः शुभाः ॥ १६ ॥

वरान्नपूर्णा विप्रेभ्यः प्रादान्मधुपृतप्लुताः ।

तस्य नित्यं सदापादयो मादयो च बहवो द्विजाः ॥ १७ ॥

उम्पित भोजनवरं लभन्ते मन्कृतं सदा ।

विशेषतस्तु कार्तिकायां द्विजेभ्यः मंत्रयच्छति ॥ १८ ॥

शरदपायं रत्नानि पौर्णमास्यामिति श्रुतिः ।

सुवर्णं रजतं चैव मर्णानथ च मूर्तिरूपानि ॥ १९ ॥

यस्यान्महाधनांश्चैव यैर्युजिनराद्वयान् ।

रत्नराशौन्विनिक्षिप्य दक्षिणार्धे स भारत ॥ २० ॥

ततः प्राह द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षो महाबलः ।

गृहीत रत्नान्येतानि यथोन्माह यथेष्टतः ॥ २१ ॥

येषु येषु च भाण्डेषु भुक्तं वो द्विजसत्तमाः ।

तान्येवादाय गच्छध्व स्ववेश्मानीति भारत ॥ २२ ॥

इत्युक्तवचने तस्मिन् राक्षसेन्द्रे महात्मनि ।

यथेष्टं तानि खानि जगृहुर्ब्राह्मणर्षभाः ॥ २३ ॥

ततो महार्हास्ते सर्वे खैरभ्यर्चिताः शुभैः ।

ब्राह्मणा मृष्टवसनाः सुप्रीताः स्म ततोऽभवन् ॥ २४ ॥

ततस्तान् राक्षसेन्द्रश्च द्विजानाह पुनर्वचः ।

नानादेशगतान् राजान्, राक्षसान् प्रतिपिष्य वै ॥ २५ ॥

अथैकं दिवसं विप्रा न वोऽस्तीह भयं क्वचित् ।

राक्षसेभ्यः प्रमोदध्वमिष्टतो यात मा चिरम् ॥ २६ ॥

ततः प्रदुहुवुः सर्वे विप्रसङ्घाः समन्ततः ।

गौतमोऽपि सुवर्णस्थ भारमादाय सत्वरः ॥ २७ ॥

कृच्छ्रात्समुद्धरन्भारं न्यग्रोधं समुपागमत् ।

न्यपीदम परिश्रान्तः दान्तश्च क्षुधितश्च सः ॥ २८ ॥

ततस्तमभ्यगाद्राजान्, राजधर्मा रगोत्तमः ।

स्वागतेनाभिनन्दंश्च गौतमं मित्रवत्सलः ॥ २९ ॥

तस्य पक्षाप्रविक्षेपैः कृतं न्यपनयत्सगः ।

पूजां चाप्यकरोद्धीमान्भोजनं चाप्यकल्पयत् ॥ ३० ॥

स भुक्त्यान्मुविश्रान्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा ।

दाटकस्याभिरूपस्य भारोऽयं मुमहान्मया ॥ ३१ ॥

गृहीतो लोभमोहाभ्या दूर च गमन मम ।

न चास्ति पथि भोक्तव्य प्राणमधारण मम ॥ ३० ॥

किं कृत्वा धारयेय वै प्राणानित्यभ्यचिन्तयत् ।

तत म पथि भोक्तव्य प्रेक्षमाणो न किञ्चन ॥ ३३ ॥

कृतघ्न पुरुषव्याघ्र, मनसेदमचिन्तयत् ।

अयं यकपति पार्श्वं मामराशि स्थितो महान् ।

इमं हत्वा गृहीत्या च यास्येऽहं समभिव्रुतम् ॥ ३४ ॥

इति चतुर्थाऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

अथ तव महार्चिष्माननलो वातमारथि ।

तस्यापिदूरे रक्षार्थं गगनेन्द्रेण हृतोऽभवत् ॥ १ ॥

॥ पापि पार्श्वे सुध्वाप निश्चस्तो यकपाद् तदा ।

कृतघ्नस्तु मं दुष्टान्ना तं जिघामुरधामत ॥ २ ॥

ततोऽल्लान्तं न र्दमेन विश्वस्त निजपान तम् ।

निहत्य च मुखा मुक्तं मोऽपुपन्ध न दृष्टवान् ॥ ३ ॥

म तं विपभरोनाजं कृत्वाप्रापयत्तदा ।

तं गृहीत्या मुवर्जं च ययौ दुततरं द्विज ॥ ४ ॥

ततोऽन्यस्मिन्गते चाह्नि विरूपाक्षोऽब्रवीत्सुतम् ।

न प्रेक्षे राजधर्माणमद्य पुत्र, खगोत्तमम् ॥ ५ ॥

स पूर्वसन्ध्यां ब्रह्माणं वन्दितु याति सर्वदा ।

मां घादृष्ट्वा कदाचित्स न गच्छति गृहं खगः ॥ ६ ॥

उभे द्विरात्रसन्ध्ये वै नाध्यगात्स ममालयम् ।

तस्मान्न शुष्यते भावो मम स ज्ञायतां सुदृत् ॥ ७ ॥

स्वाध्यायेन वियुक्तो हि ब्रह्मवर्चसवर्जितः ।

त गतस्तत्र मे शङ्का हन्यात्त स द्विजाधमः ॥ ८ ॥

दुराचारस्तु दुर्बुद्धिरिङ्गितैर्लभितो मया ।

निष्कृपो दारुणाकारो दुष्टो दस्युरिवाधमः ॥ ९ ॥

गौतमः स गतस्तत्र तेनोद्विग्न मनो मम ।

पुत्र, शीघ्रमितो गत्वा राजधर्मनिवेशनम् ॥ १० ॥

ज्ञायतां स विशुद्धात्मा यदि जीवति मा चिरम् ।

स एवमुक्तस्त्वरितो रश्रोभि सहितो ययौ ॥ ११ ॥

न्यमोध तत्र चापश्यत्कङ्कालं राजधर्मणः ।

म रुदन्नागमत्पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ॥ १२ ॥

त्वरमाणः पर शक्त्या गौतममहणाय वै ।

ततो विदूरे जगृहुर्गतिमं राक्षसास्तदा ॥ १३ ॥

राजधर्मशरीरं च पश्नाम्यिचरणोज्झितम् ।

तमादायाध रक्षांसि हुत मेरुप्रजं ययुः ॥ १४ ॥

राज्ञश्च दर्शयामासु. अरीरं राजधर्मणः ।

कृतघ्नं पुरुषं तं च गौतमं पापकारिणम् ॥ १५ ॥

रुरोद राजा त दृष्ट्वा सामात्यः सपुरोहितः ।

आर्तनादश्च मुमहानभूतस्य निवेशने ॥ १६ ॥

सत्वीकुमार च सपुरं बभूवास्वस्थमानसम् ।

अधात्रवीधृपः पुत्रं पापोऽयं बध्यतामिति ॥ १७ ॥

अस्य मांसैरिमे सर्वे विहरन्तु यथेष्टतः ।

पापाचारः पापकर्मा पापात्मा पापसाधनः ॥ १८ ॥

हन्तव्योऽयं मम मतिर्भवद्भिरिति राक्षसाः ।

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसा घोरविक्रमाः ॥ १९ ॥

नैच्छन्त तं भक्षयितुं पापकर्माणमित्युत ।

इत्यूनां दीयतामेष माध्वश्च पुरुषाधमः ॥ २० ॥

इत्युचुस्ते महाराज, राक्षसेन्द्रं निशाचराः ।

शिराभिः प्रणताः सर्वे व्याहरन्न्राक्षसाधिपम् ॥ २१ ॥

न दातुमर्हमि त्वं नो भक्षणायास्य कित्त्वियम् ।

एषमस्त्विति तानाह राक्षसेन्द्रो निशाचरान् ॥ २२ ॥

इत्यूनां दीयतामेष कृतघ्नोऽयैव राक्षसाः ।

इत्युक्ता राक्षसाम्नेन शूलपट्टिनापाणयः ॥ २३ ॥

कृत्वा त गण्डशः पापं इत्युच्यः प्रददुस्तदा ।

इम्यवधापि नैच्छन्त तमभं पापकाग्निम् ॥ २४ ॥

कव्यादा अपि राजेन्द्र, कृतघ्नं नोपभुञ्जते ।

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ॥ २५ ॥

निष्कृतिर्विहिता राजन्, कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ।

मितद्रोही नृशंसश्च कृतघ्नश्च नराधमः ।

कव्यादैः कृमिभिश्चैव न भुज्यन्ते हि तादृशाः ॥ २६ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

ततश्चितां वक्पतेः कारयामास राक्षसः ।

रत्नैर्गन्धैश्च बहुभिर्वस्त्रैश्च समलंकृताम् ॥ १ ॥

ततः प्रज्वाल्य नृपतिर्यकराजं प्रतापवान् ।

प्रेतकार्याणि विधिवद्वाक्षसेन्द्रश्चकार ह ॥ २ ॥

तस्मिन्काले च सुरभिर्देवी दाक्षायणी शुभा ।

उपरिष्टात्ततस्तस्य सा बभूव पयस्विनी ॥ ३ ॥

तस्या वक्त्राच्च्युतः फेनः क्षीरमिश्रस्तदानप ।

सोऽपतद्वा ततस्तस्यां चितायां राजधर्मणः ॥ ४ ॥

तत सजीवितस्तेन वक्रराजस्तदानघ ।

उत्पत्य च समीक्ष्याथ विरूपाक्ष वकाधिप ॥ ५ ॥

ततोऽभ्ययाद्देवराजो विरूपाक्षपुर तदा ।

प्राह चेद विरूपाक्ष दिष्टया सजीवितस्त्वया ॥ ६ ॥

श्रावयामास चेन्द्रस्त विरूपाक्ष पुरातनम् ।

यथा शाप पुरा दत्तो ब्रह्मणा राजधर्मण ॥ ७ ॥

यदा वक्रपती राजन्, ब्रह्मण नोपसर्पति ।

ततो रोपादिद प्राह रणेन्द्राय पितामह ॥ ८ ॥

यस्मान्मूढो मम सभा नागतोऽसौ वकाधम ।

तस्माद्वध स दुष्टात्मा न चिरात्समवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

तदय तस्य वचनान्निहतो गौतमेन वै ।

तेनैवामृतसिक्तश्च पुन सजीवितो वक्र ॥ १० ॥

राजधर्मा वक्र प्राह प्रणिपत्य पुरन्दरम् ।

यदि तेऽनुग्रहकृता मयि बुद्धि सुरेश्वर ॥ ११ ॥

सत्पाय मे सुदयित गौतम जीवयेत्युत ।

तस्य वाक्य समादाय वासव पुरुर्पणम् ॥ १२ ॥

सिक्त्वामृतेन त विप्र गौतम जीवयत्तदा ।

सभाण्डोपस्कर राजस्तमासाद्य वकाधिप ॥ १३ ॥

सपरिष्वज्य सुहृद प्रीत्या परमया युत ।

अथ त पापकर्माण राजधर्मा वकाधिप ॥ १४ ॥

विसर्जयित्वा सधनं प्रविवेकं स्वमालयम् ।

यथोचितं च स वको ययौ ब्रह्मसदस्तथा ॥ १५ ॥

ब्रह्मा चैनं महात्मानमातिथ्येनाभ्यपूजयत् ।

गौतमश्चापि संप्राप्य पुनस्तं शवरालयम् ॥ १६ ॥

निरयं प्राप्स्यति महत्कृतघ्नोऽयमिति प्रभो ।

एतत्प्राह पुरा सर्वं नारदो मम भारत ॥ १७ ॥

संस्मृत्य चापि सुमहदाख्यानं भरतर्षभ ।

मयापि भवते सर्वं यथावदनुवर्णितम् ॥ १८ ॥

कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।

अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १९ ॥

मित्रद्रोहो न कर्तव्यः पुरुषेण विशेषतः ।

मित्रभ्रुङ्गतरकं घोरमनन्तं प्रतिपद्यते ॥ २० ॥

कृतज्ञेन सदा भाव्यं मित्रकामेन चैव ह ।

मित्राश्च लभते सर्वं मित्रात्पूजां लभेत च ॥ २१ ॥

मित्राद्गोमांश्च भुञ्जीत मित्रेणापत्सु मुच्यते ।

सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत् विचक्षणः ॥ २२ ॥

परित्याज्यो वुधैः पापः कृतघ्नो निरपत्रपः ।

मित्रद्रोहो कुलाङ्गारः पापकर्मा नराधमः ॥ २३ ॥

एष धर्मभृतां श्रेष्ठः प्रोक्तः पापो मया तव ।

मित्रद्रोहो कृतघ्नो वै किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्य भीष्मेणोक्त महात्मना ।

युधिष्ठिरः प्रीतिमना बभूव जनमेजय ॥ २५ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते द्वाविंशत्पर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतज्ञोपाख्याने

१६८—१७३ अध्यायाः ॥

॥ जडभरतोपाख्यानम् ॥

श्रीशुक उवाच ॥

भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवतावनितलपरिपालनाय
संचिन्तितः, तदानुशासनपरः पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ।
तम्यामुह वा आत्मजान्कात्मन्येनानुरूपानात्मनः पञ्च जनयामास
भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं धूम्रके-
तुमिति । अजनाभं नामैतद्वर्पं भारतमिति यत आरभ्य व्यपादिश-
न्ति । स बहुबिन्महीपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया स्वे स्वे
कर्मणि वर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्तमानाः पर्यपालयत् । ईजं च
भगवन्तं यज्ञक्रतुरूपं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाहताग्निहोत्रदर्शपूर्ण-
मासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधि-
ना । संप्रचरत्सु नानायागेषु विरचिताङ्गक्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं
धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिङ्गानां मन्त्राणामर्थनि-
यामकतया माश्रात्कर्तरि परदेवतायां भगवति वामुदेव एव
भावयमान आत्मनैपुण्यमृदितकपायो हविःप्वध्ययुभिर्गृह्यमाणेषु स
यजमानो यज्ञभाजो देवांस्तान्पुरुषाययवेष्वभ्यध्यायत् । एवं कर्म-
विशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वम्यान्तर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वामु-
देवे महापुरुषरूपोपलक्षणे श्रियत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभि-
रुपलक्षिते निजपुरुषरूपहृदिग्नितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान
उपैस्तरां भक्षिरनुदिनमेधमानरयाजायत । एवं वर्षायुतमहसपर्य-
न्तावमितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं मृतनयेज्यो रिक्थं पितृ-

पैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुल-
हाश्रमं प्रवव्राज । यत्र ह वाव भगवान्हरिरद्यापि तत्रत्यानां
निजजनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत इच्छारूपेण । यत्राश्रम-
पदान्युभयतोनाभिभिर्द्विपच्चक्रैश्चक्रनदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतः
पविर्धाकरोति, तस्मिन्वा व म एकलः पुलहाश्रमोपवने विविध-
कुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो
भगवत् आराधनं विविक्त उपरतविषयाभिलाष उपभृतोप-
शमः परां निर्वृतिमवाप । तयेत्यमविरतपुरुषपरिचर्यया भग-
वति प्रवर्धमानानुरागभरद्भुतद्वयद्वैधिल्य प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भि-
द्यमानरोमपुलककुलक औत्कण्ठ्यप्रवृत्तप्रणययाप्पनिरुद्धावलोकन-
यन एवं निजरमणारुणचरणारविन्दानुध्यानपरिचितभक्तियोगेन
परिप्लुतपरमाहादगम्भीरद्वयद्वैधिल्यद्वयगाढधिपणस्तामपि क्रियमाणां
भगवत्सपर्या न स्मरार । इत्थ धृतभगवद्भुत ऐशेयाजिनवाससानु-
सवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः सूर्यर्या
भगवन्तं हिरण्यं पुरुषमुज्जिहाने सूर्यमण्डलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदुद्दो-
वाच ।

‘परोरजः सवितुर्जातवेदो

देवस्य भर्गो मनसेद जजान ।

सुरतसाष्ट पुनराविश्य चष्टे

हंसं गृध्राणं नृपट्टिगिरामिमः ॥’

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

एकदा तु महानद्यां कृताभिपेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभि-
 गृणानो मुहूर्तत्रयमुदकान्त उपविवेश । तत्र तदा राजन्, हरिणी
 पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम । तया पेपीयमान उद-
 के तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेरुन्नादो लोकभयंकर उदपतत् ।
 तमुपश्रुत्य सा मृगवधूः प्रकृतिविह्वला चकितनिरीक्षणा सुतरामपि
 हरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया पारिप्लवट्टष्टिरगमिततृषा भयात्स-
 हसैवोच्चक्राम । तस्या उत्पतन्त्या अन्तर्बल्ल्या उरुभयावगलितो
 योनिनिर्गतो गर्भः स्रोतसि निपपात । तत्प्रसवोत्सर्पणभयत्वेदानुरा
 स्वगणेन वियुज्यमाना कस्यांचिदर्या कृष्णसारसती निपपाताथ
 च ममार । तं त्वेणकुणकं कृपण स्रोतसानूद्यमानमभिवीक्ष्याप-
 विद्धं धन्धुरिवानुकम्पया राजर्षिर्भरत आदाय मृतमातरमित्याश्रम-
 पदमनयत् । तत्र ह वा एणकुणक उच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमान-
 म्याहरहस्तपोपणपालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमा सह्यमाः पुरु-
 णपरिचर्यादय एकैरुग्रः कृतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल
 सर्व एवोदवसन । ‘अहां वताय हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरण-
 परिभ्रमणरयेण स्वगणमुद्ध्वन्धुभ्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसा-
 दितो मामेव मातापितरौ भ्रातृजातीन्यौधिकांश्चैवोपेयाय । नान्यं कंच
 न वेद । मय्यतिविसृज्यश्च । अत एव मया मत्परायणस्य पोषणपालन-
 प्रीणनलालनमनसूयुनानुष्ठेय शरण्योपेक्षादोषविदुषा । नूनं ह्यार्याः
 साधव उपग्रमशीलाः कृपणमुद्धद एवंविधार्थं स्वार्थानपि गुरुत-

रानुपेक्षन्ते" इति कृतानुपङ्ग आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु सह
मृगजहुना स्नेहानुपद्बद्धदय आसीत् । कुशकुसुमसमित्पलाशफलमू
लोदकान्याहरिष्यमाणो वृकसालावृकादिभ्यो भयमाशसमानो यदा
सह हरिणकुणकेन वन समाविशति । पथिषु च मुग्धभावेन
तत्र विपक्षमतिप्रणयभरद्बद्धय कार्पण्यात्स्कन्धेनोद्धति । एवमुत्सङ्ग
उरसि चाधायोपलालयन्मुद परमामवाप । क्रियाया निर्वर्त्यमाना-
यामन्तरालेऽयुत्थायोत्थाय यदैवमभिचक्षीत, तर्हि वा व स वर्य-
पति प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते, स्वस्ति स्याद्वत्स,
ते सर्वत इति । अन्यदा भृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविण इव कृपण
सकरुणमतितर्पेण हरिणकुणकविरहविह्वलद्बद्धयसतापस्तमेवानुशोच
न्किल कश्मल महद्भिरम्भित इति होवाच । 'अपि यत स वै
कृपण एव जालको मृतहरिणीमुतोऽहो ममानार्यस्य शठकिरातम-
तेरकृतसुकृतस्य कृतविस्मम्भ आत्मप्रत्ययेन तद्विगणयन्मुजन
इवागमिन्यति । अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शृङ्गाणि चरन्त देव-
गुप्त द्रक्ष्यामि । अपि च न वृक सालावृकोऽन्यतमो वा नैकचर
एकचरो वा भक्षयति । निम्लोचति ह भगवान् सकलजगत्क्षेमो-
दयस्त्वयात्मा । अद्यापि मम न मृगवधून्यास आगच्छति । अपि
स्विदकृतसुकृतमागम्य मा मुखयिन्यति हरिणराजकुमारो विविध-
रुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसन्तोष स्वानामपनुदन् । क्ष्वे-
लिकाया मा मृपासमाधिना मीलितदृश प्रेमसरम्भेण चकितचकित
आगत्य पृथदपरुषविषाणाग्नेण लुठति । आसादितहविषि रर्हिषि
दूषिते मयोपालब्धो भीतभीत सपद्युपरतरास श्रेयिकुमारवद्व-
हितफरणकलाप आम्ते । किं वारे आचरित तपस्तपस्विन्यानाया,

यदियमवनिः सविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमाखरखुर-
 पदपङ्क्तिभिर्द्रविणविधुरातुरख कृपणम्य मम द्रविणपदवीं सूचयन्त्या-
 लानं च सर्वतः कृतकौतुकं द्विजानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं
 करोति । अपि स्विदसौ भगवानुडुपतिरेनं मृगपतिभयान्मृतमातरं
 मृगयालकं स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकम्पया कृपणजनवत्सलः परिपाति ।
 किवात्मजविश्लेषज्वरद्वदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनी-
 कं मामुपमृतमृगीतनयं शिशिरशान्तानुरागगुणितनिजवदनसलि-
 लामृतमयगभास्तिभिः स्वधयतीति च ' एवमघटमानमनोरथा-
 कुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारम्भणतो
 विभ्रंशितः स योगतापसां भगवदाराधनलक्षणाश्च । कथमितरथा
 जात्यन्तर एणकुणक आसङ्गः साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्प-
 रित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य । तस्यैवमन्तरायावेहतयोगारम्भणस्य
 राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुपङ्केणावि-
 गणयत आत्मानमहिरिवानुविलं दुरतिक्रमः कालः करुणाश्रम-
 आपद्यत । तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचन्मान-
 वीश्रमाणो मृग पञ्चाभिनिवेशितमना विमृज्य चः पुरु-
 मह मृगेण कलयरं मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृग किल
 वाप । तत्रापि ह वा आत्मनो मृगत्वकारण भगवदाराधनचरण-
 नुभावेनानुस्मृत्य भृष्टमनुतप्यमान आह । ' अहो कष्ट भ्रष्टोऽपसा-
 वतामनुपधान । यद्विमुक्तसमस्तसद्वस्य विविक्तपुण्यारण्यस्य कंच
 न्वत आत्मनि सर्वेषामात्मनां भगवति वामुदेवे तदनुश्रवणपालन-
 कीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाग्रन्यमकलयामेन कालेन धार्याः
 शितं समाहितं कात्स्न्येन मनः ननु पुनर्ममायुषस्यागन्तु गुरुत-

परिसुखाव ' इत्येव निगूढनिर्वेदो विमृज्य मृगी मात्तर पुनर्भगव
त्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयित साल्प्राम पुलस्त्यपुलहाश्रम काल
खरात्प्रत्याजगाम । तस्मिन्नपि काल प्रतीक्षमाण सद्भाञ्च भृश
मुद्विग्न आत्मसहचर शुक्रपर्णतृणवीरुधा वर्तमानो मृगत्वनिमि
त्तावसानमेव गणयन्मृगशरीर तीर्थोदकच्छिन्नमुत्ससर्ज ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

अथ कस्यचिद्विजवरस्याङ्घ्रिप्रवरस्य शमदमतप स्वाध्या-
इवांगोमेत्यागसतोपतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानन्दयुक्तम्यात्म
गुण द्रक्ष्यशीलाचाररूपौदार्यगुणा नव मोदर्या अङ्गजा यभूवु,
एकधा च यवीयस्या भार्यायाम् । यस्तु तत्र पुमान्, त परमभागवत्
दयस्त्वप्रवर भरतमुत्सृष्टमृगशरीर चरमशरीरेण विप्रत्व गतमाहु ।
स्तिदकुम्यजनसद्भाञ्च भजमुद्विजमानो भगवत् कर्मबन्धविध्वस-
रुचिराभरणगुणविचरणचरणारविन्दयुगल मनसा विदधदात्मन
लिकातमाशङ्कमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्ववन्मात्रलिरात्मा-
आगतत्तजडान्धराधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकरुम् । तस्यापि ह
दूषिते आत्मनस्य विप्र पुनस्नेहानुपदमना आसमावर्तनात्सस्कारा
हितकपदेश चिदधान उपनीतस्य न पुन शौचाचमनानीन्कर्मनिय

माननभिप्रेतानपि समशिक्षयत्, अनुशिष्टेन हि भाव्य पितुः पुत्रे-
 नेति । स चापि तदुह पितृसन्निधावेवासधोचीनमिव स्म करोति ।
 छन्दांस्यध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभिः सप्रणवशिरस्त्रिपदीं सावित्रीं
 प्रैष्मवासन्तिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूप ग्राहयामास । एवं
 स्वतनुज आत्मन्यनुरागावेशितचित्तः ज्ञौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वन-
 लशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्यनभियुक्तान्यपि समनुशिष्टेन भाव्य-
 मित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य स्वयं तावदनधिगतमनोरथः काले-
 नाग्रमत्तेन स्वयं गृह एव प्रमत्त उपसंहृत । अथ यवीयसी द्विज
 सती स्वगर्भजातं मिथुन सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसस्थया पति-
 लोकमगात् । पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदन्त्रयां विद्याया-
 मेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायां जडमतिरिति भ्रातुरनुशासन-
 निर्वन्धान्यवृत्सन्त । स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्त, जड, वधि-
 रेत्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते, कर्माणि च स कार्य-
 माणः परेच्छया करोति, विष्टितो वेतनतो याञ्चया यदृच्छया
 वोपासादितमल्पं बहु मृष्टं रुदन्न बाध्यबहरति, परं नेन्द्रियप्रीति-
 निमित्तम् । नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वमिद्विशुद्धानुभवानन्दस्वात्मला-
 भाधिगमः सुखदुःखयोर्द्वन्द्वनिमित्तयोरसंभावितदेहाभिमान, शी-
 तोष्णवातवर्षेषु वृष श्वानावृताद्वा पीनं महननाद्वाः स्थण्डिल-
 सवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसा महामणिरिवानभिव्यक्तप्रह्ववर्चस-
 कुपटानृतकटिरुपरितेनोरुमणिणा द्विजातिगतिं त्रय्यन्धुरिति मञ्ज-
 याऽतज्जुजनायमतो विचचार । यदा तु परत आहारं कर्मरेतनत ईद-
 मानः स्वभ्रातृभिरपि कंदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति । किं तु
 न ममविषमन्यूनमधिकमिति चेद । कृणपिष्याकफलोकराणकुन्मा-

पस्थालीपुरीपादीन्यप्यमृतवदभ्यवहरति । अथ कदाचित्कश्चिद्रूपल-
पतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकाम । तस्य ह दैवमुक्तस्य पशोः
पदवी तदनुचरा परिधावन्तो निशि निशीथसमये तमसावृताया-
मनधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान्वीरासनेन मृगवरा-
हादिभ्य संरक्षमाणमङ्गिर प्रवरसुतमन्वपश्यन् । अथ त एनमनवश-
लक्षणमवमृश्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमाना बद्धा रशनया चण्डिका-
गृहसुपानिन्युर्मुदा विकसितवदना । अथ पण्यस्त स्वविधिनाभिषि-
क्याहतेन वाससान्छाद्य भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवन्तं
धूपदीपमाल्यलाजकिसलयाङ्कुरफलोपहारोपेतया वैश्रससंस्थया मह-
ता गीतस्तुतिमृदङ्गपणवघोषेण च पुरुषपशु भद्रकाल्या, पुरत
उपवेशयामासुः । अथ वृषलराजपणि पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं
भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्तदभिमन्त्रितमसिमतिकरालनिशितमुपाददे ।
इति तेषां वृषलानां रजस्तमःप्रकृतीनां घनमदरजउत्सिक्तमनसां
भगवत्कलावीरकुल कदर्धाकृत्योत्पथेन स्वैर विहरतां हिंसाविहा-
राणां कर्मातिदारुणं यद्वह्यभूतम्य साश्चाद्रह्यपिसुतस्य निर्वैरस्य
मर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यननुभूतमालम्बनम् , तदुपलभ्य ब्रह्मतेज-
सातिदुर्विपद्हेण दन्दह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाट देवी भद्रकाली ।
भृशममर्परोपावेशरभमविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेश्रणाटो-
पातिभयानकवदना हन्तुकामेवेद महाट्टहासमतिसंरम्भेण विमुञ्च-
न्ती तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्वणशीर्ष्णां
गलात्प्रवन्तममृगामवमत्युष्ण सहगणेन निपीयातिपानमदविह्व-
लोधेस्तरां स्वपार्पदैः सह जगौ ननर्त च विजहार च शिरःकन्दुक-
लीलया । एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कात्स्न्येनालने

फलति । न वा एतद्विष्णुदत्त, महद्भुतम्, यदसंभ्रमः स्वशिरश्छेदन
 आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावमुदृढद्वयप्रन्थीनां मर्वसत्वसुहृ-
 दात्मनां निर्वेराणां साक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तै-
 र्भावैः परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवत-
 परमहंसानाम् ।

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

अथ मिन्धुसौर्वारपते रङ्गगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कु-
 लपतिना शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपमादितः स द्विज-
 वर उपलब्ध गप पीषा युवा सहननाङ्गो गोस्त्ररवद्भुरं बोद्धुमल-
 मिति पूर्वविष्टिगृहीतैः मह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिविकां स
 महानुभावः । यदा हि द्विजवरस्येपुमात्रावलोकानुगतेन समाहिता
 पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिविकां रङ्गगण उपधार्य पुरपानधि-
 बहत आह । हे बोढारः, साध्वतिकर्मत किमिति विषममुह्यते
 यानमिति । अथ त ईश्वरवचः सोपात्मभमुपाकर्ण्योपायतुरीया-
 न्छद्धितमनसस्त विज्ञापयाम्बभूवुः । न वयं नरदेव, प्रमत्ताः । भव-
 त्रियमानुषथाः साध्वेव बहामः । अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं
 व्रजति । नानेन सह बोद्धुं ह वय पारयाम इति । सांसार्गिको

दोष एव नूनपेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिकाणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य
निशम्य कृपणवचो राजा रङ्गगण उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण
वलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसा-
वृतमतिराह । 'अहो कष्टं भ्रातः, व्यक्तमुरु परिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक
एवोद्दिवान्सुचिरम् । नातिपीवा न सहननाङ्गो जरसा चोपद्रुतो
भवान्सखे, नो एवापर एते संघट्टिन इति बहु विप्रलब्धोऽप्यवि-
द्यया विहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरे वस्तुनि संस्थानवि-
शेषेऽहं ममेत्यनधारोपितमिध्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूर्णो शिविकां
पूर्ववदुवाह । अथ पुनः स्वशिविकायां विपमगतायां प्रकुपित
उवाच रङ्गगणः । 'किमिदमरे, त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तृ-
शासनमतिचरसि । प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दण्डपाणिरिव
जनतायाः । यथा प्रकृतिं त्वं भजिष्यसे ।' इति । एवं बह्वद्वयमपि
भाषमाणं नरदेवाभिमानं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृता-
शेषभगवत्प्रियनिकेतं पण्डितमानिनं स भगवान्ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः
सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायां नातिव्युत्पन्नमतिं स्मयमान इव
विगतस्मय इदमाह ।

ब्राह्मण उवाच ॥

त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं

भर्तुः स मे खाद्यदि वीर, भारः ।

गन्तुर्यदि खादधिगम्यमध्वा

पीवेति राजौ न विदा प्रवादः ॥ १ ॥

शीत्यं कार्यं व्याधय आधयश्च

धुतृद्भयं कलिरिच्छा जरा च ।

निद्रारतिर्मन्युरहंमदः शुचो

देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ॥ २ ॥

जीवन्मृतत्वं नियमेन राज-

ज्ञाद्यन्तवद्यद्विकृतस्य दृष्टम् ।

स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईड्य यत्र

तर्ह्युच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोगः ॥ ३ ॥

विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक्च

पश्याम यन्न व्यवहारतोऽन्यत् ।

क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यं

तथापि राजन्, करवाम किं ते ॥ ४ ॥

उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थां

गतस्य मे वीर, चिकित्सितेन ।

अर्थः कियान्भवता शिक्षितेन

स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेपः ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर
उपरतानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनय
तथोवाह । स चापि पाण्डवेय, सिन्धुसौवीरपतिस्त
सम्यक् श्रद्धयाधिकृताधिकारस्त्रुद्धयग्रन्थिमोचनं द्वि-
वहुयोगग्रन्थसंमतं त्वरयावरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृ-
न्विगतनृपदेवस्मय उवाच ॥

कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां

विभार्पि सूत्रं कतमोऽवधूतः ।

कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मा-

त्क्षेमाय नश्चेदसि नोत शुक्लः ॥ ६ ॥

नाहं विशङ्के सुरराजवज्रा-

न्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दण्डान् ।

नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्रा-

च्छङ्के भृशं ब्रह्मकुलावमानात् ॥ ७ ॥

तद्ब्रूहासङ्गो जडवन्निगूढ-

विज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः ।

वचांसि योगप्रथितानि साधो,

न नः क्षमन्ते मनसापि भेत्तुम् ॥ ८ ॥

अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्व-

विदां मुनीनां परमं गुरुं वै ।

प्रष्टुं प्रष्टुतः किमिहारणं त-

त्साक्षाद्वरिं ज्ञानकलावतीर्णम् ॥ ९ ॥

स वै भवौलोकनिरीक्षणार्थ-

मन्यक्तलिङ्गो विचरत्यपि स्त्रित् ।

योगेश्वराणां गतिमन्धबुद्धिः

कथं विचक्षीत गृहानुबन्धः ॥ १० ॥

दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै

भर्तुर्गन्तुर्भवतश्चानुमन्ये ।

यथास्ततोदानयनाद्यभावा-

त्समूल इष्टो व्यवहारमार्गः ॥ ११ ॥

स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभिताप-

सत्तापतस्तण्डुलगर्भरन्धिः ।

देहेन्द्रियास्याशयसंनिकर्षा-

त्तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधात् ॥ १२ ॥

शास्त्राभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां

यः किङ्करो वै न पिनष्टि पिष्टम् ।

स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य

यदीहमानो विज्जहात्यघौघम् ॥ १३ ॥

तन्मे भवान्नरदेवाभिमान-

मदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य ।

कृपीष्ट मैत्रीदृशमार्तबन्धो

यथा तरे सदपध्यानमहः ॥ १४ ॥

न विक्रिया विश्वसुहृत्सरस्य

साम्येन वीताभिमतस्तवापि ।

महद्विमानात्स्वकृताग्नि मादृ-

ङ्गन्ङ्क्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणिः ॥ १५ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

अकोविदः कोविदवादवादा-

न्वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ।

न सूरयो हि व्यवहारमेनं

तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति ॥ १ ॥

तथैव राजन्नुरुगार्हमेध-

वित्तानविद्योरुविजृम्भितेषु ।

न वेदवादेषु हि तत्त्ववादः

प्रायेण शुद्धोऽनुचकास्ति साधुः ॥ २ ॥

न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षा-

द्वरीयसीरपि वाचः समासन् ।

स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं

न यस्य हेयानुमितं स्वयं ह्यात् ॥ ३ ॥

यावन्मनो रजसा पूरुषस्य

सत्त्वेन वा तमसा वानुरुद्धम् ।

चेतोभिराकूतिभिरातनोति

निरङ्कुशं कुशलं चेतारं वा ॥ ४ ॥

न यावदेतां तनुभृन्नेन्द्र,

विधूय मायां वयुनोदयेन ।

विमुक्तसङ्गो जितपदसपन्नो
वेदात्मतत्त्व भ्रमतीह तावत् ॥ ५ ॥

न यावदेतन्मन आत्मलिङ्ग
संसारतापावपन जनस्य ।
यच्छोकमोहामयरागलोभ-
वैरानुबन्ध ममतां विधत्ते ॥ ६ ॥

भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्य-
मुपेक्षयाध्येधितमप्रमत्तः ।
गुरोर्हरेश्वरणोपासनाख्यो
जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषम् ॥ ७ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

पष्ठोऽध्यायः ॥

रहूगण उवाच ॥

नमो नमः कारणविग्रहाय
स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ।
नमोऽवधूतद्विजवन्धुलिङ्ग-
निगूढनित्यानुभवाय तुभ्यम् ॥ १ ॥

ज्वरामयार्तस्य यथागद स-
न्निदाघदग्धस्य यथा हिमाम्भ ।

कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टे-

ब्रह्मन्, वचस्तेऽमृतमौषधं मे ॥ २ ॥

तस्माद्भवन्तं मम संशयार्थं

प्रक्षयामि पश्चादधुना सुबोधम् ।

अध्यात्मयोगमथितं तवोक्त-

माख्याहि कौतूहलचेतसो मे ॥ ३ ॥

यदाह योगेश्वर, दृश्यमानं

क्रियाफलं सद्यवहारमूलम् ।

न ह्यञ्जसा तत्त्वविमर्शनाय

भवानमुष्मिन्भ्रमते मनो मे ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां

यः पार्थिवः पार्थिव, कस्य हेतोः ।

तस्यापि चाङ्घ्रयोरधिगुल्फजङ्घा-

जानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ॥ ५ ॥

अंसेऽधिदार्ढी शिविका च यस्यां

सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते ।

यस्मिन्भवान्रूढनिजाभिमानो

राजास्मि सिन्धुष्विति दुर्मदान्धः ॥ ६ ॥

शौच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीना-

न्विष्टथा निगृह्णन्निरनुग्रहोऽसि ।

जनस्य गोप्तास्मि विकल्थमानो

न शोभसे वृद्धसभासु धृष्ट ॥ ७ ॥

यदा क्षितावेव चराचरस्य

त्रिदाम निष्ठा प्रभव च नित्यम् ।

तन्नामतोऽन्यद्वधवहारमूल

निरूप्यता सत्क्रिययानुमेयम् ॥ ८ ॥

एव निरुक्त श्रितिशब्दधृत्त

मसन्निधानात्परमाणवो ये ।

अविद्याया मनसा कल्पितास्ते

येषा समूहेन कृतो विशेष ॥ ९ ॥

एव कृश स्थूलमणुर्वृद्ध-

दसश्च सज्जीवमजीवमन्यत् ।

द्रव्यस्वभावाशयकालकर्म-

नान्नाऽजयावेहि कृत द्वितीयम् ॥ १० ॥

ज्ञान विशुद्ध परमार्थमेक

मनन्तर त्वग्निर्ब्रह्म सत्यम् ।

प्रत्यक्प्रशान्त भगवच्छब्दसज्ञ

यद्वासुदेव कवयो वदन्ति ॥ ११ ॥

रहूगणैतत्तपसा न याति

न चेज्यया निर्वपणाभृहाद्या ।

न छन्दसा नैव जलाग्निसूर्य-

विना महत्पादरजोऽभिषेकम् ॥ १२ ॥

यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः

प्रस्तूयते प्राम्यकथाविधातः।

निषेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षो-

र्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे ॥ १३ ॥

अहं पुरा भरतो नाम राजा

विमुक्तदृष्टश्रुतसङ्गबन्धः ।

आराधनं भगवत ईहमानो

मृगोऽभवं मृगमङ्गाद्वतार्थः ॥ १४ ॥

सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर,

कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति ।

अथो अहं जनसङ्गादमङ्गो

विशङ्कमानोऽविवृणश्चरामि ॥ १५ ॥

तस्मान्नरोऽसङ्गमुसङ्गजात-

ज्ञानासिनेहैव विवृक्कणमोहः ।

हरिं तदीहाकथनस्मृतिभ्यां

लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमर्ध्वनः ॥ १६ ॥

इति ऋग्यजुःसामाख्याः

सप्तमोऽध्यायः ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेगितो
 रजस्तमः सत्त्वविभक्तकर्मदृक् ।
 स गृष सार्थोऽर्थपरः परिभ्रम-
 न्भवादवां याति न शर्म विन्दति ॥ १ ॥

यम्यामिमे पण्णरदेव, दस्यवः
 सार्थं विलुम्पन्ति कुनायक बलान् ।
 गोमायवो यत्र हरन्ति सार्थिक
 प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः ॥ २ ॥

प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे
 रुठोरदंशर्मगकैरुपद्रुतः ।
 कचित्तु गन्धर्वपुरं प्रपश्यति
 कचित्कचिच्चाशुरयोत्सुकप्रह्म ॥ ३ ॥

निवासतो यद्विणासबुद्धि-
 स्ततस्ततो धावति भो अटन्याम् ।
 कचिच्च बालोत्थितपांसुधूघ्रा
 दिदो न जानाति रजस्वलाक्षः ॥ ४ ॥

अदृश्यसिद्धीस्यनकर्णशूल
 उलूकवाग्भिन्न्यथितान्तरासा ।

अपुण्यवृश्नाञ्श्रयते क्षुधादितो

मरीचितो यान्यभिधावति क्वचित् ॥ ५ ॥

क्वचिद्वितोयाः सरितोऽभियाति

परस्परं चालयते निरन्धः ।

आसाद्य दाघं क्वचिद्ग्नितप्तो

निर्विगते क्व च यश्चैर्दृतासुः ॥ ६ ॥

शूरैर्दृतस्वः क्व च निर्विण्णचेताः

शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कश्मलम् ।

क्वचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्टः

प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्तम् ॥ ७ ॥

चलन्क्वचित्कण्टकग्रकंराङ्गि-

र्त्तगारुकक्षुर्विमना इवास्ते ।

पदं पदेऽभ्यन्तरवह्निनादितः

कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय ॥ ८ ॥

क्वचिन्निर्माणोऽजगराहिना जनो

नैवेति क्वचिद्विपिनेऽपविद्धः ।

दष्टः स्म शक्ते क्व च दन्दशूकै-

रन्धोऽन्धकूपे पतितस्तमिग्रे ॥ ९ ॥

काष्ठं स्म चित्क्षुद्ररसान्विचिन्वं-

भनन्मशिकाभिर्व्यधितो विमानः ।

तद्वातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धयानो

बलाद्विलुम्पन्त्यथ त ततोऽन्ये ॥ १० ॥

कचिच्च शीतातपवातवर्ष-

प्रतिक्रियां कर्तुमनीश आस्ते ।

कचिन्मिथो विपणन्यश्च किञ्चि-

द्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठ्यात् ॥ ११ ॥

कचित्कचित्भीणधनस्तु तस्मिन्

शय्यासनस्थानविहारशून्यः ।

याचन्परादप्रतिलब्धकामः

पारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानम् ॥ १२ ॥

अन्योन्यवित्तव्यतिपन्नवृद्ध-

वैरानुबन्धो विवहन्मिथश्च ।

अध्वन्यमुष्मिन्नुकृच्छ्रवित्त-

बाधोपसर्गेर्विहरन्विपन्नः ॥ १३ ॥

तास्तान्विपन्नान्स हि तत्र तत्र

विहाय जातं परिगृह्य सार्धः ।

आवर्ततेऽद्यापि न कश्चिदत्र

वीराध्वनः पारमुपैति योगम् ॥ १४ ॥

मनस्विनो निर्जितदिग्गाजेन्द्रा

ममेति सर्वे भुवि वद्वैराः ।

मृधे शयीरन्न तु तद्व्रजन्ति

यन्नयस्तदण्वो गतप्रेरोऽभियाति ॥ १५ ॥

प्रसजति कापि लताभुजाश्रय-

स्तदाश्रयान्वक्तपदद्विजस्पृह ।

क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतम्रस-

न्सख्य विधत्त यकरुङ्कुगध्र ॥ १६ ॥

तैर्वश्वितो हसकुल समाविश

न्नरोचयन् शीलमुपैति वानरान् ।

तज्जातिरासेन सुनिर्घृतेन्द्रिय

परस्परोद्गीर्णविस्मृतावधि ॥ १७ ॥

द्रुमेषु रस्यन्सुतदारवत्सलो

व्यवायद्दीनो विवश स्वग्रन्धने ।

क्वचित्प्रमादाद्विरिफन्दरे पत-

न्वर्हो गृहीत्वा गजभीत आस्थित ॥ १८ ॥

अत कथंचित्स विमुक्त आपद

पुनश्च सार्धं प्रविशत्यरिदम ।

अध्वन्यमुष्मिन्नजया निवशितो

ध्रमञ्चनाऽद्यापि न वेद कञ्चन ॥ १९ ॥

रङ्गगण, त्वमपि ह्यध्वनाऽद्य

सन्यस्तदण्ड उतभूतमैत्र ।

असज्जितात्मा हरिसेवया शितं
ज्ञानासिमादाय तरातिपारम् ॥ २० ॥

राजोवाच ॥

अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं
किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ।
न यद्वृषीकेशयशःकृतात्मनां
महात्मनां वः प्रचुरः समागमः ॥ २१ ॥

न ह्यद्भुतं त्वच्चरणाञ्जरेणुभि-
र्हतांसो भक्तिरधोभ्रजेऽमला ।
मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे
दुस्तरुमूलोऽपहतोऽविवेकः ॥ २२ ॥

नमो महर्ष्योऽस्तु नमः शिशुभ्यां
नमो युवभ्यो नम आवदुभ्यः ।
ये ब्राह्मणा गामवधूतलिङ्गा-
भ्ररन्ति तेभ्यः शिवमस्तु राज्ञाम् ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इत्येवमुत्तरामातः स वै ब्रह्मर्षिसुतः सिन्धुपतय आत्मत-
त्वं विगणयतः परानुभावः परमकारुणिकतयोपदिश्ये रज्जुगणेन
मकरुणमभिवन्दितचरण आपूर्णार्णव इव निभृतकरणोभ्यांशयो
धरणिमिमां विचचार । सौर्वारपतिरपि मुजनममवगतपरमात्मन-

त्व आत्मन्यविद्याध्यारोपितां च देहात्ममतिं विससर्ज । एवं हि
नृप, भगवदाश्रिताश्रितानुभावः ॥

राजोवाच ॥

यो ह वा इह बहुविदा, महाभागवत, त्वयाभिहितः परो-
क्षेण वचसा जीवलोकभवाध्वा, स ह्यार्यमनीषया कल्पितविषयो
नाश्रसाऽव्युत्पन्नलोकसमधिगमः । अथ तदेवैतदुरवगमं समवेता-
नुकल्पेन निर्दिश्यतामिति ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

स होवाच ॥

य एष देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशला-
कुशलसमाहारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगागनादिसं -
सारानुभवस्य द्वारभूतेन पडिन्त्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्व-
न्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्विश्ववर्तिन्या मायया जीवलोकोऽय,
यथा यणिकमार्योऽर्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः श्मशानवदशिव-
तमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोप-
शमनीं हरिगुरुचरणारविन्दमधुकरानुपदवीमवरुन्धे । यस्यामु ह वा
एते पडिन्त्रियनामानः कर्मणा दृश्य एव ते । तद्यथा, पुरुषस्य धनं
यत्किञ्चिदमौषधिकं बहुकृच्छ्राधिगतं साध्नात्परमपुरुषाराधनल-

श्रणो योऽसौ धर्मस्तं तु सांपराय उदाहरन्ति, तद्धर्म्यं धनं दर्शन-
स्पर्शनश्रवणास्वादनावग्राणसंकल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगेन कु-
नाथस्याजितात्मनो विलुम्पन्ति । अथ च यत्र कौटुम्बिका-
दारापत्यादयो नाम्ना कर्मणा वृकमृगाला एवानिच्छतोऽपि कदर्यस्य
कुटुम्बिन उरणकवत्संरक्ष्यमाणं म्रियतोऽपि हरन्ति । यथा ह्यनुवत्सर
कृष्यमाणमप्यदग्धवीजं क्षेत्रं पुनरेवावपनकाले गुल्मनृणवीरुद्भि-
र्गह्वरमिव भवति एवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रम् । यस्मिन्न हि कर्मा-
ण्युत्सीदन्ति यदयं कामकरण्ड एष आवसथः । तत्र गतो दंशमशक-
समापसदैर्मनुजैः शलभशकुन्ततस्करमूपकादिभिरुपरुध्यमानवहिः-
प्राणः क्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसा-
नुपपन्नार्थं नरलोकं गन्धर्वनगरमुपपन्नमिति मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ।
तत्र च कचिदातपोदकनिभान्विषयानुपधावति पानभोजनव्यवा-
यादिव्यसनलोलुपः । कचिच्चाशपदोपनिषदन पुरीषविशेष तद्वर्णगुण-
निर्मितमतिः सुवर्णमुपादित्सति अग्निकामकातर इवोल्मुकपिशाचम् ।
अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणाग्नेकात्मोपजीवनाभिनिवेश एत-
स्यां संसाराटव्यामितस्ततः परिधावति । कचिच्च बाल्यौपन्यया प्रमद-
यारोहमारोपितस्तत्कालरजसा रजनीभूता इवासाधुमर्यादो रजस्व-
लाक्षोऽपि दिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्न विजानाति । कचित्सकृद-
वगतविषयवैतथ्यः स्वयं पराभिध्यानेन विभ्रशितस्मृतिस्तयैव
मरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति । कचिदुल्लूकझिझीस्वनवदतिपरु-
परभसाटोपं प्रत्यक्षं परोक्षं वा रिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितक-
र्णमूलद्वयः । स यदा दुग्धपूर्वसुकृतस्तदा कारस्करकाकतुण्डाद्यपुण्य-
दुमलताविपोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणा जीवन्मृतान्स्वयं जीवन्नि-

यमाण उपधावति । एकदाऽऽसत्प्रसगात्रिकृतमतिर्व्युदकस्रोतस्खलन-
वदुभयतोऽपि दु खद पाखण्डमभियाति । यदा तु परवाधयान्य आ-
त्मने नोपनमति, तदा हि पितृपुत्राहिप्मत पितृपुत्रान्वास खलु भक्ष-
यति । कचिदासाय गृह दाववत्रियार्थविधुरमसुरोदकं शोकाग्निना
दह्यमानो भृश निर्वेदमुपगच्छति । कचित्कालविषमितराजकुलर-
क्षसापहृतप्रियतमधनामु प्रमृत्तक इव विगतजीवलक्षण आस्ते ।
कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहागसत्सदिति स्वप्रनिर्युतिलक्षणम-
नुभवति । कचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनातिभरगिरिमारुह्यमाणो लोक-
व्यसनकर्षितमना कण्टकशर्कराक्षेत्र प्रविशन्निव सीदति । कचिच्च
दुःसहेन कायाभ्यन्तरवह्निना गृहीतसार स्वकुटुम्बाय कुप्यति ।
स एव पुनर्निद्राजगरगृहीतोऽन्धे तमसि मग्न शून्यारण्य इव
शेते । नान्यत्किंचन वेद । शव इवापविद्ध कदाचिद्भग्नमानदष्टो दुर्ज-
नदन्दशूकैरलब्धनिद्राक्षणो व्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोऽन्ध-
कूपेऽन्धवत्पतति । कर्हि स्मचित्काममधुलवान्विचिन्वन्त्यदा परदारप-
रद्रव्याण्यवरुन्धानो राक्षा स्वामिभिर्वा निहत पतत्यपारे निरये । अथ
च तस्मादुभयथापि हि कर्मास्मिन्नात्मन ससारावपनमुदाहरन्ति ।
मुक्तस्तस्तौ यदि देवबन्धादेवदत्त उपाछिनन्ति, तस्मादपि रिप्पु-
मित्र इत्यनवस्थिति । कचिच्च शीतप्राताशनेकाधिदैविकभौतिकात्मी-
यना दशाना प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरन्तचिन्तया विपण्ण आस्ते ।
कचिन्मिथो व्यवहरन्त्यत्किंचिद्वनमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमप्य-
पहरन्त्यत्किंचिद्वा पित्रेपमेति वित्तप्राप्तयान् । अध्वन्यमुष्मिन्निम उप-
मर्गास्तथा मुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशो क्रमोहलोभ-
मात्सर्येर्ष्यावमानधुत्पिपासादिव्याधिजन्मजरामरणादय । कापि

देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारगृ-
हारम्भाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचे-
ष्टितापहतहृदय आत्मानमजितात्मापारेऽन्धे तमसि प्रहिणोति । कदा-
चिदीश्वरस्य भगवतः विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्धापवर्गकालो-
पलक्षणात्परिवर्तितेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तम्यादीनां
भूतानामनिमिषतो मिषतां वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं कालचक्रनिजा-
युध साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखण्डदेवताः कङ्कगृध्रवक्-
वटप्राया आर्यसमयपरिहृताः सांकैलेनाभिधत्ते । यदा पाखण्डिभिरा-
त्मवञ्चितैस्तैरुवञ्चितो ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादि-
श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधनमेव तदरोचयन्
शूद्रकुलं भजते । निगमाचारेऽशुद्धितो यस्य मिथुनीभावः कुटुम्ब-
भरणं यथा वानरजातेः । तयापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्नतिकृपण-
बुद्धिरन्योन्यमुरनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधिः ।
कचिद्बुधवदैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन्यथा वानरः सुतदारवत्मलो व्यव-
यक्षणः । एवमध्वन्यवरुन्धानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकन्दरप्राये
कचिच्छीतवाताग्नेकदैविकभौतिकात्मीयानां दुःस्थानां प्रतिनिवारणे-
ऽरुल्पो दुरन्तविषयविषण्ण आस्ते । कचिन्मिथो व्यवहरन्त्यत्किंचि-
द्धनमुपयाति वित्तशाठ्येन । कचित्प्रीणधनः शय्यामनानुपभोग-
विहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽवसितमतिस्ततस्ततोऽ-
वमानादीनि जनादभिलभते । एव वित्तव्यतिषङ्गविषृद्धैरानुबन्धो-
ऽपि पूर्ववामनया मिथ उद्वहत्यापवहति । एतस्मिन् संसाराध्यनि-
नानाश्लेषोपमर्गवाधित आपन्नविषन्नो यत्र यस्तमु ॥ वा वेतरस्तत्र
विमृज्य जातं जातमुपादाय शोचन्मुसन्निध्यद्विदन्क्रन्दन्मंहप्य-

न्यायज्ञह्यमान साधुवर्जितो नैवावर्ततेऽपि, यत् आरब्ध एष नर-
लोकसार्थोऽयमध्वन पारमुपदिशन्ति । यदिद योगानुशासन न वा
एतद्वरुन्धते, यन्न्यस्तदण्डा मुनय उपशमशीला उपरतात्मानस्स-
मवगच्छन्ति । यदपि दिगिभजयिनो यच्चिनो ये वै राजर्षय किंतु
पर मृधे शयीरन्नस्यामेव ममेयमिति कृतवैगानुबन्धाया विसृज्य
स्वयमुपसङ्गता । कर्मवल्लीमवलम्ब्य तत् आपद कथ चिन्नरकादि-
मुक्त पुनरप्येव ससाराध्वनि वर्तमानो नरलोकसार्थमुपयाति ।
एवमुपरिगतोऽपि । तस्येदमुपगायन्ति ॥

आर्पभस्येह राजर्षेर्मनसापि महात्मन ।

नानुवर्त्माहति नृपो मक्षिकेव गरुलत ॥ १ ॥

यो दुस्त्यजान्द्वारसुतान्मुहद्राज्य हृदिस्पृश ।

जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालम् ॥ २ ॥

यो दुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्

प्राभ्या श्रिय सुरवरै सदयावलोकाम् ।

नैच्छन्नृपस्तदुचित महता मधुद्विद्-

सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गु ॥ ३ ॥

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय

योगाय साख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय ।

नारायणाय हरये नम इत्युदार

हाखन्मृगत्वमपि य समुदाजहार ॥ ४ ॥

य इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरत-
 स्थानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्वं स्वर्ग्यापवर्ग्यं वानु-
 शृणोत्याख्यास्यत्यभिनन्दति च, सर्वा ण्वाशिष, आत्मन आशास्ते ;
 न कांचन परत इति ॥

इति अष्टमोऽध्यायः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे भरतोपाख्यानं

७—१४ अध्यायाः ॥

॥ प्रह्लादचरित्रम् ॥

तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चस्वारः परमाद्भुताः ।

प्रह्लादोऽभून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यः शीलसंपन्नः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।

आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियमुद्वत्तमः ॥ २ ॥

दासवत्संनतार्याङ्घ्रिः पितृवद्दीनवत्सलः ।

भ्रातृवत्सदृशे मित्रधो गुरुज्जीश्वरभाजनः ।

विद्यार्थरूपजन्माढ्यो मानस्तस्मैविवर्जितः ॥ ३ ॥

नोद्विप्रचित्तो व्यसनेषु निस्पृहः

श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् ।

दान्तेन्द्रियप्राणशरीरधीः सदा

प्रशान्तर्कामो रहितासुरोऽसुरः ॥ ४ ॥

यस्मिन्महद्गुणा राजन्, गृह्यन्ते कविभिर्मुहुः ।

न तेऽधुनापि धीयन्ते यथा भगवतीश्वरे ॥ ५ ॥

यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा नृप ।

प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः ॥ ६ ॥

गुणैरलमसख्येयैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते ।

वासुदेवे भगवति यस्मै नैसर्गिकी रतिः ॥ ७ ॥

न्यस्तक्रीडनको वालो जडवत्तन्मनस्तथा ।

कृष्णग्रहगृहीतासा न वेद जगदीदृशम् ॥ ८ ॥

आसीनः पर्यटन्नश्रञ्शयानः प्रपिवन्नुवन् ।

नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः ॥ ९ ॥

कचिद्रुदति वैकुण्ठचिन्ताशयलचेतनः ।

कचिद्वसति तच्चिन्ताह्लाद उद्रायति कचित् ॥ १० ॥

नदति कचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति कचित् ।

कचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥ ११ ॥

कचिदुत्पलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः ।

अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामीलितेक्षणः ॥ १२ ॥

स उत्तमश्लोकपदारविन्दयो-

निषेवयाऽकिञ्चनसङ्गलब्धया ।

तन्वन्परां निर्वृतिमात्मनो मुहु-

र्तुःसङ्गदीनान्धमनःशमं व्यधात् ॥ १३ ॥

तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि ।

हिरण्यकशिपू राजन्नकरोद्धमात्मजे ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवर्षे, एतदिच्छामो वेदितुं तव मुग्रत ।

यदात्मजाय शुद्धाय पितादात्साधवे ह्ययम् ॥ १५ ॥

पुत्रान्विप्रतिहूलान्स्यान्पितरः पुत्रवत्सलाः ।

उपालभन्ते शिक्षार्थं नैवायमपरो यथा ॥ १६ ॥

किमुतानुवशान्साधूंस्तादृशान्गुरुदेवतान् ।
एतत्कौतूहलं ब्रह्मन्नस्माकं विधम प्रभो ।
पितुः पुत्राय यद्वेषो मरणाय प्रयोजितः ॥ १७ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः ।
शण्डामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहान्तिके ॥ १ ॥
तौ राक्षा प्रापितं बालं प्रह्लादं नयकोविदम् ।
पाठयामासतुः पाठयानन्यांश्चासुरबालकान् ॥ २ ॥
यस्तत्र गुरुणा प्रोक्तं शुश्रुवेऽनु पपाठ च ।
न साधु मनसा मेने स्वपरासद्गृहाश्रयम् ॥ ३ ॥
एकदासुरराट्पुत्रमङ्कमारोप्य पाण्डव ।
पप्रच्छ कथ्यता वत्स, मन्यते साधु यद्भवान् ॥ ४ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

तत्साधु मन्येऽसुरवर्यदेहिनां
सदा समुद्विग्नधियामसद्गृहात् ।
हित्वात्मपातं गृहमन्धकूपं
वनं गतो यद्धरिमाश्रयेत ॥ ५ ॥

नारद उवाच ॥

श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्यः परपक्षसमाहिताः ।

जहास बुद्धिर्बालानां भिद्यते परबुद्धिभिः ॥ ६ ॥

सम्यग्विधार्यतां बालो गुरुगेहे द्विजातिभिः ।

विष्णुपक्षैः प्रतिच्छन्नैर्न भिद्येतास्य धीर्यथा ॥ ७ ॥

गृहमानीतमाहूय प्रह्लादं दैत्ययाजकाः ।

प्रशस्य ऋक्षण्या वाचा समपृच्छन्त सामभिः ॥ ८ ॥

वत्स प्रह्लाद, भद्रं ते सत्यं कथय मा मृषा ।

बालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धिावपर्ययः ॥ ९ ॥

बुद्धिभेदः परकृत उताहो ते स्वतोऽभवत् ।

भण्यतां श्रोतुकामानां गुरूणां कुलनन्दन ॥ १० ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

स्वः परश्चेत्यसद्वाहः पुंसां यन्मायया कृतः ।

विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः ॥ ११ ॥

म यदानुव्रतः पुंसां पशुबुद्धिर्विभिद्यते ।

अन्य एष तथान्योऽहमिति भेदगता सती ॥ १२ ॥

म एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभि-

र्दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते ।

मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि भेदवादिनो

ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिम् ॥ १३ ॥

यथा भ्राम्यत्यथो ब्रह्मन् , स्वयमाकर्षसन्निधौ ।

तथा मे भिद्यते चेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया ॥ १४ ॥

नारद उवाच ॥

एतावद्वाङ्मनायोक्त्वा विरराम महामतिः ।

तं निर्भर्त्स्याथ कुपितः स दीनो राजसेवकः ॥ १५ ॥

आनीयतामरे, वेत्रमस्माकमयशस्करः ।

कुलाङ्गारस्य दुर्बुद्धेश्चतुर्थोऽस्योदितो दमः ॥ १६ ॥

दैतेयचन्दनवने जानोऽयं कण्टकद्रुमः ।

यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः ॥ १७ ॥

इति तं विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः ।

प्रह्लादं प्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनम् ॥ १८ ॥

तत एनं गुरुज्ञात्वा ज्ञातक्षेयचतुष्टयम् ।

दैत्येन्द्रं दर्शयामास मातृमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९ ॥

पादयोः पतितं बालं प्रतिनन्वाशिपासुरः ।

परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमामाप निर्वृतिम् ॥ २० ॥

आरोप्याङ्कमवघ्राय मूर्धन्यश्रुजलाम्बुभिः ।

आसिञ्चन्विकसद्वक्त्रमिदमाह युधिष्ठिर ॥ २१ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

प्रह्लादानूच्यतां तात, स्वर्धात किञ्चिदुत्तमम् ।

कालेनैतावता युष्मान्यदक्षिणदुरोर्भवान् ॥ २२ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

श्रवण कीर्तन विष्णो स्मरण पादसेवनम् ।
 अर्चन वन्दन दाम्य सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ २३ ॥
 इति पुसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।
 क्रियते भगवत्यद्वा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥ २४ ॥
 निशम्यैतत्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा ।
 गुरुपुत्रमुवाचेद् रुपा प्रस्फुरिताधर ॥ २५ ॥
 ब्रह्मबन्धो, किमेतत्ते विपक्ष श्रयता सता ।
 असार प्राहितो बालो मामनान्त्य दुर्मते ॥ २६ ॥
 सन्ति ह्यसाधवो लोके दुर्मन्त्राऽऽद्यवेपिण ।
 तेषामुदेत्यथ काले रोग पातकिनामिव ॥ २७ ॥

गुरुपुत्र उवाच ॥

न मत्प्रणीत न परप्रणीत
 सुतो वदत्येष तनेन्द्रशत्रो ।
 नैसर्गिकीय मतिरख्य राजन,
 नियन्त्र मन्यु कददा स्म मा न ॥ २८ ॥

नारद उवाच ॥

गुरुणैव प्रतिश्रोक्तो भूय आढासुर सुतम् ।
 न चेद्गुरुमुख्याय ते कुतो भद्रासती मति ॥ २९ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

मतिर्न कृष्णं परत स्वतो वा
 मिथोऽभिपद्येत् गृहप्रतानाम् ।

अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं

पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानाम् ॥ ३० ॥

न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं

दुराक्षया ये बहिरर्थमानिनः ।

अन्धा यथान्धैरूपनीयमाना

वागीशतन्त्यामुरुदाम्नि बद्धाः ॥ ३१ ॥

नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाद्भि

स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः ।

महीयसां पादरजोऽभिपेक्षं

निष्क्रिञ्चनानां न घृणीत यावत् ॥ ३२ ॥

इत्युक्त्वोपरतं पुत्रं हिरण्यकशिपू रुपा ।

अन्धीकृतात्मा स्योत्मङ्गात्रिरभ्यत महीतले ॥ ३३ ॥

आहामर्पकपाविष्टः कपायीभूतलोचनः ।

वध्यतामाश्रय वध्यो निःसारयत नैर्ऋताः ॥ ३४ ॥

अयं मे भ्रातृहा सोऽयं हित्वा स्वान्मुहदोऽधमः ।

पितृव्यहन्तुर्यः पादौ विष्णोर्दासवदर्चति ॥ ३५ ॥

विष्णोर्वा माध्वसौ किं नु करिष्यत्यसमञ्जसः ।

मौहव दुस्त्यजं पित्रोरहायः पञ्चहायनः ॥ ३६ ॥

परोऽप्यपत्य हितकृद्यधौपथ

स्यदेहोऽप्यामयवन्मुनोऽहितः ।

प्रिद्यात्तदङ्ग यदुत्तात्मनोऽहित

शेष सुख जीवति यद्विवर्जनात् ॥ ३७ ॥

सर्वरूपायैर्हन्तव्य समोजशयनासनै ।

सुहृद्विद्वधर शत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेन्द्रियम् ॥ ३८ ॥

नैऋतास्ते समादिष्टा भर्ता वै शूलपाणय ।

तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्तान्प्रश्मशुशिरोरुहा ॥ ३९ ॥

नदन्तो भैरवान्नादाच्छिन्धि भिन्धीति वादिन ।

आसीन चाहनञ्शलै प्रह्लाद सर्वमर्मसु ॥ ४० ॥

परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि ।

युक्तात्मन्यफला आसन्नपुण्यस्येव सत्क्रिया ॥ ४१ ॥

प्रयासेऽपहते तस्मिन्दैत्येन्द्र परिशङ्कित ।

चकार तद्वधोपायान्निर्वन्धेन युधिष्ठिर ॥ ४२ ॥

दिग्गजैर्दन्दशकैश्च अभिचारावपातनै ।

मायाभि सनिरोधैश्च गरजानैरभोजनै ॥ ४३ ॥

हिमवाय्वग्निसलिलै पर्वताक्रमणैरपि ।

न शशाक यदा हन्तुमपापमसुर सुतम ।

चिन्ता दीर्घतमा प्राप्तस्तत्कर्तु नाभ्यपगत ॥ ४४ ॥

ण्य मे यद्वसाधूक्तो वधोपायाश्च निर्मिता ।

तैस्तैर्द्रोहैरसद्वर्मैर्मुक्त स्वेनैव तेजसा ॥ ४५ ॥

वर्तमानो विदूरे वै यालोऽप्यजडवीरयम् ।

न विस्मरति मेऽनार्य शुन शेष इव प्रभु ॥ ४६ ॥

अप्रमेयानुभावोऽयमकुतश्चिद्भयोऽमरः ।

नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता न वा ॥ ४७ ॥

इति तं चिन्तया किञ्चिन्म्लानश्रियमधोमुखम् ।

शण्डामर्कावौशनसौ विविक्त इति होचतुः ॥ ४८ ॥

जितं त्वयैकेन जगन्नयं भ्रुवो-

र्विजृम्भणग्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् ।

न तस्य चिन्त्यं नव नाथ , चक्ष्महे

न वै शिशूनां गुणदोषयो. पदम् ॥ ४९ ॥

इमं तु पार्श्वरुणस्य अद्वा

निधेहि भीतो न पलायते यथा ।

युद्धिश्च पुंसो वयसायेसेवया

यावद्गुरुर्भार्गव आगमिष्यति ॥ ५० ॥

तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् ।

धर्मा ह्यस्योपदेष्टव्या राज्ञो ये गृहमेधिनाम् ॥ ५१ ॥

धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः ।

प्रह्लादायोचतू राजन , प्रश्रयावनताय च ॥ ५२ ॥

यथा त्रिवर्गं गुरुभिरात्मने उपशिक्षितम् ।

न साधु मेने तच्छिक्षां द्वन्द्वारामोपवर्णिताम् ॥ ५३ ॥

यदाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु ।

वयस्यैर्यालकैस्तत्र सोपहृतः कृतश्रणैः ॥ ५४ ॥

अथ ताञ्छक्षण्या वाचा प्रत्याहूय महाबुधः ।

उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ॥ ५५ ॥

ते तु तद्गौरवात्सर्वे त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः ।

बाला नदूषितधियो द्वन्द्वारामेरितेहितैः ॥ ५६ ॥

पर्युपासत राजेन्द्र, तन्न्यस्तद्वदयेश्वराः ।

तानाह करुणो मैत्रो महाभागवतोऽसुरः ॥ ५७ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मान्भागवतानिह ।

दुर्लभ मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्धदम् ॥ १ ॥

यथा हि पुरुषस्येह विष्णोः पादोपसर्पणम् ।

यदेव सर्वभूतानां प्रिय आत्मेश्वर, सुहृत ॥ २ ॥

सुखमैन्द्रियक दैत्या देहयोगेन देहिनाम् ।

मर्वत्र लभ्यते दैवाद्यथादुःखमयवतः ॥ ३ ॥

न त्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्यय, परम् ।

न तथा विन्दते श्रेयं मुकुन्दचरणाम्बुजम् ॥ ४ ॥

ततो यतेत कुशल क्षेमाय भयमाश्रित ।

शरीर पौरुष यावन्न विपद्येत पुष्कलम् ॥ ५ ॥

पुसो वर्षशत ह्यायुस्तदर्धं चाजितात्मन ।

निष्फल यदसौ रात्र्या शेतेऽन्ध प्रापितस्तम ॥ ६ ॥

मुग्धस्य गाल्ये कौमारे क्रीडतो याति विंशति ।

जरया प्रस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशति ॥ ७ ॥

दुरापूरेण कामेन मोहेन च उलीयसा ॥

शेष गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हि ॥ ८ ॥

को गृहेषु पुमान्सक्तमात्मानमजितेन्द्रिय ।

स्नेहपाशैर्द्वैर्बद्धमुत्सहेत विमोचितुम् ॥ ९ ॥

को न्वर्थतृष्णा विसृजेत्प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।

य क्रीणालसुभि प्रेष्टैस्तस्कर मेवको वणिक् ॥ १० ॥

कथ प्रियाया अनुकम्पिताया

सङ्ग रहस्य रुचिराश्च मन्त्रान् ।

सुहृत्सु च स्नेहसित शिशूना

कलाक्षराणामनुरक्तचित्त ॥ ११ ॥

पुत्रान्स्मरस्ता दुहितृर्हृदय्या

भ्रातृन्स्वमृर्वा पितरौ च दीनौ ।

गह्वान्मनोजोरुपरिच्छदाश्च

धृत्तीस्तु कुल्या पशुभृत्यवर्गान् ॥ १२ ॥

त्यजेत कोशस्कृदिवेहमानः

कर्माणि लोभादवितृप्तकामः ।

औपस्थ्यजैद्वय बहु मन्यमानः

कथं विरज्येत दुरन्तमोहः ॥ १३ ॥

कुटुम्बपोषाय वियन्निजायु-

र्न बुध्यतेऽर्थं विहत्त प्रमत्तः ।

सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा

निर्विद्यते न स्वकुटुम्बरामः ॥ १४ ॥

वित्तेषु नित्याभिविष्टचेता

बिद्वांश्च दोषं परवित्तहर्तुः ।

प्रेत्येह चाथाप्यजितेन्द्रियस्त-

दशान्तकामो हरते कुटुम्बी ॥ १५ ॥

विद्वानपीथ्य दनुजाः कुटुम्ब

पुष्पान्स्वलोकाय न कल्पते वै ।

यः स्वीयपारक्यविभिन्नभाव-

स्तमः प्रपश्येत् यथा विमूढः ॥ १६ ॥

यतो न कश्चित्क च कुत्रचिद्वा

दीनः स्वमात्मानमलं ममर्थः ।

विमोचितु कामदृशां विहार-

कीडामृगो यन्निगडो विमर्गः ॥ १७ ॥

ततो विदूरात्परिहृत्य देत्या

दैत्येषु सन्न विषयात्मकेषु ।

उपेत नारायणमादिदेव

विमुक्तसङ्गैरिपितोऽपवर्गः ॥ १८ ॥

न ह्यच्युतं प्रीणयतो ब्रह्मायासोऽसुरात्मजाः ।

आत्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वतः ॥ १९ ॥

परावरेषु भूतेषु ब्रह्मान्तस्थावरादिषु ।

भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च ॥ २० ॥

गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यनिकरे तथा ।

एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽन्यथः ॥ २१ ॥

प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् ।

व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः ॥ २२ ॥

केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः ।

माययान्तर्हितैश्वर्य ईयते गुणसर्गया ॥ २३ ॥

तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदम् ।

आमुरं भावमुन्मुच्य यया तुप्यत्यधोक्षजः ॥ २४ ॥

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनन्त आगे

किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः ।

धर्मादयः किमगुणेन च काङ्क्षितेन

सार जुषां चरणयोरुपगायतां नः ॥ २५ ॥

धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग

ईक्षात्रयी नयदमौ विविधा च वार्ता ।

मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं
स्वात्मार्षणं स्वसुहृद्ः परमस्य पुंसः ॥ २६ ॥

ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह
नारायणो नरसखः किल नारदाय ।
एकान्तिनां भगवतस्तदकिंचनानां
पादारविन्दरजसाप्लुतदेहिनां स्यात् ॥ २७ ॥

श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञान विज्ञानसंयुतम् ।
धर्मं भागवतं शुद्धं नारदादेवदर्शनात् ॥ २८ ॥

दैत्यपुत्रा ऊचुः ॥
प्रह्लाद, त्वं वयं चापि नर्तेऽन्यं विद्यहे गुरुम् ।
एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि हीश्वरौ ॥ २९ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥
एवं दैत्यमुतैः पृष्टो महाभागवतोऽसुरः ।
उवाच स्मयमानांस्तान्स्मरन्मदनुभाषितम् ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥
पितरि प्रस्थितेऽस्माकं तपसे मन्दरावलम् ।
युद्धोद्यमं परं चक्रुर्विबुधा दानवान्प्रति ॥ २ ॥

पिपीलिकैरहिरिव दिष्ट्या लोकोपतापनः ।

पापेन पापोऽभक्षीति वादिनो वासवादयः ॥ ३ ॥

तेषामतिबलोग्नां निशम्यासुरयूथपाः ।

बध्यमानाः सुरैर्भक्ता दुद्रुवुः सर्वतो दिशम् ॥ ४ ॥

कलत्रपुत्रमित्राप्तान्गृहान्पशुपरिच्छदान् ।

नावेक्षमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥ ५ ॥

व्यलुम्पन्राजशिधिरममरा जयकाङ्क्षिणः ।

इन्द्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम चाग्रहीन् ॥ ६ ॥

नीयमानां भयोद्विग्नां रुद्धीं कुररीमिव ।

यदृच्छयागतस्तत्र देवर्षिर्दृष्टो पथि ॥ ७ ॥

प्राह चैनां सुरपते, नेतुमर्हस्यनागसम ।

मुखं मुखं महाभाग, सती परपरिमहम् ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच ॥

आस्तेऽस्या जठरे वीर्यमविषहं मुरद्विपः ।

आस्यतां यावत्प्रसव मांश्च्येऽर्धपदवीं गतः ॥ ९ ॥

नारद उवाच ॥

अयं निष्कृत्यपः साक्षान्महाभागवतो महान् ।

त्वया न प्राप्स्यते सस्थामनन्तानुचरो बली ॥ १० ॥

इत्युक्त्यां विहायेन्द्रो देवर्षेर्मानयन्बचः ।

अनन्ताप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥ ११ ॥

ततो नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमम् ।

आश्रास्येद्दोष्यतां वत्से, यावत्ते भर्तुरागमः ॥ १२ ॥

तथेत्यवात्सीद्देवर्षेरन्ति साप्यकुतोभया ।

यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसो न न्यवर्तत ॥ १३ ॥

कति पर्जन्यस्तन यज्जा परमया सती ।

येच्छाप्रसूतये ॥ १४ ॥

गदादुभयर्माश्वरः ।

मप्युद्दिश्य निर्मलम् ॥ १५ ॥

त्वान्मातुस्तिरोदधे ।

नाप्यजहात्स्मृतिः ॥ १६ ॥

श्रद्धते वचः ।

वेद्यालानाश्च मे यथा ॥ १७ ॥

ऽष्टा देहस्य नात्मनः ।

नेश्वरमूर्तिना ॥ १८ ॥

एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।

कोऽसद्गणनायुतः ॥ १९ ॥

लक्षणैः परैः ।

मोहजं त्यजेन् ॥ २० ॥

कारः

न आप्नुयान् ।

क्षेत्रेषु देहेषु तथात्मयोगै-

रध्यात्मविद्वद्वागति लभेत ॥ २१ ॥

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः ।

विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् ॥ २२ ॥

देहस्तु सर्वसङ्घातो जगत्तत्स्थुरिति द्विधा ।

अत्रैव सृज्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्त्यजम् ॥ २३ ॥

अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेनोशतात्मना ।

सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः ॥ २४ ॥

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः ।

ता येनैवानुभूयन्ते सोऽध्वक्षः पुरुषः परः ॥ २५ ॥

एभिल्लिवर्णः पर्यस्तैः बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः ।

स्वरूपमात्मनो बुभ्येद्वन्धैर्वायुमिवान्वयात् ॥ २६ ॥

एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबन्धनः ।

अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुसः स्वप्न इवेप्यत ॥ २७ ॥

तस्माद्भवद्भिः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ।

धीजनिर्हरणं योगः प्रवाहो परमो धियः ॥ २८ ॥

तत्रोपायसहस्राणामय भगवतोदितः ।

यदीश्वरे भगवति यथा चैरञ्जसा रतिः ॥ २९ ॥

गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च ।

सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च ॥ ३० ॥

श्रद्धया तत्कथायां च कीर्तनैर्गुणकर्मणाम् ।

तत्पादाम्बुरुहध्यानात्तल्लिङ्गेक्षार्हणादिभिः ॥ ३१ ॥

हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः ।

इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत् ॥ ३२ ॥

एव निर्जितपङ्क्तैः क्रियते भक्तिरीश्वरे ।

वासुदेवे भगवति यथा सलभते रतिम् ॥ ३३ ॥

निशम्य कर्माणि गुणाननुत्या-

न्वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।

यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं

प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥ ३४ ॥

यदा ग्रहग्रस्त इव कचिद्वस-

त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।

मुहुः श्वसन्वक्ति हरे, जगत्पते,

नारायणेत्यालसगतिर्गतप्रपः ॥ ३५ ॥

तदा पुमान्मुक्तसमस्तबन्धन-

स्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ।

निर्दग्धवीजानुशयो महीयसा

भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोभ्रजम् ॥ ३६ ॥

अथोक्षजालम्भमिहाशुभात्मनः

नरीरिणः समृतिचक्रज्ञानम् ।

तद्वह्निनिर्वाणसुखं विदुर्वुधा-

स्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥ ३७ ॥

कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरे-

रूपासने स्वहृदि छिद्रवत्सतः ।

स्वम्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां

सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥ ३८ ॥

रायः कलत्र पशवः सुतादया

गृहा मही कुञ्जरकोशभूतयः ।

सर्वेऽर्थकामाः क्षणभङ्गुरायुषः

कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ॥ ३९ ॥

एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी

श्रयिष्णवः सातिशया न निर्मला ।

तस्माददृष्टधृतदूषण पर

भक्त्यैक्येश भजतात्मलब्धये ॥ ४० ॥

यदध्यर्त्येह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः ।

करोत्यतो विपर्यासममोघं विन्दते फलम् ॥ ४१ ॥

मुखाय दुःखमोक्षाय सरूप इह कर्मिणः ।

सदाप्रोतीहया दुःखमनीहयाः सुखाधृतः ॥ ४२ ॥

कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः ।

स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥ ४३ ॥

किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः ।

राज्यं कोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदाः ॥ ४४ ॥

किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ।

अनर्थैरर्थसङ्काशैर्नित्यानन्दमहोदधेः ॥ ४५ ॥

निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान्देहभृतोऽसुराः ।

निपेक्षादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः ॥ ४६ ॥

कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना ।

कर्मभिस्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः ॥ ४७ ॥

तस्मादर्थोऽश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः ।

भजतानीह्यात्मानमनीहं हरिमीश्वरम् ॥ ४८ ॥

सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः ।

भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंक्षितः ॥ ४९ ॥

देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव च ।

भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् श्लाघथा वयम् ॥ ५० ॥

नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः ।

प्रीणनाय मुकुन्दस्य न घृत्तं न बटुस्यता ॥ ५१ ॥

न दानं न तपो नेज्या न शौचं न प्रतानि च ।

प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् ॥ ५२ ॥

ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानयाः ।

आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ॥ ५३ ॥

दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः ।

खगा मृगाः पापजीवाः सन्ति ह्यच्युततां गताः ॥ ५४ ॥

एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः ।

एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्र परीक्षणम् ॥ ५५ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

अथ दैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितम् ।

जगृहुर्निरवगत्वाभैव गुर्वनुशिक्षितम् ॥ १ ॥

अथाचार्यमुतस्तेषां बुद्धिमेकान्तसंस्थिताम् ।

आलक्ष्य भीतस्त्वरितो राक्ष आवेदयगथा ॥ २ ॥

श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुःसहं तनयानयम् ।

कोपावेशचलद्रात्रः पुत्र हन्तुं मनो दधे ॥ ३ ॥

क्षिप्त्वा परुषया वाचा प्रह्लादमतदर्हणम् ।

आहंभ्रमाणः पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ॥ ४ ॥

प्रभयावनतं दान्तं बद्धाञ्जलिमबन्धितम् ।

मर्षः पदा हत इव असन्नप्रकृतिदाम्णः ॥ ५ ॥

हे दुर्विनीत, मन्दात्मन्, कुलभेदकराधम ।

स्तब्धं मच्छासनोद्धृतं नेष्ये त्वाद्य यमक्षयम् ॥ ६ ॥

क्रुद्धस्य यस्य कम्पन्ते त्रयो लोकाः सहेश्वराः ।

तस्य मे भीतवन्मूढ, शासनं किवलोऽत्यगाः ॥ ७ ॥

ब्रह्मा उवाच ॥

न केवलं मे भवत्तश्च राजन्,

स वै बलं बलितां चापरेषाम् ।

परेऽवरेऽभी स्थिरजङ्गमा ये

ब्रह्मादयो येन वशं प्रणीताः ॥ ८ ॥

स ईश्वरः काल उरुक्रमोऽसा-

वोजः सहः सत्त्वबलेन्द्रियात्मा ।

स एव विश्वं परमस्वशक्तिभिः

सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेशः ॥ ९ ॥

जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः

समं मनो धत्स्व न सन्ति विद्विषः ।

ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थिता-

त्तद्विद्यनन्तस्य महत्समर्द्धणम् ॥ १० ॥

दस्युन्पुरा पण्ण विजित्य लुम्पतो

मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश ।

जितात्मनो ह्यस्य समस्य देहिनां

साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ॥ ११ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

व्यक्त त्व मर्तुकामोऽसि योऽतिमात्र विकत्थसे ।

मुमूर्षूणा हि मन्दात्मन्, ननु स्युर्विप्लवा गिर ॥ १२ ॥

यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्थो जगदीश्वर ।

कासौ यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तम्भे न दृश्यते ॥ १३ ॥

सोऽह विकत्थमानस्य शिर कायाद्धरामि ते ।

गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितम् ॥ १४ ॥

एव दुरुक्तैर्महुरर्दयन्रुपा

सुत महाभागवत महासुर ।

एज्ज प्रगृह्योत्पतितो वरासना-

स्तम्भ तताडातिवल स्वमुष्टिना ॥ १५ ॥

तदैव तस्मिन्निनदाऽतिभीषणो

प्रभूव येनाण्डकटाहमस्कुदत ।

य वै स्वधिष्ण्योपगत त्वजादय

श्रुत्वा स्वधामाप्ययमङ्ग मेनिरे ॥ १६ ॥

स विक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसा

निशम्य निर्ह्रादमपूर्वमद्भुतम् ।

अन्त सभाया न दृदर्श तत्पद

वितत्रसुर्येन सुरारियूथपा ॥ १७ ॥

सत्य विधातु निजभृत्यभाषित

व्याप्ति च भूतवर्गिलेषु चात्मन ।

अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वह-

न्स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥ १८

स सत्वमेनं परितो विपश्य-

न्स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहानम् ।

नायं मृगो नापि नरो विचित्र-

महो किमेतन्नृमृगेन्द्ररूपम् ॥ १९ ॥

मीमांसमानस्य समुत्थितोऽप्रतो

नृसिंहरूपस्तदलं भयानकम् ।

प्रतप्तचाभीकरचण्डलोचनं

स्फुरत्सटाफेसरजृम्भिताननम् ॥ २० ॥

करालदंष्ट्रं करवालचञ्चल-

क्षुरान्तजिह्वं भ्रुकुटीमुखोत्थणम् ।

स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकन्दराद्भुत-

व्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम् ॥ २१ ॥

दिवि स्पृशत्कायमदीर्घपीवर-

प्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यम् ।

चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहै-

र्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम् ॥ २२ ॥

दुरासदं सर्वनिजेतरायुध-

प्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् ।

प्रायेण मेऽयं हरिणोरुमायिना

वधः स्मृतोऽनेन समुद्यतेन किम् ॥ २३ ॥

एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद्गदायुधो
 नदभृसिह प्रति दैत्यकुञ्जरः ।
 अलक्षितोऽग्नौ पतितः पतद्गमो
 यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा ॥ २४ ॥

न तद्विचित्रं खलु सत्त्वधामनि
 स्वतेजसा यो नु पुरापिबत्तमः ।
 ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरो
 रुपा नृसिंह गदयोरुवेगया ॥ २५ ॥

त विक्रमन्तं सगद् गदाधरो
 महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाग्रहीत् ।
 स तस्य हस्तोत्कलितस्तदासुरो
 विक्रीडतो यद्वदहिर्गह्वरतः ॥ २६ ॥

असौध्वमन्यन्त हृतौकसोऽमरा
 पनछदा भारत, सर्वधिष्ण्यपाः ।
 न मन्यमानो निजवीर्यशक्त
 यद्वस्तुमुक्तो नृहरिं महासुरः ।
 पुनस्तमासञ्जत खड्गचर्मणी
 प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे ॥ २७ ॥

त श्येनवेग प्रतचन्द्रवर्त्मभि-
 क्षरन्तमलिद्रमुपयधो हरिः ।
 कृत्वाट्टहासं स्वरमुत्सन्नोत्पण
 निर्मीलिताश्रं जगृहे महाजवः ॥ २८ ॥

विष्वक्स्फुरन्त ग्रहणातुर हरि-

व्यालो यथास्तु कुलिशाक्षतत्वचम् ।

द्वार्यूर आपात्य ददार लीलया

नरैर्यथाहि गरुडो महाविषम् ॥ २९ ॥

सरम्भदुष्येक्ष्यकराळलोचनो

व्यात्ताननान्त विलिहन्स्वजिह्वया ।

अमृगलवाक्कारुणकेसराननो

यथाऽन्त्रमाली द्विपहत्यया हरिः ॥ ३० ॥

नराङ्कुरोत्पादितहृत्सरोरुह

विमृज्य तस्यानुचरानुदायुधान् ।

अहन्सम तान्नरशस्त्रपार्ष्णिभि-

र्दोर्दण्डयूथोऽनुपधान्सहस्रशः ॥ ३१ ॥

सटावधूता जलदा परापत-

न्महाश्च तदृष्टिविमृष्टरोचिष ।

अम्भोधय श्वासहता विचुक्षुमु-

निर्हार्दभीता दिगिभा विचुकुशु ॥ ३२ ॥

द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसकुला

प्रोत्सर्पत द्वा च पदातिपीडिता ।

शैला समुत्पेतुरमुप्य रहसा

तत्तेजसा स ककुभो न रेजिरे ॥ ३३ ॥

तत सभायामुपविष्टमुत्तमे

नृपासने सभृततेजस विभुम् ।

अलक्षितद्वैरधमत्यमर्षण

प्रचण्डवक्त्रं न वभाज कश्चन ॥ ३४ ॥

निशम्य लोकत्रयमस्तकञ्जर

तमादिदैत्य हरिणा हत मृधे ।

प्रहर्षवेगोत्फलितानना मुहु

प्रमूनवर्षवर्षेषु सुरमित्र ॥ ३५ ॥

नवा विमानायलिभिर्भक्तल

दिदक्षता सखुलभास नाकिनाम् ।

सुरानका दुन्दुभयोऽथ जग्निरे

गन्धर्वमुख्या ननृतुर्जगु मित्र ॥ ३६ ॥

तत्रोपग्रज्य विबुधा ब्रह्मेन्द्रगिरिस्तादय ।

ऋषय पितर सिद्धा विद्याधरमहोरगा ॥ ३७ ॥

मनव प्राणा पतयो गन्धर्वाप्सरचारणा ।

यश्ना किंपुरुषान्तात, वेताला मिद्वकित्ररा ॥ ३८ ॥

ते विष्णुपार्श्वदा सर्वे मुनन्दुमुगादय ।

भूर्भि यदाञ्जलिपुटा आसीन तीव्रतेजसम् ।

ईदिर नरशार्दूल, नानिदूरचरा गृधक ॥ ३९ ॥

महोपाय ॥

नतोऽभ्यनन्ताय दुरन्तशत्रवे

विधिप्रवीर्याय परिश्रमम् ।

विश्वस्य सर्गस्थितिसंयमान्गुणैः

स्वलीलया संदधतेऽव्ययासने ॥ ४० ॥

इन्द्र उवाच ॥

प्रत्यानीताः परम, भवता त्रायता नः स्वभागा

दैत्याक्रान्तं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यवोधि ।

कालप्रसन्नं कियदिदमहो नाथ, शुश्रूषतां ते

मुक्तिस्तेषां न हि बहुमता नारसिंहापरैः किम ॥ ४१ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

त्वं नस्तपः परममास्थ यदात्मतेजो

येनेदमादिपुरुषात्मगतं ससर्ज ।

तद्विप्रलुप्तममुनाथ शरण्यपाल,

रक्षागृहीतवपुषा पुनरन्वमंस्थाः ॥ ४२ ॥

पितर ऊचुः ॥

श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजै-

र्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपि वत्तिलास्यु ।

तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद्य आर्छ-

त्तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ॥ ४३ ॥

सिद्धा ऊचुः ॥

यो नो गतिं योगसिद्धामसाधु-

रहारपीद्योगतपोवलेन ।

नानादर्पं तं नखैर्निर्ददार

तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिद्ध ॥ ४४ ॥

विद्याधरा ऊचुः ॥

विद्यां पृथग्धारणयानुराद्धां

न्यपेधदज्ञो बलवीर्यदृष्टः ।

स येन संख्ये पशुबद्धतस्तं

मायानृसिंहं प्रणत्ताः स्म नित्यम् ॥ ४५ ॥

नागा ऊचुः ॥

येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः ।

तद्वक्षःपाटनेनासां वृत्तानन्द, नमोऽस्तु ते ॥ ४६ ॥

मनव ऊचुः ॥

मनवो वयं तव निदेशकारिणो

दितिजेन देव, परिपूतसेतवः ।

भवता खलः स उपसंहृतः प्रभो

करवाम ते किमनुशाधि किंकरान् ॥ ४७ ॥

प्रजापतय ऊचुः ॥

प्रजेशा वय ते परेशाभिमृष्टा

न येन प्रजा वै सृजामो निषिद्धाः ।

॥ एष त्वया भिन्नवश्वानुशेते

जगन्मद्भलं सत्वमूर्त्तेऽवतारः ॥ ४८ ॥

गन्धर्वा ऊचुः ॥

वयं विभो ते नटनाट्यगायका

येनात्मसाद्वीर्यबलौजसा कृताः ।

॥ एष नीतो भवता दशामिमां
किमुत्पथस्थः कुशलाय कल्पते ॥ ४९ ॥

चारणा ऊचुः ॥

हरे, तवाद्घिपङ्कजं भवापवर्गमाश्रिताः ।
यदेष साधुहृच्छयस्त्वयासुरः समापितः ॥ ५० ॥

यक्षा ऊचुः ॥

वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्ते मनोज्ञै-
स्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वम् ।
स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते
नरहर, उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥ ५१ ॥

किंपुरुषा ऊचुः ॥

वयं किंपुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः ।
अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्यदा ॥ ५२ ॥

वैतालिका ऊचुः ॥

सभासु सत्रेषु तवामल यशो
गीत्वा सपर्या महतीं लभामहे ।
यस्तां व्यनैपीन्द्रशमेय दुर्जनो
दिष्टया हतस्ते भगवन्, यथामयः ॥ ५३ ॥

किन्नरा ऊचुः ॥

वयमीश, किन्नरगणास्त्ववानुगा
दितिजेन विष्टिमनुनानुकारिताः ।

भवता हरे ऋ वृजिनोऽवसादितो
नरसिंह, नाथ, विभवाय नो भव ॥ ५४ ॥

विष्णुपार्षदा ऊचुः ॥

अद्यैतद्धरिनर, रूपमद्भुतं ते
दृष्ट नः शरणद, सर्वलोकशर्म ।
सोऽयं ते विधिकर ईश, विप्रशप्त-
स्तस्येद निधनमनुग्रहाय विद्मः ॥ ५५ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुर मराः ।
नोपेतुमशकन्मन्युसरम्भ सुदुरासदम् ॥ १ ॥
साक्षान्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्टा तन्महदद्भुतम् ।
अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शङ्किता ॥ २ ॥
प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमन्तिके ।
तात, प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपित प्रभुम् ॥ ३ ॥
तथेति शनकै राजन्, महाभागवतोऽर्भकः ।
उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृताञ्जलिः ॥ ४ ॥

स्वपादमूले पतितं तमर्मकं
 विलोक्य देवः कृपया परिप्लुतः ।
 उत्थाप्य तच्छीर्ण्यदधात्कराम्बुजं
 कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयम् ॥ ५ ॥

स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः
 सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः ।
 तत्पादपद्मे हृदि निर्वृतो दधौ
 हृष्यत्तनुः क्षिन्नहृदश्चलोचनः ॥ ६ ॥

अस्तौपीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः ।
 प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः ॥ ७ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः
 सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः ।
 नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः
 किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः ॥ ८ ॥

मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौज-
 स्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ।
 नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो
 भक्त्या तुतोष भगवान्गजयूथपाय ॥ ९ ॥

विप्राद्विपद्गुणयुतादराविन्दनाभ-
 पादारविन्दविमुखाच्छ्लेषं वरिष्ठम् ।

मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थ-

प्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ १० ॥

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो

मानं जनादविदुपः करुणो धृणीते ।

यद्यज्जनो भगवते विदधीतमानं

तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥ ११ ॥

तस्मादहं विगतविह्वय ईश्वरस्य

सर्वात्मना महि गृणामि यथामनीषम् ।

नीचो जयागुणविसर्गमनुप्रविष्टः

पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन ॥ १२ ॥

सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्त्वधाम्नो

ब्रह्मादयो वयमिवेश, न चेद्विजन्तः ।

क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य

विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः ॥ १३ ॥

तद्यच्छ मन्युमसुरश्च हतस्त्वयाद्य

मोदेत साधुरपि धृश्चिकसर्पहत्या ।

लोकाश्च निर्धृतिमिताः प्रतियन्ति सर्वे

रूपं नृसिह, विभयाय जनाः स्मरन्ति ॥ १४ ॥

नाहं विभेम्यजित, तेऽतिभयानकास्य-

जिह्वार्कनेलभ्रकुटीरभसोऽग्रदष्ट्रात् ।

अन्नस्रजः क्षतजकेसरशङ्कुकर्णा-

त्रिर्हार्दभीतदिगिभादरिभिन्नराग्रान् ॥ १५ ॥

प्रस्तोऽस्म्यह कृपणवत्सल , दु सहोम्र-
 ससारचक्रकदनाद्भसता प्रणीत ।
 ऋद्ध स्वकर्मभिरुशत्तम , तेऽङ्घ्रिमूल
 प्रीतोऽपवर्गशरण ह्यसे कदा नु ॥ १६ ॥

यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्म-
 शोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमान ।
 दु सौषध तदपि दु खमतद्धियाह
 भूमन , भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगम् ॥ १७ ॥

सोऽह प्रियस्य सुहृद परदेवताया
 लीलाकथास्तव नृसिंह, विरश्चगीता ।
 अञ्जस्तितर्न्यनुगृणन्गुणविप्रमुक्तो
 दुर्गाणि ते पदयुगालयहससन्न ॥ १८ ॥

बालस्य नेह शरण पितरौ नृसिंह,
 नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौ ।
 तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहाञ्जसेष्ट-
 स्तावद्विभो , तनुभृता त्वदुपेक्षितानाम् ॥ १९ ॥

यस्मिन्यतो यर्हि येन च यथा यस्मा-
 द्यस्मै यथा यदुत्त यस्त्वपर परो वा ।
 भाव करोति विकरोति पृथक्स्वभाव
 सचोदितस्तदखिल भवत स्वरूपम् ॥ २० ॥

मायामन सृजति कर्ममय बलीय
 कालेन चोदितगुणानुमतेन पुस ।

छन्दोमय यदजयार्पितपोडशार

ससारचक्रमज, कोऽतितरेत्त्वदन्य ॥ २१ ॥

स त्व निहत्य विजितात्मगुण स्वधान्ना

कालो वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्ति ।

चक्रे विसृष्टमजयेश्वर, पोडशारे

निष्पीड्यमानमुपकर्षं विभो, प्रपन्नम् ॥ २२ ॥

दृष्टा मया दिवि विभोऽसिलधिष्यपाना-

मायु श्रियो विभव इच्छति याचनोऽयम् ।

येऽस्मत्पितु कुपितहासविजृम्भितभ्रू-

विस्फूर्जितेन लुलिता स तु ते निरस्त ॥ २३ ॥

तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिपोऽह

आयु श्रिय विभवमैन्त्रियमा विरश्वात् ।

नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण

कालात्मनोऽपनय मा निजभृत्यपार्श्वम् ॥ २४ ॥

कुत्राशिप श्रुतिसुरा मृगवृष्णिरूपा

केद कलेनरमशेषरुजा विरोह ।

निर्विद्यते न तु जनो यदपीति विद्वान्

कामानल मधुलवै शमयन्दुरापे ॥ २५ ॥

काह रज प्रभव ईश, तमोधिकेऽस्मि-

न्नात सुरेतरखुले क तवानुकम्पा ।

न प्रह्मणो न तु भयस्य न वै रमाया

यन्मेऽर्पित शिरसि पद्मरु प्रमाद ॥ २६ ॥

प्रस्तोऽस्म्यह कृपणवत्सल, दु संहोम्र-

ससारचक्रकदनाद्भसता प्रणीत ।

नद्ध स्वकर्मभिरुशत्तम, तेऽङ्घ्रिमूल

प्रीतोऽपवर्गशरण ह्यसे कदा नु ॥ १६ ॥

यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्म-

शोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमान ।

दु लौपध तदपि दु खमतद्धियाह

भूमन्, भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगम् ॥ १७ ॥

सोऽह प्रियस्य सुहृद परदेवताया

लीलाकथास्तव नृसिह, विरश्चगीता ।

अञ्जस्तितर्न्यनुगृणन्गुणविप्रमुक्तो

दुर्गाणि ते पदयुगालयहससन्न ॥ १८ ॥

बालस्य नेह शरण पितरौ नृसिह,

नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौ ।

तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहाञ्जसेष्ट-

स्तावद्विभो, तनुभृता त्वदुपेक्षितानाम् ॥ १९ ॥

यस्मिन्यतो यर्हि येन च यत्न यस्मा-

यस्मै यथा यदुत्त यस्त्वपर परो वा ।

भाव करोति विकरोति पृथक्स्वभाव

सचोदितस्तदखिल भवत स्वरूपम् ॥ २० ॥

मायामन सृजति कर्ममय बलीय

कालेन चोदितगुणानुमतेन पुस ।

- योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
 स्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युद्धे ॥ ३२ ॥
- तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या
 संचोदितप्रकृतिधर्मिण आत्मगूढम् ।
 भम्भस्यनन्तशयनाद्विरमत्समाधे-
 र्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महान्जम् ॥ ३३ ॥
- तत्संभवः कविरतोऽन्यदपश्यमान-
 स्त्वां बीजमात्मनि ततं स्ववर्हिर्विचिन्त्य ।
 नाविन्ददददशतमप्सु निमज्जमानो
 जातेऽङ्कुरे कथमुहोपलभेत बीजम् ॥ ३४ ॥
- स त्वालयोनिरतिविस्मित आस्थितोऽञ्जं
 कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः ।
 त्वामात्मनीश , भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं
 भूतेन्द्रियाशयमये विततं ददर्श ॥ ३५ ॥
- एवं सहस्रवदनाङ्घ्रिशिरःकरोरु-
 नासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् ।
 मायामयं सदुपलक्षितसंनिवेशं
 दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरिञ्चः ॥ ३६ ॥
- तस्मै भवान्हयशिरस्तनुवं च विभ्र-
 द्देदद्गुहावतिवलयौ मधुकैटभाख्यौ ।
 हत्वानयच्छ्रुतिगणांस्तु रजस्तमश्च
 मत्वं तव प्रियतमां तनुमामनन्ति ॥ ३७ ॥

नैषा परावरप्रतिभवतो ननु स्या
 जन्तोर्यथात्मसुहृदो जगतस्तथापि ।
 ससेवया सुरतरोरिव ते प्रसाद
 सेवानुरूपमुदयो न परावरत्वम् ॥ २७ ॥

एव जन निपतित प्रभवाहि कूपे
 कामाभिकाममनु य प्रपत-प्रसङ्गात् ।
 कृत्वात्मसात्सुरर्पिणा भगवन् , गृहीत
 सोऽह कथं नु विसृजेत्तव भृत्यसेवाम् ॥ २८ ॥

मत्प्राणरक्षणमनन्त, पितुर्वधश्च
 मन्ये स्वभृत्यरूपिवाक्यमृत विधातुम् ।
 खङ्ग प्रगृह्य यद्वोचदसद्विधित्सु
 स्वामीश्वरो मदपरोऽवतु क ह्रामि ॥ २९ ॥

एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत्त-
 माद्यन्तयो प्रथगवस्यसि मध्यतश्च ।
 सृष्ट्वा गुणव्यतिकर निजमाययेद
 नानेव तैरवसितस्तदनुप्रविष्ट ॥ ३० ॥

त्व वा इदं सदसदीश, भवास्ततोऽन्यो
 माया यदात्मपरचुद्धिरिय क्षपार्था ।
 यशस्य जन्म निधन स्थितिरीक्षण च
 तद्वै तदेव वसुकालवदष्टितर्को ॥ ३१ ॥

न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयान्मुमध्ये
 शेषे त्मना निजमुन्वानुभयो निरीह ।

योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-

स्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युद्धे ॥ ३२ ॥

तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या

संचोदितप्रकृतिधर्मिण आत्मगूढम् ।

अम्भस्यनन्तशयनाद्विरमत्समाधे-

र्नाभेरभूत्स्वफणिकावटवन्महाव्रजम् ॥ ३३ ॥

तत्संभवः कविरतोऽन्यदपश्यमान-

स्त्वां बीजमात्मनि तत् स्खवर्हिर्विचिन्त्य ।

नाविन्ददद्दशतमप्सु निमज्जमानो

जातेऽङ्कुरे कथमुहोपलभेत बीजम् ॥ ३४ ॥

स त्वात्मयोनिरतिविस्मित आस्थितोऽब्जं

कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः ।

त्वामात्मनीश, भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं

भूतेन्द्रियाशयमये विततं ददर्श ॥ ३५ ॥

एवं सहस्रवदनाङ्घ्रिशिरःकरोरु-

नासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् ।

मायामयं सदुपलक्षितसंनिवेशं

दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरिञ्चः ॥ ३६ ॥

तस्मै भवान्ह्यशिरस्तनुवं च विभ्र-

द्वेदद्रुहावतिवत्सौ मधुकैटभाख्यौ ।

हत्वानयच्छ्रुतिगणांस्तु राजस्तमश्च

मत्वं तव प्रियतमां तनुमामनन्ति ॥ ३७ ॥

इत्थं नृतिर्यगृषिदेवज्ञपावतारै-

र्लोकान्विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।

धर्मं महापुरुष, पासि युगानुवृत्तं

छन्नः कलौ यदभवत्त्रियुगोऽथ सत्त्वम् ॥ ३८ ॥

नैतन्मनस्तव कथासु विकुण्ठनाथ,

संप्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रम् ।

कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्तं

तस्मिन्कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ॥ ३९ ॥

जिह्वैकतोऽच्युत, विकर्षति माऽवितृप्ता

शिभोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।

घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क च कर्मशक्ति-

र्वह्वयः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ ४० ॥

एवं जनं निपतितं भववैतरण्या-

भन्योन्यजन्ममरणाशनभीतिभीतम् ।

पश्यन्नं स्वपरविप्रह्वैरमैतं

हन्तेति पारचर, पीष्टृहि मूढमग ॥ ४१ ॥

कोऽन्वत्र तेऽसिलगुरो, भगवन्, प्रयास

उत्तारणेऽस्य भवसम्भवलोपहेतोः ।

मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तबन्धो,

किं तेन ते प्रियजना ननु सेवतां नः ॥ ४२ ॥

नैवोद्विजे परदुरत्ययवैतरण्या-

स्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमप्रचित्तः ।

शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थ-

मायासुखाय भरमुद्धृतो विमूढान् ॥ ४३ ॥

प्रायेण देवमुनयः स्वविमुक्तिकामा

मौनं चरन्ति विज्ञाने न परार्थनिष्ठाः ।

नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्ष एको

नान्यं त्वदस्य शरणं भ्रमतोऽनुपश्ये ॥ ४४ ॥

मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्म-

व्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः ।

प्रायः परं पुरुषं ते त्वजितेन्द्रियाणां

वार्ता भवन्त्युत नवात्र तु दाम्भिकानाम् ॥ ४५ ॥

रूपे इमे सदसती तव देव सृष्टे-

र्षीजाङ्कुराविव न चान्यदरूपकस्य ।

युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां

योगेन वह्निमिव दारुणं नान्यतः स्यात् ॥ ४६ ॥

त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदम्बुमात्राः

प्राणेन्द्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च ।

सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमनः,

नान्यत्त्वदस्त्यपि मनोवचसा निरुक्तम् ॥ ४७ ॥

नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये

सर्वे भजःप्रवृत्तयः सहदेवमर्त्तव्यः ।

आद्यन्तवन्त उरुगाय, विदन्ति हि त्वा-

मेवं विमृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दात् ॥ ४८ ॥

इत्थं नृतिर्यगृषिदेवज्ञपावतारै-

लोकान्निभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।

धर्मं महापुरुष, पासि युगानुवृत्तं

छन्नः कलौ यद्भवस्त्रियुगोऽथ सत्त्वम ॥ ३८ ॥

नैतन्मनस्तव कथासु विकुण्ठनाथ,

संप्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रम् ।

कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्तं

तस्मिन्कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ॥ ३९ ॥

जिह्वैकतोऽच्युत, विकर्षति माऽवितृप्ता

शिभ्रोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।

घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क च कर्मशक्ति-

र्वह्मणः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ ४० ॥

एवं जनं निपतितं भववैतरण्या-

मन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम् ।

पश्यञ्जनं स्वपरविग्रहवैरमैसं

हन्तेति पारचर, पीपृहि मूढमय ॥ ४१ ॥

कोऽन्वत्र तेऽसिलगुरो, भगवन्, प्रयास

उत्तारणेऽस्य भवसम्भवलोपहेतोः ।

मूढेषु चै महदनुग्रह आर्तबन्धो,

किं तेन ते प्रियजना ननु सेवतां नः ॥ ४२ ॥

नैवोद्विजे परदुरत्ययवैतरण्या-

स्वर्द्धीर्यगायनमहामृतमप्रचित्तः ।

सप्तमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरायतयार्भक ।

मन्यमानो हृषीकेश स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

मा मा प्रलोभयोत्पत्यामक्त कामेषु तैर्वरे ।

तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रित ॥ २ ॥

भृत्यलक्ष्मणजिज्ञासुर्भक्त कामेष्वचोदयन् ।

भवान्ससारबीजेषु हृदयमन्थिषु प्रभो ॥ ३ ॥

नान्यथा तेऽखिलगुरो, घटेत करुणात्मन ।

यस्त आशिष आद्यास्ते न म भृत्य स वै वणिक् ॥ ४ ॥

आशासानो न वै भृत्य स्वामिन्याशिष आत्मन ।

न स्वामी भृत्यत स्वाम्यमिच्छन्त्यो राति चाशिष ॥ ५ ॥

अह त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्व च स्वाम्यनपाश्रय ।

नान्यथेद्वावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ॥ ६ ॥

यदि रासीश, मे कामान्वरास्त्व वरदर्पभ ।

कामाना दृद्यसरोद्भवतस्तु वृणे वरम ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि मन प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मति ।

ह्री श्रीस्तेज स्मृति सत्य यस्य नश्यन्ति जन्मना ॥ ८ ॥

तत्तेर्हत्तम, नमः स्तुतिकर्मपूजाः

कर्मस्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायाम् ।

संसेवया त्वयि विनेति पडङ्गया किं

भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ॥ ४९ ॥

नारद उवाच ॥

एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ।

प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥ ५० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

प्रह्लाद, भद्र, भद्रं ते प्रीतोऽहं ते सुरोत्तम ।

वरं वृणीष्वभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥ ५१ ॥

मामप्रीणत आयुष्मन्, दर्शनं दुर्लभं हि मे ।

नृद्धा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥ ५२ ॥

प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।

श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासामाशिषां पतिम् ॥ ५३ ॥

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि बरैर्लोकप्रलोभनैः ।

एकान्तित्वाद्भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः ॥ ५४ ॥

इति पष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरायतनाभङ्ग ।

मन्यमानो हर्षाक्रेम स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

मा मा प्रलोभयोत्पलामक कानेषु तैर्वरैः ।

तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वानुपाश्रितः ॥ २ ॥

भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्मक कामेष्वचोदयन् ।

भवान्ससारवीजेषु हृदयमन्धिषु प्रभो ॥ ३ ॥

नान्यथा तेऽतिलगुरो, घटेत कर्मनाचनम् ।

यस्त आशिष आशास्ते न म भृत्य न वै कश्चिद् ॥ ४ ॥

आशासानां न वै भृत्य स्वामिन्याशिष नन्दनम् ।

न स्वामी भृत्यत स्वाम्यमिच्छन्त्यो गान्ति चाद्रिष ॥ ५ ॥

अह त्वकामस्त्वङ्गत्तत्त्व च स्वाम्यनपाश्रय ।

नान्यथेहावयोरथो राजसेवकगौरिव ॥ ६ ॥

यदि रासीश, मे कामान्वरास्त्व वरदर्पभ ।

कामाना हृदयसरोह भवतस्तु वृषे वरम् ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि मन प्राण ग्रामा रमा इतिमति ।

हा श्रीस्तन मन्त्रि

तत्तेर्हत्तम, नमः स्तुतिकर्मपूजाः

कर्मस्मृतिश्रवणयोः श्रवणं कथायाम् ।

ससेवया त्वयि विनेति पडद्भया किं

भक्ति जनः परमहंसगतौ लभेत ॥ ४९ ॥

नारद उवाच ॥

एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ।

प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥ ५० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

प्रह्लाद, भद्र, भद्रं ते प्रीतोऽहं ते सुरोत्तम ।

वरं घृणीष्वभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥ ५१ ॥

मामप्रीणत आयुष्मन्, दर्शनं दुर्लभं हि मे ।

दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥ ५२ ॥

प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।

श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासामाशिषां पतिम् ॥ ५३ ॥

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनैः ।

एकान्तित्वाद्भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः ॥ ५४ ॥

इति पष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरायतयार्भक ।

मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥

प्रहाद उवाच ॥

मा मां प्रलोभयोत्पत्यासक्त कामेषु तैर्वरैः ।

तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥ २ ॥

भृत्यलक्ष्णजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत् ।

भवान्ससारबीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो ॥ ३ ॥

नान्यथा तेऽखिलगुरो, घटेत करुणात्मनः ।

यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्य स वै वणिक् ॥ ४ ॥

आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः ।

न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्त्यो राति चाशिष ॥ ५ ॥

अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्व च स्वाम्यनपाश्रयः ।

नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ॥ ६ ॥

यदि रासीश, मे कामान्वरास्त्व वरदर्पभ ।

कामानां हृद्यसरोहं भवतस्तु वृणे वरम् ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि मन प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ।

ह्रीः श्रीस्तेज स्मृति सत्य यस्य नश्यन्ति जन्मना ॥ ८ ॥

विमुञ्चति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् ।
तर्ह्येव पुण्डरीकाक्ष, भगवत्त्वाय कल्पते ॥ ९ ॥

नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने ।
हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ १० ॥

नृसिंह उवाच ॥

नैकान्तिनो मे मयि जात्विहागिष
आशासतेऽमुत्र च ये भवद्विधाः ।
अधातिमन्वन्तरमेतद्वत्र
दैत्येश्वराणामनुभुङ्क्व भोगान् ॥ ११ ॥

कथा मदीया जुपमाणः प्रियास्त्व-
मावेश्य मामात्मनि सन्तमेकम् ।
सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं
यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन ॥ १२ ॥

भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं
कलेवरं कालजवेन हित्वा ।
कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां
विताय मामेप्यसि मुक्तबन्धः ॥ १३ ॥

य एतत्कीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः ।
त्वां च मां च स्मरन्लोके कर्मबन्धात्प्रमुच्यते ॥ १४ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर ।
यदनिन्दित्यता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरम् ॥ १५ ॥

विद्वामर्पाशयः साक्षात्सर्वलोकगुरुं प्रभुम् ।

भ्रातृहेति मृपादृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाधवान् ॥ १६ ॥

तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्तादुस्तरादघान् ।

पूतस्तेऽपाङ्गसंदष्टस्तदा कृपणवत्सल ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

त्रिःसप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ ।

यत्साधोऽस्य गृहे जातो भवान्वै कुलपावनः ॥ १८ ॥

यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।

साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः ॥ १९ ॥

सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतप्रायेषु किञ्चन ।

उच्चावचेषु दैत्येन्द्र, मद्भावेन गतस्पृहाः ॥ २० ॥

भवन्ति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुग्रहाः ।

भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृत् ॥ २१ ॥

कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य मर्वशः ।

मदङ्गस्पर्शनेनाङ्ग, लोकान्यास्यति सुप्रजाः ॥ २२ ॥

पित्र्य च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ।

मय्यावेक्ष्य मनस्ताव, कुरु कर्माणि मत्परः ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

प्रह्लादोऽपि तथा चक्रे पितुर्यत्साम्परायिकम् ।

यथाह भगवान्राजन्, अभिषिक्तो द्विजोत्तमैः ॥ २४ ॥

विमुञ्चति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् ।
 तर्ह्येव पुण्डरीकाक्ष , भगवत्त्वाय कल्पते ॥ ९ ॥
 नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने ।
 हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ १० ॥

नृसिंह उवाच ॥

नैकान्तिनो मे मयि जात्विहाशिप
 आशासतेऽमुत्र च ये भवद्विधाः ।
 अथातिमन्वन्तरमेतदत्र
 दैत्येश्वराणामनुमुद्स्व भोगान् ॥ ११ ॥
 कथा मदीया जुपमाणः प्रियास्त्व-
 मावेश्य मामात्मनि सन्तमेकम् ।
 सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं
 यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन् ॥ १२ ॥
 भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं
 फलेवरं कालजवेन हित्वा ।
 कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां
 वित्ताय मामेप्स्यसि मुक्तबन्धः ॥ १३ ॥
 य एतर्कीर्तियन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः ।
 त्वां च मां च स्मरन्लोकं कर्मबन्धात्प्रमुच्यते ॥ १४ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर ।
 यदनिन्दित्पिता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरम् ॥ १५ ॥

प्रतिनन्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाश्रितः ।

स्वधामानि ययू राजन्, ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः ॥ ३४ ॥

एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः ।

हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ॥ ३५ ॥

पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः ।

कुम्भकर्णदशर्मावौ हतौ तौ रामविक्रमैः ॥ ३६ ॥

शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः ।

तच्चित्तौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि ॥ ३७ ॥

ताकिहाध पुनर्जातौ शिशुपालकरूपजौ ।

हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीपतुः ॥ ३८ ॥

एनः पूर्वकृतं यत्तद्राजानः कृष्णवैरिणः ।

जहुस्त्वन्ते तदात्मानः कौटः पेशस्कृतो यथा ॥ ३९ ॥

यथा यथा भगवतो भक्त्या परमया भिदा ।

नृपाश्चैद्यादयः सात्म्यं हरेस्तच्चिन्तया ययुः ॥ ४० ॥

आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान् ।

दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि द्विपाम् ॥ ४१ ॥

एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः ।

अवतारकथा पुण्या बधो यत्रादिदैत्ययोः ॥ ४२ ॥

प्रह्लादस्यानुचरित महाभागवतस्य च ।

भक्तिज्ञान विरक्तिश्च याथात्म्य चास्य वै हरेः ॥ ४३ ॥

प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिम् ।

स्तुत्वा वाग्भि पवित्राभि प्राह देवादिभिर्युत ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

देवदेवासिलार्थ्यक्ष, भूतभावन, पूर्वज ।

विष्टया ते निहत पापो लोकसन्तापनोऽसुर ॥ २६ ॥

योऽसौ लब्धवरो मत्तोऽनवयो मम सृष्टिभि ।

तपोयोगत्रलोन्नद्ध समस्तनिगमानह्न ॥ २७ ॥

दिष्टयास्य तनय साधुर्महाभागवतोऽर्भक ।

त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्टया त्वा समितोऽधुना ॥ २८ ॥

एतद्वपुस्ते भगवन, ध्यायत प्रयतात्मन ।

सर्वतो गोप्सुसत्रासान्मृत्योरपि जिघासत ॥ २९ ॥

नृसिंह उवाच ॥

मैव वरोऽसुराणा ते प्रदेय पद्मसभव ।

वर क्रूरनिमर्गाणामहीनाममृत यथा ॥ ३० ॥

नारद उवाच ॥

इत्युक्त्वा भगवान्प्रानस्तत्रैयान्तर्दधे हरि ।

अदृश्य मर्वभूताना पूजित परमेष्ठिना ॥ ३१ ॥

तत सपूज्य शिरसा वचन्दे परमेष्ठिनम् ।

भव प्रजापतीन्देयान्प्रछादो भगवत्कला ॥ ३२ ॥

तत कान्यादिभि मार्ध मुनिभि कमलामन ।

दैत्याना दानयाना च प्रह्लादमरुगोत्पतिम् ॥ ३३ ॥

प्रतिनन्द्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिपः ।

स्वधामानि ययू राजन्, ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः ॥ ३४ ॥

एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः ।

हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ॥ ३५ ॥

पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः ।

कुम्भकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ॥ ३६ ॥

शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः ।

तच्चित्तौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि ॥ ३७ ॥

साविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूपजौ ।

हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीयतुः ॥ ३८ ॥

एतः पूर्वकृतं यत्तद्राजानः कृष्णवैरिणः ।

जहुस्त्वन्ते तदात्मानः कीदः पेशस्कृतो यथा ॥ ३९ ॥

यथा यथा भगवतो भक्त्या परमया भिदा ।

नृपाश्चैद्यादयः सात्म्यं हरेस्तच्चिन्तया ययुः ॥ ४० ॥

आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान् ।

दमधोपसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि द्विषाम् ॥ ४१ ॥

एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः ।

अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः ॥ ४२ ॥

प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च ।

भक्तिज्ञानं विरक्तिश्च याथात्म्यं चास्य वै हरेः ॥ ४३ ॥

सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनम् ।

परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान् ॥ ४४ ॥

धर्मो भागवतानां च भगवान्येन गम्यते ।

आख्यानेऽस्मिन्समाम्नातमाध्यात्मिकमशेषतः ॥ ४५ ॥

य एतत्पुण्यमाख्यानं विष्णोर्वीर्योपबृंहितम् ।

कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते ॥ ४६ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे प्रह्लादचरित्रे

४—१० अध्यायाः ॥

॥ ध्रुवचरित्रम् ॥

अथातः क्रीर्तये वंशं पुण्यकीर्तः कुरुद्वह ।

स्वायंभुवस्यापि मनोहरेरशांशजन्मनः ॥ १ ॥

प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपापतेः सुतौ ।

वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ ॥ २ ॥

जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः ।

सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥ ३ ॥

एकदा सुरुचेः पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन् ।

उत्तम नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्यनन्दत ॥ ४ ॥

तथा चिकीर्षमाण त सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् ।

सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता ॥ ५ ॥

न वत्स, नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति ।

न गृहीतो मया यत्स्व कुक्षावपि नृपात्मजः ॥ ६ ॥

बालोऽसि वत्त नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतम् ।

नून वेद भवान्यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः ॥ ७ ॥

तपसाराध्य पुरुष तस्यैवानुग्रहेण मे ।

गर्भे त्व साधयात्मान यदीच्छसि नृपासनम् ॥ ८ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

मातु सपत्न्या सुदुरुक्तिविद्ध
 श्वसन्रूपा दण्डहतो यथाहि ।
 हित्वा मिपन्त पितर सन्नवाच
 जगाम मातु प्ररुदन्सकाशम् ॥ ९ ॥

त निश्वसन्त स्फुरिताधरोष्ठ
 सुनीतिरुत्सङ्ग उदूह्य बालम् ।
 निशम्य तत्पौरमुखान्नितान्त
 सा विव्यथे यद्गदित सपत्न्या ॥ १० ॥

सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोक-
 दावाग्निना दावलतेव बाला ।
 वाक्यं सपत्न्या स्मरती सरोज-
 भ्रिया दृशा वाग्पकलामुवाह ॥ ११ ॥

दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पार-
 मपश्यती बालकमाह बाला ।
 मा मङ्गल तात, परेष्वमस्था
 भुङ्क्ते जनो यत्परदुःखदस्तन् ॥ १२ ॥

सत्यं मुरुच्याभिहितं भवान्मे
 यदुर्भगाया उदरे गृहीतः ।
 स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते या
 भार्येति वा वोदुमिडस्पतिर्मां ॥ १३ ॥

आतिष्ठ तत्तात, विमत्सरस्त्व-

मुक्त समात्रापि यदन्यलीकम् ।

आराधयाधोक्षजपादपद्म

यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा ॥ १४ ॥

यस्याङ्घ्रिपद्म परिचर्य विश्व-

विभावनायास्तगुणाभिपत्ते ।

अजोऽध्यतिष्ठत्प्रलु पारमेष्ठ्य

पद जितात्मश्वसनाभिवन्द्यम् ॥ १५ ॥

तथा मनुर्वो भगवान्पितामहो

यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मुखै ।

इष्टाभिपेदे दुरवापमन्यतो

भौम सुख दिव्यमथापवर्ग्यम् ॥ १६ ॥

तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सल

सुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम् ।

अनन्यभावे निजधर्मभाविते

मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् ॥ १७ ॥

नान्य तत पद्मपलाशलोचना-

दु खच्छिद ते मृगयामि कचन ।

यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया

श्रियेतरैरङ्ग विमृग्यमाणया ॥ १८ ॥

मेवेय उवाच ॥

एव सजल्पित मातुराकर्ण्यार्थागम वच ।

सनियम्यात्मनाज्ञान निश्चक्राम पितु पुरात् ॥ १९ ॥

नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ।

स्पृष्ट्वा मूर्धन्यघनेन पाणिना प्राह विस्मित ॥ २० ॥

अहो तेज क्षत्रियाणा मानभङ्गममृष्यताम् ।

बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत्समातुरसद्वच ॥ २१ ॥

नारद उवाच ॥

नाधुनाप्यवमान ते समान वापि पुत्रक ।

लक्ष्याम कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ॥ २२ ॥

विकल्पे विद्यमानेऽपि न ह्यसन्तोपहेतव ।

पुंसो मोक्षमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्मभि ॥ २३ ॥

परितुष्येत्तत्तात, तावन्मात्रेण पूरुष ।

दैवोपसादित यावद्वीक्ष्येश्वरगतिं बुध ॥ २४ ॥

अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुत्ससि ।

यत्प्रसाद स वै पुसा दुराराध्यो मतो मम ॥ २५ ॥

मुनय पदवीं यस्य नि सङ्गेनोन्मज्जन्मभि ।

न विदुर्मगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना ॥ २६ ॥

अतो निवर्ततामेष निर्वन्धस्तव निष्फल ।

यतिष्यति भवान्काले श्रेयसा समुपस्थिते ॥ २७ ॥

यस्य यदैवनिहितं स तेन सुखदुःखयो ।

आत्मानं तोषयन्देही तमसं पारमृच्छति ॥ २८ ॥

गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमान ।

मैत्रीं समानादन्विच्छेत्तापैरभिभूयत ॥ २९ ॥

ध्रुव उवाच ॥

सोऽय शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् ।

दर्शित कृपया पुसा दुर्दर्शोऽस्माद्विधैस्तु य ॥ ३० ॥

अथापि मैऽविनीतस्य क्षात्र धर्ममुपेयुष ।

सुरुच्या दुर्वचोवाणैर्न भिन्ने श्रयते इति ॥ ३१ ॥

पद त्रिभुवनोत्कृष्ट जिगीषो साधु वर्त्म मे ।

ब्रूहस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् ॥ ३२ ॥

नून भवान्भगवतो योऽङ्गज परमोष्ठिन ।

वितुदन्नटते वीणा हितार्थं जगतोऽर्कवत् ॥ ३३ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा ।

प्रीत प्रत्याह त वाल सद्वाक्यमनुकम्पया ॥ ३४ ॥

नारद उवाच ॥

जनन्याभिहित पन्था स वै निश्रेयसस्य ते ।

भगवान्वासुदेवस्त भज तत्प्रवणात्मना ॥ ३५ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां य इच्छेच्छ्रेय आत्मन ।

एकमेव हरेस्तत्र कारण पादसेवनम् ॥ ३६ ॥

तत्तात, गच्छ भद्र ते यमुनायास्तट शुचि ।

पुण्य मधुवनं यत्र सानिध्यं नित्यदा हरे ॥ ३७ ॥

स्नात्वानुसवनं तस्मिन्कालिन्या सलिले शिवे ।

कृत्वोचितानि निवसन्नात्मन कल्पितासन ॥ ३८ ॥

प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम् ।
 शनेर्व्युदखाभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुम् ॥ ३९ ॥
 प्रसादाभिमुख शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम् ।
 सुनास सुभ्रुव चारुकपोल सुरसुन्दरम् ॥ ४० ॥
 तरुण रमणीयाङ्गमरुणोष्ठेक्षणाधरम् ।
 प्रणताश्रयण नृणां शरण्य करुणार्णवम् ॥ ४१ ॥
 श्रीवत्साङ्ग घनश्याम पुरुष वनमालिनम् ।
 शङ्खचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ॥ ४२ ॥
 किरीटिन कुण्डलिन केयूरवलयान्वितम् ।
 कौस्तुभाभरणग्रीव पीतकौशेयवाससम् ॥ ४३ ॥
 काञ्चीकलापपर्यस्त लसत्काञ्चननूपुरम् ।
 दर्शनीयतम शान्त मनोनयनवर्धनम् ॥ ४४ ॥
 पद्भ्या नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्या समर्चिताम् ।
 हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम् ॥ ४५ ॥
 स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनम् ।
 नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्पणम् ॥ ४६ ॥
 एव भगवतो रूप सुभद्र ध्यायतो मन ।
 निर्वृत्या परया तूर्णं सपन्न न निवर्तते ॥ ४७ ॥
 जप्यश्च परमो मुख श्रूयता मे नृपात्मज ।
 य सप्तरात्र प्रपठन्पुमान्पश्यति सेचरान् ॥ ४८ ॥

ओ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्याद्द्रव्यमयीं बुध ।

सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् ॥ ४९ ॥

सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः ।

शस्ताङ्कुराशुकैश्चार्चैस्तुलस्या प्रियया प्रभुम् ॥ ५० ॥

लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चां क्षित्यम्बादिषु वार्चयेत् ।

आहतात्मा मुनि शान्तो यत्तवाङ्घ्रितवन्यभुक् ॥ ५१ ॥

स्वेच्छावतारचरितैरचिन्त्यनिजमायया ।

करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयगमम् ॥ ५२ ॥

परिचर्या भगवतो यावत् पूर्वसेविता ।

ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुज्यान्मन्त्रमूर्तये ॥ ५३ ॥

एव कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् ।

परिचर्यमाणो भगवान्भक्तिमत्परिचर्यया ॥ ५४ ॥

पुस्ताममायिन सम्यग्भजता भाववर्धन ।

श्रेयो विशत्यभिमत यद्धर्मादिषु देहिनाम् ॥ ५५ ॥

विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा ।

त निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये ॥ ५६ ॥

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्थक ।

ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्वरणचर्चितम् ॥ ५७ ॥

तपोवनं गते तस्मिन्प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनि ।

अर्हितार्हणको राजा सुखासीन उवाच तम् ॥ ५८ ॥

नारद उवाच ॥

राजन्, किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता ।
किं वा न रिप्यते कामो धर्मो वार्थेन संयुतः ॥ ५९ ॥

राजोवाच ॥

सुतो मे बालको ब्रह्मन्, खेणेनाकरुणात्मना ।
निर्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान्कविः ॥ ६० ॥
अप्यनाथं वने ब्रह्मन्, मा स्मादन्त्यर्भकं वृकाः ।
श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् ॥ ६१ ॥
अहो मे वत दौरात्म्यं त्वीजितस्योपधारय ।
योऽङ्कं प्रेम्णारुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः ॥ ६२ ॥

नारद उवाच ॥

मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशां पते ।
तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृद्धे ययशो जगत् ॥ ६३ ॥
मुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः ।
गप्यत्यचिरतो राजन, यशो विपुलयंस्तव ॥ ६४ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः ।
राजलक्ष्मीमनाहत्य पुत्रमेवान्वचिन्तयत् ॥ ६५ ॥
तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावराम ।
समाहितः पर्यचरदृप्यादेशेन पूरयाम ॥ ६६ ॥

त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थवदराशन ।

आत्मवृत्त्यनुसारेण मास निन्येऽर्चयन्हरिम् ॥ ६७ ॥

द्वितीय च तथा मास पष्ठे पष्ठेऽर्भको दिने ।

तृणपर्णादिभिश्चीर्णं कृतान्नोऽभ्यर्चयद्विभुम् ॥ ६८ ॥

तृतीय चानयन्मास नवमे नवमेऽहनि ।

अन्नभक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना ॥ ६९ ॥

चतुर्थमपि वै मास द्वादशे द्वादशेऽहनि ।

वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन्नेवमधारयत् ॥ ७० ॥

पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मज ।

ध्यायन्प्रह्व पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचल ॥ ७१ ॥

सर्वतो मन आकृष्य इदि भूतेन्द्रियाशयम् ।

ध्यायन्भगवतो रूप नाद्राक्षीत्किञ्चनापरम् ॥ ७२ ॥

आधार महदादीना प्रधानपुरुषेश्वरम् ।

ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे ॥ ७३ ॥

यदैकपादेन स पार्थिवार्भक-

स्तस्थौ तदद्भुष्टनिपीडिता मर्द्दा ।

ननाम तत्पार्थमिभेन्द्रधिष्ठिता

तरीच सव्येतरत पदे पदे ॥ ७४ ॥

तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो

दूर निरुध्यामुमनन्धया धिया ।

लोका निरुद्धवासनिपीडिता भृशं
सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् ॥ ७५ ॥

देवा ऊचुः ॥

नैवं विदामो भगवन्, प्राणरोधं
चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः ।
विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं .
प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् ॥ ७६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्यया-
न्निवर्तयिष्ये प्रवियात स्वधाम ।
यतो हि वः प्राणनिरोध आसी-
द्वीक्षानपादिर्मयि संगतात्मा ॥ ७७ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच ॥

त एवमुच्छिन्नभया उरुक्रमे
कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् ।
सहस्रशीर्षाणि ततो गरुत्मता
मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः ॥ १ ॥

स वै धिया योगविपाकतीव्रया
 हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् ।
 तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य
 बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श ॥ २ ॥

तदर्शनेनागतसाध्वसः क्षिता-
 ववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् ।
 दृग्भ्यां प्रपश्यन्प्रपिवन्निवार्भक-
 इचुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाभ्रिपन् ॥ ३ ॥

स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरि-
 श्नात्वास्य सर्वे च दृढवस्थितः ।
 कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना
 पस्पर्शं वालं कृपया कपोले ॥ ४ ॥

स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं
 दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः ।
 तं भक्तिभावोऽगृणादसत्त्वरं
 परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः ॥ ५ ॥

ध्रुव उवाच ॥

योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रमुक्तां
 संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ।
 अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादी-
 न्प्राणाग्नौ भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥ ६ ॥

एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या
 मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषम् ।
 सृष्ट्वानुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु
 नानैव दारुणं विभावसुवद्विभासि ॥ ७ ॥

त्वदत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं
 सुप्तप्रबुद्ध इव नाथ, भवत्प्रपन्नः ।
 तस्यापचर्ग्यशरणं तव पादमूलं
 विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबन्धो ॥ ८ ॥

नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते
 ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः ।
 अर्चन्ति कल्पकतरुं कुणपोपभोग्य-
 मिच्छन्ति यत्स्पर्शजं निरयेऽपि नृणाम् ॥ ९ ॥

या निर्धृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-
 ध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।
 सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ, मा भू-
 त्किं त्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात् ॥ १० ॥

भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसङ्गो
 भूयादनन्त, महताममलाशयानाम् ।
 येनाञ्जसोत्त्वणमुरुव्यसनं भवाब्धि
 नेप्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्त ॥ ११ ॥

ते न स्मरन्त्यतितरां प्रियमीश, मर्त्यं
 ये चान्वदः सुतमुद्गृहवित्तदाराः ।

ये त्वञ्जनाभ, भवदीयपदारविन्द-

सौगन्ध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्रसङ्गाः ॥ १२ ॥

तिर्यङ्मनगद्विजसरीसृपदेवदैत्य-

मर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषम् ।

रूप स्थविप्रमज, ते महदाशुनेक

नात पर परम, वेद्मि न यत्र वाद ॥ १३ ॥

करूपान्त एतदखिल जठरेण गृह्-

ब्धशेते पुमान्स्वदृगनन्तसखस्तदङ्गे ।

यन्नाभिसिन्धुरुहकाञ्चनलोफपद्म-

गर्भे शुमान्भगवते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥ १४ ॥

त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविवुद्ध आत्मा

कूटस्थ आदिपुरुषो भगवात्स्थधीज ।

यद्गुद्वयवस्थितिमखण्डितया स्वदृष्ट्या

द्रष्टा स्थितावधिमरुतो व्यतिरिक्त आस्ते ॥ १५ ॥

यस्मिन्विरुद्धगतयो ह्यनिश पतन्ति

विद्यादयो विविधशक्तयः आनुपूर्व्यान् ।

तद्ब्रह्म विश्वभवमेकमनन्तमाद्य-

मानन्दमात्रमधिकारमहं प्रपद्ये ॥ १६ ॥

सत्याशिषो हि भगवस्तव पादपद्म-

माशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्ते । १

अप्येवमार्य, भगवान्परिपाति दीना-

मुत्सेव वत्सकमनुग्रहकारोऽस्मान् ॥ १७ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

अथाभिप्लुत एव वै सत्सङ्कल्पेन धीमता ।

भृत्यानुरक्तो भगवान्प्रतिनन्दोदमब्रवीत् ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

वेदाह ते व्यवसित इदि राजन्यबालक ।

तत्प्रयच्छामि भद्र ते दुरापमपि सुनत ॥ १९ ॥

तान्यैरधिष्ठित भद्र, यद्वाजिष्णु ध्रुवक्षिति ।

यत्र प्रहर्षताराणा ज्योतिषा चक्रमाहितम् ॥ २० ॥

मेध्या गोचक्रवत्स्थास्तु परस्तात्कल्पवासिनाम् ।

धर्मोऽग्नि कश्यप शुक्रो मुनयो ये वनौकस ।

चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत्सतारका ॥ २१ ॥

प्रस्थिते तु वन पित्रा दत्त्वा गा धर्मसश्रय ।

षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्र रक्षिता व्याहतेन्द्रिय ॥ २२ ॥

त्वद्भातर्युत्तमे नष्टे मृगयाया तु तन्मना ।

अन्वेषन्ती वन याता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति ॥ २३ ॥

इष्ट्वा मा यज्ञहृदय यज्ञै पुष्कलदक्षिणै ।

भुक्त्वा चेहाशिष सत्या अन्ते मा सस्मरिष्यसि ॥ २४ ॥

ततो गन्तासि मत्स्थान सर्वलोकनमस्कृतम् ।

उपरिष्ठादृषिभ्यस्त्व यतो नावर्तते गत ॥ २५ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

इत्यर्चित स भगवानतिदिश्यासन पदम् ।

बालस्य पश्यतो धाम स्वमगाद्रुरुडध्वज ॥ २६ ॥

सोऽपि संकल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितम् ।

प्राप्य संकल्पनिर्वाण नातिग्रीवोऽभ्यगात्पुनरम् ॥ २७ ॥

विदुर उवाच ॥

मुदुर्लभं यत्परम पदं हरे-

र्मायाविनस्तशरणार्चनार्जितम् ।

लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना

कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् ॥ २८ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

मातुः मपत्न्या वाग्याणैर्द्वि विद्वस्तु तान्ममरन् ।

नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान् ॥ २९ ॥

ध्रुव उवाच ॥

समाधिना नैकभवेन यत्पदं

विदुः सनन्दादय ऊर्ध्वरेतमः ।

मासैरहं पद्भिरमुप्य पादयो-

श्रद्धायामुपेत्यापगतः प्रथङ्गतिः ॥ ३० ॥

अहो वत ममानात्स्य मन्दभाग्यस्य पश्यत ।

भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचे यदन्तवन् ॥ ३१ ॥

मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः ।

यो नारदवचस्तथ्य नाप्राहिमसत्तमः ॥ ३२ ॥

दैवीं मायामुपाधित्य प्रमुग्ध इव भिन्नहृक् ।

तप्ये त्रितयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृच्यद्भुजा ॥ ३३ ॥

मयैतत्प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि ।
 प्रमाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम् ।
 भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ॥ ३४ ॥

स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो वत ।
 ईश्वरात्क्षणिमुष्येन फलीकारानिवाधनः ॥ ३५ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

न वै मुकुन्दस्य पदारविन्दयो
 रजोजुषस्तात, भवादृशा जनाः ।
 वाञ्छन्ति तदास्यमृतेऽर्थमात्मनो
 यद्वञ्छया लब्धमनःसमृद्धयः ॥ ३६ ॥

आकर्ण्यार्त्मजमायान्तं सपरेत्य यथागतम् ।
 राजा न श्रद्धे भद्रमभद्रस्य कुतो मम ॥ ३७ ॥

श्रद्धाय वाक्यं देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षितः ।
 वार्ताहर्तुरतिप्रीतो हारं प्रादान्महाधनम् ॥ ३८ ॥

मदश्वं रथमारुह्य कार्तस्वरपरिष्कृतम् ।
 ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोऽमात्यबन्धुभिः ॥ ३९ ॥

शङ्खदुन्दुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभिः ।
 निश्चक्राम पुरान्तूर्णमात्मजाभीक्ष्णोत्सुकः ॥ ४० ॥

सुनीतिः सुरुचिश्चास्य महिष्यौ रुक्मभूषिते ।
 आरुह्य शिविकां मार्धमुत्तमेनाभिजग्मतुः ॥ ४१ ॥

त दृष्टोपवनाभ्याञ्च आयान्त तरसा रथान् ।

अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वल ॥ ४२ ॥

परिरंभेऽङ्गज दोर्भ्यां दीर्घोत्कण्ठमना श्वसन् ।

विष्वक्सेनाङ्घ्रिसस्पर्शहताशेषाघबन्धनम् ॥ ४३ ॥

अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्नयनवारिभिः ।

स्नापयामास तनय जातोद्दाममनोरथ ॥ ४४ ॥

अभिवन्द्य पितु पादावाशीर्भिश्चाभिमन्त्रित ।

ननाम मातरौ शीर्ष्णां सत्कृत सज्जनाग्रणी ॥ ४५ ॥

सुरुचिस्त समुत्थाप्य पादावानतमर्भकम् ।

परिव्रज्याह जीवेति वाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४६ ॥

यस्य प्रसन्नो भगवान्गुणैर्मेढ्र्यादिभिर्हरि ।

तस्मै नमन्ति भूतानि निम्नमाप इव स्वयम् ॥ ४७ ॥

उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योन्य प्रेमविह्वलौ ।

अङ्गसङ्गादुत्पुलकावस्रौघ मुहुरुहतु ॥ ४८ ॥

सुनीतिरख्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रिय सुतम् ।

उपगुह्य जहावाधि तदङ्गस्पर्शनिवृता ॥ ४९ ॥

पय स्तनाभ्या सुस्त्राव नेत्रजैः सलिलैः शिबैः ।

तदाभिपिच्यमानाभ्या वीर, वीरसुचो मुहुः ॥ ५० ॥

ता शशसुर्जना राज्ञी दिष्ट्या ते पुत्र आर्तिहा ।

प्रतिलब्धधिर नष्टो रक्षिता मण्डल भुव ॥ ५१ ॥

अभ्यचितस्त्वया नून भगवान्प्रणतार्तिहा ।

यदनुध्यायिनो वीरा मृत्यु जिग्यु सुदुर्जयम् ॥ ५० ॥

लाल्यमान जनैरेव ध्रुव सभ्रातर नृप ।

आरोप्य करिणां हृष्ट स्तूयमानोऽविशत्पुष्टम् ॥ ५१ ॥

तत्र तत्रोपसक्लमैर्लसन्मकरतोरणै ।

सद्यन्तै कदलीस्तम्भै पूगपौतैस्तथाविधै ॥ ५४ ॥

चूतपल्लववास स्रङ्मुक्तादामविलम्बिभि ।

उपस्कृत प्रतिद्वारमपा कुम्भै सदीपकै ॥ ५५ ॥

प्राकारैर्गोपुरागारै शतकुम्भपरिच्छदै ।

सर्वतोऽलकृत श्रीमद्विमानशिरसरशुभि ॥ ५६ ॥

मृष्टचत्वररथ्याट्टमार्गं चन्दनचर्चितम् ।

लाजाक्षतै पुष्पफलेस्तण्डुलैर्वलिभिर्युतम् ॥ ५७ ॥

ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रिय ।

सिद्धार्थाक्षतदध्यम्बुदूर्वापुष्पफलानि च ॥ ५८ ॥

उपजहु प्रयुज्जाना वात्सल्यादाशिष सती ।

ऋण्वस्तद्वत्पुगीतानि प्राविशद्भवन पितु ॥ ५९ ॥

महामणिप्रातमये स तस्मिन्भवनोत्तमे ।

लालितो नितरा पित्रा न्यवसद्विवि देववत् ॥ ६० ॥

पय फेननिभा शय्या दान्ता रुग्मपरिच्छदा ।

आसनानि महार्हाणि यत्र रोगमा उपस्करा ॥ ६१ ॥

यत्र स्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।

मणिप्रदीपा आभान्ति ललनारत्नसंयुताः ॥ ६२ ॥

उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैरमरद्रुमैः ।

कूजद्विहङ्गमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥ ६३ ॥

वाण्यो वैदूर्यसोपानाः पद्मोत्पलकुमुद्वतीः ।

हंसकारण्डवकुलैर्जुष्टाश्चक्राहसारसैः ॥ ६४ ॥

उत्तानपादो राजार्षेः प्रभावं तनयस्य तम ।

श्रुत्वा दृष्ट्वाद्भुततमं प्रपेदे विस्मयं परम् ॥ ६५ ॥

वीक्ष्योढवयस तं च प्रकृतीनां च समतम ।

अनुरक्तप्रज राजा ध्रुवं चक्रे भुवः पतिम् ॥ ६६ ॥

आत्मान च प्रवयसमाकलय्य विशा पतिः ।

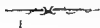
वनं विरक्तः प्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनो गतिम् ॥ ६७ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण चतुर्थस्कन्ध ध्रुवचरित्र नाम

८—९ अध्यायः ॥

॥ मार्कण्डेयोपाख्यानम् ॥

दिलीप उवाच ॥

अनपत्यो मरुद्वत्या मृकण्डुरिति हि त्वया ।
प्राक्तः शिवप्रसादेन पश्चादाप कथं सुतम् ॥ १ ॥
दीर्घायुरभवत्सोऽपि कथं मांशप्रसादतः ।
विस्तराच्छ्रोतुमिच्छामि वदैतन्मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

शृणु राजन्, प्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयसमुद्भवम् ।
अनपत्यो मृकण्डुश्च भार्यया स महामुनिः ॥ ३ ॥
शङ्करं तोषयामास तपसा नियमेन च ।
तुष्टश्चाह पिनाकी तं भार्यया सहित मुनिम् ॥ ४ ॥
मत्तो वर गृहाणेति सोऽपि वने वर मुनिः ।

मृकण्डुरुवाच ॥

यतो मे भगवन्, स्तोत्रैस्तुष्टोऽत परमेश्वर ।
अनपत्योऽहमिच्छामि पुत्रं त्वत्तो महेश्वर ॥ ५ ॥

श्रीशङ्कर उवाच ॥

किमिहेच्छामि पुत्रं त्वं निर्गुणं चिरजीवितम् ।
आहोस्विदेकं सुगुणं सर्वज्ञं पण्डशाब्धिकम् ॥ ६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त सोऽपि धर्मात्मा नाहमिच्छामि निर्गुणम् ।
अल्पायुरपि पुत्रो वा सर्वज्ञोऽस्तु जगत्पते ॥ ७ ॥

श्रीशङ्कर उवाच ॥

तर्हि ते भविता पुत्र षोडशायु सुवार्मिक ।
सर्वज्ञो गुणवाँल्लोके कीर्तिमान् ज्ञानसागर ॥ ८ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

एवमुक्त्वा ययौ देव सोऽपि लब्धवरो मुनि ।
प्रकाममन्तुष्टमना प्रपेदे निजमाश्रमम् ॥ ९ ॥

भार्या तस्य चिरादासीदन्तर्ध्वनी मरुद्वती ।
विधिबद्धिहिते तेन गर्भाधानस्य कर्मणि ॥ १० ॥

ततः पुसवन तेन स्पन्दनात्प्राक्छुभे दिने ।
गृह्योक्तविधिना सम्यक्ततः पुंसो विष्टद्वये ॥ ११ ॥

मीमन्तोऽप्यष्टमे मासि गर्भरूपसमृद्धिकृत् ।
सुखप्रसवसिन्धौ च तेनाकारि क्रियाविदा ॥ १२ ॥

तनयस्तपनाकारो मरुद्वत्यामजायत ।
वेदव्यासादिमुनयस्तच्छान्त्यर्थं समाययुः ।
जातकर्म स्वयं चक्रे वेदव्यासो महामुनि ॥ १३ ॥

नामकर्म ततश्चक्रे मुनिरेकादशेऽहनि ।
वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रैराग्नीभिर्भिनन्द्य च ॥ १४ ॥

कृत्वा वालोचिता रक्षा तेन सभाविता ययुः ।

अहो रूपमहो तेजस्त्वहो सर्वाङ्गलक्षणम् ॥ १५ ॥

अहो सरूढतीभाग्यादाविरासीत्स्वय हरः ।

इति हृष्यन्ति चान्योन्य पौरजानपदा जनाः ॥ १६ ॥

निष्क्रामो वै चतुर्थेऽस्य मासि पित्रा कृतो गृह्यात् ।

अन्नप्राशनमवदार्धे चूडाध्यर्धाब्दिकद्वये ॥ १७ ॥

कर्णवेध ततः कृत्वा श्रवणर्क्षे स कर्मकृत् ।

ब्रह्मतेजोऽभिवृद्ध्यर्थं पञ्चमेऽब्दे व्रत ददौ ॥ १८ ॥

उपाकर्म ततः कृत्वा वेदमध्यापयत्सुधीः ।

वेदान्स विधिनाध्यैष्ट साङ्गोपाङ्गपदक्रमान् ॥ १९ ॥

मृकण्डुः शोकद्वीनात्मा विललापाकुलेन्द्रियः ।

मार्कण्डेयोऽपि तं दृष्ट्वा विलपन्तं मुदु स्मितम् ॥ २० ॥

उवाच पितर किं ते कारणं शोकमोहयोः ।

मार्कण्डेयस्य वाक्यं तच्छ्रुत्वा स मधुराक्षरम् ॥ २१ ॥

उवाच कारणं तस्मै शोकस्यापि सहेतुकम् ।

मृकण्डुरुवाच ॥

तव हेतोरहं यत्स, शोचामि शृणु मे वचः ॥ २२ ॥

भ्रायु. षोडशवर्षाणि तव दत्त पिनाकिना ।

म कालोऽयमिह प्राप्तस्त्रम्भान्छोचामि नन्दन ॥ २३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

पित्रेति कथितं श्रुत्वा मार्कण्डेयोऽब्रवीदिति ।

मन्निमित्तं पितः, शोकं कदाचिदपि मा कृथाः ॥ २४ ॥

यतिष्यामि तथा तात, यथा यास्याम्यमर्त्यताम् ।

समाराध्य महादेवं बाञ्छितार्थप्रदं गिवम् ॥ २५ ॥

मृत्युजयं विरूपाक्षं सर्वज्ञं सर्वदं सताम् ।

कालकालं महाकालं कालकूटविपाशिनम् ॥ २६ ॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्य पितरावतिहर्षितौ ।

सर्वशोकं परित्यज्य प्रहृष्टाबूचतुः सुतम् ॥ २७ ॥

पितराबूचतुः ॥

आवयोः शोकनाशाय महोपायः समीरितः ।

मृत्युंजयस्य देवस्य समाराधनलक्षणः ॥ २८ ॥

तद्गच्छ शरणं तात, नातः परतरं हितम् ।

मनोरथपथातीतकारणं कालहारिणम् ॥ २९ ॥

किं न श्रुतं त्वया तात, श्वेतकेतु यथा पुरा ।

पाशितं कालपाशेन ररक्ष विपुरान्तकः ॥ ३० ॥

शिलादतनय मृत्युमस्तमप्राब्दमर्भकम् ।

शिवो निजपदे चक्रे नन्दिन विश्वनन्दिनम् ॥ ३१ ॥

श्रीरोदमधनाद्भूतं प्रलयानिलसनिभम् ।

पीत्वा हालाहलं घोरमरश्चद्रुवनत्रयम् ॥ ३२ ॥

जलधर महादर्पं हृतत्रैलोक्यसपदम् ।

चरणाङ्गुष्ठरेखोत्थचक्रेणाभिजघान य ॥ ३३ ॥

योऽसावेक्रेषुपातोत्थज्वलनैस्त्रिपुर पुरा ।

विधाय पत्रिण विष्णु ज्वलयामास धूर्जटि ॥ ३४ ॥

अन्धक यत्त्रिशूलाग्रे प्रोत वर्षायुत पुरा ।

त्रैलोक्यैश्वर्यसमूढ शोपयामास भानुना ॥ ३५ ॥

काम दृष्टिनिपातेन त्रैलोक्यविजयोजितम् ।

निनायानङ्गपदवीं वीक्षमाणेऽप्वजादिषु ॥ ३६ ॥

त ब्रह्माग्रेककर्तार मेघवाहनमन्युतम ।

प्रयाहि विश्वशरण विश्वरक्षामणिं शिवम् ॥ ३७ ॥

वमिष्ट उवाच ॥

पित्रोरनुज्ञा संप्राप्य दक्षिणार्णवरोधसि ।

लिङ्गं सस्थाप्य विधिवन्मार्कण्डेयो निजाह्वयम् ॥ ३८ ॥

कृत्वा त्रिपवणस्नान त्रिकाल शिवमर्चति ।

स्तोत्र त्रिकालपूजान्ते पठित्वा नृत्यति प्रियात ॥ ३९ ॥

तेन स्तोत्रेण सतुष्टो दिनेनैकेन शङ्कर ।

पूजितश्च महाभक्त्या मार्कण्डेयेन शङ्कर ॥ ४० ॥

शिवपूजाप्रसन्न च तदिने स्तोतुमुद्यतम् ।

आजगाम तमुद्दिश्य कालो मृत्युसहायवान् ॥ ४१ ॥

मृत्तरक्तान्तनयन मर्षयुश्चिकरोमवान् ।

दग्धाफरालयदनञ्चूर्णिताञ्जनमाग्निभ ॥ ४२ ॥

समागम्य च तस्यासौ काल पाशमपास्रजत् ।
कण्ठापितमहापाशो मार्कण्डेयस्तमब्रवीत् ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

काल, तावत्प्रतीक्षस्व काल मम महामते ।
निर्वर्तयाम्यह यावन्महास्तोत्र जगत्पते ॥ ४४ ॥
शिवस्तोत्रमनिर्वर्त्य न कचिच्च ब्रजाम्यहम् ।
न स्वपामि न भोक्ष्यामीत्येतन्मे व्रतमाहितम् ॥ ४५ ॥
न जीवित कलत्र वा न राज्य न तथा सुखम् ।
प्रिय मम यथातीव लोकेऽस्मिन् शिवसस्तव ॥ ४६ ॥
तथा च नानृत वाक्यमहमेतदिहोक्तवान् ।
सत्येनानेन सतत प्रसीदतु महेश्वर ॥ ४७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

तमब्रवीत्तत कालो मार्कण्डेय हसन्मुहु ।

काल उवाच ॥

न नुत तत्त्वया मन्ये वृद्धाना पूर्वकल्पितम् ॥ ४८ ॥
पूर्वे वयसि यो धर्म न करोति विमूढधी ।
स पश्चात्तप्यते वृद्ध सार्धभ्रष्ट इवाध्वग ॥ ४९ ॥
मासाष्टकेन तत्कुर्याद्येन वर्षा सुरा वसेत् ।
यावज्जीव तु तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुख वसेत् ॥ ५० ॥
अ कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्निकम् ।
न च प्रतीक्षते काल कृतमस्य न वा कृतम् ॥ ५१ ॥

इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् ।

एवमीहासमायुक्त कृतान्तः कुरुते वशे ॥ ५२ ॥

नाप्राप्तकालो म्रियते विद्ध शरशतैरपि ।

कुशाग्रेणापि सस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ५३ ॥

चक्रवर्तिसहस्राणि पुरन्दरशतानि च ।

मया नीतानि कर्तव्यो नात्र मन्युस्त्वयानघ ॥ ५४ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

श्रुत्वैवं वचनं तस्य कालस्यामोघवर्तिनः ।

मार्कण्डेय उवाचेदं शिवस्तोत्रपरायणः ॥ ५५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

येऽत्र विघ्नं प्रकुर्वन्ति शिवस्तोत्ररतात्मनाम् ।

तेऽचिरेण विनश्यन्ति त्वामतो वारयाम्यहम् ॥ ५६ ॥

यथैव राजभृत्यानां राजा शास्तैव नेतरः ।

तथैव शिवभक्तानां शास्तासौ परमेश्वरः ॥ ५७ ॥

भिन्दन्ति शैलानुदधीन्पवन्ति

व्यत्यामयन्ति श्रितिमन्तरक्षिम् ।

वृणीकृतत्रक्षपुरन्दराणां

किं दुष्करं शङ्करकिङ्कराणाम्-॥ ५८ ॥

न मृत्युर्न तथा धाता न यमो यमदूतकाः ।

न चान्ये शिवभक्तानां भजन्ति प्रभविष्णवः ॥ ५९ ॥

किं न श्रुतं त्वया काल, वाक्यमेतन्मनीषिणाम् ।
नृणामीश्वरभक्तानां न भवन्त्यापदं कश्चित् ॥ ६० ॥

ब्रह्मादयोऽपि तान्क्रुद्धानशक्ता हन्तुमश्विरा ।

वसिष्ठ उवाच ॥

स एव तर्जितस्तेन भगवान्विवृतेक्षण ॥ ६१ ॥

कालो भृशं रूपेत्याह प्रसन्नैव जगन्नयम् ।

काल उवाच ॥

यावत्स एव गङ्गायाः सिकता विप्र, दुर्मते ॥ ६२ ॥

तावन्त एव ब्रह्माणो मया कालेन सहता ।

किं वाह्यं बहुनोक्तेन पश्य मे विक्रमं बलम् ।

स पातु त्वा महादेवो यस्य दासोऽसि साम्प्रतम् ॥ ६३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

तेनैव गर्जता राजन्, कालेनासौ महामुनि ।

प्रस्तु हठात्समारब्धो राहुणैव यथा शशी ॥ ६४ ॥

लिङ्गादथ समुत्तस्थौ मूर्तिमान्परमेश्वर ।

अनिर्देश्यत्रयोरुपश्चन्द्रार्धकृतशेखर ॥ ६५ ॥

गर्जन्मेघ इवोदग्रं हुकृतेन स तत्क्षणात् ।

उद्धृत्य पादकमलं प्रजहार मुजान्तरे ॥ ६६ ॥

पादप्रहारचकितो दूरेऽमृत्युं पपात ह ।

दूरे पतितमालोक्य कृतान्तं भीषणाकृतिम् ॥ ६७ ॥

मार्कण्डेयोऽथ तुष्टाव तेन स्तोत्रेण शङ्करम् ।

रत्नसानुशरासनं रजताद्रिशृङ्गनिकेतनं

शिखिनीकृतपत्रगेश्वरमच्युतानलसायकम् ।

श्रिप्रदग्धपुरत्रयं त्रिदशालयैरभिवन्दितं

चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ६८ ॥

पञ्चपादपपुष्पगन्धिपदान्वुजद्वयशोभितं

भाललोचनजातपावकदग्धमन्मथविग्रहम् ।

भस्मदिग्धकलेवरं भवनाशनं भवमव्ययं

चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ६९ ॥

मत्तवारणमुख्यचर्मकृतोत्तरीयमनोहरं

पङ्कजासनपद्मलोचनपूजिताङ्घ्रिसरोरुहम् ।

देवसिन्धुतरङ्गिणींकरसिक्तशीतजटाधरं

चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७० ॥

कुण्डलीकृतकुण्डलीश्वरकुण्डलं वृषवाहनं

नारदादिमुनीश्वरस्तुतवैभवं भुवनेश्वरम् ।

अन्धकान्तकन्तमाश्रितामरपादपं श्रमनान्तकं

चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७१ ॥

यक्षराजसस भगाश्रिहरं भुजङ्गविभूषणं

शैलराजसुतापरिष्कृतचारुवामकलेवरम् ।

श्वेलनालगतं परश्वधधारिणं मृगधारिणं

चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७२ ॥

भेषजं भवरोगिणामखिलापदामपहारिण

दक्षयज्ञविनाशिनं त्रिगुणात्मकं त्रिविलोचनम् ।

भुक्तिमुक्तिफलप्रदं निखिलाघसंधनिवर्हणं

चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७३ ॥

भक्तवत्सलमर्चतां निधिमक्षयं हरिदम्बर

सर्वभूतपतिं परात्परमप्रमेयमनूपमम् ।

सोमवारिनभोहुताशनमामपालितस्वाकृतिं

चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७४ ॥

विश्वसृष्टिविधायिनं पुनरेव पालनतत्परं

संहरन्तमथ प्रपञ्चमण्योलोकनिवासिनम् ।

क्रीडयन्तमहर्निशं गणनाथयूधसमावृतं

चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७५ ॥

रुद्रं पशुपतिं स्थाणुं नीलकण्ठमुमापतिम् ।

नमामि शिरसा देव किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ७६ ॥

कालकण्ठं कलामूर्तिं कालार्तिं कालनाशनम् ।

नमामि शिरसा देव किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ७७ ॥

नीलकण्ठं विरूपाक्षं निर्मलं निरुपद्रवम् ।

नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ७८ ॥

वामदेवं महादेवं लोकनाथं जगद्गुरुम् ।

नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ७९ ॥

देवदेव जगन्नाथं देवेशमृषभध्वजम् ।

नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ८० ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

मार्कण्डेयकृत स्तोत्रं यः पठेच्छिवसन्निधौ ।

तस्य मृत्युभयं नास्ति सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ८१ ॥

इति स्तुतो महादेवो मार्कण्डेयेन धीमता ।

आयुः प्रादादपर्याप्तमनेकप्रलयावधि ॥ ८२ ॥

मार्कण्डेयो महातेजा देवदेवप्रसादतः ।

अमृतत्वमनुप्राप्य ददर्शप्रलयान्वहून् ॥ ८३ ॥

पुनः स्वमाश्रमं प्राप्य मार्कण्डेयो महामुनिः ।

मातरं पितरं नत्वा स ताभ्यामभिनन्दितः ॥ ८४ ॥

तीर्थयात्रापरो नित्यं चचार पृथिवीतले ।

यमोऽपि शङ्करः स्तुत्वा यथादेशं जगाम ह ॥ ८५ ॥

मृगशृङ्गस्य विप्रस्य माघन्नानपरस्य च ।

इत्थं भाग्यवती जाता मन्तविर्माघगौरवान् ॥ ८६ ॥

अनेन माया विहिता महात्मना

मृकण्डपुत्रेण मृहार्पितात्मना ।

अनेकलोकप्रलया ममीश्रिताः

समस्तलोकेषु सदा विहारिणा ॥ ८७ ॥

इति श्रीवसिष्ठपुराण उत्तरगण्डे वसिष्ठदिलीपमवाक

मार्कण्डेयजन्माश्रयानं नाम

२३६ अध्यायः ॥

॥ कुचेलोपाख्यानम् ॥

— — — — —

श्रीशुक उवाच ॥

कृष्णस्यासीत्सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मचित्तमः ।

विरक्त इन्द्रियार्थेषु प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ १ ॥

यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो गृहाश्रमी ।

तस्य भार्या कुचेलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ॥ २ ॥

पतिव्रता पतिं प्राह म्लायता वदनेन सा ।

हरिद्रा सीदमाना सा वेपमानाभिगम्य च ॥ ३ ॥

ननु ब्रह्मन्, भगवतः सखा साक्षान्छ्रूयःपतिः ।

ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान्सात्वतर्षभः ॥ ४ ॥

तमुपैहि महाभाग, साधूनां च परायणम् ।

दास्यति त्रविणं भूरि सीदतेऽतिकुटुम्बिने ॥ ५ ॥

आस्तेऽधुना द्वारवत्यां भोजवृण्ण्यन्धकेश्वरः ।

स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ॥ ६ ॥

किं त्वर्थकामान्भजते नाल्यभीष्टाखगद्गुरुः ।

स एव भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मृदु ॥ ७ ॥

अयं हि परमो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम् ।

इति संचिन्त्य मनसा गमनाय मतिं दधे ॥ ८ ॥

अयस्त्युपायनं किञ्चिद्गृहे कल्याणि, दीयताम् ।
याचित्वा चतुरो मुष्ठीन्विप्रान्प्रथुकतण्डुलान् ॥ ९ ॥

चेलरण्डेन तान्वद्धा भर्त्रे प्रादादुपायनम् ।
स तानादाय विप्राग्रयः प्रययौ द्वारका किल ॥ १० ॥

कृष्णसन्दर्शनं मह्यं कथं ह्यादिति चिन्तयन् ।
व्रीणि गुल्मान्यतीयाय तिम्रः कक्षाश्च स द्विजः ॥ ११ ॥

विप्रोऽगम्यान्धकवृष्णीनां गृहेष्वच्युतधर्मिणाम् ।
गृहं ह्यष्टसहस्राणां महिषीणां हरोद्विज ॥ १२ ॥

विवेशैकतमं श्रीमद्रत्नानन्दं गतो यथा ।
तं विलोक्यान्युतो दूरात्प्रियापर्यङ्कमास्थितः ॥ १३ ॥

सहस्रोत्थाय चाभ्येत्य दोर्भ्यां पर्यग्रहीन्मुदा ।
सख्यु प्रियस्य विप्रर्षेरङ्गसङ्गातिनिर्वृतः ॥ १४ ॥

प्रीतो व्यमुञ्चदद्विन्दून्नेत्राभ्यां पुष्करेश्वरः ।
अधोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्यु समर्हणम् ॥ १५ ॥

उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः ।
अग्रहीच्छिरसा राजन, भगवान्लोकरुपायनः ॥ १६ ॥

व्यलिम्पद्दिव्यगन्धेन चन्दनागरुकुङ्कुमैः ।
धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा ।
अर्चित्वावंशं ताम्बूलं गां च स्वागतमब्रवीन् ॥ १७ ॥

कुचेल मलिन क्षाम द्विज धमनिसन्ततम् ।

देवी पर्यचरत्साक्षाच्चामरव्यजनेन वै ॥ १८ ॥

अन्तःपुरजनो दृष्ट्वा कृष्णेनामलकीर्तिना ।

विस्मितोऽभूदतिप्रीत्या अवधूत सभाजितम् ॥ १९ ॥

किमनेन कृतं पुण्यमवधूतेन भिक्षुणा ।

श्रिया हीनेन लोकेऽस्मिन्गार्हितेनाधनेन च ॥ २० ॥

योऽसौ त्रिलोकगुरुणा श्रीनिवासेन समृतः ।

पर्यङ्कस्थां श्रियं हित्वा परिष्वक्तोऽग्रजो यथा ॥ २१ ॥

कथयाचक्रतुर्गाथा पूर्वा गुरुकुले सतो ।

आसनो ललिता राजन्, करौ गृह्य परस्परम् ॥ २२ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अपि ब्रह्मन्, गुरुकुलाद्भवता लब्धदक्षिणात् ।

समावृत्तेन धर्मज्ञ, भार्योढा सदृशी न वा ॥ २३ ॥

प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहत तथा ।

नैवातिप्रीयसे विद्वन्, धनेषु विदित हि मे ॥ २४ ॥

केचित्कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतसः ।

त्यजन्तः प्रकृतीर्देवीर्यथाहं लोकसग्रहम् ॥ २५ ॥

कचिद्गुरुकुले वासं ब्रह्मन्, स्मरसि नौ यतः ।

द्विजो विज्ञाय त्वेज्ञेय तमसः परमश्रुते ॥ २६ ॥

स वै सत्कर्मणा साक्षाद्विजातेरिह सभव ।

आरोऽङ्ग यत्राश्रमिणा यथाह ज्ञानदो गुरु ॥ २७ ॥

नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन्, वर्णाश्रमवतामिह ।

ये मया गुरुणा वाचा तरन्त्यखो भवार्णवम् ॥ २८ ॥

नाहमिज्याग्रजातिभ्या तपसोपशमेन वा ।

तुष्येय सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ॥ २९ ॥

अपि न स्मर्यते ब्रह्मन्, वृत्त निवसता गुरौ ।

गुरुदारैश्चोदितानामिन्धनानयने कश्चित् ॥ ३० ॥

प्रविष्टाना महारण्यमपर्ता सुमहद्विज ।

वातवर्षमभूत्तीव्र निष्ठुरा स्तनयित्रव ॥ ३१ ॥

सूर्यश्चास्त गतस्तावत्तमसा चावृता दिश ।

निम्न कूल जलमय न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ३२ ॥

वय भृश तत्र महानिलाम्बुभि-

निहन्यमाना मुहुर्मुसुगवे ।

दिशोऽविवृन्तोऽय परस्पर वन

गृहीतहस्ता परिप्रभ्रिमातुरा ॥ ३३ ॥

एतद्विदित्वा उदिते रवौ मान्दीपनिर्गुरु ।

अन्वेयमाणो न शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरान् ॥ ३४ ॥

अहो हे पुत्रका यूयमस्मद्वर्गेऽतिदु स्विता ।

आत्मा वै प्राणिना प्रेष्ठस्त्वमनाद्य मत्परा ॥ ३५ ॥

एतदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् ।
यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मारपणं गुरौ ॥ ३६ ॥

तुष्टोऽहं भो द्विजश्रेष्ठाः, सत्याः सन्तु मनोरथाः ।
छन्दांस्तयातयामानि भवन्त्वह परत्र च ॥ ३७ ॥

इत्थंविधान्यनेकानि वसतां गुरुवेश्मसु ।
गुरोरनुमहेनैव पुमान्पूर्णः प्रशान्तये ॥ ३८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

किमस्माभिरनिर्गुप्तं देवदेव, जगद्गुरो ।
भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभूत् ॥ ३९ ॥
यस्य छन्दोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभो ।
श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यन्तविडम्बनम् ॥ ४० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

अ इत्थं द्विजमुख्येन सह मकथयन्हरिः ।
सर्वभूतमनोभिस्त. स्मयमान उवाच तम ॥ १ ॥
ब्राह्मणो ब्राह्मणं कृष्णो भगवान्प्रहसन्प्रियम् ।
प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन्त्यलु मतां गतिः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

किमुपायनमानीतं ब्रह्मन्, मे भवता गृहात् ।

अण्वप्युपहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ॥ ३ ॥

भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ।

पत्र पुष्प फल तोय यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ ४ ॥

तदहं भक्त्युपहृतमभामि प्रयतात्मनः ।

इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै प्रीडितः पतये श्रियः ॥ ५ ॥

पृथुकप्रसूतिं राजन, न प्रायच्छदबाहूमुखः ।

सर्वभूतात्मदृक्साक्षात्तस्यागमनकारणम् ॥ ६ ॥

विज्ञायाचिन्तयन्नाय श्रीकामो माभजत्पुरा ।

पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखा प्रियचिकीर्षया ॥ ७ ॥

प्राप्तो मामस्य दास्यामि सपदो मर्त्यदुर्लभाः ।

इत्थं विचिन्त्य घसनासीरयद्वान्द्विजन्मतः ॥ ८ ॥

स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतण्डुलान् ।

नन्येतदुपनीत मे पद्मप्रीणन मये ॥ ९ ॥

तर्पयन्त्याद्गं, मां विश्रमेते पृथुकतण्डुलाः ।

इति मुष्टिं सहजग्ध्वा द्वितीया जग्धुमावदे ॥ १० ॥

तापच्छ्रोत्रेगृहे हस्तं तत्पद्म परमेष्विनः ।

एतादृशं विश्रयात्मन, मरिमंपदममृदये ॥ ११ ॥

अस्मिँह्लोकेऽथवायुष्मिन्पुसस्त्वत्तोपकारणम् ।

ब्राह्मणस्ता तु रजनीमुपित्वान्युतमन्दिरे ।

भुक्त्वा पीत्वा सुख मेने आत्मान स्वर्गत यथा ॥ १२ ॥

श्रोभूते विश्वभावेन स्वसुरेनाभिवन्दित ।

जगाम स्वालय तात, पय्यनुग्रज्य नन्दित ॥ १३ ॥

स चालब्ध्वा धन कृष्णान्न तु याचितवान्स्वयम् ।

स्वगृहान्ब्रीडितोऽगच्छन्महद्वर्गननिर्धृत ॥ १४ ॥

अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ।

यदरिद्रतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो विभ्रतोरसि ॥ १५ ॥

काह दरिद्र पापीयान्क्व कृष्ण श्रीनिकेतन ।

ब्रह्मवन्धुरिति स्माह बाहुभ्या परिरम्भित ॥ १६ ॥

निवासित प्रियानुष्टे पर्यङ्के भ्रातरो यथा ।

महिष्या वीजित श्रान्तो वालव्यजनहस्तया ॥ १७ ॥

शुश्रूषया परमया पादसवाहनादिभि ।

पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत् ॥ १८ ॥

स्वर्गापवर्गयो पुसा रसाया भुवि सपदाम् ।

सर्वासामपि सिद्धीना मूल तच्चरणार्चनम् ॥ १९ ॥

अधनोऽय धन प्राप्य मात्पुत्रुचैर्न मा स्मरेत् ।

इति कारुणिको नून धन मे भूरि नाददात् ॥ २० ॥

इति तच्चिन्तयन्नन्त प्राप्तो निजग्रहान्तिकम् ।

मूर्यान्लेन्दुसकाशैर्विमानैः सर्वतो वृतम् ॥ २१ ॥

विचित्रोपवनोद्यानैः कूजद्विजकुलाकुलैः ।

प्रात्पुल्लकुमुदाम्भोजकल्हारोत्पलवारिभिः ॥ २२ ॥

जुष्टं स्वलङ्कृतैः पुष्पैः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः ।

किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत् ॥ २३ ॥

एव मीमासमानं तं नरा नार्योऽमरप्रभा ।

प्रत्यगृह्णन्महाभागं गीतवागेन भूयसा ॥ २४ ॥

पतिमायातमाकर्ण्य पत्न्युद्धर्पातिसभ्रमा ।

निश्चक्राम गृहात्तूर्णं रूपिणी श्रीरिवालयत् ॥ २५ ॥

पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रेमोत्कण्ठाश्रुलोचना ।

मीलिताक्ष्यनमद्गुह्या मनसा परिपस्वजे ॥ २६ ॥

पत्नीं वीक्ष्य विस्फुरन्ती त्वेवीं वैमानिकीमिव ।

दासीना निष्ककण्ठीना मध्ये भान्तीं स विमिश्रित ॥ २७ ॥

प्रीतिं स्वयं तया युक्तं प्रविष्टो निजमन्दिरम् ।

मणिस्तम्भशतोपेतं महेन्द्रभवनं यथा ॥ २८ ॥

पयःफेननिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ।

पर्यङ्का हेमदण्डानि चामरव्यजनानि च ॥ २९ ॥

आमनानि च हेमानि मृदूपस्तरणानि च ।

मुक्तादामविलम्बीनि वितानानि शृण्वन्ति च ॥ ३० ॥

स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
रत्नदीपान्भ्राजमानोल्ललनारवसंयुतान् ॥ ३१ ॥

विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धीः सर्वसंपदाम् ।
तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहैतुकीम् ॥ ३२ ॥

नूनं यतैतन्मम दुर्भगस्य
शश्वदरिद्रस्य समृद्धिहेतुः ।
महाविभूतेरवलोकतोऽन्यो
नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ॥ ३३ ॥

नन्वब्रुवाणो दिशते समक्षं
याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः ।
पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो
दशार्हकाणामृपक्षः सखा मे ॥ ३४ ॥

किञ्चित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं
सुहृत्कृतं फल्गवपि भूरिकारी ।
मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिं
प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥ ३५ ॥

तस्यैव मे सौहृदसख्यमैक्षी
दास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् ।
महानुभावेन गुणालयेन
विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसन्नः ॥ ३६ ॥

भक्ताय चित्रा भगवान्हि संपदो
 राज्यं विभूतीर्न समर्थयत्यजः ।
 अदीर्घवोधाय विचक्षणः स्वयं
 पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवम् ॥ ३७ ॥

इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोऽतीव जनार्दने ।
 विषयान्जायया त्यक्ष्यन्बुभुजे नातिलम्पटः ॥ ३८ ॥
 तस्य वै देवदेवस्य हरेर्यज्ञपतेः प्रभोः ।
 ब्राह्मणाः प्रभवो देव न तेभ्यो विद्यते परम् ॥ ३९ ॥

एवं स विप्रो भगवत्सुहृत्तदा
 दृष्ट्वा स्वभृत्यैरजितं पराजितम् ।
 तद्भ्यानवेगोद्भृतितात्मबन्धन-
 स्तद्धाम लेभे चिरतः सतां गतिम् ॥ ४० ॥

एतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः ।
 लब्धभावो भगवति कर्मबन्धाद्विमुन्यते ॥ ४१ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

इति श्रीभागवतं दशमस्कन्धे उत्तरार्धे कुचेत्तोपाख्याने
 ८०—८१ अध्यायौ ॥

॥ च्यवनोपाख्यानम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दर्शने कटिदशः स्नेहः सवासे च पितामह ।

महाभाग्य गवा चैव तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्त महानुते ।

नहुपस्य च सवाद महर्षेश्च्यवनस्य च ॥ २ ॥

पुरा महर्षिश्च्यवनो भार्गवो भरतर्षभ ।

उदवासकृतारम्भो बभूव स महाव्रतः ॥ ३ ॥

निहत्य मान क्रोध च प्रहर्ष शोकमेव च ।

वर्षाणि द्वादश मुनिर्जलवामे धृतव्रतः ॥ ४ ॥

आदधत्सर्वभूतेषु विस्त्रम्भ परम शुभम् ।

जले चरेषु सर्वेषु शीतरश्मिरिव प्रभु ॥ ५ ॥

स्थाणुभूतः शुचिर्भूत्वा देवतेभ्यः प्रणम्य च ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये जल सप्रविवेश ह ॥ ६ ॥

गङ्गायमुनयोर्वेग मुभीम भीमनिस्वनम् ।

प्रतिनम्राह शिरसा वातरोगमम जवे ॥ ७ ॥

गङ्गा च यमुना चैव सरितश्च सरांसि च ।

प्रदक्षिणमृषिं चक्रुर्न चैन पर्यपीडयन् ॥ ८ ॥

अन्तर्जलेषु सुष्वाप काष्ठभूतो महामुनिः ।

ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्षभ ॥ ९ ॥

जलौकसां स सत्त्वानां घभूष प्रियदर्शनः ।

उपाजिघ्रन्त च तदा तस्योष्ठं हृष्टमानसाः ॥ १० ॥

तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवन्महान् ।

ततः कदाचित्समये कस्मिंश्चिन्मत्स्यजीविनः ॥ ११ ॥

तं देशं समुपाजग्मुर्जालहस्ता महाद्युते ।

निपादा बहवस्तत्र मत्स्योद्धरणनिश्चयाः ॥ १२ ॥

व्यायता वलिनः शूराः सलिलेष्वनिर्वर्तिनः ।

अभ्याययुश्च तं देशं निश्चिता जालकर्मणि ॥ १३ ॥

जालं ते योजयामासुर्निःशेषेण जनाधिप ।

मत्स्योदकं समासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ १४ ॥

ततस्ते बहुभिर्योगैः कैवर्त्ता मत्स्यकाङ्क्षिणः ।

गङ्गायमुनयोर्वारि जालैरभ्यकिरन्ततः ॥ १५ ॥

जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं तथा ।

विस्तारायामसंपन्नं यत्तत्र सलिलेऽक्षिपन् ॥ १६ ॥

ततस्ते सुमहद्यैव बलवद्य सुवर्तितम् ।

अवर्ताय ततः सर्वे जालं चकृपिरे तदा ॥ १७ ॥

अभीतिरूपा सहृष्टा अन्योन्यवशवर्त्तिन ।

वबन्धुस्तत्र मत्स्याश्च तथान्यान् जलचारिण ॥ १८ ॥

तथा मत्स्यै परिवृत च्यवन भृगुनन्दनम् ।

आकर्षयन्महाराज, जालेनाथ यदृच्छया ॥ १९ ॥

नदीशैबलदिग्धाङ्ग हरिश्मश्रुजटाधरम् ।

लभै शङ्खनखैर्गात्रै क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम् ॥ २० ॥

त जालेनोद्धृत दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगम् ।

सर्वे प्राञ्जलयो दाशा शिरोभि प्रापतन्भुवि ॥ २१ ॥

परितेदपरित्रासाज्जालस्याकर्षणेन च ।

मत्स्या बभूवुर्व्यापन्ना स्थलसस्पर्शनेन च ॥ २२ ॥

स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्याना कदन कृतम् ।

बभूव कृपयाविष्टो निश्चसश्च पुन पुन ॥ २३ ॥

निपादा ऊचु ॥

अज्ञानाद्यत्कृत पाप प्रसाद तत्र न कुरु ।

करवाम प्रिय किं ते तन्नो नूहि महामुने ॥ २४ ॥

इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ।

यो मेऽद्य परम कामस्त शृणुध्व समाहिता ॥ २५ ॥

प्राणोत्सर्गं विसर्गं वा मत्स्यैर्यास्याम्यह सह ।

सवासान्नोत्सह त्यक्तु सलिलेऽध्युपितानहम् ॥ २६ ॥

इत्युक्तास्ते निपादास्तु सुभृशं भयकम्पिताः
सर्वे विवर्णवदना नहुषाय न्यवेदयन् ॥ २७ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

नहुषस्तु तत श्रुत्वा ज्यवनं तं तथागतम् ।
त्वरितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहितः ॥ १ ॥
शौचं कृत्वा यथान्यायं प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः ।
आत्मानमाचक्षे च ज्यवनाय महात्मने ॥ २ ॥
अर्चयामास तं चापि तस्य राज्ञः पुरोहितः ।
सत्यव्रतं महात्मानं देवकल्पं विशां पते ॥ ३ ॥

नहुष उवाच ॥

करवाणि प्रियं किं ते तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ।
सर्वं कर्त्तास्मि भगवन्, यद्यपि म्यात्मुदुष्करम् ॥ ४ ॥

ज्यवन उवाच ॥

श्रमेण महता युक्ताः कैवर्त्ता मत्स्यजिघ्रिषिणः ।
मम मूल्यं प्रयच्छन्त्यो मत्मानां विक्रयैः मह ॥ ५ ॥

नहुष उवाच ॥

सहस्र दीयता मूल्य निषादेभ्य पुरोहित ।

निष्कयार्थे भगवतो यथाह शृगुनन्दन ॥ ६ ॥

च्यवन उवाच ॥

सहस्र नाहमर्हामि किं वा त्व मस्यसे नृप ।

सदृश दीयता मूल्य स्वबुद्ध्यापि स्वय कुरु ॥ ७ ॥

नहुष उवाच ॥

सहस्राणां शत विप्र, निषादेभ्य प्रदीयताम् ।

स्यादिदं भगवन्, मूल्य किं वान्यन्मन्यते भवान् ॥ ८ ॥

च्यवन उवाच ॥

नाहं शतसहस्रेण निमेय पार्थिवर्षभ ।

दीयता सदृश मूल्यममात्यै सह चिन्तया ॥ ९ ॥

नहुष उवाच ॥

कोटि प्रदीयता मूल्य निषादेभ्य पुरोहित ।

यदेतदपि नो मूल्यमतो भूय प्रदीयताम् ॥ १० ॥

च्यवन उवाच ॥

राजन्, नार्हाम्यहं कोटिं भूयो वापि महाबुते ।

सदृश दीयता मूल्य ब्राह्मणे सह चिन्तय ॥ ११ ॥

नहुष उवाच ॥

अर्थं राज्यं समग्रं वा निषादेभ्य प्रदीयताम् ।

एतन्मूल्यमहं मन्ये किं वान्यन्मन्यसे द्विज ॥ १२ ॥

ज्येष्ठ उवाच ॥

अर्धं राज्यं समग्रं वा मूल्यं नार्हामि पार्थिव ।

सदृशं दीयतां मूल्यमृषिभिः सह चिन्त्यताम् ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच ॥

महर्षेर्वचनं श्रुत्वा नहुषो दुःखकशितः ।

सचिन्तयामास तदा सहामत्यपुरोहितैः ॥ १४ ॥

तन्न त्वन्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः ।

नहुषस्य समीपस्थो गविजातोऽभवन्मुनिः ॥ १५ ॥

स तमाभाष्य राजानमब्रवीद्विजसत्तमः ।

तोषयिष्याम्यहं क्षिप्रं यथा तुष्टो भविष्यति ॥ १६ ॥

नाहं मिथ्या ब्रूयात्स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।

भवतो यदहं ब्रूयात्तत्कार्यमविशङ्कया ॥ १७ ॥

नहुष उवाच ॥

ब्रवीतु भगवान्मूल्यं महर्षेः सदृशं शृणो ।

परित्रायस्व नामस्माद्विषयं च कुलं च मे ॥ १८ ॥

हन्त्याद्वि भगवान्कुद्वस्त्रैर्लोक्यमपि केवलम् ।

किं पुनर्मी तपोहीनो दातुर्वीर्यपरायणम् ॥ १९ ॥

अगाधान्भसि ममस्य सामात्यस्य सक्तृत्विजः ।

श्रवो भव महर्षेः, त्वं कुरु मूल्यविनिश्चयम् ॥ २० ॥

भीष्म उवाच ॥

नहुषस्य वचनं श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान् ।

उवाच हर्षयन्सर्वानमात्यान्पार्थिवं च तमः ॥ २१ ॥

अनर्घया महाराज, द्विजा वर्णेषु चोत्तमा ।

गावश्च पुरुषध्यात्र, गौर्मूल्यं परिकल्प्यताम् ॥ २२ ॥

नहुषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं नृप ।

हर्षेण महता युक्तः सहामात्यपुरोहितः ॥ २३ ॥

अभिगम्य भृगोः पुत्रं न्यवनं संशितव्रतम् ।

इदं प्रोवाच नृपतिर्वाचा सन्तर्पयन्निव ॥ २४ ॥

नहुष उवाच ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे, गवाः क्रीतोऽसि भार्गव ।

एतन्मूल्यमहं मन्ये तव धर्मभृतां वर ॥ २५ ॥

न्यवन उवाच ॥

उत्तिष्ठाम्येष राजेन्द्र, सम्यक् क्रीतोऽस्मि तेऽनघ ।

गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहान्युत ॥ २६ ॥

क्रीतेन श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव ।

गवां प्रशस्यते वीर, सर्वपापहरं शिवम् ॥ २७ ॥

गावो लक्ष्याः सदा मूलं गोषु पाप्मा न विद्यते ।

अशमेव सदा गावो देवानां परमं हविः ॥ २८ ॥

स्वाहाकारवपट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।

गावो यज्ञस्य नेत्रौ वै तथा यज्ञस्य त्वां मुखम् ॥ २९ ॥

अमृतं ह्यभयं दिव्यं क्षरन्ति च वहन्ति च ।

अमृतायतनं चैतां सर्वलोकनमस्कृता ॥ ३० ॥

तेजसा वपुषा चैव गावो वह्निसमा भुवि ।

गावो हि सुमहातेजः प्राणिनां च सुखप्रदाः ॥ ३१ ॥

निविष्टं गोकुलं यत्र आसं मुञ्चति निर्भयम् ।

विराजयति तं देशं पापं चाख्यापकर्षति ॥ ३२ ॥

गावः स्वर्गस्य सोपानं गावः स्वर्गेऽपि पूजिताः ।

गावः कामदुहो देव्यो नान्यत्किञ्चित्परं स्मृतम् ॥ ३३ ॥

इत्येतद्गोषु मे प्रोक्तं माहामृत्यं भरतर्षभ ।

गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ॥ ३४ ॥

निपादा ऊचुः ॥

दर्शनं कथनं चैव सहास्माभिः कृतं मुने ।

सतां सामपदं मैत्रं प्रसादं नः कुरु प्रभो ॥ ३५ ॥

हवींषि सर्वाणि यथा ह्युपभुङ्क्ते हुताशनः ।

एवं त्वमपि धर्मात्मनः, पुरुषाग्निः प्रतापवान् ॥ ३६ ॥

प्रसादयामहे विद्वन्, भवन्तं प्रणता वयम् ।

अनुग्रहार्धमस्माकमियं गौः प्रतिगृह्यताम् ॥ ३७ ॥

अथवाच ॥

कृपणस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।

नरं समूलं दहति कश्मलप्रिरित् ज्वलन ॥ ३८ ॥

प्रतिगृह्णामि वो धेनुं कैवर्त्ता मुच्छकित्त्रिषाः ।

दिव गच्छत वै शिप्रं मत्स्यैः सह जलोद्भवैः ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततस्तस्य प्रभावात्ते महर्षेर्भावितात्मनः ।

निपादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं ययुः ॥ ४० ॥

ततः स राजा नहुषो विस्मितः प्रेक्ष्य धीवरान् ।

आरोहमाणांस्त्रिदिवं मत्स्यांश्च भरतर्षभ ॥ ४१ ॥

ततस्तौ गविजश्चैव च्यवनश्च भृगूद्वहः ।

वराभ्यामनुरूपाभ्यां छन्दयामासतुर्नृपम् ॥ ४२ ॥

ततो राजा महावीर्यो नहुषः पृथिवीपतिः ।

वरमित्यब्रवीत्प्रीतस्तदा भरतसत्तम ॥ ४३ ॥

ततो जग्राह धर्मे स स्थितिमिन्द्रनिभो नृपः ।

तथेति चोदितः प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ॥ ४४ ॥

समाप्तदीक्षश्च्यवनस्ततोऽगच्छत्स्वमाश्रमम् ।

गविजश्च महानेजाः स्वमाश्रमपदं ययो ॥ ४५ ॥

निपादाश्च दिवं जग्मुस्ते च मत्स्या जनाधिप ।

नहुषोऽपि वरं लब्ध्वा प्रविवेश स्वकं पुरम् ॥ ४६ ॥

एतत्ते कथितं तात, यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

दर्शने यादृशः स्नेहः संवासे वा युधिष्ठिर ॥ ४७ ॥

महाभाग्यं गवां चैव तथा धर्मविनिश्चयम् ।

किं भूय, कथ्यतां वीर, किं ते हृदि विवक्षितम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि च्यवनोपाख्याने

१०—११ अध्यायो ॥

॥ गौतमीलुब्धकसंवादः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।

न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदर्मादृशम् ॥ १ ॥

अस्मिन्नर्थे बहुविधा शान्तिरुक्ता पितामह ।

स्वकृते का नु शान्तिः स्याच्छमाद्बहुविधादपि ॥ २ ॥

शराचितशरीरं हि तीव्रघ्नमुदीक्ष्य च ।

शर्म नोपलभे वीर, दुष्कृतान्येव चिन्तयन् ॥ ३ ॥

रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रस्रवन्तं यथाचलम् ।

त्वां दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र सीदे वर्षास्त्रिवान्युजम् ॥ ४ ॥

अतः कष्टतरं किञ्च मत्कृते यत्पितामहः ।

इमामवस्थां गमितः प्रत्यमित्रै रणाजिरे ॥ ५ ॥

तथा चान्ये नृपतयः सहपुत्राः सवान्धवाः ।

मत्कृते निधनं प्राप्ताः किञ्च कष्टतरं ततः ॥ ६ ॥

वयं च धार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशं गताः ।

कृत्वेदं निन्दितं कर्म प्राप्स्यामः कां गतिं नृप ॥ ७ ॥

इदं नु धार्तराष्ट्रस्य भयो मन्ये जनाधिप ।

इमामवस्थां संग्रामं यदमौ त्वां न पश्यति ॥ ८ ॥

सोऽहं तव हन्तकर. सुहृद्वधकरस्तथा ।

न शान्तिमधिगच्छामि पश्यस्त्वा दुःखित श्रितो ॥ ९ ॥

दुर्योधनो हि समरे सहसैन्य सहानुज ।

निहत क्षत्रधर्मेऽस्मिन्दुरात्मा कुलपासन ॥ १० ॥

न स पश्यति दुष्टात्मा त्वामद्य पतित श्रितौ ।

अतः श्रेयो मृत मन्ये नेह जीवितमासन ॥ ११ ॥

अहं हि समरे वीर, गमित शत्रुभिः क्षयम् ।

अभविष्य यदि पुरा सह भ्रातृभिरन्युत ॥ १२ ॥

न त्वामेव सुदुःखार्तमद्रक्ष्य सायकान्वितम् ।

नूनं हि पापकर्मणो धात्रा सृष्टा स्म हे नृप ॥ १३ ॥

अन्यस्मिन्नपि लोके वै यथा मुच्येय कित्थिपात् ।

तथा प्रशाधि मा राजन्, मय चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच ॥

परतश्च कथं हेतुमासानमनुपश्यसि ।

कर्मणा हि महाभाग सूक्ष्मं हेतदनीन्द्रियम् ॥ १५ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

संवादं मृत्युगौतम्योऽकाललुब्धकपन्नमै ॥ १६ ॥

गौतमी नाम कौन्तेय, स्थविरा क्षममयुता ।

सर्पेण दष्टं स्व पुत्रमपश्यद्गतचेतनम् ॥ १७ ॥

अथ तं स्नायुपाशेन बद्ध्वा सर्पममर्षितः ।

लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयन् ॥ १८ ॥

स चात्रवीदय ते स पुत्रहा पन्नगाधम ।

ब्रूहि क्षिप्रं महाभागो, वध्यतां केन हेतुना ॥ १९ ॥

अग्नौ प्रक्षिप्यतामेप च्छिद्यतां खण्डशोऽपि वा ।

नक्षयं बालहा पापश्चिरं जीवितुमर्हति ॥ २० ॥

गातम्युवाच ॥

विसृजैनमबुद्धिस्त्वमवध्योऽर्जुनक, त्वया ।

को ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात्प्राप्तव्यमविचिन्तयन् ॥ २१ ॥

प्रवन्ते धर्मलघवो लोकेऽम्भसि यथा प्लवाः ।

मज्जन्ति पापगुरवः शत्रुं स्कन्नमिवोदके ॥ २२ ॥

इत्वा चैन नामृतः स्यादय मे

जीवत्यस्मिन्कोऽत्यय, स्यादय ते ।

अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जन्तो-

र्मूलोर्लोकं को नु गच्छेदनन्तम ॥ २३ ॥

लुब्धक उवाच ॥

जानाम्यहं देवि गुणागुणज्ञे

मर्वार्तियुक्ता गुरुवां भवन्ति ।

स्वस्थस्येते नृपदेशा भवन्ति

तस्मात्क्षुद्रं मर्षमेव हनिष्ये ॥ २४ ॥

अमार्थिनः कालगतिं वदन्ति
 सद्यः शुचं त्वर्थविदस्त्यजन्ति ।
 श्रेयः श्रेयः शोचति नित्यमोहा-
 तस्मान्छुचं भुञ्चते हते भुजङ्गे ॥ २५ ॥

गौतम्युवाच ॥

आर्तिर्नैव विद्यतेऽस्मद्विधाना
 धर्मात्मानं सर्वदा सज्जना हि ।
 नित्यायस्तो बालकोऽप्यस्य तस्मा-
 द्दीक्षे नाहं पन्नगस्य प्रमाथे ॥ २६ ॥

न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति कुतः कोपाच्च यातना ।
 मार्दवात्श्रम्यतां साधो, मुच्यतामेव पन्नगः ॥ २७ ॥

लुब्धक उवाच ॥

हत्वा लाभः श्रेयः पञ्चाव्ययः स्या-
 द्भूयो लाभः स्याद्बालिभ्यः प्रशस्तः ।
 कालाह्वाभो यस्तु मत्तो भवेत्
 श्रेयो लाभः कुत्सितेऽस्मिन् ते स्यात् ॥ २८ ॥

गौतम्युवाच ॥

का नु प्राप्तिर्गृह्यशतं निहत्य
 का कामाप्तिं प्राप्य शतं न मुक्त्वा ।
 कस्मात्सौम्याहं श्रेमे नो भुजङ्गे
 मोक्षार्थं वा कस्य हेतोर्न कुर्याम ॥ २९ ॥

लुब्धक उवाच ॥

अस्मादेकाद्वहवो रक्षितव्या

नैको बहुभ्यो गौतमि, रक्षितव्य ।

कृतागसं धर्मविदस्त्यजन्ति

सरीमृष पापमिमं जहि त्वम ॥ ३० ॥

गौतम्युवाच ॥

नास्मिन्हते पन्नगे पुत्रको मे

सप्राप्स्यते लुब्धक, जीवितं वै ।

शुणं चान्यं नास्य वधे प्रपश्ये

तस्मात्सर्प लुब्धक, शुभ्र जीवम् ॥ ३१ ॥

लुब्धक उवाच ॥

पृवं हत्वा देवराट् श्रेष्ठयभागवै

यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव ।

शूलो देवो देववृत्त चर त्वं

क्षिप्रं सर्प जहि मा भूत्ते विशङ्का ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच ॥

असकृत्प्रोच्यमानापि गौतमी नुजग प्रति ।

लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिम् ॥ ३३ ॥

ईषदुच्छृम्भमानस्तु कृच्छ्रात्मसाम्य पन्नगः ।

उत्तममर्ज गिर मन्दा मानुषा पाशपीडितः ॥ ३४ ॥

सर्प उवाच ॥

को न्वर्जुनरु, दोषोऽत्र विद्यते मम बालिग ।

अस्वतन्त्र हि मा मृत्युर्विवश यदचूचुदन ॥ ३५ ॥

तस्याय वचनादष्टो न कोपेन न काम्यया ।

तस्य तत्किंस्त्रिष लुब्ध विद्यते यदि किंस्त्रिषम ॥ ३६ ॥

लुब्धक उवाच ॥

यवान्यवशगेनेद कृत ते पन्नगाशुभम् ।

कारण वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ॥ ३७ ॥

मृत्पात्रस्य क्रियाया हि दण्डचक्रादयो यथा ।

कारणत्वे प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नग ॥ ३८ ॥

किल्बिषी चापि मे बध्य किल्बिषी चासि पन्नग ।

आत्मान कारण ह्यत्र त्वमाख्यामि भुजङ्गम् ॥ ३९ ॥

नर्प उवाच ॥

सर्वं गते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।

तथाहमपि तस्मान्मे नैष दोषो मतस्तव ॥ ४० ॥

अथवा मतमेतत्ते तेऽप्यन्योन्यप्रयोजका ।

कार्यकारणसन्देहो भवत्यन्योन्यचोदनात् ॥ ४१ ॥

एव सति न दोषो मे नास्मि त्रयो न किल्बिषी ।

किल्बिष समवाये ह्यान्मन्यसे यदि किल्बिषम् ॥ ४२ ॥

लुब्धक उवाच ॥

कारण यदि न स्याद्वै न कर्ता स्यास्त्वमप्युत ।

विनाशकारण त्व च तस्माद्वध्योऽसि मे मत ॥ ४६ ॥

असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग, लिप्यते ।
तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्वध्यः किं बहु मन्यसे ॥ ४४ ॥

सर्प उवाच ॥

कार्याभावे क्रिया न स्यात्सत्यसत्यपि कारणे ।
तस्मात्समेऽस्मिन्हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥ ४५ ॥
यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक, तत्त्वतः ।
अन्यः प्रयोगे स्यादत्र कित्विषी जन्तुनाशने ॥ ४६ ॥

लुब्धक उवाच ॥

वध्यस्त्वं मम दुर्वुद्धे, बालघाती नृशसकृत् ।
भापसे किं बहु पुनर्वध्यः सन्पन्नगाधम ॥ ४७ ॥

सर्प उवाच ॥

यथा हवींषि जुह्वाना मरते वै लुब्धकर्त्विजः ।
न फलं प्राप्नुवन्त्यत्र फलयागे तथा ह्यहम् ॥ ४८ ॥

भीष्म उवाच ॥

तथा द्रुवति तस्मिंस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते ।
आजगाम ततो मृत्युः पन्नगं चाप्रवीदिदम् ॥ ४९ ॥

मृत्युरुवाच ॥

प्रचोदितोऽहं कालेन पन्नग, त्वामचूचुदम् ।
प्रिनाशहेतुर्नास्य त्वमहं न प्राणिनः शिशोः ॥ ५० ॥
यथा वायुर्जलधरान्विकर्षति ततस्ततः ।
तद्वज्जलदवत्सर्पे, कालस्याहं वशानुगः ॥ ५१ ॥

सालिका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन ।

भावा कालात्मका सर्वे प्रवर्तन्ते ह जन्तुषु ॥ ५२ ॥

जङ्गमा स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि ।

सर्वे कालात्मका सर्प, कालात्मकमिदं जगत् ॥ ५३ ॥

प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिन्स्तथैव च निवृत्तयः ।

तासां विवृत्तयो याश्च सर्वे कालात्मक स्मृतम् ॥ ५४ ॥

आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायु शतक्रतुः ।

अग्नि ए प्रथिर्वी मित्र पर्जन्यो वसवोऽदिति ॥ ५५ ॥

सरित् सागरश्चैव भावाभावौ च पन्नगः ।

सर्वे कालेन सृज्यन्ते ह्रियन्ते च पुन पुन ॥ ५६ ॥

एव ह्यस्या कथं मा त्वं सदोषं सर्प, मन्वसे ।

अथ चैव गते दोषे मयि त्वमपि दोषवान् ॥ ५७ ॥

मर्षं उवाच ॥

निदोषं दोषवन्तं वा न त्वां मृत्योः, ब्रवीम्यहम् ।

त्वयाहं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु ॥ ५८ ॥

यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यति ।

दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयम् ॥ ५९ ॥

निर्मांशस्त्वम्यं दोषम्यं मया कार्यं यथा तथा ।

मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनम् ॥ ६० ॥

भीष्म उवाच ॥

सर्पोऽधार्जुनकं प्राह श्रुतं ते मृत्युभाषितम् ।
नानागस मां पाशेन सन्तापयितुमर्हसि ॥ ६१ ॥

लुब्धक उवाच ॥

मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजगम् ।
नैव तावददोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥ ६२ ॥
मृत्युस्त्व चैव हेतुर्हि बालस्यास्य विनाशने ।
उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ॥ ६३ ॥
धिक्मृत्यु च दुरात्मानं क्रूरं दुःखकरं सताम् ।
त्वां चैवाहं बधिष्यामि पापं पापस्य कारणम् ॥ ६४ ॥

मृत्युरुवाच ॥

बिबशौ कालवशावावां निर्दुष्टकारिणौ ।
नावां दोषेण गन्तव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्यसि ॥ ६५ ॥

लुब्धक उवाच ॥

युवामुभौ कालवशौ यदि मे मृत्युपन्नगौ ।
हर्षक्रोधौ यथा स्यातामेतद्विच्छामि वेदितुम् ॥ ६६ ॥

मृत्युरुवाच ॥

या काचिदेव चेष्टा स्यात्स्मर्या कालप्रचोदिता ।
पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया लुब्धक, कालतः ॥ ६७ ॥
तस्मादुभौ कालवशावावां निर्दुष्टकारिणौ ।
नावां दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक, कर्हिचिन् ॥ ६८ ॥

भीष्म उवाच ॥

अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन्धर्मार्थसंशये ।

अन्नवीत्पन्नग मृत्यु लुब्ध चार्जुनक तदा ॥ ६९ ॥

काल उवाच ॥

न ह्यह नाप्यय मृत्युर्नाय लुब्धक, पन्नग ।

किंलिङ्गी जन्तुमरणे न वय हि प्रयोजका ॥ ७० ॥

अकरोद्यदय कर्म तन्नोर्जुनक, चोदकम् ।

विनाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेऽय स्वकर्मणा ॥ ७१ ॥

यदनेन कृत कर्म तेनाय निधन गत ।

विनाशहेतु कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ॥ ७२ ॥

कर्मदायाद्वाँल्लोक कर्मसबन्धलक्षण ।

कर्माणि चोदयन्तीह यथान्योन्य तथा वयम् ॥ ७३ ॥

यथा मृत्पिण्डत कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।

एवमात्मकृत कर्म मानव प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥

यथा छायातपौ नित्य सुसबद्धौ निरन्तरम् ।

तथा कर्म च कर्ता च सन्नद्धावात्मकर्मभि ॥ ७५ ॥

एव नाह न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान् ।

न चेय ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ॥ ७६ ॥

तस्मिंस्तथा युवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप ।

स्वकर्मप्रत्ययोँल्लोकान्मत्वाजुनकमवर्त्तत् ॥ ७७ ॥

गौतम्युवाच ॥

नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम् ।

स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निघनं गतः ॥ ७८ ॥

मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुत ।

यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्चार्जुनक, पन्नगम् ॥ ७९ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो यथागतं जग्मुर्मृत्युः कालोऽथ पन्नगः ।

अभूद्विशोकोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥ ८० ॥

एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मा भूः शोकपरो नृप ।

स्वकर्मप्रत्ययाँलोकान्सर्वे गच्छन्ति वै नृप ॥ ८१ ॥

नैव त्वया कृतं कर्म नापि दुर्योधनेन वै ।

कालेनैतत्कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवाः ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतजररः ।

युधिष्ठिरो महातेजाः पप्रच्छेदं च धर्मवित् ॥ ८३ ॥

इति श्रीभारत आनुशामनिक पर्वणि

प्रथमोऽध्यायः ॥

— — — — —

॥ परीक्षित्सर्पदंशनम् ॥

परीक्षिदपि राजर्षिः प्रजाः सर्वाः सुधार्मिकः ।
अपालयच्च राजेन्द्रो पट्टिर्वर्षाण्यतन्द्रितः ।
बभूव मृगयाशीलो जगाम च वनं महत् ॥ १ ॥

विद्धं मृगं विचिन्वानो मध्याह्ने भूपतिः स्वयम् ।
तृपितश्च परिश्रान्तः क्षुधितश्चोत्तरासुतः ॥ २ ॥

राजा धर्मेण संतप्तो ददर्श मुनिमन्तिके ।
ध्याने स्थितं मुनिं राजा जलं पप्रच्छ चातुरः ॥ ३ ॥

नोवाच किञ्चिन्मौनस्थश्चुकोप नृपतिस्तदा ।
मृतं सर्पं तदादाय धनुष्कोट्या तृषातुरः ।
कलिनाविष्टचित्तस्तु कण्ठे तस्मै न्यवेशयत् ॥ ४ ॥

आरोपिते तथा सर्पे नोवाच मुनिसत्तमः ।
न चचाल समाधिस्थो राजापि स्वगृहं गतः ॥ ५ ॥

तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी गविजातो महातपाः ।
महाशक्तोऽथ शुश्राव क्रीडमानो वनान्तिके ॥ ६ ॥

मित्राण्याहुश्च तत्पुत्रं पितुः कण्ठे तवाधुना ।
लम्बितोऽस्ति मृतः सर्पः केनापीति मुनीश्वर ॥ ७ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चुकोपातिशयं तदा ।

शशाप नृपतिं क्रुद्धो गृहीत्वाशु करे जलम् ॥ ८ ॥

पितुः कण्ठेऽथ मे येन विनिक्षिप्तो मृतोरगः ।

तश्चकः सप्तरात्रेण तं दक्षेत्पापपूरुषम् ॥ ९ ॥

मुने शिष्योऽथ राजानं समुपेत्य गृहे, स्थितम् ।

शापं निवेद्यामास मुनिमुत्रेण चार्पितम् ॥ १० ॥

अभिमन्युसुतः श्रुत्वा शापं दत्तं द्विजेन वै ।

अनिवार्यं च विज्ञाय मन्त्रिवृद्भानुवाच ह ॥ ११ ॥

शमोऽहं द्विजरूपेण मम द्वेषादसशयम् ।

किं विधेयं मयामात्या उपायश्चिन्त्यतामिह ॥ १२ ॥

मृत्युः किलानिवार्योऽसौ वदन्ति वेदवादिनः ।

यन्नस्तथापि शास्त्रोक्तः कर्तव्यः सर्वदा बुधैः ॥ १३ ॥

उपायवादिनः केचित्प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विज्ञोपायेन सिध्यन्ति कार्याणि नेतरस्य च ॥ १४ ॥

मणिमन्त्रौपश्रीतां वै प्रभावाः खलु दुर्विदा ।

न भवेदिति किं तैस्तु मणिमद्भिः मुसाधितैः ॥ १५ ॥

सर्पदष्टा पुरा भार्या मुनेः सञ्जीविता मृता ।

दत्तार्धमायुषस्तेन मुनिना मा वराप्सराः ॥ १६ ॥

भयितव्ये न विश्वासः कर्तव्यः सर्वथा बुधैः ।

प्रत्यश्रं तत्र दृष्टान्तं पश्यन्तु सचिवाः किल ॥ १७ ॥

दिवि कोऽपि प्रथिव्या वा दृश्यते पुरुष कचित् ।
दैवे मतिं समाधाय यस्तिष्ठेत्तु निरुद्यम ॥ १८ ॥

विरक्तस्तु यतिर्भूत्वा भिक्षार्थं याति सर्वथा ।
गृहस्थानां गृहे काममाहूतो वाथवान्यथा ॥ १९ ॥

यदृच्छयोपपन्नं च क्षिप्तं केनापि वा मुग्धे ।
उद्यमेन विना चास्यादुदरे सविशेत्कथम् ॥ २० ॥

प्रयत्नश्चोग्रमे कार्यो यदा सिद्धिं न याति चेत् ।
तदा नैव स्थित चेति चित्तमालम्बयेद्बुध ॥ २१ ॥

मन्त्रिण ऊचुः ॥

को मुनिर्येन दत्त्वार्धमायुषो जीविता प्रिया ।
कथं मृता महाराज, तन्नो ब्रूहि सविस्तरम् ॥ २२ ॥

राजोवाच ॥

भृगोर्भार्या वरारोहा पुलोमा नाम सुन्दरी ।
तस्यास्तु न्यवनो नाम मुनिर्जातोऽतिविश्रुतः ॥ २३ ॥

न्यवनस्य च शर्याते सुकन्या नाम सुन्दरी ।
तस्या जज्ञे सुतः श्रीमान्प्रमतिर्नाम विश्रुतः ॥ २४ ॥

प्रमतेस्तु प्रिया भार्या प्रतापी नाम विश्रुता ।
रुरुर्नाम सुतो जातस्तथा परमतापसः ॥ २५ ॥

तस्मिंश्च समये कश्चित्स्यूलेकशश्च विश्रुतः ।
रभूव तपसा युक्तो धर्मात्मा सत्यसम्मतः ॥ २६ ॥

गतस्मिन्नन्तरे मान्या मेनका च वराप्सरा ।
 मीडा चक्रे नदीतीरे सर्वलोकातिसुन्दरी ॥ २७ ॥
 गर्भं विश्वावसो प्राप्य निर्गता वरवर्णिनी ।
 स्थूलकेशाश्रमे गत्वा विससर्ज वराप्सरा ॥ २८ ॥
 कन्यका च नदीतीरे त्रिषु लोकेषु सुन्दरीम् ।
 दृष्ट्वाऽनाया तदा कन्या जग्राह मुनिसत्तम ॥ २९ ॥
 पुपोष स्थूलकेशस्तु नाम्ना चक्रे प्रमद्वराम् ।
 मा काले यौवनं प्राप्ता सर्वलक्षणसयुता ।
 रुरुर्दृष्ट्वाथ ना याला कामराणार्दितो ह्यभूत् ॥ ३० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

परीक्षित उवाच ॥

कामार्तं म मुनिर्गत्वा रुरु मुनो निजाश्रमे ।
 पिता पप्रच्छ त्रीन त किं कुरो विमता असि ॥ १ ॥
 म तमाहातिकामार्तं स्थूलकेशस्य चाश्रमे ।
 कन्या प्रमद्वरा नाम मा मे भार्या भवेद्विदि ॥ २ ॥
 म गत्वा प्रमत्तिमूर्णं स्थूलकेशं महामुनिम् ।
 प्रणम्य मुमुग्धः क्त्वा ययाचे ता वराननाम् ॥ ३ ॥

इदौ वाच स्थूलकेश प्रदास्यामि शुभेऽहनि ।

विवाहार्थं च सभार रचयामासतुर्वने ॥ ४ ॥

प्रमत्ति स्थूलकेशश्च विवाहार्थं समुद्यतौ ।

बभूवतुर्महात्मानौ समीपस्थौ तपोवने ॥ ५ ॥

तस्मिन्नवसत् कन्या रममाणा गृहाङ्गणे ।

प्रसुप्त पन्नग पादेनारुशङ्चारुलोचना ॥ ६ ॥

दष्टा तु पन्नगेनाव सा ममार वराङ्गना ।

कोलाहलस्तदा जातो मृता दृष्ट्वा प्रमद्वराम ॥ ७ ॥

मिलिता मुनय सर्वे चुक्रुशु शोकसयुता ।

भूमौ ता पतिता दृष्ट्वा पिता तस्यातिदुःखित ॥ ८ ॥

रुरोद विगतप्राणा क्षीप्यमाना सुतेजसा ।

रुरु ध्रुत्वा तदाक्रन्द दर्शनार्थं समागत ॥ ९ ॥

दृदशं पतिता तत्र सजीवामिन् कामिनीम् ।

रुदन्त स्थूलकेश च दृष्ट्वान्यानृपिसत्तमान ॥ १० ॥

रुरु स्थानाद्बहिर्गत्वा रुरोद विरहाकुल ।

अहो दैवेन मर्षोऽयं प्रेषित परमाद्भुत ॥ ११ ॥

मम शर्मविघाताय दुःखहेतुरयं किल ।

किं करोमि कं गच्छामि मृता मे प्राणवह्मभा ॥ १२ ॥

न वै जीवितुमिच्छामि त्रियुक्तं प्रिययानया ।

नालिङ्गिता पराराहा न मया चुम्बिता मुग्धे ॥ १३ ॥

न पाणिग्रहण प्राप्त मन्दभाग्येन सर्वथा ।

लाजहोमस्तथा चाग्नौ न कृतस्त्वनया सह ॥ १४ ॥

मानुष्य धिगिद काम गच्छन्त्वद्य ममासव ।

दु खितस्य न वा मृत्युर्वाञ्छित समुपैति हि ॥ १५ ॥

मुख्य तर्हि कथ दिव्यमाप्यते भुवि वाञ्छितम् ।

प्रपतामि हृदे घोरे पावके प्रपताम्यहम् ॥ १६ ॥

विपमार्तिं गले पाशं कृत्वा प्राणास्त्यजाम्यहम् ।

विलप्यैव रुरुस्तत्र विचार्य मनसा पुन ॥ १७ ॥

उपाय चिन्तयामास स्थितस्तस्मिन्नदीतटे ।

मरणार्त्तिकं फल मे स्यादात्महत्या दुरत्यया ॥ १८ ॥

दु खितश्च पिता मे स्याज्जननी चातिदु रिता ।

दैवस्तुष्टो भवेत्काम दृष्ट्वा मा त्यक्तजीवितम् ॥ १९ ॥

सर्वं प्रमुदितश्च स्यान्मत्क्षये नात्र सशय ।

उपकार प्रियाया क परलोके भवेदपि ॥ २० ॥

मृते मय्यालसघातेन विरहात्पीडितेऽपि च ।

परलोके प्रिया सापि न मे स्यादात्मघातिन ॥ २१ ॥

एतदर्थं मृते दोषा मयि नैवामृते पुन ।

विमृश्यैव रुरुन्नव म्नात्वाचम्य शुचिस्मित ॥ २२ ॥

अग्रवीद्वचनं कृत्वा जल पाणावसौ मुनि ।

यन्मया मुञ्चत किञ्चित्कृत देवार्चनादिकम् ॥ २३ ॥

गुख पूजिता भक्त्या हुत जप्त तप कृतम् ।

अर्धातास्त्वरिखा वेदा गायत्री सस्मृता यदि ॥ २४ ॥

रविराराधितस्तेन सञ्जीवतु मम प्रिया ।

यदि जीवेन्न मे कान्ता त्यजे प्राणानहन्तत ।

इत्युक्त्वा तज्जल भूमौ चिक्षेपाराध्य देवता ॥ २५ ॥

एव विलपतस्तस्य भार्यया तु रितस्य च ।

देवदूतस्तदाभ्येत्य वाम्यमाह कुरु तत ॥ २६ ॥

देवदूत उवाच ॥

मा कार्षी साहस नम्रान्, कथं जीवेन्मृता प्रिया ।

गतायुरेषा सुश्रृण्वी गन्धर्वाप्सरसो मुता ॥ २७ ॥

अन्या कामय चार्चङ्गी मृतं च चाविवाहिता ।

किं रोदिषि मुदुर्युद्धे, का प्रीतिस्तेऽनया सह ॥ २८ ॥

कुरुवाच ॥

देवदूत, न चान्या वै वरिष्याम्यहमङ्गनाम् ।

यदि जीवेन्न जीवेद्वा मर्तव्यं चाधुना मया ॥ २९ ॥

राजोवाच ॥

विदित्वेति हठं तस्य देवदूता मुदान्वित ।

उवाच वचनं तस्य सत्यं चानिमनाहरम् ॥ ३० ॥

उपायं नृणु विप्रेन्द्र, विहितं यत्पुरे पुरा ।

आयुषोऽर्धप्रदानं जीवित्यागु प्रमद्वरम् ॥ ३१ ॥

न पाणिग्रहणं प्राप्तं मन्दभाग्येन सर्वथा ।

लाजहोमस्तथा चाग्नौ न कृतस्त्वनया सह ॥ १४ ॥

मानुष्यं धिगिदं कामं गच्छन्त्वद्य ममासवः ।

दुःखितस्य न वा मृत्युर्वाञ्छित, समुपैति हि ॥ १५ ॥

सुखं तर्हि कथं दिव्यमाप्यते भुवि वाञ्छितम् ।

प्रपतामि हृदे घेरे पावके प्रपताम्यहम् ॥ १६ ॥

विषमग्निं गले पाशं कृत्वा प्राणांस्त्यजाम्यहम् ।

विलप्यैवं रुरुस्तत्र विचार्य मनसा पुनः ॥ १७ ॥

उपायं चिन्तयामास स्थितस्तस्मिन्नदीतटे ।

मरणार्त्तिकं फलं मे स्यादात्महत्या दुरत्यया ॥ १८ ॥

दुःखितश्च पिता मे स्याज्जननी चातिदुःखिता ।

दैवस्तुष्टो भवेत्कामं दृष्ट्वा मां त्यक्तजीवितम् ॥ १९ ॥

सर्वः प्रमुदितश्च स्यान्मत्क्षये नात्र संशयः ।

उपकारः प्रियायाः कः परलोके भवेदपि ॥ २० ॥

मृते मय्यासपातेन विरहात्पीडितेऽपि च ।

परलोके प्रिया सापि न मे स्यादात्मघातिनः ॥ २१ ॥

एतदर्थं मृते दोषा मयि नैवामृते पुनः ।

विमृश्यैवं रुरुस्तत्र स्नात्वाचम्य शुचिर्मितः ॥ २२ ॥

अग्रवीद्वचनं कृत्वा जलं पाणावसौ मुनिः ।

यन्मया सुकृतं किञ्चित्कृतं देवार्चनादिकम् ॥ २३ ॥

गुरव पूजिता भक्त्या हुत जप्त तप कृतम् ।
अधीतास्त्वखिला वेदा गायत्री सस्मृता यदि ॥ २४ ॥

रविराराधितस्तेन सञ्जीवतु मम प्रिया ।
यदि जीवेन्न मे कान्ता त्यजे प्राणानहन्तत ।
इत्युक्त्वा तज्जल भूमौ चिक्षेपाराध्य देवता ॥ २५ ॥

एव विलपतस्तस्य भार्यया तु खितस्य च ।
देवदूतस्तदाभ्येत्य वाक्यमाह कुरु तत ॥ २६ ॥

देवदूत उवाच ॥

मा कार्षी साहस तद्वान , कथं जीवेन्मृता प्रिया ।
गतायुरेपा सुश्रोणी गन्धर्वाप्सरसो मुता ॥ २७ ॥

अन्या कामय चार्वाङ्गा मृतेय चाविवाहिता ।
किं रोदिषि मुदुर्युद्धे, का प्रीतिस्तेऽनया सह ॥ २८ ॥

कुरुवाच ॥

देवदूत, न चान्या वै वरिष्याम्यहमङ्गनाम् ।
यदि जीवेन्न जीवेद्वा मर्तव्य चाधुना मया ॥ २९ ॥

राजोवाच ॥

विदित्वेति हठ तस्य देवदूतो मुदान्वित ।
उवाच वचन तस्य सत्य चातिमनोहरम् ॥ ३० ॥

उपाय शृणु विप्रेन्द्र, विहित यत्सुरं पुरा ।
आयुषोऽर्धप्रदानेन जीवयाशु प्रमद्वराम् ॥ ३१ ॥

रुरुवाच ॥

आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यायै नात्र संशयः ।

अद्य प्रत्यागतप्राणा प्रोत्तिष्ठतु मम प्रिया ॥ ३२ ॥

विश्वावमुस्तदा तत्र विमानेन समागतः ।

ज्ञात्वा पुत्रीं मृतां चाशु स्वर्गलोकात्प्रमद्वराम् ॥ ३३ ॥

ततो गन्धर्वराजश्च देवदूतश्च सत्तमः ।

धर्मराजमुपेत्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ३४ ॥

धर्मराज. रुरोः पत्नीं सुतां विश्वावसोस्तथा ।

मृतां प्रमद्वरा कन्यां दष्टां सर्पेण चाधुना ॥ ३५ ॥

सा रुरोरायुषोऽर्धेन मर्तुकामस्य सूर्यज ।

समुत्तिष्ठतु तन्वङ्गी व्रतचर्याप्रभावतः ॥ ३६ ॥

धर्म उवाच ॥

विश्वावसुमुतां कन्यां देवदूत, यदीच्छसि ।

उत्तिष्ठत्वायुषोऽर्धेन रुने गत्वा स्वमर्पय ॥ ३७ ॥

राजोवाच ॥

एवमुक्तस्ततो गत्वा जीवयित्वा प्रमद्वराम् ।

रुरोः समर्पयामास देवदूतस्त्वरान्वितः ।

ततः शुभेऽद्वि विधिना रुरुणापि विवाहिता ॥ ३८ ॥

इत्थं चोपाययोगेन मृताप्युज्जीविता नदा ।

उपायस्तु प्रकृत्यः सर्वथा ज्ञानममृतः ॥ ३९ ॥

मणिमन्त्रौषधीभिश्च विविक्त्वाणरक्षणे ।

इत्युक्त्वा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरक्षकान् ॥ ४० ॥

कारयित्वाऽथ प्रासादं सामभूमिकमुत्तमम् ।

आरुरोहोत्तरासूनु सचिवैः सह तत्क्षणम् ॥ ४१ ॥

मणिमन्त्रधरा शूरा स्थापितास्तत्र रक्षणे ।

प्रेषयामास भूपालो मुनि गौरमुग्र ततः ॥ ४२ ॥

प्रमादार्थं सेवकस्य भ्रमस्येति पुनः पुनः ।

ब्राह्मणान्सिद्धमन्त्रज्ञानभ्रणार्थमितस्ततः ॥ ४३ ॥

मन्त्रिपुत्रं स्थितस्तत्र स्थापयामास दन्तिनः ।

न कश्चिदाकरोत्तत्र प्रासादे चातिरक्षिते ॥ ४४ ॥

यातोऽपि न चरेत्तत्र प्रवेशे विनिवार्यते ।

भक्ष्यभोग्यादिकं राजा तत्रस्थश्च चकार मः ॥ ४५ ॥

स्नानसन्ध्यादिकं कर्म न तत्रैव विनिवर्त्यते च ।

गणकार्याणि सर्वाणि तत्रस्थश्चाकरोत्तृपः ॥ ४६ ॥

मन्त्रिभिः सह समन्त्य गणयन्द्रियमानपि ।

पश्चिमं कश्यपो नाम ब्राह्मणो मन्त्रिसत्तमः ॥ ४७ ॥

गुधाय च तथा शापं प्राप्तुं राक्षसं महात्मना ।

स धनार्थं द्विनभेषु कश्यपं समचिन्तयन् ॥ ४८ ॥

प्रयासि तत्र यत्रान्ते जज्ञो राजा द्विजेन च ।

इति कृत्वा मतिं विप्रं स्वगृहान्नि गतं पथि ॥ ४९ ॥

इति द्वितीयाऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ॥

मृत उवाच ॥

तस्मिन्नेव दिने नाम्ना तक्षकस्त नृपोत्तमम् ।

शप्न ज्ञात्वा गृह्णात्तूर्णं निम्नत पुरुषोत्तम ॥ १ ॥

वृद्धब्राह्मणवेपेण तक्षक पयि निर्गत ।

अपश्यत्कश्यप मार्गे व्रजन्त नृपतिं प्रति ॥ २ ॥

तमप्रच्छत्पन्नगोऽसौ ब्राह्मण मन्त्रवादिनम् ।

क भवास्त्वारितो याति किञ्च कार्यं चिकीर्षति ॥ ३ ॥

कश्यप उवाच ॥

परीक्षित नृपश्रेष्ठ तक्षकश्च प्रधक्ष्यति ।

तस्माह त्वरितो यामि नृप कर्तुमपञ्जरम् ॥ ४ ॥

मन्त्रोऽस्ति मम विप्रेन्द्र, विषनाशकर किल ।

जीवयिष्याम्यह त वै जीवितव्येऽधुना किल ॥ ५ ॥

तक्षक उवाच ॥

अहं स पन्नगो ब्रह्मन्, तं धक्ष्यामि महीपतिम् ।

निवर्तस्व न शक्तस्त्व मया दष्ट चिकित्सितुम् ॥ ६ ॥

कश्यप उवाच ॥

अहं दष्ट त्वया सर्प, नृप शप्न द्विजेन वै ।

जीवयिष्याम्यसन्देहं काम मन्त्रयत्नेन वै ॥ ७ ॥

तक्षक उवाच ॥

यदि त्वं जीवितुं यामि मया दष्टं नृपोत्तमम् ।
मन्त्रशक्तिबलं विप्र दर्शय त्वं ममानघ ॥ ८ ॥

दक्ष्याम्येनश्च न्यग्रोध विषदंष्ट्राभिरण वै ।

कश्यप उवाच ॥

जीवयिष्ये त्वया दष्टं दग्ध वा पन्नगोत्तम ॥ ९ ॥

सूत उवाच ॥

भदशत्वन्नगो वृश्च भस्ममाच्च चकार तम ।

उवाच कश्यपं भूयो जीवयैनं द्विजोत्तम ॥ १० ॥

दृष्ट्वा भस्मीकृतं वृश्चं पन्नगेन विपासिना ।

सर्वं भस्म समापृत्य कश्यपो वाक्यमब्रवीन् ॥ ११ ॥

पश्य मन्त्रबल मेऽद्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तम ।

जीवयाम्यद्य वृश्चं वै पश्यतन्ते महाविप ॥ १२ ॥

इत्युक्त्वा जलमादाय कश्यपो मन्त्रवित्तमः ।

मिषेच भस्मराशि तं मन्त्रितेनैव वारिणा ॥ १३ ॥

तद्धारिसेचनाज्जातो न्यग्रोधः पूर्ववच्छुभः ।

विस्मयं तक्षकः प्राप्नो दृष्ट्वा त जीवितं नगम् ॥ १४ ॥

तमाह कश्यप नागः किमर्थं ते परिधमः ।

सपादयामि त कामं ब्रूहि चाडयवाञ्छितम् ॥ १५ ॥

ऋश्यप उवाच ॥

वित्तार्थी नृपति मत्वा अत्र पन्नग, निस्मृत ।

गृहादहश्चोपकर्तुं विद्यया नृपसत्तमम् ॥ १६ ॥

तक्षक उवाच ॥

वित्तं गृहाण विप्रेन्द्र, यावदिच्छसि पार्थिवात् ।

इदामिं स्वगृहं याहि सकामोऽहं भवाम्यतः ॥ १७ ॥

सूत उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कश्यप परमार्थवित् ।

चिन्तयामास मनसा किं करोमि पुनः पुनः ॥ १८ ॥

अनं गृहीत्वा स्वगृहं प्रयासि यगद् पुनः ।

भविष्यति न मे कीर्तिर्लोकं लोभसमाश्रयात् ॥ १९ ॥

जीवितेऽथ नृपश्रेष्ठे कीर्तिः स्यादचला मम ।

यत्नप्राप्तिश्च बहुधा भवेत्पुण्यं च जीवनात् ॥ २० ॥

रत्नणीयं यद्यं कामं धिग्धनं यद्यस्ता विना ।

सर्वस्य रघुणा पूर्वं दत्तं विप्राय कीर्तये ॥ २१ ॥

हरिश्चन्द्रेण कर्णेन कीर्त्यर्थं बहुविस्तरम् ।

उपेक्ष्येयं कथं भूयः दक्षमानं विषाग्निना ॥ २२ ॥

जीवितेऽपि मया राज्ञि मुग्धं सर्वजनस्य च ।

अगन्तव्यं प्रचानाशो भविता नात्र मशयः ॥ २३ ॥

प्रचानाशस्य पापं मे भविष्यति मृते नृपे ।

अपकीर्तिश्च लोकेषु धनलोभाद्भविष्यति ॥ २४ ॥

इति मंचिन्त्य मनसा ध्यानं कृत्वा स कश्यपः ।

गतायुषं च नृपतिं ज्ञातवान् बुद्धिभत्तरः ॥ २५ ॥

आसन्नमृत्युं राजानं द्वात्वा ध्यानेन कश्यपः ।

गृहं ययौ स धर्मात्मा धनमादाय तन्नकात् ॥ २६ ॥

निवर्त्य कश्यपं तन्नः सप्तमे दिवसे नृपम् ।

हन्तुकामो जगामाशु नगरं नागमाह्वयम् ॥ २७ ॥

शुश्राव नगरस्यान्तं प्रासादस्थं परीक्षितम् ।

मणिमन्त्रौषधैः कामं रक्ष्यमाणमतन्द्रितम् ॥ २८ ॥

चिन्ताविष्टस्तदा नागो विप्रशापभयाकुलः ।

चिन्तयामास योगेन प्रविशेयं गृहं कथम् ॥ २९ ॥

वश्वयामि कथं चैनं राजान पापकारिणम् ।

विप्रशापाद्धतं मूर्धं विप्रपीडाकरं शठम् ॥ ३० ॥

पाण्डवानां कुले जातः कोऽपि नैतादृशो भवेत् ।

तापसस्य गले येन मृतः सर्पो निवेशितः ॥ ३१ ॥

कृत्वा विगाहितं कर्म जानन्कालगतिं नृपः ।

रक्षकान्भवन् कृत्वा ग्रामादमभिगम्य च ॥ ३२ ॥

मृत्युं वश्वयते राजा वर्ततेऽद्य निराकुलः ।

तं कथं धश्रयिष्यामि विप्रवाक्येन चोदितः ॥ ३३ ॥

न जानाति च मन्दात्मा मरणं ह्यनिरर्तनम् ।

तेनासौ रक्षकान्स्थाप्य मौधारुदोऽद्य मोदते ॥ ३४ ॥

यदि वै विहितो मृत्युर्देवेनामिततेजसा ।

स कथं परिवर्तेत कृतैर्यत्रैस्तु कोटिभिः ॥ ३५ ॥

पाण्डवस्य च दायादो जानन्मृत्यु गतं नृपः ।

जीवने मतिमास्थाय स्थितः स्थाने निराकुलः ॥ ३६ ॥

दानपुण्यादिकं राजा कर्तुमर्हति सर्वधा ।

धर्मेण हन्यते व्याधिर्येनायुः शाश्वतं भवेत् ॥ ३७ ॥

नो चेत् मृत्युविधिं कृत्वा स्नानदानादिकाः क्रियाः ।

मरणं स्वर्गलोकाय नग्कायान्यथा भवेत् ॥ ३८ ॥

द्विजपीडाकृतं पापं पृथग्वास्य च भूपतेः ।

विप्रघ्नापस्तथा घोर आसन्ने मरणे किल ॥ ३९ ॥

न कोऽपि ब्राह्मणः पार्श्वे य एवं प्रतिबोधयेत् ।

बेधसा विहितो मृत्युरनिवार्यस्तु सर्वधा ॥ ४० ॥

इति संचिन्त्य सपोऽसौ स्वाभ्रागान्निकटं स्थितान् ।

कृत्वा तापसवेषांस्तान्प्राहिणोत्सुभुजङ्गमान् ॥ ४१ ॥

फलमूलादिकं गृह्य राज्ञं नागोऽथ तश्चक्रः ।

स्वयं च कीटरूपेण फलमध्ये ममार ह ॥ ४२ ॥

निर्गतास्ते तदा नागाः फलान्यादाय मत्पराः ।

ते राजभयनं प्राप्य स्थिताः प्राप्तादसन्निधौ ॥ ४३ ॥

रक्षकास्तापसान्दृष्ट्वा पप्रच्छुस्तच्चिर्कार्षितम् ।

ऋचुस्तं भूपतिं द्रष्टुं प्राप्ताः स्मोऽद्य नपोरनाम् ॥ ४४ ॥

अभिमन्युमुतं वीर कुलार्कं चारुदर्शनम् ।

परिवर्धयितुं प्राप्ता मन्त्रैराथर्वणैस्तथा ॥ ४५ ॥

निवेदयध्वं राजानं दर्शनार्थागतान्मुनीन ।

कृत्वाभिषेकान्यास्यामो दत्त्वाभीष्टफलानि च ॥ ४६ ॥

भारतानां कुले कापि न दृष्टा द्वाररक्षका ।

न श्रुत तापसानां तु राज्ञोऽसंदर्शनं किल ॥ ४७ ॥

आरोहामो वयं तत्र यत्र राजा परीक्षित ।

आशीर्भिर्वर्धयित्वैनं दत्त्वाज्ञां प्रमज्जामहे ॥ ४८ ॥

मृत उवाच ॥

इत्याकर्ण्य वचस्तेषां तापसानां तु रक्षका ।

प्रत्यूचुस्तान्द्रिजान्मत्वा निदेशं भूपतेर्यथा ॥ ४९ ॥

नाशं यो दर्शनं विप्रा, राज्ञः स्यादिति नो मतिः ।

श्वः मर्धतापसैरत्र त्वागन्तव्यं नृपालये ॥ ५० ॥

अनारोहस्तु प्रासादो विप्राणां मुनिसत्तमाः ।

विप्रणापभयाद्राज्ञा विहितोऽस्मि न संशयः ॥ ५१ ॥

तदांचुस्तानथो विप्रा. फलमूलजलानि च ।

विप्राशिषश्च राज्ञेऽथ ग्राहयन्तु सुरक्षकाः ॥ ५२ ॥

ते गत्वा नृपतिं प्रांचुस्तापसानागतान्प्रनाः ।

राजोपाधानयध्वं च फलमूलादिकं च यन ॥ ५३ ॥

पृच्छध्व तापसान्कार्यं प्रातरागमन पुन ।

प्रणाम कथयध्व मे नाद्य सन्दर्शन मम ॥ ५४ ॥

ते गत्वाथ समादाय फलमूलादिक च यत् ।

राज्ञे समर्पयामासुर्वहुमानपुर मरम् ॥ ५५ ॥

गतेषु तेषु नागेषु विप्रवेषाद्युतेषु च ।

फलान्यादाय राजासौ सचिवानिठमब्रवीन् ॥ ५६ ॥

सुहृदो भक्षयन्त्वद्य फलान्येतानि सर्वश ।

अद्ययह चैकमेतद्वै फल विप्रापित महन ॥ ५७ ॥

इत्युक्त्वा तत्फल दत्वा सुहृद्भ्यश्चोत्तरासुत ।

करे कृत्वा फल पक ददार नृपति स्वयम् ॥ ५८ ॥

विदारित फल राज्ञा तत्र कृमिरभूदणु ।

सकृष्णनयनस्ताम्रो ऋष्टो भूपतिना स्वयम् ॥ ५९ ॥

त ऋष्टा नृपति प्राह सचिवान्विस्मितानथ ।

अस्तमभ्येति सविता निपादय न मे भयम् ॥ ६० ॥

अङ्गीकरोमि त शाप कृमिको मा दशत्वयम् ।

एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो प्रीवाया सन्यवेशयन् ॥ ६१ ॥

अस्त याते दिवानाथे धृत कण्ठेऽथ कीटक ।

तभक्तस्तु तदा जात कालरूपो भयानक ॥ ६२ ॥

राजा सवेष्टितस्तेन दष्टश्चापि महीपति ।

मन्त्रिणो विष्मय प्राप्ता रुद्रदुर्भृशदु रिता ॥ ६३ ॥

घोररूपमहिं वीक्ष्य दुःखुस्ते भयार्दिता ।

चुक्रुशू रक्षकाः सर्वे हाहाकारो महानभूत् ॥ ६४ ॥

वेष्टितो भोगिभोगेन विनष्टबहुषौरूपः ।

नोवाच नृपतिः किञ्चिन्न च चालोत्तरासुतः ॥ ६५ ॥

उत्थिताग्निशिखा घोरा विपजा तक्षकाननात् ।

प्रज्ज्वाल नृपं त्वाशु गतप्राणं चकार ह ॥ ६६ ॥

हत्वाशु जीवितं राज्ञस्तक्षको गगने गतः ।

जगद्गन्तु कुर्वाणं ददृशुस्त जना इह ॥ ६७ ॥

स पपात गतप्राणो राजा दग्ध इव हुमः ।

चुक्रुशुश्च जनाः सर्वे मृतं दृष्ट्वा नराधिपम् ॥ ६८ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

इति श्रीदेवाभागवते महापुराण द्वितीयस्कन्ध

८—१० अध्यायाः ॥

॥ तापत्रयवर्णनम् ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

आध्यात्मिकादि मेत्रैय, ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ।
उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥ १ ॥

आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिगते श्रूयतां च सः ॥ २ ॥

शिरोरोगप्रतिश्यायश्चरशूलभगन्दरैः ।
गुल्माशः श्वयधुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥ ३ ॥

तथाक्षिरोगातिमारकुष्टाङ्गामयसंघ्नितैः ।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुर्महासि ॥ ४ ॥

कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।
शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिमयस्तथा ॥ ५ ॥

मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ, तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥ ६ ॥

मृगपश्विसनुष्यान्मैः पिशाचोरगराक्षसैः ।
सरीसृपाद्यैश्च नृणां जायते चाधिभौतिकः ॥ ७ ॥

शीतावतोष्णवर्षाम्युबैद्युतादिसमुद्भवः ।
तापो द्विजवर, श्रेष्ठैः कथ्यते चाधिदैविकः ॥ ८ ॥

गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकज तथा ।

दुःखसहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ॥ ९ ॥

सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्वहुमलावृते ।

उत्सवसेवितो मुग्धप्रपञ्चग्रीवास्थिसहति ॥ १० ॥

अत्यन्तकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनैः ।

अत्यन्ततापैरत्यर्थं वर्धमानातिवेदन ॥ ११ ॥

प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गानां प्रभुरात्मनः ।

शकृन्मूत्रमहापक्वशायी सर्वत्र पीडित ॥ १२ ॥

निरुच्छ्वास सचैतन्य स्मरन् जन्मशतान्यथ ।

आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धन ॥ १३ ॥

जायमानं पुरीषान्मृद्मूत्रशुक्लाविलाननः ।

प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिवन्धन ॥ १४ ॥

अधोमुखो वै क्रियते प्रचलैः सूतिमारुतैः ।

क्लेशाग्निष्कान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुर ॥ १५ ॥

मूर्च्छामवाप्य महतीं सस्पृष्टो वाह्यवायुभिः ।

विज्ञानभ्रशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ॥ १६ ॥

कण्ठकैरिव तुङ्गाङ्गं ऋकचैरिव दारितः ।

पूतित्रणान्निपतितो धरण्या किमिको यथा ॥ १७ ॥

कण्डूयनेऽपि चाक्षत् परिवर्तेऽप्यनीश्वरः ।

ज्ञानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ॥ १८ ॥

अशुचिप्रस्तरे सुप्तः कीटदशादिभिस्तथा ।

भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ॥ १९ ॥

जन्मदुःसान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च ।

बालभावे यदाप्रोति ह्याधिभौतादिकानि च ॥ २० ॥

अज्ञानतमसाऽछन्नो मूढान्तःकरणो नरः ।

न जानाति कुतः कोऽहं काहं गन्ता किमात्मनः ॥ २१ ॥

केन बन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् ।

किं कार्यं किमकार्यं वा किं ज्ञान्य किं च नोच्यते ॥ २२ ॥

को धर्मः कश्च वाधर्मः कस्मिन्वर्तेऽथवा कथम् ।

किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं वा किं गुणदोषवन् ॥ २३ ॥

एव पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभव महत् ।

अवाप्यते नरैर्दुःखं शिभ्रोदरपरायणैः ॥ २४ ॥

अज्ञानं तामसो भावः कार्यान्मप्रवृत्तयः ।

अज्ञानिनां प्रवर्तन्ते कर्मलोपास्ततो द्विज ॥ २५ ॥

नरकं कर्मणा लोपात्फलमाहुर्मनीषिणः ।

तस्मादज्ञानिनां दुःखसिद्धं यामुत्र चोत्तमम् ॥ २६ ॥

अराजर्जरदेहश्च शिथिलावयवः पुमान् ।

विचित्रजीर्णदशनो रलिम्नायुमिरावृतः ॥ २७ ॥

दूरप्रणष्टनयनो व्योमान्तर्गततारकः ।

नासाविवर्गनिर्यातलोमपुञ्जश्चन्द्रपुः ॥ २८ ॥

प्रकटीभूतसर्वास्थिर्नतपृष्ठास्थिमहति ।

उत्सन्नजठरामित्वादरूपाहारोऽल्पचेष्टित ॥ २९ ॥

कृच्छ्राघङ्क्रमणोत्थानशयनात्मनचेष्टित ।

मन्दीभवच्छ्रोत्रेणैव श्रवणालाविलानन ॥ ३० ॥

अनायत्तैः समस्तैश्च करणैर्मरणान्मुख्य ।

तत्रश्रेणेऽप्यनुभूतानामस्मर्तारिखिलवस्तुनाम् ॥ ३१ ॥

मरुदुच्छारिते वाक्ये ममुद्भूतमहाश्रम ।

श्वामकाशसमुद्भूतमहायासप्रजागर ॥ ३२ ॥

अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा मन्दश्यते जरी ।

भृत्यात्मपुत्रदागणामवमानान्पट्टीकृत ॥ ३३ ॥

प्रक्षीणाग्निलज्जीचश्च विहाराहारसस्पृष्ट ।

हाम्य परिजनस्यापि निर्धिषण्णाग्नेष्वान्धव ॥ ३४ ॥

अनुभूतमिवान्यस्मिन् जन्मन्यात्मविचेष्टितम् ।

मस्मिन्मर्त्यावने दीर्घं निश्चमित्यतितापित ॥ ३५ ॥

अप्यमर्दयानि दुःखानि जरायामनुभूय वै ।

मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ॥ ३६ ॥

अथर्द्धावाङ्मिहम्नोऽथ व्याप्तो रेफभुजा भृशम् ।

मुहुर्लानं परवन्नो मुहुर्मनिलयान्वित ॥ ३७ ॥

हिरण्यभान्यतनयभार्याभृन्गृहादिषु ।

एते कथं भविष्यन्तान्यताह नमतादृश ॥ ३८ ॥

मर्मभिद्भिर्महारागैः क्रकचैरिव दारुणैः ।

शरैरिवान्तकस्योग्रैश्छिद्यमानासुवन्धनः ॥ ३९ ॥

परिवर्तितताराक्षो हस्तपादं मुहुः क्षिपन् ।

संशुष्यमाणताल्वोष्ठपुटो घुरघुरायते ॥ ४० ॥

निरुद्धकण्ठो दोषैर्दुदानश्वासपीडितः ।

तापेन महता व्याप्तस्तृपा चार्तस्तथा क्षुधा ॥ ४१ ॥

क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति यमकिंकरपीडितः ।

ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ॥ ४२ ॥

एतान्यन्यानि चोप्राणि दुःखानि मरणे नृणाम् ।

शृणुष्व नरके यानि प्राप्यन्ते पुरुषैर्मृतैः ॥ ४३ ॥

याम्यकिंकरपाशादिग्रहणं दण्डताडनम् ।

यमस्य दर्शनं चोपमुग्रमार्गविलोकनम् ॥ ४४ ॥

करम्भबालुकावह्नियन्तशस्त्रासिर्भीषणे ।

प्रत्येकं नरके याश्च यातना द्विज, दुःसहाः ॥ ४५ ॥

क्रकचैः पाट्यमानानां मूपायां चापि दह्यताम् ।

कुठारैः कृत्यमानानां भूनौ चापि निरन्यताम् ॥ ४६ ॥

श्लेष्वारोप्यमाणानां व्याघ्रवक्त्रैः प्रवेश्यताम् ।

गृध्रसंभक्ष्यमाणानां द्वीपिभिश्चोपभुज्यताम् ॥ ४७ ॥

काध्यतां तैलमध्ये च क्लिद्यतां क्षारकर्दमे ।

उन्चाग्निपात्यमानानां क्षिप्यतां श्लेषयन्त्रैः ॥ ४८ ॥

नरके यानि दुःखानि पापहेतूद्भवानि वै ।

प्राप्यन्ते नारकैर्विग्र, तेषां संख्या न विद्यते ॥ ४९ ॥

न केवलं द्विजश्रेष्ठ, नरके दुःखपद्धतिः ।

स्वर्गेऽपि पातभीतस्य श्रयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः ॥ ५० ॥

पुनश्च गर्भे भवति जायते च पुनः पुनः ।

गर्भे विलीयते भूयो जायमानोऽस्तमेति वै ॥ ५१ ॥

जातमात्रश्च म्रियते बालभावेऽथ यौवने ।

मध्यम वा वयः प्राप्य वार्धके बाधवा मृतिः ॥ ५२ ॥

यावज्जीवति तावच्च दुःखैर्नानाविधैः प्रुतः ।

तन्तुकारणपद्मौषैरास्ते कार्पासबीजवत् ॥ ५३ ॥

द्रव्यनाशे तथोत्पत्तौ पालने च सदा नृणाम् ।

भवन्त्यनेकदुःखानि तथैवेष्टविपत्तिषु ॥ ५४ ॥

यशस्वीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय, जायते ।

तदेव दुःखपृथग् धीजत्वमुपगच्छति ॥ ५५ ॥

कलयपुत्रमित्रार्थगृहक्षेत्रधनादिकैः ।

क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथाऽमुख्यम् ॥ ५६ ॥

इति ससारदुःखार्कतापतापितचंतसाम् ।

त्रिमुक्तिपादपच्छायागृते कुत्र सुखं नृणाम् ॥ ५७ ॥

तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजनस्य वै मम ।

गर्भजन्मजराणेषु स्थानेषु प्रभविष्यतः ॥ ५८ ॥

निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा ।

भेषज भगवत्प्राप्तेरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥ ५९ ॥

तस्मात्तत्प्राप्तये यत्न कर्तव्य पण्डितैर्नरै ।

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञान कर्म चाक्त महामुने ॥ ६० ॥

आगमोत्थ विवेकाच्च द्विधा ज्ञान तदुच्यते ।

शब्दब्रह्मागममय पर ब्रह्म विवेकजम् ॥ ६१ ॥

अन्ध तम इवाज्ञान दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञान यद्विप्रपे, विवेकजम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीवष्णुपुराण षष्ठांश पञ्चमाध्याय आध्यात्मिक
तापत्रयनाशस्तनप्रकार ॥

॥ कीटोपाख्यानम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भकामाश्च सकामाश्च ये हताः स्म महामृथे ।

कां गतिं प्रतिपन्नास्तं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

दुःखं प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृथे ।

जानासि त्वं महाप्राज्ञ, प्राणत्यागं सुदुष्करम् ॥ २ ॥

ममृद्धौ वासमृद्धौ वा शुभे वा यदि वाशुभे ।

कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ३ ॥

यस्य उवाच ॥

ममृद्धौ वासमृद्धौ वा शुभे वा यदि वाशुभे ।

संसारोऽग्निन्ममायाताः प्राणिनः पृथिवीपते ॥ ४ ॥

निरता येन भावेन तत्र मे शृणु कारणम् ।

सम्यक् चायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तस्तु युधिष्ठिर ॥ ५ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरा वृत्तमिदं नृप ।

द्वैपायनरा संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥

प्रपभूतश्ररन्विप्रः कृष्णद्वैपायनः पुरा ।

ददशं कीटं धावन्तं शीघ्रं शकटवर्त्मनि ॥ ७ ॥

गतिज्ञः सर्वभूतानां भाषाद्वा शरीरिणाम् ।

सर्वज्ञः स तदा दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

व्यास उवाच ॥

कीट, संत्रस्तरूपोऽसि त्वरितश्चैव लक्ष्यसे ।

क धावसि तदाचक्ष्व कुतस्ते भयमागतम् ॥ ९ ॥

कीट उवाच ॥

शकटस्याऽस्य महतो घोषं श्रुत्वा भयं मम ।

आगतं वै महाबुद्धे, स्वन एष हि दारुणः ॥ १० ॥

श्रूयते न च मां हन्यादिति हस्मादपक्रमे ।

श्रसतां च शृणोम्येनं गोपुत्राणां प्रतोयताम् ॥ ११ ॥

बहतां सुमहाभारं संनिकर्षे स्वन प्रभो ।

नृणां च संवाहयतां श्रूयते विविधस्वनः ॥ १२ ॥

श्रोतुमस्मद्विधेनैष न शक्यः कीटयोनिना ।

तस्मादतिक्रमान्येष भयादस्मात्सुदारुणात् ॥ १३ ॥

दुःखं हि मृत्युर्भूतानां जीवितं च मुदुर्लभम् ।

अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तः स तु त प्राह कुत, कीट, मुखं तव ।

मरणं ते सुखं मन्ये तिर्यग्योनौ तु वर्तमे ॥ १५ ॥

शब्दं स्पर्शं रसं गन्धं भोगांश्चोच्चावचान्यहून् ।

नाभिजानासि कीट, त्वं धियो मरणमेव ते ॥ १६ ॥

कीट उवाच ॥

सर्वत्र निरतो जीव इतश्चापि सुख मम ।

चिन्तयामि महाप्राज्ञ, तस्मादिच्छामि जीवितुम् ॥ १७ ॥

इहापि विषय सर्वो यथादेह प्रवर्तित ।

मानुपास्तैर्यजाश्चैव प्रथग्भोगा विशेषत ॥ १८ ॥

अह मास मनुष्यो वै शूद्रो नृधन प्रभो ।

अब्रह्मण्यो नृशसश्च कदर्यो वृद्धिजीवन ॥ १९ ॥

वाक्कीर्णो निकृतिप्रज्ञो द्वेष्टा विश्वस्य सर्वश ।

मिथ्याकृतोऽपि विधिना परस्वहरणे रत ॥ २० ॥

भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे पर्यक्षितो मया ।

मात्सर्यात्स्वादुकामेन नृशसेन वृमुक्षता ॥ २१ ॥

देवार्थं पितृयज्ञार्थमन्न श्रद्धाहत मया ।

न दत्तमर्थकामेन देयमन्न पुरा किल ॥ २२ ॥

गुप्त शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागत ।

अकस्मात्ते मया त्यक्ता न ज्ञाता अभयैषिण ॥ २३ ॥

धन धान्य प्रियान्दारान्यान वासस्तथाद्भुतम् ।

श्रिय दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि निरर्थकम् ॥ २४ ॥

ईर्ष्यु परसुख दृष्ट्वा अन्यस्य न वृभूषक ।

त्रिवर्गदन्ता चान्येषामालकामानुवर्तक ॥ २५ ॥

नृजंसगुणभूयिष्ठं पुरा कर्म कृतं मया ।

स्मृत्वा तदनुतप्येऽहं हित्वा प्रियमिवात्मजम् ॥ २६ ॥

शुभानां नाभिजानामि कृतानां कर्मणां फलम् ।

माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्चार्चितो मया ॥ २७ ॥

सकृज्जातिगुणोपेतः संगत्या गृहमागतः ।

अतिथिः पूजितो ब्रह्मन्, तेन मां नाजहात्स्मृतिः ॥ २८ ॥

कर्मणा पुनरेवाहं सुखमागामि लक्ष्ये ।

तच्छ्रोतुमहमिच्छामि त्वत्तः श्रेयस्तपोधन ॥ २९ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

व्यास उवाच ॥

शुभेन कर्मणा यद्वै तिर्यग्योनौ न मुह्यसे ।

ममैव कीट, तत्कर्म येन त्वं न प्रमुह्यसे ॥ १ ॥

अहं त्वां दर्शनादेव तारयामि तपोयलान् ।

तपोयलाद्धि वलवद्बलमन्यन्न विद्यते ॥ २ ॥

जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट, कीटतामं ।

अगच्छामि पुनर्धर्मं धर्मं तु यदि मन्यसे ॥ ३ ॥

कर्मभूमिकृतं देवा मुञ्चते तिर्यगाश्रय ।

धर्मोऽपि हि मनुष्येषु कामार्थश्च तथा गुणाः ॥ ४ ॥

वाग्बुद्धिपाणिपादैश्च व्यपेतस्य विपश्चितः ।

किं हास्यति मनुष्यस्य मन्दस्यापि हि जीवतः ॥ ५ ॥

जीवन्हि कुरुते पूजा विप्राग्र्यः शशिसूर्ययोः ।

ब्रुवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीटत्वमेप्यसि ॥ ६ ॥

गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे ।

तत्र तेऽहं विनेष्यामि ब्रह्मत्वं यत्र वैष्यसि ॥ ७ ॥

स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो वर्त्तन्यतिष्ठत ।

शक्रो ब्रजश्च सुमहानागतश्च बह्वृच्छया ॥ ८ ॥

चक्राक्रमणभिन्नश्च कीटः प्राणान्मुमोच ह ।

सभूतः क्षत्रियकुले प्रसादादमितौजसः ॥ ९ ॥

तमृषिं द्रुपुमगमत्सर्वास्त्वन्यासु योनिषु ।

आविह्रोधावराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ॥ १० ॥

श्वपारुशूद्रवैश्यानां क्षत्रियाणां च योनिषु ।

स कीट एवमाभाष्य ऋषिणा सत्यमादिना ।

प्रतिस्मृत्याथ जगद् पादौ मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ ११ ॥

कीट उवाच ॥

नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ, किं कुर्यामि प्रजाधि माम् ।

त्यतपेऽलनिर्दिष्टमिदं मधिगतं मया ॥ १२ ॥

व्यास उवाच ॥

अर्चितोऽहं त्वया राजन्, वाग्भिरद्य यदृच्छया ।

अद्य ते कीदृतां प्राप्य स्मृतिर्जाता जुगुप्सिता ॥ १३ ॥

न ॥ नाशोऽस्ति पापस्य यस्त्वयोपचितः पुरा ।

शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेनाततायिना ॥ १४ ॥

मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्च वै सुकृतं त्वया ।

तिर्यग्योनौ स्म जातेन मम चाभ्यर्चना तथा ॥ १५ ॥

इतस्त्वं राजपुत्रत्वाद्ब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि ।

गोब्राह्मणकृते प्राणान्हुत्वात्मानं रणाजिरे ॥ १६ ॥

राजपुत्र, सुखं प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।

अथ मोदिष्यसे स्वर्गे ब्रह्मभूतोऽव्ययः सुखी ॥ १७ ॥

तिर्यग्योन्याः शूद्रतामभ्युपैति

शूद्रो वैश्यं क्षत्रियत्वं च वैश्यः ।

वृत्तश्लाघी क्षत्रियो ब्राह्मणत्वं

स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः साधुवृत्तः ॥ २४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

शक्यधर्ममनुप्राप्तः स्मरन्नेत्रं च वीर्यवान् ।

नभ्रं म कीदृता राजन, चचार विपुलं तपः ॥ १ ॥

तस्य धर्मार्थविदुषो दृष्ट्वा तद्विपुलं तपः ।
आजगाम द्विजश्रेष्ठ, कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ २ ॥

व्यास उवाच ॥

भ्रात्र देवव्रत कीट, भूतानां परिपालनम् ।
भ्रातृ देवव्रत ध्यायस्ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ३ ॥

पाहि सर्वा प्रजा सम्यक् शुभाशुभविदात्मवान् ।
शुभैः सविभजन्कामैरशुभानां च पावनैः ॥ ४ ॥

आत्मवान्भव सुप्रीत स्वधर्माचरणे रत ।
क्षत्रीं तनुं समुत्सृज्य ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ॥

सोऽप्यरण्यमनुग्राप्य पुनरेव युधिष्ठिर ॥
महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजाधर्मेण पाल्य च ॥ ६ ॥

अचिरेणैव कालेन कीट पार्थिवसत्तम ।
प्रजापालनधर्मेण प्रेत्य विप्रत्वमागत ॥ ७ ॥

ततस्तत्राक्षणं दृष्ट्वा पुनरेव महायशः ।
आजगाम महाश्राद्धं कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ८ ॥

व्यास उवाच ॥

भो भो ब्रह्मोपमं श्रीमन्, मा व्यधिष्ठा कवचन ।
शुभकृच्छ्रभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ९ ॥

उपपन्नानि धर्मज्ञ, यथापापफलोपगम ।
तरमान्मृत्युभयात्कीट, मा व्यधिष्ठा कवचन ॥ १० ॥

धर्मलोपभयं ते स्यात्तस्माद्धर्मं चरोत्तमम् ।

कीट उवाच ॥

सुखात्सुखतरं प्राप्तो भगवंस्त्वत्कृते ह्यहम् ॥ ११ ॥

धर्ममूलं श्रियं प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ।

भीष्म उवाच ॥

भगवद्वचनात्कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥ १२ ॥

अकरोत्पृथिवीं राजन्, यज्ञयूपशताङ्किताम् ।

ततः सालोक्यमगमद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥ १३ ॥

अवाप च पदं कीटः पार्थ, ब्रह्म सनातनम् ।

स्वकर्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥ १४ ॥

तेऽपि यस्मात्प्रभावेण हृताः क्षत्रियपुगवाः ।

संप्राप्तास्ते गतिं पुण्यां तस्मान्मा शोच पुत्रक ॥ १५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि कीटोपाख्यान

११७—११९ अध्यायाः ॥

॥ श्रीशुकचरितम् ॥

गुणिष्ठिर उवाच ॥

कथं व्यामस्य धर्मात्मा शुको जज्ञे महातपाः ।

सिद्धिं च परमां प्राप्तः तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि जन्मयोगफलं तदा ।

शुकस्याद्यां गतिं चैव दुर्विदामकृतात्मभिः ॥ २ ॥

मेरुशृङ्गे किल पुरा कर्णिकारवनायुते ।

विजहार महोदेवो भीमैर्भूतगणैर्वृतः ॥ ३ ॥

गैलराजमुता चैव देवी तत्राभवत्पुरा ।

तत्र दिव्यं तपस्तेपे कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ४ ॥

योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणः ।

धारयन्स तपस्तेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम ॥ ५ ॥

एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत ।

महेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसा मतिम् ॥ ६ ॥

उवाच चैनं भगवांस्त्रयम्बकः प्रहसन्निव ।

एवंविधस्ते तनयो द्वैपायन, भविष्यति ॥ ७ ॥

यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथा भूमिर्यथा जलम् ।

यथा च स तथा शुद्धो भविता ते सुतो महान् ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं सत्यवतीसुत ।

अरणी सहिते गृह्य ममन्थान्निचिकीपया ॥ १ ॥

तथारूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा ।

विभ्रत्पितुश्च कौरव्य, रूपवर्णमनुचमम् ॥ २ ॥

रभौ तदा भावितात्मा विधूम इव पावकः ।

त गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेरुशृङ्गे जनेश्वर ॥ ३ ॥

स्वरूपिणा तदाभ्येत्य तर्पयामास वारिणा ।

अन्तरिक्षाच्च कौरव्य, दण्डः कृष्णाजिन च ह ॥ ४ ॥

पपात भूमिं राजेन्द्र, शुक्लस्यार्थं महात्मनः ।

जेगीयन्ते स्म गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ५ ॥

जातमात्र मुनेः पुत्र विधिनोपानयत्तदा ।

तस्य देवेश्वर, शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ ६ ॥

ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देववासांसि वा विभो ।

हंसाश्च शतपत्राश्च सारसाश्च सहस्रशः ॥ ७ ॥

प्रदक्षिणमवर्तन्त शुकाश्चापाश्च भारत ।

भारणेयस्ततो दिव्यं प्राप्य जन्म महाद्युतिः ॥ ८ ॥

तत्रैवोवाच मैधावी व्रतचारी समाहितः ।

उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंग्रहाः ॥ ९ ॥

उपतस्थुर्महाराज, यथास्य पितरं तथा ।

वृहस्पतिं च वज्रे स वेदवेदाङ्गभाष्यवित् ॥ १० ॥

उपाध्यायं महाराज, धर्ममेवानुचिन्तयन् ।

सोऽधीत्य नित्यितान्वेदान्सरहस्यान्ससंग्रहान् ॥ ११ ॥

इतिहासं च कात्स्न्येन राजशास्त्राणि वा विभो ।

गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो महासुनिः ॥ १२ ॥

उग्रं तपः समारंभे ब्रह्मचारी समाहितः ।

देवतानामृषीणां च यान्येऽपि न महातपाः ॥ १३ ॥

संमन्त्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा ।

न त्वस्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप ।

यिषु गार्हपत्यमूलेषु सोऽश्रधर्मानुदग्निनः ॥ १४ ॥

इति छित्तोग्योऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

स मोक्षमनुचिन्त्यैव शुकः पितरमभ्यगान् ।
प्राह्णाभिवाद्य च गुरुं श्रेयोऽर्थी विनयान्वितः ॥ १ ॥

मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
यथा मे मनसः जान्तिः परमा सभवेत्प्रभो ॥ २ ॥

श्रुत्वा पुत्रस्य च वचः परमर्षिरुवाच तम् ।
अधीप्स्व पुत्र, मोक्षं वै धर्माश्च विविधानपि ॥ ३ ॥

पितुर्नियोगाज्जग्राह शुको धर्मभृतां वरः ।
योगशास्त्रं च निरितलं कापिलं चैव भारत ॥ ४ ॥

स तं ब्राह्मणा श्रिया युक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमम् ।
मेने पुत्रं यदा व्यासो मोक्षधर्मविशारदम् ॥ ५ ॥

उवाच गच्छेति तदा जनक मिथिलेश्वरम् ।
स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निग्निल मिथिलेश्वरः ॥ ६ ॥

पितुर्नियोगमादाय जगाम मिथिलां नृप ।
प्रष्टु धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणम् ॥ ७ ॥

उक्तश्च मानुषेण त्वं पथा गच्छेन्न्यविम्वितः ।
न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरिक्षचरेण वै ॥ ८ ॥

आर्जवेनैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिणा तथा ।

नान्वेष्यन्त्या विशेषास्तु विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ९ ॥

अहंकारो न कर्तव्यो याज्ये तस्मिन्नराधिपे ।

स्थातव्यं च वशे तस्य स ते च्छेत्स्यति सशयम् ॥ १० ॥

स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः ।

याज्यो मम स यद्भूयात्तत्कार्यमाविशङ्कया ॥ ११ ॥

एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिला मुनिः ।

मनसा तु बहन्भारं तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १२ ॥

आत्मारामः प्रसन्नात्मा मिथिलामाससाद ह ।

तस्य द्वारसमासाद्य निश्शङ्कः प्रविवेश ह ॥ १३ ॥

तत्रापि द्वारपालास्तमुग्रवाचा न्यपेधयन् ।

तथैव च शुकस्तत्र निर्मन्युः समतिष्ठत ॥ १४ ॥

न चातपाध्वसन्तस्तु तृप्तिपासाश्रमान्वितः ।

प्रतान्यति ग्लायति वा नापैति च तथातपात् ॥ १५ ॥

तेषां तु द्वारपालानामकं शाकसमन्वितः ।

मध्यगतमिवादित्यं दृष्ट्वा शुकमवस्थितम् ॥ १६ ॥

पूजयित्वा यथान्यायमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां द्वितीयां राजवेदमनः ॥ १७ ॥

तत्रासीनः शुकस्तात, मोश्रमेवान्वचिन्तयन् ।

छायायामातपः चैव समन्तर्क्षो समद्युतिः ॥ १८ ॥

तं मुहूर्तादिवागम्य राज्ञां मन्त्री कृताञ्जलिः ।

प्रावेक्ष्यन्ततः कक्ष्यां तृतीयां राजवेश्मनः ॥ १९ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः स राजा जनको मन्त्रिभिः सह भारत ।

पुरः पुरोहितं कृत्वा सर्वाण्यन्तपुराणि च ॥ १ ॥

आसनं च पुरस्कृत्य रत्नानि विविधानि च ।

शिरसा चार्घ्यमादाय गुरुपुत्रं समभ्यगात् ॥ २ ॥

स तदासनमादाय बहुरत्नविभूषितम् ।

स्वर्घ्यास्तरणसंस्तीर्णं सर्वतोभद्रमृद्धिमन् ॥ ३ ॥

पुरोधसा सगृहीतं हस्तेनालभ्य पार्थिवः ।

प्रददौ गुरुपुत्राय शुक्राय परमार्चितम् ॥ ४ ॥

तत्रोपविष्टं तं कार्पण्य आश्रितः प्रत्यपूजयन् ।

पादं निवेद्य प्रथममर्घ्यं गां च न्यवेदयत् ॥ ५ ॥

स च तां मन्त्रवत्पूजां प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।

प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकाद्विजसत्तमः ॥ ६ ॥

गा चैव समनुज्ञाय राजानमनुमान्य च ।

पर्यपृच्छन्महातेजा राज्ञ कुशलमव्ययम् ॥ ७ ॥

अनामय च राजेन्द्र, शुक सानुचरस्य ह ।

अनुशिष्टस्तु तेनासौ निपसाद सहानुग ॥ ८ ॥

उदारसत्त्वाभिजनो भूमौ राजा कृताञ्जलि ।

कुशल चाव्यय चैव प्रष्टुं वैयामकि नृप ।

किमागमनमित्येव पर्यपृच्छत पार्थिव ॥ ९ ॥

शुक उवाच ॥

पित्राहमुक्तो भद्र ते मोक्षधर्मार्थकोविद ।

विदेहराजो याज्यो मे जनको नाम विश्रुत ॥ १० ॥

तत्र गच्छस्व वै तूर्णं यदि ते हृदि सशय ।

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा स ते ऋतेत्यवि सशयम् ॥ ११ ॥

सोऽहं पितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागत ।

तन्मे धर्मभृता श्रेष्ठ, यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥

किं कार्यं ब्राह्मणेनहं मोक्षार्थञ्च किमात्मक ।

कथं च मोक्षं प्राप्स्यो ज्ञानेन तपसाथवा ॥ १३ ॥

जनक उवाच ॥

यत्कार्यं ब्राह्मणेनेह जन्मप्रभृति तच्छृणु ।

कृतोपनयनस्तात, भवेद्द्वयपरायण ॥ १४ ॥

तपसा गुरुधृत्या च ब्रह्मचर्येण वा विभो ।

देवतानां पितॄणां चाप्यनृणां ह्यनमूयक ॥ १५ ॥

वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपवर्ज्य च ।
 अभ्यनुज्ञामथ प्राप्य समावर्तेत वै द्विजः ।
 समावृत्तश्च गार्हस्थ्ये स्वदारनिरतो भवेन् ॥ १६ ॥

शुक उवाच ॥

उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने निर्द्वन्द्वे हृदि शान्धते ।
 किमवश्यं निवस्तव्यमाश्रमेषु भवंत्रिषु ॥ १७ ॥
 एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
 यथा वेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्वं जनाधिप ॥ १८ ॥

जनक उवाच ॥

न विना ज्ञानविज्ञानं मोक्षस्याधिगमो भवेत् ।
 न विना गुरुसंबन्धं ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः ॥ १९ ॥
 गुरुः प्रावयिता तस्य ज्ञानं श्रव इहोच्यते ।
 विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥ २० ॥
 अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्मणाम् ।
 पूर्वराचरितो धर्मश्चातुराश्रम्यसंकटः ॥ २१ ॥
 अनेन क्रमयोगेन बहुजातिषु कर्मणाम् ।
 हित्वा शुभाशुभं कर्म मोक्षो नामेह लभ्यते ॥ २२ ॥
 भावितैः करणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ।
 आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ॥ २३ ॥
 तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ।
 त्रिष्वशाश्रमेषु को न्वर्थो भवेत्परमर्भाप्सतः ॥ २४ ॥

राजसांस्तामसोऽथैव नित्यं दोषान्निवर्जयेत् ।

सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना ॥ २५ ॥

मर्वभूतेषु चात्मानं मर्वभूतानि चात्मनि ।

स पश्यन्नोपलिप्सेत् जले नारिषरो यथा ॥ २६ ॥

पश्चिवत्प्रवणादूर्ध्वममुत्रानन्त्यमश्नुते ।

विहाय देहान्निर्मुक्तो निर्द्वन्द्वः प्रणमं गतः ॥ २७ ॥

अत्र गाथाः पुरा गीताः शृणु राक्षा ययातिना ।

धार्यन्ते या द्विजैस्तात, मोक्षशास्त्रविशारदैः ॥ २८ ॥

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वजन्तुषु वत्समम् ।

स्वयं च शक्यते शृणुं सुसमाहितचेतसा ॥ २९ ॥

न विभेति परो यस्मान्न विभेति पराव यः ।

यत्र नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।

कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३१ ॥

संयोज्य मनसात्मानमीर्ष्याभुतम्ज्य मोहनीम् ।

त्यक्त्वा कामं च मोहं च तदा ब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ३२ ॥

यदा श्राव्यं च दृश्यं च सर्वभूतेषु चाप्ययम् ।

समो भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३३ ॥

यदा मृतिं च निन्द्यां च ममत्वेनैव पश्यति ।

काश्चनं पायसं चैव मुखं दुःखं तथैव च ॥ ३४ ॥

शीतमुष्णं तथैवार्थमनर्थं प्रियमप्रियम् ।

जीवितं मरणं चैव ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३५ ॥

प्रसार्येह यथाज्ञानि कूर्मः मंहरते पुनः ।

तथेन्द्रियाणि मनसा संयन्तव्यानि भिक्षुणा ॥ ३६ ॥

तमःपरिवृतं वेगम यथा दीपेन दृश्यते ।

तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरीक्षितुम् ॥ ३७ ॥

एतत्सर्वं च पश्यामि त्वयि बुद्धिमतां वर ।

यच्चान्यदपि वेत्तव्यं तत्त्वतो वेत्ति तद्भवान् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मर्षे, त्रिदितश्चासि विषयान्तमुपागतः ।

गुरोस्तव प्रसादेन प्रादुर्भूतं महामुने ॥ ३९ ॥

ज्ञानं दिव्यं ममार्पादं तेनासि विदितो मम ।

अधिकं तव विज्ञानमधिका च गतिस्तव ॥ ४० ॥

अधिकं तव चाश्चर्यं तच्च त्वं नानुबुध्यसे ।

ब्राल्याद्वा संशयाद्वापि भयाद्वाप्यविमोक्षजात ॥ ४१ ॥

उत्पन्ने चापि विज्ञाने नाधिगच्छति तां गतिम् ।

व्यवसायेन शुद्धेन मद्विधैश्छिन्नसंशयः ॥ ४२ ॥

विमुच्य हृदयग्रन्थीनासादयति तां गतिम् ।

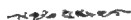
भवांश्चोत्पन्नविज्ञानः स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ४३ ॥

व्यवसायादृते ब्रह्मन्नासादयति तत्परम् ।

नास्ति ते मुखदुःखेषु विशेषो नामि लोलुपः ॥ ४४ ॥

नौत्सुक्य नृत्यगीतेषु न राग उपजायते ।
 न बन्धुष्वनुबन्धस्ते न भयेष्वस्ति ते भयम् ॥ ४५ ॥
 पश्यामि त्वा महाभाग, तुल्यलोप्याश्मकाञ्चनम् ।
 अहं त्वामनुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनीषिणः ॥ ४६ ॥
 आस्थितं परमं मार्गमक्षयं त्वामनामयम् ।
 यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थं यदात्मकः ।
 तस्मिन्वै वर्तसे नृद्वन्, किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ४८ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः ।
 आत्मनात्मानमास्थाय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ १ ॥
 कृतकार्यः सुग्रीं शान्तस्तूर्णानि प्रायादुदञ्चुस्त्रयः ।
 द्रौशिर गिरिमुद्दिश्य सधर्मा मातरिश्चनः ॥ २ ॥
 एतस्मिन्नन्तेरे शून्ये नारदं समुपागमन् ।
 शुक्रं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान्प्रष्टुमीप्सया ॥ ३ ॥
 देवर्षिं तु शुक्रो दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितम् ।
 अर्घ्यपूर्वेण विधिना वेदोक्तेनाभ्यर्पयजन ॥ ४ ॥

नारदोऽथाब्रवीत्प्रीतो ब्रूहि धर्मभृता वर ।

केन त्वा श्रेयसा वत्स, योजयामीति हृष्टवत् ॥ ५ ॥

नारदस्य वच श्रुत्वा शुक प्रोवाच भारत ।

अस्मिन्लोके हित यत्स्यात्तेन मा योक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

नारद उवाच ॥

तत्त्व जिज्ञासता पूर्वमृषीणा भावितात्मनाम् ।

सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

नास्ति विद्यासम चक्षुर्नास्ति सत्यसम तप ।

नास्ति रागसस दु र नास्ति त्यागसम सुखम् ॥ ८ ॥

निवृत्ति कर्मण पापात्सतत पुण्यशीलता ।

सद्वृत्ति समुदाचार श्रेय एतदनुत्तमम् ॥ ९ ॥

मानुष्यमसुरा प्राप्य य सञ्जति स मुखवि ।

नाल स दु रमोक्षाय सयोगो दु रलक्षणम् ॥ १० ॥

सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्द्धनी ।

मोहजालावृत्तो दु खमिह चामुत्र सोऽश्नुते ॥ ११ ॥

मर्वापायान्तु कामश्च क्रोधश्च च विनिग्रह ।

कार्यं श्रेयोऽर्थिना तौ हि श्रेयोपातार्थमुद्यतौ ॥ १२ ॥

नित्य क्रोधात्तपो रश्नेच्छ्रित्य रश्नेष मत्सरान् ।

विद्या मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादत ॥ १३ ॥

आनृशम्य परो धर्म क्षमा च परम बलम् ।

आत्मज्ञान पर ज्ञान न सत्याद्विद्यते परम् ॥ १४ ॥

सत्यस्य वचन श्रेय सत्यादपि हित वदेत् ।

यद्भवेद्वितमत्यन्तमेतत्सत्य मत मम ॥ १५ ॥

सर्वारम्भपरित्यागी निराशीर्निष्परिग्रह ।

येन सर्व परित्यक्त स विद्वान्स च पण्डित ॥ १६ ॥

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थान्यश्चरत्यात्मवशैरिह ।

असज्जमान शान्तात्मा निर्विकार समाहित ॥ १७ ॥

आत्मभूतैरतद्भूत सह चैव विनैव च ।

स विमुक्त पर श्रेयो न चिरेणाधितिष्ठति ॥ १८ ॥

अदर्शनमसस्पर्शस्तथासभाषण सदा ।

यस्य भूतै सह मुने, स श्रेयो विन्दते परम् ॥ १९ ॥

न हि स्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।

नेद जन्म समासाद्य वैर कुर्वीति केनचित् ॥ २० ॥

आकिञ्चन्य सुसतोपो निराशीस्त्वमचापलम् ।

एतदाहु पर श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मन ॥ २१ ॥

परिग्रह परित्यज्य भव तात, जितेन्द्रिय ।

अशोक स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयम् ॥ २२ ॥

निरामिषा न शोचन्ति त्यजेदामिषमासन ।

परित्यज्यामिष सौम्य, दुःखतापाद्विमोक्ष्यसे ॥ २३ ॥

तपोनित्येन दान्तेन मुनिना सयतात्मना ।

अजित जेतुकामेन भान्य सङ्गेऽवसद्विना ॥ २४ ॥

गुणसंगेष्वनासक्त एकचर्यारतः सदा ।

ब्राह्मणो न चिरादेव सुखमायात्यनुत्तमम् ॥ २५ ॥

इन्द्रारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनिः ।

विद्धि प्रज्ञानतृप्तं त ज्ञानतृप्तो न शोचति ॥ २६ ॥

शुभैर्लभति देवत्व व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम् ।

अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्मभिर्लभतेऽवशः ॥ २७ ॥

तत्र मृत्युजरादु स्यैः सतत समभिद्रुतः ।

संसारे पच्यते जन्तुस्तत्कथं नावबुध्यसे ॥ २८ ॥

अहिते हितसङ्गस्त्वमधुवं ध्रुवसङ्गकः ।

अनर्थे चार्थसङ्गस्त्व किमर्थं नावबुध्यसे ॥ २९ ॥

अलं परिग्रहेणेह दोषवान्हि परिग्रहः ।

कुर्मिहि कोऽद्यकारस्तु बध्यते स परिग्रहान् ॥ ३० ॥

पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।

सरःपङ्काण्वे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ ३१ ॥

महाजालसमाकृष्टान्शले मत्स्यानिबोद्धृतान् ।

म्रेहजालसमाकृष्टान्पश्य जन्तून्मुदुःखितान् ॥ ३२ ॥

कुटुम्बपुत्रदारांश्च शरीर संचयाश्च ये ।

पारक्यमधुवं सर्वं किं स्व मुकृतदुःकृतम् ॥ ३३ ॥

यदा सर्वान्परित्यज्य गन्तव्यमवशेन ते ।

अनर्थे हि प्रसक्तस्त्व समर्थं नानुतिप्रमि ॥ ३४ ॥

अविश्रान्तमनालम्बमपाथेयमदैशिकम् ।

तमःकान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥ ३५ ॥

न हि त्वां प्रस्थित कश्चित्पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ।

सुकृतं दुष्कृतं च त्वां यास्यन्तमनुयास्यति ॥ ३६ ॥

विद्या कर्म च शौचं च ज्ञानं च बहुविस्तरम् ।

अर्थार्थमनुसार्यन्ते सिद्धार्थश्च विमुच्यते ॥ ३७ ॥

निबन्धनी रज्जुरेपा या ग्रामे वसतो रतिः ।

छिन्नैवां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ३८ ॥

रूपकूलां मनःस्रोता स्पर्शद्वीपां रसावहाम् ।

गन्धपङ्कां शब्दजलां स्वर्गमार्गदुरावहाम् ॥ ३९ ॥

क्षमारित्रां सत्यमयीं धर्मस्थैर्यवटारकाम् ।

त्यागवाताध्वगां शीघ्रा नौतार्या तां नदी तरेत् ॥ ४० ॥

त्यज धर्ममधर्मं च तथा सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ४१ ॥

त्यज धर्ममसङ्कल्पादधर्मं चाप्यलिप्सया ।

उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धि परमनिश्चयात् ॥ ४२ ॥

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।

चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ४३ ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यज ॥ ४४ ॥

इदं विश्वं जगत्सर्वमजगच्चापि यद्भवेत् ।

महाभूतात्मकं सर्वं महद्यत्परमाश्रयात् ॥ ४५ ॥

इन्द्रियाणि च पञ्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।

इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ ४६ ॥

सर्वैरिहेन्द्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैर्हि संहितः ।

चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गणः ॥ ४७ ॥

एतैः सर्वैः समायुक्तो पुमानित्यभिधीयते ।

त्रिवर्गं तु सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ॥ ४८ ॥

य इदं वेद तत्त्वेन स वेद प्रभवात्ययौ ।

पारम्पर्येण बौद्धव्यं ज्ञानानां यच्च किञ्चन ॥ ४९ ॥

इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तदव्यक्तमिति स्थितिः ।

अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गप्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ५० ॥

इन्द्रियैर्नियतैर्देही धाराभिरिव तप्यते ।

लोके विततमात्मानं लोकांश्चात्मनि पश्यति ॥ ५१ ॥

परावरदृशः शक्तिज्ञानमूला न नश्यति ।

पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ५२ ॥

मर्चभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ।

ज्ञानेन विविधान्छेदानतिवृत्तस्य मोहनान् ॥ ५३ ॥

लोके युद्धिप्रकाशेन लोकमार्गेन रिप्यते ।

अनादिनिधनं जन्तुमात्मनि स्थितमन्ययम् ॥ ५४ ॥

अकर्तारममूर्तं च भगवानाह तीर्थवित् ।
 यो जन्तु स्वकृतैस्तैस्तै कर्मभिर्नित्यदु खित ॥ ५५ ॥
 स दु खप्रतिघातार्थं हन्ति जन्तूननेकधा ।
 तत कर्म समादत्ते पुनरन्य नव बहु ॥ ५६ ॥
 तप्यतेऽथ पुनस्तेन भुक्त्वापध्यमिवातुर ।
 अजस्रमेव मोहान्धो दु खेषु सुखसञ्चित ॥ ५७ ॥
 बध्यते मध्यते चैव कर्मभिर्मन्यवत्सदा ।
 ततो निबद्ध स्वा योनि कर्मणामुदयादिह ॥ ५८ ॥
 परिभ्रमति ससार चक्रबद्धहुवेदन ।
 स त्व निवृत्तबन्धस्तु निवृत्तश्चापि कर्मत ॥ ५९ ॥
 सर्ववित्सर्वजित्तिद्धौ भवभावविवर्जित ।
 सयमेन नव बन्ध निवर्त्य तपसो बलात् ।
 सप्राप्ता नहव सिद्धिमप्यबाधा सुखोदयाम् ॥ ६० ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

अशोक शोकनाशार्थं शाम्भ शान्तिकर शिवम् ।
 निशम्य लभते बुद्धिं ता लब्ध्वा सुखमेधते ॥ १ ॥

प्रक्षया मानस दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।

एतद्विद्वानसामर्थ्यं न बालैः समतामियान् ॥ १२ ॥

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसत्तयः ।

आरोग्यं प्रियसवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ १३ ॥

न जानपदिकं दुःखमेकं शोचितुमर्हति ।

अशौचं प्रति कुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ॥ १४ ॥

सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नात्र सशयः ।

स्निग्धत्वं चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ १५ ॥

परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ।

अभ्येति नृपः सोऽत्यन्तं न तं शोचन्ति पण्डिताः ॥ १६ ॥

त्यजन्ते दुःखमर्था हि पालने न च ते सुखाः ।

दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेवा न चिन्तयेन् ॥ १७ ॥

अन्यामन्या धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।

भतृप्ता यान्ति विध्वंसं सतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ १८ ॥

निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छन्नतिष्ठति ।

मृशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिन्तयेन् ॥ १९ ॥

सर्वे क्षयान्ता निचया पतनान्ता समुच्छ्रयाः ।

सयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ २० ॥

भन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।

तस्मात्सतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ २१ ॥

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २ ॥
 तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासं निबोध मे ।
 तिष्ठते चेद्वशे बुद्धिर्लभते शोकनाशनम् ॥ ३ ॥
 अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
 मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥ ४ ॥
 द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत् ।
 न तानाद्रियमाणस्य स्नेहबन्धः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥
 दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते ।
 गुणैर्भूतानि युज्यन्ते त्रियुज्यन्ते तथैव च ॥ ६ ॥
 सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विनष्टे ।
 अनिष्टवर्धितं पश्येत्तथा श्रिप्रं विरज्यते ॥ ७ ॥
 नार्थो न धर्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति ।
 दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थो प्रपद्यते ॥ ८ ॥
 नाश्रु कुर्वन्ति ये बुद्ध्या दृष्टा लोकेषु संततिम् ।
 सम्यक्प्रपश्यतः सर्व नाश्रुकर्मोपपद्यते ॥ ९ ॥
 दुःखोपपाते ज्वरिरे मानसे चाप्युपस्थिते ।
 यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यन्नस्तत्रानुशोचयेत् ॥ १० ॥
 भेषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतत्रानुचिन्तयेत् ।
 चिन्त्यमानं हि न न्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ ११ ॥

प्रज्ञया मानस दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।

एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियान् ॥ १२ ॥

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसचयः ।

आरोग्यं प्रियसंवासां गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ १३ ॥

न जानपदिकं दुःखमेकं शोचितुमर्हति ।

अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ॥ १४ ॥

सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नात्र संशयः ।

स्निग्धत्वं चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ १५ ॥

परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ।

अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न तं शोचन्ति पण्डिताः ॥ १६ ॥

त्यजन्ते दुःखमर्थो हि पालने न च ते सुखाः ।

दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेवा न चिन्तयेत् ॥ १७ ॥

अन्यामन्या धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।

अतृप्ता यान्ति बिभ्वसः सतोप यान्ति पण्डिताः ॥ १८ ॥

निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छन्ति तिष्ठति ।

स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिन्तयेत् ॥ १९ ॥

सर्वे क्षयान्ता निचया पतनान्ता समुच्छ्रयाः ।

सयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ २० ॥

अन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।

तन्मात्मनोपमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ २१ ॥

भूतेषु भावं संचिन्त्य ये बुद्धा मनसः परम् ।

न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २२ ॥

संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।

व्याघ्रः पशुमिवासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ २३ ॥

तथाप्युपायं संपश्येद्दुःखस्य परिमोक्षणम् ।

अशोचन्नारभेच्चैव मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २४ ॥

शब्दं स्पर्शं च रूपे च गन्धेषु च रसेषु च ।

नोपभोगान्परं किञ्चिद्धनिनो बाधनस्य च ॥ २५ ॥

प्राक्प्रयोगान्मृतानां नास्ति दुःखं परायणम् ।

विप्रयोगात्तु सर्वस्य न शोचेत्प्रकृतिसंस्थितः ॥ २६ ॥

धृत्या शिशोदरं रश्मेत्प्राणिपादं च चक्षुषा ।

चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च विद्यया ॥ २७ ॥

प्रणयं प्रतिसंहत्य संस्तुतेष्वितरेषु च ।

विचरेदसमुन्नद्धः स सुखी स च पण्डितः ॥ २८ ॥

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।

आत्मनैव सहायेन यश्चरेत्स सुखी भवेत् ॥ २९ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

सुखदुःखविपर्यासो यदा समनुपपत्ते ।

नैनं प्रज्ञा मुनीतं वा त्रायते नापि पौरुषम् ॥ १ ॥

स्वभावाद्यन्नमातिष्ठेद्यन्नवान्नावसीदति ।

जरामरणरोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरेत् ॥ २ ॥

वृजन्ति हि शरीराणि रोगाः शारीरमानसाः ।

सायका इव तीक्ष्णाम्राः प्रयुक्ता दृढधन्विभिः ॥ ३ ॥

व्यधितस्य विधित्ताभिस्तान्यतो जीवितैषिणः ।

अवशस्य विनाशाय शरीरमपकुप्यते ॥ ४ ॥

क्षवन्ति न निवर्तन्ते स्नातासि सरितामिव ।

आयुरादाय मर्त्यानां रात्र्यहानि पुनः पुनः ॥ ५ ॥

व्यत्ययो ह्ययमत्यन्तपक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

जातान्मर्त्यान् जरयति निमेषान्नावतिष्ठते ॥ ६ ॥

सुखदुःखानि भूतानामजरो जरयत्यसौ ।

आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ॥ ७ ॥

अदृष्टपूर्वानादाय भावानपरिशङ्कितान् ।

इष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्त गच्छन्ति रात्रयः ॥ ८ ॥

योऽयमिच्छेद्यथाकाम कामाना तदवाप्नुयात् ।

यदि स्यान्न पराधीन पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ९ ॥

सयताश्च हि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवा ।

दृश्यन्ते निष्फला मन्त प्रहीणा सर्वकर्मभिः ॥ १० ॥

अपरे बालिशा सन्तो निर्गुणा पुरुषाधमा ।

आशीर्भिरप्यसयुक्ता नृश्यन्ते सर्वकामिनः ॥ ११ ॥

भूतानामपर कश्चिद्विज्ञाया सततोत्थित ।

बन्धनाया च लोकस्य स सुखेष्वेव जीर्यते ॥ १२ ॥

अचेष्टमानमासीन श्री कचिदुपतिष्ठते ।

कश्चित्कर्मानुसृत्यान्यो नाप्राप्यमधिगच्छति ॥ १३ ॥

अपराध समाचक्ष्व पुरुषस्य स्वभाजत ।

नाभ्युत्थाने मनुष्याणा योगा स्युर्नात्र सशय ।

व्याधिभिश्च विमध्यन्ते व्याधौ क्षुद्रमृगा इव ॥ १४ ॥

व्याधिभिर्मध्यमानाना त्यजता विपुल धनम् ।

वेदना नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्सकाः ॥ १५ ॥

ते चातिनिपुणा वेद्या कुशला सभृतौषधा ।

व्याधिभिः परिकृष्यन्ते मृगा व्याधैरिवार्दिताः ॥ १६ ॥

ते पियन्त कपायाश्च सर्पाणि विविधानि च ।

दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः ॥ १७ ॥

के वा भुवि चिकित्मन्ते रोगार्तान्मृगपक्षिणः ।

श्रापदानि दरिद्राश्च प्राया नानिभयन्ति ते ॥ १८ ॥

घोरानपि दुराधर्षान्मृपतीनुग्रतेजसः ।

आक्रम्याददते रोगाः पशून्पशुगणा इव ॥ १९ ॥

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।

स्रोतसा सहसा क्षिप्तं ह्रियमाण बलीयसा ॥ २० ॥

न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसा तथा ।

स्वभावमतिवर्तन्ते ये नियुक्ताः शरीरिणः ॥ २१ ॥

न ध्रियेरन्न जीर्येरन्सर्वेभ्यः सर्वकामिनः ।

नाप्रियं प्रतिपश्येयुरुत्थानस्य फले सति ॥ २२ ॥

उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।

यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २३ ॥

ऐश्वर्यमदमत्तांश्च मत्तान्मग्नमदेन च ।

अप्रमत्ताः शठाः शूरा विक्रान्ताः पर्युपासते ॥ २४ ॥

ठैशाः परिनिवर्हन्ते केषांचिदसमीक्षिता ।

स्व स्यं च पुनरन्येषां न किंचिदधिगम्यते ॥ २५ ॥

महन्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्ममधिषु ।

बहन्ति शित्रिकामन्ये यान्त्यन्ये शिविकागताः ॥ २६ ॥

सर्वेषामृद्धिकामानामन्ये रथपुरःसराः ।

मनुष्याश्च गतस्त्रीकाः शतशो विधवाः स्त्रियः ॥ २७ ॥

द्वन्द्वारामेषु भूतेषु गच्छन्त्येकैकशो नराः ।

इदमन्यत्पदं पश्य मात्र मोह करिष्यति ॥ २८ ॥

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ २९ ॥

एतत्ते परम गुह्यमाख्यातमृपिसत्तम ।

येन देवाः परित्यज्य मर्त्यलोकं दिवं गताः ॥ ३० ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः परमबुद्धिमान् ।

संचिन्त्य मनसा धीरो निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ३१ ॥

पुत्रदारैर्महान्केशो विद्योन्माधी महान् श्रमः ।

किं नु स्याच्छाश्वतं स्थानमल्पकेशं महोदयम् ॥ ३२ ॥

ततो मुहूर्तं संचिन्त्य निश्चितां गतिमात्मनः ।

परावरहो धर्मस्य परां नैःश्रेयसीं गतिम् ॥ ३३ ॥

कथं त्वहमसंश्लिष्टो गच्छेय गतिमुत्तमाम् ।

नावर्तेयं यथा भूयो योनिसंकरसागरे ॥ ३४ ॥

परं भावं हि काङ्क्षामि यत्र नावर्तते पुनः ।

सर्वसङ्गान्परित्यज्य निश्चिन्तो मनसा गतिम् ॥ ३५ ॥

तद्य यस्यामि यन्नात्मा शमं मेऽधिगमिष्यति ।

अश्रयश्चान्ययश्चैव यत्नं शाम्यामि शाश्वतः ॥ ३६ ॥

न तु योगमृते शक्या प्राप्तुं सा परमा गतिः ।

अवबन्धो हि बुद्धस्य कर्मभिर्नोपपद्यते ॥ ३७ ॥

तस्मारोगं समास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेयरम् ।

वायुभूतः प्रवेक्ष्यामि तेजोराशिं दिवाकरम् ॥ ३८ ॥

न ह्येव क्षयता याति सोम सुरगणैर्यथा ।

कम्पित पतते भूमिं पुनश्चैवाधिरोहति ॥ ३९ ॥

क्षीयते हि सदा सोम पुनश्चैवाभिपूर्यते ।

नेच्छाम्येव विदित्वैते ह्यासवृद्धी पुन पुन ॥ ४० ॥

रविस्तु सन्तापयते लोकान् रश्मिभिरुत्थणै ।

सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमक्षयमण्डल ॥ ४१ ॥

अतो मे रोचते गन्तुमादित्य दीप्ततेजसम् ।

अत्र वत्स्यामि दुर्धर्षो निश्शङ्केनान्तरात्मना ॥ ४२ ॥

सूर्यस्य सद्ने चाह निक्षिप्येद कलेऽरम् ।

ऋषिभि सह यास्यामि सौर तेजोऽतिदुस्सहम् ॥ ४३ ॥

आवृच्छामि नगान्नागान्गिरिमुर्वी दिशो दिवम् ।

देवदानवगन्धर्वाङ्घ्रिशाचारगराक्षसान् ॥ ४४ ॥

लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेक्ष्यामि न सशय ।

पश्यन्तु योगवीर्य मे सर्वे देवा सहर्षिभि ॥ ४५ ॥

अथानुज्ञाप्य तमृषिं नारद लोकविश्रुतम् ।

तस्मादनुज्ञा संप्राप्य जगाम पितर प्रति ॥ ४६ ॥

मोऽभिवाद्य महात्मान कृष्णद्वैपायन मुनिम् ।

शुक प्रदक्षिण कृत्वा कृष्णमाष्ट्रचान्मुनिम् ॥ ४७ ॥

श्रुत्वा चपिस्तद्वचन शुकस्य

प्रीतो महात्मा पुनराह चैनम् ।

भो भो पुत्र स्थीयता तावदद्य

यावच्चक्षुः प्रीणयामि त्वदर्थे ॥ ४८ ॥

निरपेक्ष शुको भूत्वा नि स्नेहो मुक्तसशय ।

मोक्षमेवानुसचिन्त्य गमनाय मनो दधे ॥ ४९ ॥

पितर सपरित्यज्य जगाम मुनिसत्तम ।

कैलासपृष्ठ विपुल सिद्धसघनिपेवितम् ॥ ५० ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

गिरिशृङ्ग समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत ।

समे देशे विविक्ते स नि शलाक उपाविशत् ॥ १ ॥

धारयामास चात्मान यथाशस्त्र यथाविधि ।

पादप्रभृतिगात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् ॥ २ ॥

ततः स प्राङ्मुखो विद्वानादित्ये नाचिरोदिते ।

पाणिपाद समादाय विनीतबदुपाविशत् ॥ ३ ॥

न तत्र पश्चिमघातो न शब्दो नातिदर्शनम् ।

यत्र वैयासकिर्धामान्योऽस्तु समुपचयमे ॥ ४ ॥

स ददर्श तदात्मान सर्वसङ्गविनि स्रुतम् ।

प्रजहास ततो हास शुक सप्रेक्ष्य नत्परम् ॥ ५ ॥

स पुनर्योगमास्थाय मोक्षमार्गोपलब्धये ।

महायोगेश्वरो भूत्वा सोऽन्यक्रामद्विद्वयसम् ॥ ६ ॥

ततः प्रदक्षिण कृत्वा देवार्पि नारद ततः ।

निवेदयामास च तं स्व योग परमर्पये ॥ ७ ॥

शुक उवाच ॥

दृष्टो मार्गः प्रपृच्छोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु तपोधन ।

त्वत्पसादाद्रमिष्यामि गतिमिष्टा महाद्युते ॥ ८ ॥

नारदेनाभ्यनुज्ञातः शुको द्वैपायनात्मजः ।

अभिवाद्य पुनर्योगमास्थायाक्राशमाविशतः ॥ ९ ॥

कैलासपृष्ठावुत्पत्य स पपात दिवं तदा ।

अन्तरिक्षचरः श्रीमान्वायुभूतः सुनिश्चितः ॥ १० ॥

तमुद्यन्तः द्विजश्रेष्ठ वैनतेयसमश्रुतिम् ।

ददृशुः सर्वभूतानि मनोमारुतरहसम् ॥ ११ ॥

व्यवसायेन लोकास्त्रीन्सर्वान्सोऽथ विचिन्तयन् ।

आस्थितो दीर्घमध्यानं पावकार्कसमप्रभः ॥ १२ ॥

तमेकमनसं यान्तमव्यग्रमनुतोभयम् ।

ददृशुः सर्वभूतानि चङ्गमानि चराणि च ॥ १३ ॥

यथाशक्ति यथान्यायं पूजां वै चक्रिरे तदा ।

पुष्पवर्पेश्च दिव्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकसः ॥ १४ ॥

त दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।

ऋपयश्चैव संसिद्धाः परं विस्मयमागताः ॥ १५ ॥

अन्तरिक्षगतः कोऽयं तपसा सिद्धिमागतः ।

अधःक्रायोर्द्ध्ववक्त्रश्च नेत्रैः समभिरज्यते ॥ १६ ॥

ततः परमधर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

भास्करं समुदीक्षन्स प्राङ्मुखो वाग्यतोऽगमत् ॥ १७ ॥

शब्देनाकाशमखिलं पूरयन्निव सर्वशः ।

तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा सर्वाप्सरोगणाः ॥ १८ ॥

संभ्रान्तमनसो राजन्, आसन्परमविस्मिताः ।

पञ्चचूडाप्रभृतयो भृशमुत्फुल्ललोचनाः ॥ १९ ॥

देवतं कतमं ह्येतदुत्तमां गतिमास्थितम् ।

सुनिश्चितमिहायाति विमुक्तमिव निस्पृहम् ॥ २० ॥

ततः समभिचक्राम मलयं नाम पर्वतम् ।

उर्वशीं पुर्वचित्तिश्च यं नित्यमनुसेवतः ॥ २१ ॥

तस्य ब्रह्मर्षिपुत्रस्य विस्मयं ययतुः परम् ।

अहो बुद्धिसमाधानं वेदाभ्यासरते द्विजे ॥ २२ ॥

अचिरेणैव कालेन नभश्चरति चन्द्रवत् ।

पितृशुभ्रपया बुद्धिं मंप्राप्तोऽयमनुत्तमाम् ॥ २३ ॥

पितृभक्तो दृढतपाः पितुः सदयितः सुतः ।
 अनन्यमनसा तेन कथं पित्रा विसर्जितः ॥ २४ ॥
 उर्वश्या वचनं श्रुत्वा शुकः परमधर्मवित् ।
 उदैक्षत दिशः सर्वा वचने गतमानसः ॥ २५ ॥
 सोऽन्तरिक्षं महीं चैव सशैलवनकाननाम् ।
 विलोकयामास तदा सरांसि सरितस्तथा ॥ २६ ॥
 ततो द्वैपायनसुतं बहुमानात्समन्ततः ।
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वा निरीक्षन्ते स्म देवताः ॥ २७ ॥
 अब्रवीत्तास्तदा वाक्यं शुकः परमधर्मवित् ।
 पिता यद्यनुगच्छेन्मां क्रोशमानः शुकेति वै ॥ २८ ॥
 ततः प्रतिवचो देयं सर्वैरेव समाहितैः ।
 एतन्मत्सेहतः सर्वे वचनं कर्तुमर्हथ ॥ २९ ॥
 शुकस्व वचनं श्रुत्वा दिशः सर्वाः सकाननाः ।
 समुद्राः सरितः शैलाः प्रत्यूचुस्ते समन्ततः ॥ ३० ॥
 यथाज्ञापयसे विप्र, यादमेवं भविष्यति ।
 ऋषेर्व्याहरतो वाक्य प्रतिवक्ष्यामहे वयम् ॥ ३१ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्येवमुक्त्वा वचन ब्रह्मर्षिं सुमहातपा ।
प्रातिष्ठत शुक सिद्धिं हित्वा दोषाश्चतुर्विधान् ॥ १ ॥

तमो ह्यष्टविध हित्वा जहौ पञ्चविध रज ।
तत सत्त्व जहौ धीमास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २ ॥

ततस्तस्मिन्पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्गवर्जिते ।
ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत्स विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥

उल्कापातो दिशा दाहो भूमिकम्पस्तथैव च ।
प्रादुर्भूत क्षणे तस्मिन्स्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४ ॥

द्रुमा शाराश्च मुमुक्षु शिखराणि च पर्वता ।
निर्घातशब्देश्च गिरिर्हिमवान् दीर्यतीव ह ॥ ५ ॥

न यभासे सहस्राशुर्न जग्याल च पावक ।
ऋदाश्च सरितश्चैव चुत्तुमु सागरास्तथा ॥ ६ ॥

ववर्ष वासवस्तोय रसवच्च सुगन्धि च ।
ववौ समीरणश्चापि दिव्यगन्धवह शुचि ॥ ७ ॥

म शृङ्गे प्रथमे दिव्ये हिमवन्मरुममिते ।
मश्रिष्टे श्वेतपाते द्वे रुक्मरूपयमये शुभे ॥ ८ ॥

शतयोजनविस्तारे तिर्यगूर्द्धं च भारत ।

उदीची दिशमास्थाय रुचिरे संददर्श ह ॥ ९ ॥

सोऽविशङ्केन मनसा तथैवाभ्यपतच्छुकः ।

ततः पर्वतशृङ्गे द्वे सहस्रैव द्विधा कृते ॥ १० ॥

अदृश्येतां महाराज, तदद्भुतामिवाभवत् ।

ततः पर्वतशृङ्गाभ्यां सहस्रैव विनिस्सृतः ॥ ११ ॥

न च प्रतिजघानास्य स गतिं पर्वतोत्तमः ।

ततो महानभूच्छब्दो दिवि सर्वदिवौकसाम् ॥ १२ ॥

गन्धर्वाणामृषीणां च ये च शैलनिवासिनः ।

दृष्ट्वा शुकमतिक्रान्तं पर्वतं च द्विधाकृतम् ॥ १३ ॥

साधु साध्विति तत्रासीन्नादः सर्वत्र भारत ।

स पूज्यमानो देवैश्च गन्धर्वैर्ऋषिभिस्तथा ॥ १४ ॥

यक्षराक्षससपैश्च विद्याधरगणैस्तथा ।

दिव्यैः पुष्पैः समाकीर्णमन्तरिक्षं समन्ततः ॥ १५ ॥

आसीत्किल महाराज, शुकाभिपतने तदा ।

ततो मन्दाकिर्ना रम्यामुपरिष्टादभिघ्रजन् ॥ १६ ॥

शुको ददर्श धर्मात्मा पुष्पितद्रुमकाननम् ।

तस्यां क्रीडन्त्याभिरतास्ते चैवाप्सरसां गणाः ॥ १७ ॥

शून्याकारं निराकाराः शुकं दृष्ट्वा विवाससः ।

तमाक्रामन्तमाज्ञाय पिता ऋहममन्वित ॥ १८ ॥

उत्तमां गतिमास्थाय पृष्ठतोऽनुससार ह ।

शुकस्तु मारुतादूर्ध्वं गतिं कृत्वान्तरिक्षगाम् ॥ १९ ॥

दर्शयित्वा प्रभावं स्वं ब्रह्मभूतोऽभवत्तदा ।

महायोगगतिं त्वन्यां व्यासोत्थाय महातपाः ॥ २० ॥

निमेषान्तरमात्रेण शुकाभिपतनं ययौ ।

स ददर्श द्विधा कृत्वा पर्वताग्रं शुकं गतम् ॥ २१ ॥

शशसुर्कपयस्तत्र कर्म पुत्रस्य तत्तदा ।

ततः शुकेति दीर्घेण शब्देनाक्रन्दितस्तदा ॥ २२ ॥

स्वयं पित्रा स्वरेणोच्चैर्छील्लोकाननुनाश वै ।

शुकः सर्वगतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतोमुखः ॥ २३ ॥

प्रत्यभापत धर्मात्मा भोऽशब्देनानुनादयन् ।

तत एकाक्षरं नादं भोरित्येव समीरयन् ॥ २४ ॥

प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुखैः स्थावरजङ्गमम् ।

ततः प्रभृति चाद्यापि शब्दानुच्चारितान्पृथक् ॥ २५ ॥

गिरिगह्वरपृष्ठेषु व्याहरन्ति शुक प्रति ।

अन्तर्हितः प्रभावं तु दर्शयित्वा शुकस्तदा ॥ २६ ॥

गुणान्संत्यज्य शब्दादीन्पदमभ्यगमत्परम् ।

महिमानं तु त दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततेजसः ॥ २७ ॥

निपसाद गिरिप्रस्थे पुत्रमेवानुचिन्तयन् ।

ततो मन्दाकिर्नीतारे क्रीडन्तोऽप्सरसा गणाः ॥ २८ ॥

आसाद्य तमृषिं सर्वा सभ्रान्ता गतचेतसः ।

जले निलित्यिरे काश्चित्काश्चिद्भुल्मान्प्रपेदिरे ॥ २९ ॥

वसनान्याददु काश्चित् दृष्ट्वा मुनिसत्तमम् ।

ता मुक्ता तु विज्ञाय मुनि पुत्रस्य वै तदा ॥ ३० ॥

सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतोऽभूद्वीडितश्च ह ।

त देवगन्धर्ववृतो महर्षिगणपूजित ॥ ३१ ॥

पिनाकहस्तो भगवानभ्यागच्छत शकर ।

तमुवाच महादेव सान्त्वपूर्वमिदं वच ॥ ३२ ॥

पुत्रशोकाभिसता कृष्णद्वैपायन तदा ।

अग्नेर्भूमेरपा वायोरन्तरिक्षस्य चैव ह ॥ ३३ ॥

वीर्येण सदृश पुत्र पुरा मत्तस्त्वया वृष ।

स तथालक्ष्णो जातस्तपसा तव समृत ॥ ३४ ॥

मम चैव प्रसादेन ब्रह्मतेजोमय शुचि ।

स गतिं परमा प्राप्नो दुष्प्रापामजितेन्द्रियै ॥ ३५ ॥

दैवतैरपि विप्रप्रे, त त्व किमनुशोचसि ।

यावत्स्थास्यन्ति गिरयो यावत्स्थास्यन्ति सागरा ॥ ३६ ॥

तावत्तवाक्षया कीर्ति सपुत्रस्य भविष्यति ।

छाया स्वपुत्रसदृशी सर्वतोऽनपगा सदा ॥ ३७ ॥

द्रक्ष्यसे त्व च लोकेऽस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने ।

सोऽनुनीतो भगवता स्वय रुद्रेण भारत ॥ ३८ ॥

छाया पश्यन्समावृत्त स मुनि परया मुदा ।
 इति जन्मगतिश्चैव शुक्ल भरतर्षभ ।
 विस्तरेण समाख्याता यन्मा त्वं परिपृच्छसि ॥ ३९ ॥
 एतदाचष्ट मे राजन्, देवर्षिर्नारद पुरा ।
 व्यासश्चैव महायोगी सजल्पेपु पदे पदे ॥ ४० ॥
 इतिहासमिदं पुण्य मोक्षधर्मोपसहितम् ।
 धारयेद्य शमपर स गच्छेत्परमा गतिम् ॥ ४१ ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि माक्षधर्म शुक्लचरित नाम
 ३२०—३३३ अध्यायाः ॥

॥ शुक्वैराग्योपदेशः ॥

धेष्टिर उवाच ॥

कथं निर्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुरा ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतु परं कौतूहलं हि मे ॥ १ ॥

अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चय बुद्धिनिश्चयम् ।

वक्तुमर्हसि कौरव्य, देवस्याजस्य या कृतिः ॥ २ ॥

पप्सु उवाच ॥

प्राकृतेन प्रवृत्तेन चरन्तमकुतोभयम् ।

अध्याप्य कृत्स्नं स्वाध्यायमन्वशाद्वै पिता सुतम् ॥ ३ ॥

यास उवाच ॥

धर्मं पुत्र, निषेवस्व सुतीक्ष्णौ च हिमातपौ ।

क्षुत्पिपासे च वायुं च जय नित्यं जितेन्द्रियः ॥ ४ ॥

सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयां दमं तपः ।

अहिंसां चानृशंखां च विधिवत्परिपालय ॥ ५ ॥

सत्ये विष्ठ रतो धर्मे हित्वा सर्वमनार्जवम् ।

देवतातिथिशेषेण यात्रां प्राणस्य संलिह ॥ ६ ॥

फेनमात्रोपमे देहे जीवे शकुनिवत्स्थिते ।

अनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपिपि पुत्रक ॥ ७ ॥

अप्रमत्तेषु जाग्रत्सु नित्ययुक्तेषु शत्रुषु ।

अन्तरं लिप्समानेषु बाल, त्वं नावबुध्यसे ॥ ८ ॥

अहःसु गण्यमानेषु क्षीयमाणे तथायुषि ।

जीविते लिख्यमाने च किमुत्थाय न धावसि ॥ ९ ॥

ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ।

पारलौकिककार्येषु प्रसुप्ता भृशनास्तिकाः ॥ १० ॥

धर्माय येऽभ्यसूयन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः ।

अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ११ ॥

ये तु तुष्टाः श्रुतिपरा महात्मानो महाबलाः ।

धर्म्यं पन्थानमारूढास्तानुपास्त्व च पृच्छ च ॥ १२ ॥

उपधार्य मतं तेषां बुधानां धर्मदर्शिनाम् ।

नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामि वै ॥ १३ ॥

आद्यकालिकया बुद्ध्या दूरे श्व इति निर्भयाः ।

सर्वभक्ष्या न पश्यन्ति कर्मभूमिमचेतसः ॥ १४ ॥

धर्मं निःश्रेणिमास्थाय किंचित्किंचित्समारूढ ।

कोशकारवदात्मानं वेष्टयन्नानुबुध्यसे ॥ १५ ॥

नास्तिकं भिन्नमर्यादं कूलपातमिव स्थितम् ।

वासतः कुरु विस्रब्धो नरं वेणुमिवोद्धृतम् ॥ १६ ॥

कामं क्रोधं च मृत्युं च पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।

नावं धृतिमर्यां कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ १७ ॥

मृत्युनाभ्याहते लोके जरया परिपीडिते ।

अमोघासु पतन्तीषु धर्मपोतेन सन्तर ॥ १८ ॥

तिष्ठन्त च शयान च मृत्युरन्वेपते यदा ।

निर्वृतिं लभते कस्मादकस्मान्मृत्युनाशित ॥ १९ ॥

सचिन्वानकमेवैन कामानामवितृप्तकम् ।

वृको वोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ २० ॥

क्रमश सचितशिखो धर्मबुद्धिमयो महान् ।

अन्धकारे प्रवेष्टव्य दीपो यत्नेन धार्यताम् ॥ २१ ॥

सपतन्देहजालानि कदाचिदिह मानुषे ।

ब्राह्मण्य लभते जन्तुस्तत्पुत्र, परिपालय ॥ २२ ॥

ब्राह्मण्यस्य तु देहोऽय न कामार्थाय जायते ।

इह छेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपम सुखम् ॥ २३ ॥

ब्राह्मण्य बहुभिरवाप्यते तपोभि

स्तल्लब्ध्वा न रतिपरेण हेलितव्यम् ।

स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक्त

क्षेमार्थी कुशलपर सदा यतस्व ॥ २४ ॥

अव्यक्तप्रकृतिरय कलाशरीर

सूक्ष्मात्मा क्षणप्रतिशो निमेषरोमा ।

सवास्थ समबलशुक्लकृष्णनेत्रो

मासाद्गो द्रवति त्रयोदशो नराणाम् ॥ २५ ॥

तं दृष्ट्वा प्रसृतमजस्रमुप्रवेगं
 गच्छन्तं सततमिहान्ववेक्षमाणम् ।
 चक्षुस्ते यदि न परप्रणेतृनेयं
 धर्मे ते भवतु मनः परं निशम्य ॥ २६ ॥

ये चात्र प्रचलितधर्मकामयुक्ताः
 क्रोशन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगाः ।
 छिद्यन्तः परिगतवेदनाशरीरा
 बह्वीभिः सुभृशमधर्मकारणाभिः ॥ २७ ॥

राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभस्य
 गोप्ता समीक्ष्य सुकृतिनां दधाति लोकान् ।
 बहुविधमपि चरति विशति
 सुखमनुपगतं निरवयम् ॥ २८ ॥

श्वानोभीषणकाया अयोमुखानि
 वयांसि बलगृध्रपक्षिणां च संपाः ।
 नरकदने रुधिरपा गुरुवचन-
 नुदमुपरतं विशन्त्यसन्तः ॥ २९ ॥

मर्यादा नियताः स्वयंभुवा य इहेमाः
 प्रभिनत्ति दशगुणा मनोनुगत्वान् ।
 निवसति भृशममुखं पितृ-
 विषयविपिनमवगाह्य पापः ॥ ३० ॥

यो लुब्धः सुभृशं प्रियानृतश्च मनुष्यः
 सततनिरुतिवचनाभिरतिः स्यान् ।

उपनिधिभिरसुखकृत्स परमनिरयगो

भृशमसुखमनुभवति दुष्कृतकर्मा ॥ ३१ ॥

उष्णां वैतरणी महानदी-

भवगाढोऽसि पत्रवनभिन्नगात्रः ।

परशुवनशयो निपतितो

वसति च महानिरये भृशार्तः ॥ ३२ ॥

महायदानि कत्थसे न चाप्यवेक्षसे परं

चिरस्य मृत्युकारिकामनागतां न बुध्यसे ।

प्रयायतां किमास्यते समुत्थितं महद्भय-

मतिप्रमाथि दारुणं सुखस्य संविधीयताम् ॥

पुरामृतः प्रणीयते यमस्य राजशासना-

त्तमन्तकायदारुणैः प्रयत्नमार्जवे कुरु ।

पुरा समूलवान्धव प्रमुह्यत्यदुःखवि-

त्तवेह जीवितं यमो न चास्य तस्य वारकः ॥ ३४ ॥

पुराभिवाति मारुतो यमस्य यः पुरःसरः

पुरैक एव नीयसे कुरुष्व साम्पराधिकम् ।

पुरा स हि क एव ते प्रवाति मारुतोऽन्तकः

पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशो महाभयागमे ॥ ३५ ॥

श्रुतिश्च सनिरुध्यते पुरा तवेह पुत्रक,

समाकुलस्य गच्छतः समाधिमुत्तम कुरु ।

शुभाशुभे पुराकृते प्रमादकर्मविप्लुते

स्मरन्पुरा न तप्यसे निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ३६ ॥

पुरा जरा कलेवरं विजर्जरीकरोति ते
 वलाङ्गरूपहारिणी निधत्स्व केवलं निधिम् ।
 पुरा शरीरमन्तको भिनत्ति रोगसारधिः
 प्रसह्य जीवितक्षये तपो महत्समाचर ॥ ३७ ॥
 पुरा घृका भयङ्करा मनुष्यदेहगोचरा
 अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्व पुण्यशीलने ।
 पुरान्धकारमेकको नु पश्यसि त्वरस्व वै
 पुरा हिरण्मयान्नगान्निरीक्षसेऽद्रिमूर्धनि ॥ ३८ ॥
 पुरा कुसङ्गता न ते सुहृन्मुखाश्च शत्रवः
 विचालयन्ति दर्शनाद्दृष्टस्व पुत्र, यत्परम् ।
 धनस्य यस्य राजतो भयं न चास्ति चौरतः
 मृतं च यन्न मुञ्चति समर्जयस्व तद्धनम् ॥ ३९ ॥
 न तत्र संविभज्यते स्वकर्मभिः परस्परं
 यदेव यस्य शौतकं तदेव तन्न सोऽश्नुते ।
 परत्र येन जीव्यते तदेव पुत्र, दीयतां
 धन यदक्षर ध्रुव समर्जयस्व तत्स्वयम् ॥ ४० ॥
 न यावदेव पच्यते महाजनस्य यावक-
 मपक एव चावके पुरा प्रलीयसे त्वर ।
 न मातृपुत्रान्धवा न संस्तुतः प्रियो जनः
 अनुग्रजन्ति सङ्कटे प्रजन्तमेकपातिनम् ॥ ४१ ॥
 यदेव कर्म केवलं पुराकृतं शुभाशुभं
 तदेव पुत्र, सार्वकं भवत्यमुय गच्छतः ।

हिरण्यरत्नसञ्चया शुभाशुभेन सञ्चिता

न तस्य देहसचये भवन्ति कार्यसाधका ॥ ४२ ॥

परत्र गामि कस्य ते कृताकृतस्य कर्मणो

न साक्षिरात्मना समो नृणामिहास्ति कश्चन ।

मनुष्यदेहशून्यक भवत्यमुत्र गच्छत

प्रविश्य बुद्धिचक्षुषा प्रदृश्यते हि सर्वश ॥ ४३ ॥

इहामिसूर्यवायव शरीरमाश्रितास्तत्र

स्त एव तस्य साक्षिणो भवन्ति धर्मदर्शिन ।

अहर्निशेषु सर्वत स्प्रशस्तु सर्वचारिषु

प्रकाशगूढवृत्तिषु स्वधर्ममेव पालय ॥ ४४ ॥

अनेकपारिपन्थिके विरूपरौद्रमक्षिके

स्वमेव कर्म रक्ष्यता स्वकर्म तत्र गच्छति ।

न तत्र सविभज्यते स्वकर्मणा परस्पर

तथाकृत स्वकर्मज तदेव भुज्यते फलम् ॥ ४५ ॥

यथाप्सरोगणा फल सुख महर्षिभि सह

तथाप्नुवन्ति कर्मज विमानकामगामिन ।

यथेह यत्कृत शुभ विपाप्मभि कृतात्मभि

तदाप्नुवन्ति मानवास्तथा विशुद्धयोनय ॥ ४६ ॥

प्रजापते सलोकता बृहस्पते शतक्रतो-

ब्रजन्ति ते परा गतिं गृहस्थधर्मसेतुभि ।

सहस्रशोऽप्यनेकश प्रवक्तुमुत्सुकाय ते

अबुद्धिमोहन पुन प्रबुर्निनाय पावक ॥ ४७ ॥

गता त्रिरष्टवर्षता ध्रुवोऽसि पञ्चविंशकः

कुरुष्व धर्मसञ्चयं वयो हि तेऽतिवर्तते ।

पुरा करोति सोऽन्तकः प्रमादगोऽसुखां चमूं

यथागृहीतमुत्थितस्त्वरस्व धर्मपालने ॥ ४८ ॥

यथा त्वमेव पृष्टतस्त्वमप्रतो गमिष्यसि

तथा गतिं गमिष्यतः किमात्मना परेण वा ।

यदेकपातिना सतां भवत्यमुत्र गच्छतां

भयेषु साम्परायिकं निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ४९ ॥

सकूलमूलवान्धवं प्रभुर्हरत्यसङ्गवा-

न्न सन्ति यस्य वारकाः कुरुष्व धर्मसंनिधिम् ।

इदं निदर्शनं मया तवेह पुत्र, सांप्रतं

स्वदर्शनानुमानतः प्रवर्णितं कुरुष्व तत् ॥ ५० ॥

दधाति यः स्वकर्मणा ददाति यस्य कस्यचित्

अद्युद्धिमोहजैर्गुणैः स एक एव युज्यते ।

श्रुतं समस्तमश्नुते प्रकुर्वतः शुभाः क्रिया-

स्तदेतदर्थदर्शनं कृतह्यमर्थसंहितम् ॥ ५१ ॥

नियन्धनी रज्जुरेपा या ग्रामे वसतो रतिः ।

छित्त्वैतां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ५२ ॥

किं ते धनेन किं बन्धुभिस्ते

किं ते पुत्रैः पुत्रक, यो भरिष्यसि ।

आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं

पितामहास्ते क्व गताश्च सर्वे ॥ ५३ ॥

श्व कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्निकम् ।

न हि प्रतीयते मृत्यु कृत वाख्य न वा कृतम् ॥ ५४ ॥

अनुगम्य विनाशान्ते निवर्तन्ते ह गान्धवा ।

अग्नौ प्रक्षिप्य पुरुष ज्ञातय मुहदस्तथा ॥ ५५ ॥

नास्तिकान्निरनुक्रोशान्नरान्पापमते स्थितान् ।

वामत कुरु विस्रब्ध परप्रेप्सुरतन्त्रित ॥ ५६ ॥

एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिपीडिते ।

सुमहद्वैर्यमालम्ब्य धर्मं सर्वात्मना कुरु ॥ ५७ ॥

अथेम दर्शनोपाय सम्यग्यो वेत्ति मानव ।

सम्यक्स्वधर्मं कृत्वेह परत्र सुखमश्नुते ॥ ५८ ॥

न देहभेदे मरण विजानताम्

न च प्रणाश स्वनुपालिते पथि ।

धर्मं हि यो वर्धयते स पण्डितो

य एव धर्मान्च्यवते स मुह्यति ॥ ५९ ॥

प्रयुक्तयो कर्मपथि स्वकर्मणो

फल प्रयोक्ता लभते यथाकृतम् ।

निहीनकर्मा निरय प्रपद्यते

त्रिविष्टप गच्छति धर्मपारग ॥ ६० ॥

सोपानभूत स्वर्गस्य मानुष्य प्राप्य दुर्लभम् ।

तथाज्ञान समादध्याद्भ्रश्यते न पुनर्यथा ॥ ६१ ॥

यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वर्गमार्गानुसारिणी ।

तमाहुः पुण्यकर्माणमशोच्यं पुत्रबान्धवैः ॥ ६२ ॥

यस्य नोपहृता बुद्धिर्निश्चये ह्यवलम्बते ।

स्वर्गे कृतावकाशस्य नास्ति तस्य महद्भयम् ॥ ६३ ॥

तपोवनेषु ये जातास्तत्तैव निधन गताः ।

तेषामल्पतरो धर्मः कामभोगानजानताम् ॥ ६४ ॥

यस्तु भोगान्परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत् ।

न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तन्मे बहुमतं फलम् ॥ ६५ ॥

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ६६ ॥

अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ।

न तं पश्यामि यस्याहं न तं पश्यामि यो मम ॥ ६७ ॥

न तेषां भवता कार्यं न कार्यं तव तैरपि ।

स्वकृतैस्तानि जातानि भवांश्चैव गमिष्यति ॥ ६८ ॥

इह लोके हि धनिनां स्वजनः स्वजनायते ।

स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ॥ ६९ ॥

सन्धिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।

ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ ७० ॥

पश्यति छिन्नभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा ।

तत्कुरुष्व तथा पुत्र, कृत्स्नं यत्समुदाहृतम् ॥ ७१ ॥

तदेतत्संग्रहश्यैव कर्मभूमिं प्रपश्यता ।

शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ ७२ ॥

मासर्तुसङ्गापरिवर्तकेन

सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।

स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेण

भूतानि कालः पचति प्रसह्य ॥ ७३ ॥

धनेन किं यज्ञ ददाति नाश्रुते

बलेन किं येन रिपुं न याधते ।

श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरेत्

किमालना यो न जितेन्द्रियो वशी ॥ ७४ ॥

भीष्म उवाच ॥

इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्य तु ।

शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदेशिकम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि

३२१ अध्यायः ॥

॥ चतुर्विंशतिगुरूपारख्यानम् ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।

अवधूतस्य सवाद यदोरमिततेजस ॥ १ ॥

अवधूत द्विज कचिच्चरन्तमकुतोभयम् ।

कविं निरीक्ष्य तरुण यदु पप्रच्छ धर्मवित् ॥ २ ॥

यदुरुवाच ॥

कुतो बुद्धिरिय ब्रह्मन्, अकर्तुं सुविशारदा ।

यामासाद्य भवान् लोक विद्वाश्चरति बालवत् ॥ ३ ॥

प्रायो धर्मार्थकामेषु विविक्ताया च मानवा ।

हेतुनैव समीहन्ते आयुषो यशस श्रिय ॥ ४ ॥

त्व तु कल्प कविर्दक्ष सुभगोऽमृतभाषण ।

न कर्ता नेहसे किञ्चिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ ५ ॥

जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना ।

न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गाम्भस्थ इव द्विप ॥ ६ ॥

त्व हि न गृच्छता ब्रह्मन्, आत्मन्यानन्दकारणम् ।

ब्रूहि स्पर्शविह्वलस्य भवत केवलात्मन ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

यदुनैव महाभागा ब्रह्मण्येन सुमेधसा ।

पृष्ट सभाजित प्राह प्रश्रयावनत नृपम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

सन्ति मे गुरवो राजन्, बहवो बुद्ध्युपाश्रिता ।

यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान्शृणु ॥ ९ ॥

पृथिवीवायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रवि ।

कपोतोऽजगर सिन्धु पतङ्गो मधुकृद्गज ॥ १० ॥

मधुहा हरिणो मीन पिङ्गला कुररोऽर्भक ।

कुमारी शरकृत्सर्प ऊर्णनाभि सुपेशकृत् ॥ ११ ॥

एते मे गुरवो राजन्, चतुर्विंशतिराश्रिता ।

शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मन ॥ १२ ॥

यतो यदनुशिक्षामि यथा वा नाहुपासज ।

तत्तथा पुरुषव्याघ्र, निबोध कथयामि ते ॥ १३ ॥

भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगै ।

तद्विद्वान्नचले-मार्गादन्वशिक्ष क्षितेर्ब्रतम् ॥ १४ ॥

शश्रत्परार्थसर्वेह परार्थेकान्तसम्भव ।

साधु शिक्षेत भूभृत्तो नगशिष्य परात्मताम् ॥ १५ ॥

प्राणवृत्तैव सतुष्येन्मुनिर्नवेन्द्रियप्रियै ।

ज्ञान यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मन ॥ १६ ॥

विषयेष्वाविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वत ।

गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ॥ १७ ॥

पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तदुणाश्रय ।

गुणैर्न युज्यते योगी गन्धैर्वायुरिवालदृक् ॥ १८ ॥

अन्तर्हितश्च स्थिरजङ्गमेषु

ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन ।

व्याप्त्याव्यवच्छेदमसङ्गमात्मनो

मुनिर्नभस्त्व विततस्य भावयेत् ॥ १९ ॥

तेजोऽवन्नमयैर्भावैर्मेधाद्यैर्वायुनेरितै ।

न स्पृश्यते नभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणै पुमान् ॥ २० ॥

स्वच्छ प्रकृतित स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् ।

मुनि पुनात्यपा मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनै ॥ २१ ॥

तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजन ।

सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ॥ २२ ॥

क्वचिच्छुन्न क्वचित्स्पष्ट उपास्य श्रेय इच्छताम् ।

भुङ्क्ते सर्वत्र वातृणा दहन्प्रागुत्तराशुभम् ॥ २३ ॥

स्वमायया सृष्टमिद सदसद्वक्षण विभु ।

प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ॥ २४ ॥

विसर्गाद्या श्मशानान्ता भावा देहस्य नात्मन ।

कलानामिव चन्द्रस्य कालेनाव्यक्तयत्नना ॥ २५ ॥

कालेन ह्योधवेगेन भूताना प्रभवाप्ययौ ।

नित्यावपि न दृश्येते आसनोऽग्नेर्यथार्चिषाम् ॥ २६ ॥

गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकाल विमुञ्चति ।

न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपति ॥ २७ ॥

बुध्यते स्वेन भेदेन व्यक्तस्थ इव तद्रत ।

लक्ष्यते स्थूलमतिभि आत्मा चावस्थितोऽर्कवत् ॥ २८ ॥

नातिस्नेह प्रसङ्गो वा कर्तव्य कापि केनचित् ।

कुर्वन्निन्देत सन्ताप कपोत इव दीनधी ॥ २९ ॥

कपोत कश्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ ।

कपोत्या भार्यया सार्धमुवास कतिचित्ममा ॥ ३० ॥

कपोतौ स्नेहगुणितद्दयौ गृहधर्मिणौ ।

दृष्टि दृष्टपाङ्गमङ्गेन बुद्धि बुद्ध्या बबन्धतु ॥ ३१ ॥

शङ्खासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकम् ।

मिथुनीभूय विस्रब्धौ चेरतुर्वनराजिषु ॥ ३२ ॥

य य वाञ्छति सा राजस्वर्पयन्त्यनुकम्पिता ।

त त समनयत्काम कुल्लेणाप्यजितेन्द्रिय ॥ ३३ ॥

कपोती प्रथम गर्भं गृह्णीति काल आगते ।

अण्डानि सुपुत्रे नीडे स्वपत्यु सन्निधौ सती ॥ ३४ ॥

तेषु काले व्यजायन्त रचितावयवा हरे ।

शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभि कोमलाङ्गतनूरुहा ॥ ३५ ॥

प्रजा पुपुषु प्रीतौ दम्पती पुत्रवत्सलौ ।
 शृण्वन्तौ कूजित तासा निर्वृतौ कलभापितै ॥ ३६ ॥
 तासा पतत्रै सुस्पर्शै कूजितैर्मुग्धचेष्टितै ।
 प्रत्युद्गमैरदीनाना पितरौ मुदमापतु ॥ ३७ ॥
 स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्य विष्णुमायया ।
 विमोहितौ दीनधियौ शिशून्पुपुषु प्रजा ॥ ३८ ॥
 एकदा जग्मतुस्तासामन्नाथौ तौ कुटुम्बिनौ ।
 परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुश्चिरम् ॥ ३९ ॥
 दृष्ट्वा तौल्लुप्य कश्चिद्यदृच्छातो वनेचर ।
 जगृहे जालमातस्य चरतः स्वालयान्तिके ॥ ४० ॥
 कपोतश्च कपोती च प्रजापोपे सदोत्सुकौ ।
 गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतु ॥ ४१ ॥
 कपोती स्वात्मनान्वीक्ष्य बालकाञ्जालसमृतान् ।
 तानभ्यधावत्क्रोशन्ती क्रोशतो भृशदुःखिता ॥ ४२ ॥
 सा सकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ताजमायया ।
 स्वयं चावध्यत दिचा यद्वान्पश्यन्त्यपस्मृति ॥ ४३ ॥
 कपोतश्चात्मजान्वद्वानात्मनोऽप्यधिकान्प्रियान् ।
 भार्या चात्मसमा दीनो विललापातिदुःखित ॥ ४४ ॥
 अहो मे पश्यतापायमत्पुण्यस्य दुर्मते ।
 भग्नस्याकृतार्थस्य गृहस्यैवर्गिका इत ॥ ४५ ॥

अनुरूपानुकूला च यस्य मे पतिदेवता ।

शून्ये ग्रहे मां सन्त्यज्य पुत्रैः स्वर्याति साधुभिः ॥ ४६ ॥

सोऽहं शून्ये ग्रहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः ।

जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवितः ॥ ४७ ॥

तांस्तथैवावृत्तान् शिग्भिर्मृत्युप्रस्तान्विषेष्टतः ।

स्वयं च कृपणः शिक्षु पश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ॥ ४८ ॥

तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनम् ।

कपोतकान्कपोर्ती च सिद्धार्थः प्रययौ गृहम् ॥ ४९ ॥

एवं कुटुम्ब्यशान्तात्मा द्वन्द्वारामः पञ्चत्रिवत् ।

पुष्पान्कुटुम्बं कृपणः सानुबन्धोऽवसीदति ॥ ५० ॥

यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् ।

गृहेषु स्वगवत्सकस्तमारुढच्युत विदुः ॥ ५१ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

~~~~~

द्वितीयोऽध्यायः ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

सुखमैन्द्रियिकं राजन्, स्वर्गे नरक एव च ।

देहितां यद्यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत तद्बुधः ॥ १ ॥

प्रासं सुमृष्टं विरसं महान्तं स्तोकमेव वा ।

यदृच्छयैवापत्तितं प्रसेदाजगरोऽक्रियः ॥ २ ॥

शयीताहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः ।
यदि नोपनमेद्भासो महाहिरिव दिष्टमुक् ॥ ३ ॥

ओज सहोषलयुतं विभ्रदेहमकर्मकम् ।
शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेन्द्रियवानपि ॥ ४ ॥

मुनिः प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाहो दुरत्ययः ।
अनन्तपारोऽह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ॥ ५ ॥

समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः ।
नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्धिरिव सागरः ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा स्त्रिय देवमायां तद्भावरजितेन्द्रियः ।
प्रलोभितः पतत्यन्धे तमस्यमौ पतङ्गवत् ॥ ७ ॥

योपिद्धिरण्याभरणाम्बरादि-
द्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ।
प्रलोभितात्माह्युपभोगबुद्ध्या
पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥

स्तोक स्तोक प्रसेद्भास देहो वर्तेत यावता ।
प्रहानर्दिसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुर्यं मुनिः ॥ ९ ॥

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।
सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव पद्मदः ॥ १० ॥

सायतनं श्वस्तनं वा न सगृहीतं भिन्नितम् ।
पाणिपात्रोदरामत्रो मलिकेन न समही ॥ ११ ॥

सायंतनं श्रस्तनं वा न संगृहीत भिक्षुकः ।

मक्षिका इव संगृह्णन्सह तेन विनश्यति ॥ १२ ॥

पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि ।

स्पृशन्करीव वध्येत करिण्या अङ्गसङ्गतः ॥ १३ ॥

नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राप्तः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः ।

वलाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा ॥ १४ ॥

न देय नोपभोग्यं च लुब्धैर्यदुःखसञ्चितम् ।

भुङ्क्ते तदपि तच्चान्यो मधुहैवार्धविन्मधु ॥ १५ ॥

सुदुःखोपार्जितवित्तैराशासानां गृहाश्रितः ।

मधुहैवामृतो भुङ्क्ते यतिर्वै गृहमेधिनाम् ॥ १६ ॥

प्राम्यगीतं न शृणुयादतिर्वनचरः कश्चित् ।

शिञ्जेत हरिणाद्भृशान्मृगयोर्गीतमोहितान् ॥ १७ ॥

नृत्यवादिप्रगीतानि जुषन्प्राम्याणि योपिताम् ।

भासां क्रीडनकोवश्य ऋष्यशृङ्गो मृगीमुतः ॥ १८ ॥

जित्स्वपातिप्रमाधिन्या जनो रसविमोहितः ।

मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मानस्तु वदिर्जीयथा ॥ १९ ॥

इन्द्रियाणि जयन्त्यानु निराहारा मर्नापिणः ।

यत्नंयित्वा तु रमनं नभिरभ्रस्य वर्धते ॥ २० ॥

नावप्रितेन्द्रियो न श्वाग्निजितान्येन्द्रियः पुनान् ।

न जयेद्रमन यावत्प्रितं मयि जिने रमे ॥ २१ ॥

पिङ्गला नाम वेश्यासीद्विदेहनगरे पुरा ।

तस्या मे शिक्षित किञ्चिन्निबोध नृपनन्दन ॥ २२ ॥

सा स्त्रैरिण्येकदा कान्त सङ्केत उपनेष्यती ।

अभूत्काले बहिर्द्वारि विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २३ ॥

मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान्पुरुषर्षभ ।

तान्शुल्कदान्वित्तवत् कान्तान्मेनेऽर्थकामुका ॥ २४ ॥

आगतेष्वपयातेषु सा सङ्केतोपर्जाविनी ।

अप्यन्यो वित्तवान्कोऽपि मामुपैष्यति भूरिद ॥ २५ ॥

एव दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलम्ब्यती ।

निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथ समपश्यत ॥ २६ ॥

तस्या वित्ताशया शुष्यद्वक्त्राया दीनचेतस ।

निर्वेद परमो जज्ञे चिन्ताहेतु सुरावह ॥ २७ ॥

तस्या निर्विण्णचित्ताया गीत शृणु यथा मम ।

निर्वेद आशापाशाना पुरुषस्य यथाहसि ॥ २८ ॥

नह्यङ्गाजातनिर्वदो देहनन्ध जिहासति ।

यथा विज्ञानरहितो मनुजो ममता नृप ॥ २९ ॥

पिङ्गलोवाच ॥

अहो मे मोहवितति पश्यताविजितात्मन ।

या कान्तादसत् काम कामये येन नालिशा ॥ ३० ॥

सन्त ममीपे रमण रतिप्रद

वित्तप्रद नित्यामिम रिहाय ।

अकामद दुःखभयाधिशोक-

मोहप्रद तुच्छमहं भजेऽन्ना ॥ ३१ ॥

अहो मयात्मा परित्यापितां वृधा

साकेत्यवृत्त्याऽतिविगर्ह्यवार्तया ।

स्वैणान्नराद्यार्धनृपोऽनुशोच्या-

त्कीर्तनेन वित्त रतिमाप्सनेच्छती ॥ ३२ ॥

यदस्थिभिर्निर्मितवशवश्य-

स्थूणं त्वया रोमनस्यै पिनद्धम् ।

श्वरभ्रवद्वारमगारमेत-

द्विष्मूत्रपूर्णं मदुपैति कान्ध्या ॥ ३३ ॥

विदेहानां पुरे हस्मिन्नहमेकैव मूढधी ।

यान्यमिच्छन्त्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ॥ ३४ ॥

सुहृद्रेष्ठतमो नाथ आत्मा प्रायः शरीरिणाम् ।

॥ विव्रीयात्मेनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ॥ ३५ ॥

क्रियतिप्रियं ते व्यभजन्कामा ये कामदा नरा ।

आगत्यन्तयन्तो भार्याया देवा वा कालशिशुता ॥ ३६ ॥

नूनं मे भगवान्प्रातोऽग्निं केनापि कर्मणा ।

निर्देहोऽयं दुराज्ञाया यन्मे जातं मुग्धायह ॥ ३७ ॥

अथ भुञ्जेद्भ्रातृभाया ठेजा निर्देहदेव ।

येनाजुवन्धं निर्देहं पुरुषं नमाम्युच्छति ॥ ३८ ॥

तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसगताः ।

त्यक्त्वा दुराशाः शरणं ब्रजामि तमधीश्वरम् ॥ ३९ ॥

संतुष्टाः श्रद्धात्यंततथालाभेन जीवती ।

विहराम्यमुनैवाहमात्मनो रमणेन वै ॥ ४० ॥

ससाररूपे पतित विषयैर्मुषितेक्षणम् ।

प्रस्त कालाहिनात्मानं कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः ॥ ४१ ॥

आत्मैवह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाखिलात् ।

अप्रमत्त इदं पश्येद्भक्तं कालाहिना जगत् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

एव व्यवसितमतिर्दुराशा कान्ततर्पजाम् ।

छित्तवोपशममास्थाय शय्यामुपविवेश सा ॥ ४३ ॥

आशा हि परमं दुःखं नैराशय परमं सुखम् ।

यथा सञ्छिद्य कान्ताशा सुखं सुप्ताप पिङ्गला ॥ ४४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

—

तृतीयोऽध्यायः ॥

—

ब्राह्मण उवाच ॥

परिग्रहो हि दुःखाय यद्यप्ययतमं नृणाम् ।

अनन्तं मुख्यमाप्नोति तद्विद्वान्यस्त्वरुचिः ॥ १ ॥

सामिपं कुररं जघ्नुर्वलिनो ये निरामिषाः ।

तदामिपं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥ २ ॥

न मे मानावमानौ स्तो न चिन्ता गेहपुत्रिणाम् ।

आत्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामीह बालवत् ॥ ३ ॥

द्वावेव चिन्तया मुक्तौ परमानन्द आप्नुतौ ।

यो विमुग्धो जडो घालो यो गुणेभ्यः परं गतः ॥ ४ ॥

क्वचित्कुमारीत्यात्मानं वृणानान्गृहमागतान् ।

स्वयं तानर्हयामास कापि यातेषु बन्धुषु ॥ ५ ॥

तेषामभ्यवहारार्थं शालीनरहसि पार्थिव ।

अवग्नन्त्याः प्रकौष्ठस्थाश्चक्रुः शङ्काः स्वनं महत् ॥ ६ ॥

सा नज्जुगुप्सितं भत्वा महती व्रीडिता ततः ।

वभञ्जैकैकशः क्षद्धान्द्वौ द्वौ पाण्योरशेषयत् ॥ ७ ॥

उभयोरप्यभूद्वोपो ह्यवग्नन्त्याः स्म शंखयोः ।

तत्राप्येकं निरभिददेकस्मान्नाभवद्धुनिः ॥ ८ ॥

अन्वशिक्षमिमं तस्या उपदेशमरिदम ।

लोकाननुचरन्नेताँल्लोकतत्त्वविवित्सया ॥ ९ ॥

वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ।

एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कंकणः ॥ १० ॥

मन एकत्र संयुज्याजितश्वासो जिज्ञासनः ।

वैराग्याभ्यासयोगेन धियमाणमतन्द्रितः ॥ ११ ॥

यस्मिन्मनो लब्धपदं यदेत-

च्छनैः शनैर्मुञ्चति कर्मरेणून् ।

सत्त्वेन वृद्धेन रजस्तमश्च

विधूय निर्वाणमुपैत्यनिन्धनम् ॥ १२ ॥

तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो

न वेद किञ्चिद्बहिरन्तर वा ।

यथेपुकारो नृपतिं व्रजन्त-

मिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥ १३ ॥

एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः ।

आलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः ॥ १४ ॥

गृहारम्भोऽतिदुःसाय विफलआधुवात्मनः ।

सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुरसमेधते ॥ १५ ॥

एको नारायणो देवः पूर्वसृष्ट स्वमायया ।

संहृत्य कालकलया कल्पान्त इदमीश्वरः ॥ १६ ॥

एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ।

कालेनात्मानुभावेन साम्य नीतासु शक्तिषु ।

सत्त्वादिपद्मादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १७ ॥

परावराणां परम आस्ते कैवल्यसङ्गितः ।

केवलानुभवानन्दसन्दोहो निरुपाधिकः ॥ १८ ॥

केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणालिकाम् ।

सभ्रोभयन्सृजत्यादौ तथा सूत्रमरिदम् ॥ १९ ॥

तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजन्तीं विश्वतोमुखम् ।

यस्मिन्प्रोतमिदं विश्वं येन ससरते पुमान् ॥ २० ॥

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां सन्तत्य वक्त्रतः ।

तथा विहृत्य भूयस्तां प्रसत्येवं महेश्वर ॥ २१ ॥

यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया ।

स्नेहाद्वेपाद्भयाद्वापि यानि तत्तत्सरूपताम् ॥ २२ ॥

कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्कुड्यान्तेन प्रवेशितः ।

याति तत्साम्यतां राजन्, पूर्वरूपमसन्त्यजन् ॥ २३ ॥

एव गुरुभ्य गतेभ्य गृपा मे शिक्षिता मतिः ।

स्वात्मोपशिक्षिता बुद्धिं शृणु मे वदत प्रभो ॥ २४ ॥

देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-

विभ्रत्समं सत्त्वनिधनं सततात्युदर्कम् ।

तत्त्वान्यतेन विमृशामि यथा तथापि

पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसङ्गः ॥ २५ ॥

जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गा-

न्पुष्पाति यद्विषयचिकीर्षया वितन्वन् ।

स्वान्ते सकृच्छमवरुद्धधनं सदेहः

सृष्ट्वास्य बीजमवसीदति वृश्चधर्मं ॥ २६ ॥

जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्पा

शिभ्रोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चिन् ।

घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क च कर्मशक्ति

वैद्वथ सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ २७ ॥

सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयासशक्त्या

वृक्षान्सरीसृपपशून्खगदशमत्स्यान् ।

तैस्तैरतुष्टहृदय पुरुष विधाय

ब्रह्मावलोकधिपण मुदमाप देव ॥ २८ ॥

लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसम्भवान्ते

मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीर ।

तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु याव

न्नि श्रेयसाय विपयं सलु सर्वत स्यात् ॥ २९ ॥

एव सजातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि ।

विचरामि महीमेता मुक्तसङ्गोऽनदृक्कृति ॥ ३० ॥

न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुषुप्तकलम ।

ब्रह्मेतद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इत्युक्त्वा मं यदु विप्रस्तमामन्य गभीरधी ।

वन्दितोऽभ्यर्धितो राज्ञा ययौ प्रीतो यथागतम् ॥ ३२ ॥

अवधूतवचं श्रुत्वा पूर्वेषां न स पूर्वज ।

सर्वसद्गविनिर्मुक्तं समचित्तो बभूव ह ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्ध

७-९ अध्यायाः ॥

॥ गुरुभक्तिमहिमा ॥

एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदपि धौम्यो नामापोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो
बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वैदश्चेति । स एक शिष्यमारुणि पाश्चात्य
प्रेषयामास 'गच्छ केदारखण्डं बधान' इति । स उपाध्यायेन संदि-
ष्ट आरुणि पाश्चात्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बहु नाशकम् ।
स ह्रिद्यमानोऽपश्यदुपायं भवत्वेव करिष्यामीति । स तत्र सं-
विवेश केदारखण्डे । शयाने च तस्मिन्स्तदुदकं तस्थौ । ततः कदाचि-
दुपाध्याय आपोदो धौम्यः शिष्यावपृच्छत 'क आरुणि पाश्चात्यो
गतः' इति । तौ त प्रत्युचुः, भगवंस्त्रयैव प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं
बधानेति । स एवमुक्तस्तौ शिष्यौ प्रत्युवाच 'तस्मात्तत्र सर्वे
गच्छामो यत्र स गतः' इति । स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार
'भो आरुणे पाश्चात्य, कासि । वत्सैहि' इति । स तच्छ्रुत्वा आरु-
णिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात्केदारखण्डात्सहस्रोत्थाय तमुपाध्यायमुप-
तस्थे । प्रोवाच चैनम् । 'अयमस्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदक-
मवारणीयं संरोद्धुं सविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदार-
खण्डं भवन्तमुपस्थितः । तदभिवादये भगवन्तम् । आह्वापयतु भवान् ।
कर्म करवाणि' इति । स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच 'यस्माद्वा-
त्केदारखण्डं विदार्योत्थितस्तस्मादुदालक एव नास्ति भवान्भविष्य-
तीत्युपाध्यायेनानुगृहीतः । यस्मान्न त्वया मद्बचनमनुष्ठितं तस्मा-
च्छ्रेयोऽवाप्स्यसि । सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति । सर्वाणि च
धर्मशास्त्राणि' इति । स एवमुपाध्यायेनोक्त इष्टं देशं जगाम ।

अथापरः शिष्यस्तस्यैवापोदख धौम्यस्योपमन्युर्नाम । तं चोपाध्यायः प्रेषयामास 'वत्सोपमन्यो गा रक्षस्व' इति । स उपाध्यायवचनादरक्षद्राः । स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसश्रये गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याप्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायः पीवानमपश्यत् । उवाच चैनम् । 'वत्सोपमन्यो केन वृत्तिं कल्पयसि । पीवानसि दृढम्' इति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच 'भो भैक्ष्येण वृत्तिं कल्पयामि' इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच 'मध्यनिवेश भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यम्' इति । स तथेत्युक्तो भैक्ष्यं चरित्वोपाध्यायस्य न्यवेदयत् । स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात् । स तथेत्युक्तः पुनररक्षद्राः । अहनि रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरप्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा उवाच 'वत्सोपमन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्ष्यं गृह्णामि । केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसि' इति । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच 'भगवते निवेश पूर्वमपरं चरामि । तेन वृत्तिं कल्पयामि' इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच 'नैपा न्याय्या गुरुवृत्तिः । अन्येषामपि भैक्ष्योपजीविनां वृत्त्युपरोधं करोषि । इत्येवं वर्तमानो लुब्धो भवसि' इति । स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् । रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याप्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव पुनरुवाच । 'वत्सोपमन्यो, अहं ते सर्वं भैक्ष्यं गृह्णामि । न चान्यथारसि । पीवानसि भृशम् । केन वृत्तिं कल्पयसि' इति । स एवमुक्तस्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच 'भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामि' इति । तमुवाचोपाध्यायः नैतन्न्याय्यं पय उपभोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातम्' इति । स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्याय-

स्तोतुं न शक्नोमि गुणैर्भवन्तौ

चक्षुर्विहीनः पथि सप्रमोहः ।

दुर्गेऽहमस्मिन्पतितोऽस्मि कूपे

युवां शरण्यौ शरणं प्रपद्ये ॥ १ ॥

सौतिरुवाच ॥

एवमृग्भिश्चान्यैरस्तुवत् । इत्येवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्म-
तुराहतुश्चैनम् । 'प्रीतौ स्वः, एष तेऽपूपोऽज्ञानैनम्' इति । स एवमुक्तः
प्रत्युवाच 'नानृतमूचतुर्भगवन्तौ । न स्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे
गुरवेऽनिवेश' इति । ततस्तमश्विनावूचतुः 'आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत
उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यां अपूपो दत्तः । उपयुक्तः स तेनानिवेश
गुरवे । त्वमपि तथैव कुरुष्व । यथाकृतमुपाध्यायेन' इति । स एव-
मुक्तः प्रत्युवाच 'एतत्प्रत्यनुनये भगवन्तावश्विनौ । नोत्सहेऽहमनिवेश
गुरवेऽपूपमुपयोक्तुम्' इति । तमश्विनावाहतुः 'प्रीतौ स्वः तवानया
गुरुभक्त्या । उपाध्यायस्य ते क्वाष्णीयसा दन्ता भवतोऽपि हिरण्मया
भविष्यन्ति । चक्षुष्मांश्च भविष्यसि । श्रेयश्चावाप्स्यसि' इति ।
स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसमीपमागम्याभ्यवादयत् ।
आचक्षुश्च । स चास्त्र प्रीतिमान्बभूव । आह चैनम् 'यथाश्वि-
नावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्वे च ते वेदाः प्रतिभा-
स्यन्ति । सर्वाणि च धर्मशाम्नाणि' इति । एषा तस्यापि परी-
क्षोपमन्योः ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवापोदस्य धौम्यस्य वैदो नाम । तमु-
पाध्यायः समादिदेश 'वत्स वैद, इहास्यता तावन्मम गृहे कंचि-

कालं शुश्रूषुणा च भवितव्यं श्रेयस्ते भविष्यति' इति । स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत् ।

गौरिव नित्यं गुरुणा धूर्पुं नियोज्यमानः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादुः-
खसहः सर्वत्राप्रतिकूलस्तस्य महता कालेन गुरुः परितोष जगाम ।
तत्परितोषाच्च श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप । एषा तस्यापि परीक्षा वैदस्य ।
स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गृहाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि
स्वगृहे वसतस्त्रयः शिष्याः बभूवुः । स शिष्यान् किञ्चिदुवाच, कर्म
वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति । दुःखाभित्तो हि गुरुकुलवासस्य
शिष्यान्परिक्षेशेन योजयितुं नेयेष । अथ कस्मिंश्चित्काले वैदं
ब्राह्मणं जनमेजय पौष्यश्च क्षत्रियाद्युपेत्योपाध्यायं वरयाश्वक्रतुः ।
स कदाचिन्नाज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्कनामान शिष्यं नियोज-
यामास 'भो यत्किञ्चिदस्मद्गृहे परिहीयते, तदिच्छाम्यहमपरिहीय-
मानं भवता क्रियमाणम्' इति । स एवं प्रतिसदिश्योत्तङ्क वैदः
प्रवासं जगाम ॥

अथोत्तङ्कः शुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानो गुरुकुले वसति स्म ।
स तत्र वसमान उपाध्यायस्त्रीभिः सहिताभिराहूयोक्तः 'उपाध्या-
यानी ते क्रतुमती । उपाध्यायश्च प्रोपितः । अस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो
न भवति तथा क्रियताम् । एषा विपीदति' इति । एवमुक्तस्ताः स्त्रियः
प्रत्युवाच 'न मया स्त्रीणां वचनादिदमकार्यं करणीयम् । नह्यमुपा-
ध्यायेन सन्दिष्टोऽकार्यमपि त्वया कार्यम्' इति । तस्य पुनरुपाध्या-
यः कालान्तरेण गृहमाजगाम तस्मात्प्रवासान् । स तु तद्वृत्तं तस्या-
शेषमुपलभ्य प्रीतिमानभूत् । उवाच चैनम् 'वत्सोत्तङ्क, किं ते प्रियं
करवाणीति । धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता । तेन प्रीतिः परम्परेण

नौ सवृद्धा । तदनुजाने भवन्तम् । सर्वानेव कामानवाप्स्यसि गम्य-
ताम्' इति । स एवमुक्त प्रत्युवाच 'किं ते प्रिय करवाणीति'
एव ह्याहु ।

यश्चाधर्मेण वै ब्रूयात् यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतर प्रैति विद्वेष चाधिगच्छति ॥

सोऽहमनुज्ञातो भवता इच्छामीष्ट गुर्वर्थम्' इति । तेनैवमुक्त
उपाध्याय प्रत्युवाच 'वत्सोत्तङ्क, उप्यता तावत्' इति । स क
दाचित्तमुपाध्यायमाह 'उत्तङ्क आज्ञापयतु भवान्किं ते प्रियमुप
हरामि गुर्वर्थम्' इति । तमुपाध्याय प्रत्युवाच 'वत्सोत्तङ्क, बहुशो
मा चोदयसि गुर्वर्थमुपहरामीति । तद्गच्छैना प्राविश्योपाध्यायानीं
प्रच्छ किमुपहरामीति । एषा यद्वीति तदुपाहरस्व' इति । स एव
मुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायानीमप्रच्छत् 'भवति, उपाध्यायेनास्म्य-
नुज्ञातो गृह गन्तुमिच्छामीष्ट ते गुर्वर्थमुपहृत्यान्वृणो गन्तु तदाज्ञा-
पयतु भवती किमुपहरामि गुर्वर्थम्' इति । सैवमुक्तोपाध्यायानी
तमुत्तङ्क प्रत्युवाच 'गच्छ पौष्य प्रति राजान कुण्डले भिक्षितु तस्य
क्षत्रियया पिनद्धे । आनयस्वेतश्चतुर्थेऽहनि पुण्यकर्म भविता । ता
भ्यामावद्धाभ्या शोभमाना ब्राह्मणान्परिवेष्टुमिच्छामि । तत्सपा-
दयस्व एव हि कुर्वत श्रेयो भविता । अन्यथा श्रेय कुत' इति ।
स एवमुक्तस्तयोपाध्यायान्या प्रातिष्ठतोत्तङ्क । स पथि गच्छन्नप
श्यदृपभमतिप्रमाण तमाधिरूढ च पुरुषमतिप्रमाणमेव । स पुरुष
उत्तङ्कमभ्यभाषत 'भो उत्तङ्कैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्व'
इति । स एवमुक्तो नैच्छत् । तमाह पुरुषो भूय 'भक्षयस्वोत्तङ्क
मा विचारयोपाध्यायेनापि ते भक्षित पूर्वम्' इति । स एवमुक्तो

वाढमित्युक्त्वा तदा तद्वपमख मूव पुरीष च भक्षयित्वोत्तङ्क
सभ्रमादुत्थित एवापोऽनुपस्पृश्य प्रतस्थे ।

यत्र स क्षत्रिय पौष्यस्तमुपेत्यासीनमपश्यदुत्तङ्क । स उत्त-
ङ्कस्तमुपेत्याशीर्भिरभिनन्द्योवाच 'अर्था भवन्तमुपागतोऽस्मि' इति
स एनमभिवाद्योवाच 'भगवन्, पौष्य एस्वह किं करवाणि'
इति स तमुवाच 'गुर्वर्थं कुण्डलयोरर्थेनाभ्यागतोऽस्मि । ये वै ते
क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले ते भवान्दातुमर्हसि' इति । त प्रत्युवाच
'पौष्य प्रविश्यान्त पुर क्षत्रिया याच्यताम्' इति । स तेनैवमुक्त
प्रविश्यान्त पुर क्षत्रिया नापश्यत् । स पौष्य पुनरुवाच 'न युक्त
भवताहमनृतेनोपचरितुम् । न हि तेऽन्त पुरे क्षत्रिया सन्निहिता
नैना पश्यामि ।' स एवमुक्त पौष्य क्षणमात्र विमृश्योत्तङ्क
प्रत्युवाच 'नियत भवानुच्छिष्ट । स्मर तावत् नहि सा क्षत्रिया
उच्छिष्टेनाशुचिना शक्या द्रष्टु पतिव्रतात्वात्सैषा नाशुचेर्दर्शनमुपैति'
इति । अथैवमुक्त उत्तङ्क स्मृत्योवाच 'अस्ति खलु मया ॥ भक्षित
नोपस्पृष्टमागच्छता' इति । त पौष्य प्रत्युवाच 'एष ते व्यतिक्रमो
नोस्थितेनोपस्पृष्ट भवति शीघ्रमागच्छता' इति । अधोत्तङ्कस्त तथे-
त्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवदनो नि शब्दा-
भिरफेनामिरनुष्णाभिर्हृद्रताभिरङ्गिस्त्रि पीत्वा द्वि परिमृज्य रा-
न्यङ्गिरुपस्पृश्य चान्त पुर प्रविवेश । ततस्ता क्षत्रियामपश्यत् । सा च
हृदैवोत्तङ्क प्रत्युत्थायाभिवाद्योवाच 'स्वागत ते भगवन, आह्लापय
किं करवाणि' इति । स तामुवाच 'एते कुण्डले गुर्वर्थं मे भिक्षिते
दातुमर्हसि' इति । सा प्रीता तेन तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिग्रम
णीयश्चेति मत्वा ते कुण्डले अवमुच्यतास्मै प्रायच्छन् । आह चैनम्

‘एते कुण्डले तक्षको नागराज सुभृश प्रार्थयत्यप्रमत्तो नेतुमर्हसि’ इति । स एवमुक्तस्ता क्षत्रिया प्रत्युवाच ‘भवती सुनिर्वृता भवतु । न मा शक्तस्तक्षको नागराजो धर्षयितुम्’ इति । स एवमुक्त्वा ता क्षत्रियामामन्य पौष्यसकाशमागच्छत् । आह चैनम् ‘भो पौष्य प्रीतोऽस्मि’ इति । तमुत्तङ्क पौष्य प्रत्युवाच ‘भगवन्, चिरेण पात्रमासाद्यते । भवाश्च गुणवानतिथि । तदिच्छे श्राद्ध कर्तुं क्रियता क्षण’ इति । तमुत्तङ्क प्रत्युवाच ‘कृतक्षण एवास्मि । शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमन्नमुपस्कृत भवता’ इति । स तथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनाग्नेनैव भोजयामास । अथोत्तङ्क सकेश शीतमन्नं दृष्ट्वा अशुच्येतदिति मत्वा त पौष्यमुवाच ‘यस्मान्मे अशुच्यन्नं ददासि तस्मादन्यो भविष्यसि’ इति । त पौष्यप्रत्युवाच ‘यस्मात्त्वमदुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसि’ इति । तमुत्तङ्क प्रत्युवाच ‘न युक्तं भवताऽन्नमशुचिं दत्त्वा प्रतिशापं दातुं तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु ।’ ततः पौष्यस्तदन्नमशुचिं दृष्ट्वा तस्याशुचिभावमपरोक्षयामास । अथ तदन्नं मुक्तकेश्या स्त्रियोपहतमनुष्णं सकेश चाशुच्येतदिति मत्वा तमृषिमुत्तङ्कं प्रसादयामास ‘भगवन्, एतदज्ञानादन्नं सकेश उपाहतं शीतं च । तत्क्षामये भवन्तम् । न भवेयमन्ध’ इति । तमुत्तङ्क प्रत्युवाच ‘न मृषां ब्रवीमि । भूत्वा त्वमन्धो न चिरादनन्धो भविष्यसि’ इति ‘ममापि शापो भवता दत्तो न भवेन्’ इति । त पौष्य प्रत्युवाच ‘न चाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम् । न हि मे मन्युर्द्याप्युषणमगच्छति । किं चैतद्भवता न ज्ञायते । यथा ।

नवनीत हृदये ब्राह्मणस्य

वाचि क्षुरो निहितस्तीक्ष्णधारः ।

तदुभयमेतद्विपरीत क्षत्रियस्य

वाङ्मनवनीत हृदय तीक्ष्णधारम् ॥ इति ।

तदेव गते न शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात्त शापमन्यथाकर्तुं ग-
म्यताम्' इति । तमुत्तङ्क प्रत्युवाच 'भवताहमन्नस्याशुचिभा-
वमालक्ष्य प्रत्यनुनीत । प्राक्तेऽभिहित यस्माददुष्टमन्न दूषयसि
तस्मादनपत्यो भविष्यसीति । दुष्टे चान्ने नैष भ्रम शापो भविष्य-
तीति । साधयामस्तावत्' इत्युक्त्वा प्रातिष्ठतोत्तङ्कस्ते कुण्डले गृही-
त्वा । सोऽपश्यदथ पथि नम्र क्षपणकमागच्छन्त मुहुर्मुहुर्दृश्यमान
मदृश्यमान च । अथोत्तङ्कस्ते कुण्डले सन्यस्य भूमायुदकार्यं प्रच-
क्रमे । एतस्मिन्नन्तरे स क्षपणकस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले गृहीत्वा
प्राद्रवत् । तमुत्तङ्कोऽभिसृत्य कृतोदककार्यं शुचिं प्रयतो नमो देवेभ्यो
गुरुभ्यश्च कृत्वा महता जवेन तमन्वयात् । तस्य तक्षको दृढमासन्न ।
स त जग्राह । गृहीतमात्रं स तद्रूपं विहाय तक्षकस्वरूपं कृत्वा
सहसा धरण्या विवृत महाविलं प्रविवेश । प्रविश्य च नागलोकं
स्वभवनमगच्छत् । अथोत्तङ्कस्तस्या क्षत्रियाया वचं स्मृत्वा तं
तक्षकमन्वगच्छन् । स तद्विलं दण्डकाष्ठेन चखान । न चाशकत् ।
तं ह्रिद्यमानमिन्द्रोऽपश्यत् । स वज्रं प्रेषयामास 'गच्छ, अस्म्य
ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरु' इति । अथ वज्रं दण्डकाष्ठमनुप्रविश्य
तद्विलमदारयत् । तमुत्तङ्कोऽनुविवेश तेनैव विलेन । प्रविश्य च तं
नागलोकमपर्यन्तमनेकविधप्रासादहर्म्यवलभीर्यहृत्तसङ्कुलमुष्ठा
वचक्रोडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपश्यत् । स तत्र नागास्तानस्तुवत् ।

स्तुवन्नपि नागान्यदा ते कुण्डले नालभत्तदापश्यत् स्त्रियौ
तन्ने अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्त्यौ । तस्मिन्स्तन्त्रे कृष्णा सिताश्च

तन्तवश्चक्रं चापश्यद्वादशारं पद्भिः कुमारैः परिवर्त्यमानं पुरुषं
चापश्यदश्वं च दर्शनीयम् । स तान्सर्वास्तुष्ट्राव एभिर्मन्त्रवाद
श्लोकैः ।

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये

पष्टिश्च नित्यं चरति ध्रुवेऽस्मिन् ।

चक्रे चतुर्विंशतिपर्वयोगे

पङ्क्तुं कुमाराः परिवर्तयन्ति ॥

तन्त्रं चेदं विश्वरूपे युवत्यौ

वयतस्तन्तून्सन्ततं वर्तयन्त्यौ ।

कृष्णान्सितांश्चैव विवर्तयन्त्यौ

भूतान्यजस्रं भुवनानि चैव ॥

वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता

पृथस्य हन्ता नमुचेर्निहन्ता ।

कृष्णे वसानो वसने महात्मा

सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥

यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं

वैश्वानरं वाहनमभ्युपैति ।

नमोऽस्तु तस्मै जगदीश्वराय

लोकत्रयेणाय पुरंदराय ॥

ततः स एनं पुरुषः प्राह 'प्रीतोऽस्मि तेऽहमेनेन स्तोत्रेण ।

किं ते प्रियं करवाणि' इति । स तमुवाच 'नागा मे वशमीयुः'

इति । ॥ चैनं पुरुषं पुनरुवाच 'एतमश्वमपाने धमस्य' इति ।

ततोऽश्वस्यापानमधमत् । ततोऽश्वाद्धम्यमानात्सर्वस्रोतोभ्यः पावका-
 र्चिपः सधूमा निष्पेतु । ताभिर्नागलोक उपधूपितेऽथ सम्भ्रान्त-
 स्तक्षकोऽप्रेस्तेजोभयाद्विषण्ण कुण्डले गृहीत्वा सहसा भवनान्निष्क-
 म्योत्तङ्कमुवाच 'इमे कुण्डले गृह्णातु भवान्' इति । स ते प्रतिज-
 प्राहोत्तङ्कः । प्रतिगृह्य च कुण्डलेऽचिन्तयत् । अद्य तत्पुण्यकमुपाध्या-
 यान्या. दूर चाहमभ्यागतः, स कथं सभावयैयमिति । तत एनं
 चिन्तयानमेव स पुरुष उवाच 'उत्तङ्क, एनमेवाश्वमधिरोह, त्वां
 क्षणेनैवोपाध्यायकुलं प्रापयिष्यति' इति । स तथेत्युक्त्वा तमश्वम-
 धिरुह्य प्रत्याजगामोपाध्यायकुलम् । उपाध्यायानी च स्नात्वा केशा-
 नावापयन्त्युपविष्टा, उत्तङ्को नागच्छतीति शापायास्य मनो दधे ।
 अथैतस्मिन्नन्तरे स उत्तङ्कः प्रविश्य उपाध्यायकुलं उपाध्यायानीमभ्य-
 वादयन्, ते चास्त्रं कुण्डले प्रायच्छत् । सा चैनं प्रत्युवाच
 'उत्तङ्क, देशे कालेऽभ्यागतः स्वागतं ते वत्स, इदानीं यद्यनाग-
 तोऽसि, कोपितया मया शप्तो भविष्यसि । श्रेयस्तवोपस्थितं सिद्धि-
 माप्नुहि' इति । अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत् । तमुपाध्यायः
 प्रत्युवाच 'वत्सोत्तङ्क, स्वागतं ते किञ्चिर कृतम्' इति । तमुत्तङ्क
 उपाध्यायं प्रत्युवाच "भोस्तक्षकेण मे नागराजेन विघ्नः कृतोऽ-
 स्मिन् कर्मणि, तेनास्मि नागलोकं गतः । तत्र च मया दृष्टे स्त्रियौ
 तन्त्रेऽधिरोप्य पटं वयन्त्यौ । तस्मिंश्च कृष्णा. सिताश्च तन्तवः । किं तत् ।
 तत्र च मया चक्र दृष्ट द्वादशारम् । पट्चैनं कुमाराः परिवर्तयन्ति ।
 तदपि किम् । पुरुषश्चापि मया दृष्ट. स चापि कः । अश्वश्चातिप्रमाणो
 दृष्टः । स चापि कः । पथि गच्छता च मया ऋषभो दृष्टस्तं च पुरुषो-
 धिरुदस्तेनास्मि सौपचारमुक्त 'उत्तङ्क, अस्य ऋषभस्य पुरीषं

भक्ष्य उपाध्यायेनापि ते भक्षितम्' इति । ततस्तत्र वचनान्मया
 तदपभस्य पुरीषमुपयुक्तं स चापि क । तदेतद्वततोपदिष्टमिच्छेय
 श्रोतुं किं तत्" इति । स तेनैवमुक्त उपाध्याय प्रत्युवाच 'ये
 ते स्त्रियौ धाता विधाता च । ये च ते कृष्णा सितास्तन्तवस्ते
 राज्यहनी । यदपि तच्चक्र द्वादशार पट्कुमारा परिवर्तयन्ति । तेऽपि
 षडृतव । द्वादशारा द्वादशमासा सवत्सरश्चक्रम् । यः पुरुषः स पर्जन्य
 । योऽश्वः सोऽग्निः । यः ऋषभस्त्वया पथि गच्छता दृष्टः स
 ऐरावतो नागराट् । यश्चैनमधिरूढः पुरुषः स चेन्द्रः । यदपि ते
 भक्षितं तस्य ऋषभस्य पुरीषं तदमृतम् । तेन खल्वसि तन्मिन्नाग-
 भवने न व्यापन्नस्त्वम् । स हि भगवानिन्द्रो मम सखा त्वदनुक्रोश-
 दिममनुग्रहं कृतवान् । तस्मात्कुण्डले गृहीत्वा पुनरागतोऽसि । तत्सौ-
 म्यं, गम्यतामनुजाने भवन्तः श्रेयोऽनाप्स्यसि' इति ।

इति धाम-महाभारते आदिपर्वणि पौण्ड्रपर्वणि
 तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ यक्षप्रश्नः ॥

जनमेजय उवाच ॥

एव हताया भार्याया प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिपद्य तत कृष्णा किमकुर्वत पाण्डवा ॥ १ ॥

वैशपायन उवाच ॥

एव हताया कृष्णाया प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
विहाय काम्यक राजा सह भ्रातृभिरन्युत ॥ २ ॥

पुनर्द्वैतवने रम्यमाजगाम युधिष्ठिर ।
स्वादुमूलफल रम्य विचित्रबहुपादपम् ॥ ३ ॥

अनुभुक्त फलाहारा सर्व एव मिताशना ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णाया सह भारत ॥ ४ ॥

वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५ ॥

ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतप्रता ।
क्लेशमार्च्छन्त विपुल सुखोदकं परन्तपा ॥ ६ ॥

तस्मिन्प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापु कुरुसत्तमा ।
वने क्लेश सुखोदकं तत्प्रवक्ष्यामि ते शृणु ॥ ७ ॥

अरणीसहित मन्थ ब्राह्मणस्य तपस्विन ।

मृगस्य धर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८ ॥

तमादाय गतो राजस्त्वरमाणो महामृगः ।

आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ९ ॥

द्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ।

त्वरितोऽभ्यगमत्तत्र अभिहोत्रपरीप्सया ॥ १० ॥

अजातशत्रुमासीन भ्रातृभिः सहितः वने ।

आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं सन्तप्तश्चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

अरणीसहित मन्थं समासक्तं वनस्पतौ ।

मृगस्य धर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ १२ ॥

तमादाय गतो राजस्त्वरमाणो महामृगः ।

आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ १३ ॥

तस्य गत्वा पदं राजन्, आसाद्य च महामृगम् ।

अभिहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १४ ॥

ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा सन्तप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।

धनुरादाय कौन्तेय प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ १५ ॥

संनद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुङ्गवाः ।

ब्राह्मणार्थं यतन्तस्ते शीघ्रमन्वागमन्मृगम् ॥ १६ ॥

कर्णिनालीकनाराचानुत्तमृजन्तो महारथाः ।

नात्रिभ्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ १७ ॥

तेषां प्रयत्नमानानां नादृश्यत महामृगः ।

अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १८ ॥

शीतलच्छायमागम्य न्यग्रोधं गहने वने ।

क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १९ ॥

तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।

अब्रवीद्भातरं श्रेष्ठमभर्षात्कुरुनन्दनम् ॥ २० ॥

नास्मिन्कुले मज्जतु जातु धर्मो न चालस्यादर्धलोपो बभूव ।

अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः संप्राप्ताः स्म संशयं किं नु राजन ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

नापदामस्ति भर्ग्यादा न निमित्तं न कारणम् ।

धर्मस्तु विभजत्यर्थमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ १ ॥

भीम उवाच ॥

प्रातिकाम्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा ।

न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म मङ्गयम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ॥

वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।

अतितीव्रा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३ ॥

सहदेव उवाच ॥

शकुनिस्त्वां यदाजैपीदक्षयूतेन भारत ।

त मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।

आरुह्य वृक्षं माद्रेय, निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५ ॥

पानीयमन्तिके पश्य वृक्षांश्चाप्युदकाश्रितान् ।

एते हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात, पिपासिताः ॥ ६ ॥

नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।

अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७ ॥

पश्यामि बहुलान् राजन्, वृक्षानुदकसंश्रयान् ।

सारसानां च निर्हादमत्रोदकमसंशयम् ॥ ८ ॥

ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

गच्छ सौम्य, ततः शीघ्रं तूणैः पानीयमानय ॥ ९ ॥

नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।

प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत ॥ १० ॥

स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।

पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ११ ॥

यक्ष उवाच ॥

मा तात, साहस कार्पर्मिम पूर्वपरिग्रहः ।

प्रभानुक्त्वा तु माद्रेय, ततः पिव हरस्व च ॥ १२ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलं सुपिपासितं ।

अपिबन्ध्नीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३ ॥

चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।

अग्रवीद्भातरं धीरं सहदेवमरिन्दमम् ॥ १४ ॥

भ्राता हि चिरयातो न सहदेवस्तवाग्रज ।

तमेवानय सोढर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५ ॥

सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।

ददर्श च हतभूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६ ॥

भ्रातृशोकाभिसन्तप्तस्तृपया च प्रपीडित ।

अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ १७ ॥

मा तात, साहसं कार्पीर्मम पूर्वपरिमह ।

प्रक्षानुक्त्वा यथाकामं पिबस्व च हरस्य च ॥ १८ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवं पिपासितं ।

अपिबन्ध्नीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९ ॥

अथाग्रवीत्सि विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।

भ्रातरौ ते परिगतौ बीभत्सोऽशत्रुकर्षण ॥ २० ॥

तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ।

त्वं हि नस्तात, सर्वेषां दुःखितानामुपाश्रय ॥ २१ ॥

एवमुक्तो गुडाकेशः प्रणम्य सगरं धनुः ।

आमुत्तराङ्गो मेघावी तत्सरं प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥

तत पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।

तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहन ॥ २३ ॥

प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंह सुदु खित ।

धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ २४ ॥

नापश्यत्तत्र किञ्चित्स भूतमस्मिन्महावने ।

सव्यसाची तत भ्रान्त पानीय सोऽभ्यधावत ॥ २५ ॥

अभिधावस्ततो वाक्यमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ।

किमासीदसि पानीय नैतच्छक्य बलात्त्वया ॥ २६ ॥

कौन्तेय, यदि हि प्रभान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।

तत पास्यसि पानीय हरिष्यसि च भारत ॥ २७ ॥

वारितस्त्वग्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।

यावद्वाणैर्विनिर्भिन्न पुनर्नैव वदिष्यसि ॥ २८ ॥

एवमुक्त्वा तत पार्थ शरैरस्त्रानुमन्त्रितै ।

प्रववर्ष दिश कृत्वा शब्देभ्यश्च दर्शयन् ॥ २९ ॥

कर्णनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ ।

स त्वमोघानिपून्मुक्त्वा वृणयाभिप्रपीडित ॥ ३० ॥

अनेकैरिपुसधातैरन्तरिक्षे ववर्ष ह ।

यश्च उवाच ॥

किं विधानेन ते पार्थ, प्रभानुक्त्वा तत पिय ।

अनुक्त्वा च पियन्प्रभान पातैव न भविष्यसि ॥ ३१ ॥

एवमुक्तस्ततः पार्थः सन्वसाची धनञ्जयः ।

अवज्ञायैव तां वाचं पीत्वैव निपपात ह ॥ ३२ ॥

अथाब्रवीद्धीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च बीमत्सुश्च परन्तप ॥ ३३ ॥

चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।

तोश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च स्वमानय ॥ ३४ ॥

भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं देशं प्रत्यपगत ।

यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ३५ ॥

तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्त्वपया च प्रपीडितः ।

अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ॥ ३६ ॥

स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमग्न वै ।

पाश्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।

ततोऽभ्यधात्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः । ३७ ॥

यक्ष उवाच ॥

मा तात, साहसं कार्षीर्मिम पूर्वपरिग्रहः ।

प्रभानुक्त्वा तु कौन्तेय, ततः पिय हरस्य च ॥ ३८ ॥

एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा ।

अनुषत्त्वैव तु तान्प्रभान्पीत्वैत निपपात ह ॥ ३९ ॥

ततः कुन्तीमुनौ राजा प्रचिन्त्य पुरुषर्षभः ।

समुत्थाय महाबाहुर्दहमानेन चेतसा ॥ ४० ॥

व्यपेतजननिर्घोष प्रविवेश महावनम् ।

रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निपेवितम् ॥ ४१ ॥

नीलभास्वरवर्णेश्च पादपैरुपशोभितम् ।

भ्रमरैरुपगीत च पक्षिभिश्च महायशा ॥ ४२ ॥

स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।

ददर्श तत्सर श्रीमान्विश्वकर्मकृत यथा ॥ ४३ ॥

उपेत नलिनीजालैः सिन्धुवारैः सवेतसैः ।

केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव सवृतम् ।

श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मित ॥ ४४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

—~~~~~—

तृतीयोऽध्यायः ॥

—~~~~~—

वैशम्पायन उवाच ॥

स ददर्श हतान्भ्रातृन् लोकपालानिव न्युतान् ।

युगान्ते समनुप्राप्ते शत्रुप्रतिमगौरवान् ॥ १ ॥

विनिकीर्णधनुर्बाण दृष्ट्वा निहतमर्जुमम् ।

भीमसेन यमौ चैव निर्विचेष्टान्गतायुष ॥ २ ॥

स दीर्घमुष्ण निश्वस्य शोकनाप्पपरिप्लुत ।

तान्दृष्ट्वा पतितान्भ्रातृन् सर्वाश्रिन्ताममन्वित ॥ ३ ॥

धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् ।

ननु त्वया महाबाहो, प्रतिज्ञात वृकोदर ॥ ४ ॥

सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ।

व्यर्थं तदद्य सर्वं मे त्वयि वीरे निपातिते ॥ ५ ॥

महात्मनि महाबाहो कुरूणा कीर्तिवर्धन ।

मनुष्यसभवा वाचो विधर्मिण्य प्रतिश्रुता ॥ ६ ॥

भवता दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथं मृषा ।

देवाश्चापि यदाघोचन्सूतके त्वा धनञ्जय ॥ ७ ॥

सप्तस्राग्नाडनवर कुन्तिपुत्रस्तवेति वै ।

उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वश ॥ ८ ॥

विप्रणष्टा श्रियं चैषामाहर्ता पुनरञ्जसा ।

नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैव कश्चिन् ॥ ९ ॥

मोऽयं मृत्युवशं यात कथं जिष्णुर्महाबल ।

अयं ममाद्या सहस्रं शते भूमौ धनञ्जय ॥ १० ॥

आश्रित्य यं वयं नाथ ह्यन्येतानि सेहिम ।

रणे प्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिर्हणौ ॥ ११ ॥

कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ माताबलौ ।

यौ सर्वास्माप्रतिहतौ भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १२ ॥

अश्ममारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृद ।

यमो यदेतौ हृष्टाश्च पतितौ नायदीयंते ॥ १३ ॥

शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ता क्रियान्विता ।

अकृत्वा सदृश कर्म किं शेध्व पुरुषर्षभा ॥ १४ ॥

अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासना ।

असङ्गा भुवि सङ्गम्य किं जेध्वमपराजिता ॥ १५ ॥

सान्निवात्रे ससुप्तान्दृष्ट्वा भ्रातृन्महामति ।

सुख प्रसुप्तान्प्रस्विन्न खिन्न कष्टा दशा गत ॥ १६ ॥

एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वर ।

शोकसागरमध्यस्थो दध्यौ करुणमाकुल ॥ १७ ॥

इतिकर्तव्यता चेति देशकालविभागवित् ।

नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामति ॥ १८ ॥

अथ सस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मान तप सुत ।

एव विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥ १९ ॥

नैषा शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नहास्ति कस्यचित् ।

भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हता ॥ २० ॥

एकाग्र चिन्तयिष्यामि पीत्वा वत्स्यामि वा जलम् ।

स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपाशु विहितं कृतम् ॥ २१ ॥

गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना ।

यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत ॥ २२ ॥

कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुष्टृतेरकृतात्मन ।

अथवा पुरुषैर्गृहे प्रयोगोऽयं दुरात्मन ॥ २३ ॥

भवेदिति महाघुर्द्धिर्जहुधा तदचिन्तयत् ।
तस्यासीन्न विप्रेणेदमुदक दूषित यथा ॥ २४ ॥

मृतानामपि चैतेषा विवृत्त नैव जायते ।
मुखवर्णा प्रसन्ना मे भ्रातृणामित्यचिन्तयत् ॥ २५ ॥

एकैकशश्चौघयलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
कोऽन्य प्रतिसमासीत् कालान्तक्यमाहते ॥ २६ ॥

एतेन व्यवसायेन ततोऽय व्यवगाढवान् ।
गाहमानश्च ततोयमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ २७ ॥

यश्च उवाच ॥

अहं यक शैवलमस्यभम्भो
नीता मया मेतवशं तवानुजा ।
त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र,
न चेत्प्रभ्रान्प्रच्छने व्याकरोषि ॥ २८ ॥

मा तात, साहस कार्पीर्मम पूर्वपरिमह ।
प्रज्ञानुक्त्वा तु धीन्तेय, ततः पिब हरस्व च ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

रुद्राणां वा यसूनां वा भरतां वा प्रधानभाक् ।
पृच्छामि यो भवान्देवो नैतच्छपुनिना कृतम् ॥ ३० ॥

दिग्भवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।
अत्वारं पर्यता केन पातिता भूगितेजसः ॥ ३१ ॥

अतीव ते महत्कर्म कृतं च बलिनां वर ।

यान्न देवा न गन्धर्वा नासुराश्च न राक्षसाः ॥ ३२ ॥

विपहेरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महान्नुतम् ।

न ते जानामि यत्कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् ॥ ३३ ॥

कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ।

येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ॥ ३४ ॥

पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ।

यक्ष उवाच ॥

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ॥ ३५ ॥

मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ।

वैशम्पायन उवाच ॥

ततस्तामशिवां श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षरम् ॥ ३६ ॥

यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नपशम्य तदा स्थितः ।

विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रूयम् ॥ ३७ ॥

ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमम् ।

धृशमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३८ ॥

मेघगम्भीरनादेन तर्जयन्तं महास्वनम् ।

इमे ते भ्रातरो राजन , वार्यमाणा मयामकृन् ॥ ३९ ॥

यलात्तोयं जिह्मिपन्तस्ततो वै मृदिता मया ।

न पेयमुदकं राजन , प्राणानिह परीप्सता ॥ ४० ॥

पार्थ, मा साहस कार्पोर्मम पूर्वपरिग्रह ।

प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय, ततः पितृ हरस्व च ॥ ४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न चाहं कामये यक्ष, तव पूर्वपरिग्रहम् ।

काम नैतत्प्रशसन्ति सन्तो हि पुरुषा सदा ॥ ४२ ॥

यदात्मना स्वमात्मानं प्रशसेत्पुरुषर्षभ ।

यथाग्रहा तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि प्रच्छ माम् ॥ ४३ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंस्त्रिदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चरा ।

कश्चैनमस्त नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चरा ।

धर्मश्चास्त नयति च मर्त्ये च प्रतितिष्ठति ॥ ४५ ॥

यक्ष उवाच ॥

केन स्विच्छ्रोत्रियो भवति केनस्विद्विन्दते महत् ।

केनस्विद्वितीयवान्भवति राजन, केन च बुद्धिमान् ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।

भृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्बुद्धमेवया ॥ ४७ ॥

यक्ष उवाच ॥

विं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मं सतामिव ।

यश्चैषां मानुषो भावः किमेषाममतामिव ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

स्वाध्याय एषा देवत्व तप एषा सतामिव ।

मरण मानुषो भाव परिवादोऽसतामिव ॥ ४९ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं क्षत्रियाणां देवत्व कश्च धर्म सतामिव ।

कश्चैषा मानुषो भावो किमेषामसतामिव ॥ ५० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

इष्वस्त्रमेषां देवत्व यज्ञ एषा सतामिव ।

भय वै मानुषो भाव परित्यागोऽसतामिव ॥ २१ ॥

यक्ष उवाच ॥

किमेक यक्षिय नाम किमेक यक्षिय यजु ।

का चैषा घृणुते यज्ञ का यज्ञो नातिवर्तते ॥ ५२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्राणो वै यक्षिय साम मनो वै यक्षिय यजु ।

ऋगेका घृणुते यज्ञ ता यज्ञो नातिवर्तते ॥ ५३ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्विदावपता श्रेष्ठ किंस्विन्निवपता वरम् ।

किंस्विन्नतिष्ठमानानां किंस्विन्नसवता वरम् ॥ ५४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वर्षमावपता श्रेष्ठ धीज निवपता वरम् ।

गाव प्रतिष्ठमानानां पुत्र प्रसवता वरम् ॥ ५५ ॥

यक्ष उवाच ॥

इन्द्रियार्थाननुभवन् बुद्धिमान् लोकपूजितः ।

संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ॥ ५६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः ।

न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ५७ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंस्विद्गुरुतरं भूमेः किंस्विदुच्चतरं च खात् ।

किंस्विच्छीघ्रतरं वायोः किंस्विद्गुह्यतरं तृणात् ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

माता गुरुतरा भूमेः स्थापितोच्चतरस्तथा ।

मनश्शीघ्रतरं वाताश्विन्ता बहुतरा तृणात् ॥ ५९ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंस्वित्सुप्तं न निमिषति किंस्विज्जातं न चोपति ।

कस्यस्विद्दृढं नास्ति किंस्विद्वेगेन वर्धते ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चेद्भते ।

अश्मेनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ६१ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंस्वित्सवतो मित्रं किंस्विन्मित्रं गृहे सतः ।

आतुरश्च च किं मित्रं किंस्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ६२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सार्धः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।

आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ६३ ॥

यक्ष उवाच ॥

कोऽतिथिः सर्वभूतानां किंस्विद्धर्मं सनातनम् ।

अमृतं किंस्विद्राजेन्द्र, किंस्वित्सर्वमिदं जगत् ॥ ६४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गयामृतम् ।

सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६५ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंस्विदेको विचरते जातः को जायते पुनः ।

किंस्विद्धर्मस्य भैषज्यं किंस्विदावपनं महत् ॥ ६६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सूर्य एको विचरते चन्द्रमा जायते पुनः ।

अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ६७ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्विदेकपदं धर्म्यं किंस्विदेकपदं यशः ।

किंस्विदेकपदं स्वर्ग्यं किंस्विदेकपदं सुखम् ॥ ६८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।

मत्स्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ६९ ॥

यश उवाच ॥

किंस्विदात्मा मनुष्यस्य किंस्विदैवकृत सग्रा ।

उपजीवन किंस्विदस्य किंस्विदस्य परायणम् ॥ ७० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या देवै कृत सग्रा ।

उपजीवन च पत्न्यो ज्ञानस्य परायणम् ॥ ७१ ॥

यश उवाच ॥

धन्यानामुत्तम किंस्विद्धनाना म्यात्किमुत्तमम् ।

लाभानामुत्तम किं म्यात्सुग्याना म्यात्किमुत्तमम् ॥ ७२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धन्यानामुत्तम दास्य धनानामुत्तम श्रुतम् ।

लाभाना श्रेय आरोग्य सुग्याना तुष्टिस्तमा ॥ ७३ ॥

यश उवाच ॥

यश धर्मं परो लोके यश धर्मं मदाफल ।

किं नियम्य न शोचन्ति यैश्च मर्धिनं जीर्यते ॥ ७४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आनृणस्य परो धर्मस्त्वयीधर्मं मदाफल ।

मनो यश न शोचन्ति मन्धि मर्दिनं जीर्यते ॥ ७५ ॥

यश उवाच ॥

किंनु ह्यरा प्रियो भवति किंनु ह्यरा न शोचति ।

किंनु ह्यराधवान भवति किंनु ह्यरा मूर्खा भवेत् ॥ ७६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।

कामं हित्वाऽर्थवान्भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ ७७ ॥

यक्ष उवाच ॥

किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ।

किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ॥ ७८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोऽर्थं नटनर्तके ।

भृत्येषु भरणार्थं वै भयार्थं चैव राजसु ॥ ७९ ॥

यक्ष उवाच ॥

केन स्विदायुतो लोकः केनस्विन्न प्रकाशते ।

केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ८० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अज्ञानेनायुतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।

लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ॥ ८१ ॥

यक्ष उवाच ॥

का दिक्किमुदकं प्रोक्तं किमग्नं किं च वै विषम ।

श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पितृ हरस्व च ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मन्तो दिग्जलमाकाशं गौरभं प्रार्थना विषम ।

श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यश्च मन्यमे ॥ ८३ ॥

यक्ष उवाच ॥

मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।

श्राद्धं मृतं कथं वा स्यात्कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।

मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ८५ ॥

यक्ष उवाच ॥

तपः किलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ।

क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ऋः परिकीर्तिता ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनमो दमनं दमः ।

क्षमा द्वन्द्वमहिष्णुत्वं ऋरकार्यनिवर्तनम् ॥ ८७ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन , कः क्षमश्च प्रकीर्तितः ।

दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ॥ ८८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ज्ञानं तत्त्वार्थसंज्ञोपः क्षमश्चित्तप्रशान्तता ।

दया सर्वमुग्रैषित्वमार्जवं समचित्तता ॥ ९९ ॥

यक्ष उवाच ॥

कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।

कीदृशश्च मृतः साधुरमाधुः कीदृशः मृतः ॥ ९० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

क्रोध सुदुर्जय शत्रुलोभो व्याधिरनन्तक ।
सर्वभूतहित साधुरसाधुर्निर्दय स्मृत ॥ ९१ ॥

यक्ष उवाच ॥

क्रो मोह प्रोच्यते राजन्, कश्च मान प्रकीर्तित ।
किमालस्य च विज्ञेय कश्च शोक प्रकीर्तित ॥ ९२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मोहो हि धर्ममूढत्व मानस्त्वात्माभिमानिता ।
धर्मनिष्क्रियतालस्य शोकस्त्रज्ञानमुच्यते ॥ ९३ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्थैर्यमृषिभि प्रोक्त किं च धैर्यमुदाहृतम् ।
ज्ञान च किं पर प्रोक्त दान च किमिहोच्यते ॥ ९४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रह ।
ज्ञान मनामलत्यागो दान वै भूतरक्षणम् ॥ ९५ ॥

यक्ष उवाच ॥

क पण्डित पुमान् ज्ञेयो नास्ति कश्च उच्यते ।
क्रो मूर्ख कश्च काम स्यात्क्रो मत्सर इति स्मृत ॥ ९६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्मज्ञ पण्डितो ज्ञेयो नाम्निको मूर्ख उच्यते ।
काम समारहेतुश्च दत्तापो मत्सर स्मृत ॥ ९७ ॥

यक्ष उवाच ॥

कोऽहकार इति प्रोक्त कश्च दम्भ प्रकीर्तित ।
किं तद्वैव पर प्रोक्त किं तत्पैशुन्यमुच्यते ॥ ९८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मोहाज्ञानमहकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रय ।
वैव दानफल प्रोक्त पैशुन्य परदूषणम् ॥ ९९ ॥

यक्ष उवाच ॥

धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिन ।
एषा नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र सगम ॥ १०० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सगम ॥ १०१ ॥

यक्ष उवाच ॥

अक्षयो नरकं केन प्राप्यते भरतर्षभ ।
एतस्मै पृच्छत प्रश्नं तच्छीघ्रं वक्तुमर्हसि ॥ १०२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्राह्मणं मय्यमाहूय याचमानमार्कचनम् ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽश्रय नरकं व्रजेत् ॥ १०३ ॥

वेदेषु धर्मशास्त्रेषु सिध्या यो वै द्विजातिषु ।
देवेषु पितृभर्गेषु सोऽश्रय नरकं व्रजेत् ॥ १०४ ॥

विद्यमाने घने लोभादानभोगविवर्जितः ।

पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ १०५ ॥

यक्ष उवाच ॥

राजन्, कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।

ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतत्सुनिश्चितम् ॥ १०६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शृणु यक्ष, कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।

कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ॥ १०७ ॥

वृत्तं यज्ञेन संरक्ष्य ब्राह्मणेन विशेषतः ।

अग्नीणवृत्तो न क्षीणो वृत्तस्तु हतो हतः ॥ १०८ ॥

पाठकापाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।

सर्वे व्यसनिनो मूर्खाः यः क्रियावान् स पण्डितः ॥ १०९ ॥

चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः स शूद्रादतिरिच्यते ।

योऽग्निहोत्रपरो दान्तः स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ११० ॥

यक्ष उवाच ॥

को मोदते किमाश्चर्यं कः पन्थाः का च वार्तिका ।

वट मे चतुरः प्रभ्रान्मृता जीवन्तु वान्धवाः ॥ १११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे ।

अनृणां चाऽप्रवासी च स वारिचर, मोदते ॥ ११२ ॥

अहन्यहनि भूतानि गच्छन्ति यमसादनम् ।

शेषाः स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ११३ ॥

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना

नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां

महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ११४ ॥

अस्मिन्महामोहमये कटाहे

सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।

मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन

भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ ११५ ॥

यश्च उवाच ॥

प्रियवचनवादी किं लभते

विमृशितकार्यकरः किं लभते ।

बहुमित्रकरः किं लभते

धर्मे रतः किं लभते कथय ॥ ११६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्रियवचनवादी प्रियो भवति

विमृशितकार्यकरोऽधिकं जयति ।

बहुमित्रकरः सुखं वसते

यश्च धर्मरतः स गतिं लभते ॥ ११७ ॥

यश्च उवाच ॥

व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परंतप ।

पुरुषं त्विदानीं व्याख्याहि यश्च सर्वधर्मा नरः ॥ ११८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दिव स्पृशति भूमि च शब्द पुण्येन कर्मणा ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्सुरूप उच्यते ॥ ११९ ॥
तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुरपदु से तथैव च
अतीतानागते चोभे स वै सर्वधनी नर ॥ १२० ॥

यक्ष उवाच ॥

व्याख्यात पुरुषो राजन्, यश्च सर्वधनी नर ।
तस्मात्त्वमेक भ्रातृणा यमिच्छसि स जीवतु ॥ १२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोत्थित ।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष, जीवतु ॥ १२२ ॥

यक्ष उवाच ॥

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो व परायणम् ।
स कस्मान्नकुल राजन्, सापन्न जीवमिच्छसि ॥ १२३ ॥

यस्य नागसहस्रेण दशसख्येन वै बलम् ।
तुल्य त भीममुत्सृज्य नकुल जीवमिच्छसि ॥ १२४ ॥

तथैन मनुजा ग्राहुर्भीमसेन प्रिय तव ।
अथ केनानुभावेन सापन्न जीवमिच्छमि ॥ १२५ ॥

यस्य बाहुनल मर्त्रे पाण्डवा समुपामते ।
अर्जुन तमपाहाय नकुल जीवमिच्छमि ॥ १२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्मं एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतो वर्धत ॥ १२७ ॥

आनृशंस्यं परो धर्मं परमार्थाद्य मे मतम् ।

आनृशस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष, जीवतु ॥ १२८ ॥

धर्मशीलः सदा राजा इति मा मानया धिदुः ।

मधर्मान्न च लुप्यामि नकुलो यक्ष, जीवतु ॥ १२९ ॥

पुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्ये तु पितुर्मम ।

उभे मपुत्रे स्युता वै इति मे धीयते मनिः ॥ १३० ॥

यथा पुन्ती तथा माद्री विशेषो नाम्नि मे तयोः ।

मानृभ्या मममिच्छामि नकुलो यक्ष, जीवतु ॥ १३१ ॥

यस्य तेऽर्याश्च वामाश्च आनृशस्यं परं मतम् ।

तस्मात्ते भ्रातर मयि जीयन्तु भरतर्षभ ॥ १३२ ॥

इति मृतीयोऽध्यायः ॥

— — — — —

चतुर्थोऽध्यायः ॥

— — — — —

पैशम्पायन उवाच ॥

तस्मात् यक्षपचनादुदतिमन्त पाण्डवाः ।

भुविषामो च मर्येता क्षत्रेण द्यवगच्छताम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।

पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २ ॥

वसूनां वा भवानेको रुद्राणामथवा भवान् ।

अथवा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३ ॥

मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।

तं योधं न प्रपश्यामि येन सर्वे निपातिताः ॥ ४ ॥

सुखं प्रतिप्रयुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्ष्ये ।

स भवान्सुहृदोऽस्माकमथवा नः पिता भवान् ॥ ५ ॥

यक्ष उवाच ॥

अहं ते जनकस्तात, धर्मो मृदुपराक्रमः ।

त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६ ॥

यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं श्रीरचापलम् ।

दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७ ॥

अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।

द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८ ॥

दिष्टया पञ्चमु रक्तोऽसि दिष्टया ते पट्पद्मी जिता ।

द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥ ९ ॥

धर्मोऽहमिति भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।

आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दाम्यामि तेऽनघ ॥ १० ॥

ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ।

वरं वृणीष्व राजेन्द्र, दाता ह्यस्मि तवानघ ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अरणीमहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति ।

तस्याप्रयो न लुप्येरन्प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १२ ॥

यक्ष उवाच ॥

अरणीमहितं ह्यस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।

मृगवेपेण कौन्तेय, जिज्ञासायै तत्र प्रभो ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपगत ।

यक्ष उवाच ॥

अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वर्षाणि द्वादशाख्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।

तत्र नो नाभिजानीपुर्वमतो मनुजाः क्वचिन् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपगत ।

भूयशाश्चास्यामास कौन्तेय मन्यविश्रमम् ॥ १६ ॥

यद्यपि म्येन रूपेण परिप्लव्य महीमिमाम् ।

न वो विज्ञास्यन्ते कश्चिदपि लोकेषु भावत ॥ १७ ॥

वर्षं त्रयोदशमिदं मन्मसादात्कुरुदृष्टाः ।

विशदन्तारं गृह्णा प्रविज्ञातापरिप्लव्य ॥ १८ ॥

यद्व स्सङ्कल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।

तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९ ॥

अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।

जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २० ॥

प्रवृणीष्वपारं सौम्य, वरमिष्टं ददानि ते ।

न तृप्यामि नरश्रेष्ठ, प्रयच्छन्वै वरांस्तथा ॥ २१ ॥

तृतीयं गृह्यतां पुत्र, वरमप्रतिमं महत् ।

त्वं हि मत्प्रभवो राजन, विदुरश्च ममांशजः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवदेवो मया दृष्टो भवान्साक्षात्सनातनः ।

यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥ २३ ॥ *

जयेयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा बिभो ।

दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥ २४ ॥

धर्म उवाच ॥

उपपन्नो गुणैरेतै स्वभावेनासि पाण्डव ।

भवान्धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवाँल्लोकभावनः ।

ममेता, पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २६ ॥

उपेत्य चाश्रमं वीरा मर्व ण्व गतकृमा ।

आरण्यं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २७ ॥

इदं समुत्थानसमागतं मह-

त्पितुश्च पुत्रस्य च कीर्तिवर्द्धनम् ।

पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी

सपुत्रपौत्रः शतवर्षभाग्भवेत् ॥ २८ ॥

न चाप्यधर्मे न सुहृत्प्रभेदने

परम्वहारे परदारमर्शने ।

कठर्यभावे न रमेन्मनः सदा

नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारत आरण्यक पर्वणि आरण्यपर्वणि

३१८—३१३ अध्यायाः ॥

॥ रामचरितम् ॥

बालकाण्डम् ।

कोसलो नाम मुदित स्फीतो जनपदो महान् ।

निविष्ट सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ १ ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ।

मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ २ ॥

ता तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धन ।

पुरीमावासयामास दिव देवपतिर्यथा ॥ ३ ॥

तस्य त्वेवप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मन ।

सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वशकर सुत ॥ ४ ॥

ततो वसिष्ठप्रमुखा सर्व एव द्विजोत्तमा ।

ऋश्यशृङ्ग पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभस्तदा ॥ ५ ॥

तत प्रक्रम्य तामिष्टिं पुत्रीया पुत्रकारणात् ।

जुहाव चाग्नौ तेजस्वी मन्त्रदष्टेन कर्मणा ॥ ६ ॥

ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम् ।

प्रादुर्भूत महद्भूत महावीर्य महाबलम् ॥ ७ ॥

ममवेक्ष्यामर्षिद्वयमिदं दशरथ नृपम् ।

इदं तु नरशार्दूल, पायम देवनिर्मितम् ।

प्रजाकर गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ ८ ॥

तथेति नृपतिं प्रीतिं शिरसा प्रतिगृह्य ताम् ।

पायां देवाग्रसपूर्णां देवदत्ता हिरण्मयीम् ॥ ९ ॥

कौमल्यायै नरपति पायसार्धं ददौ तदा ।

अर्धादर्थं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिप ।

कैफल्यायै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थवारणम् ॥ १० ॥

प्रदौ चावशिष्टार्धं पायमम्यामृतोपमम् ।

भनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव भटीपति ॥ ११ ॥

मास्त्वैव पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमा भिय ।

समानं मेतिरै सयां प्रहर्षोदितप्रेतम् ॥ १२ ॥

ममाप्रदोक्षानियमं पत्नीगणमसन्वित ।

प्रविशेश पुरीं राजा मभूत्यवलबाह्वन ।

उषाम मुत्थितम्ब्र पुत्रोत्पत्तिं विधिगम्यन् ॥ १३ ॥

ततश्च द्वादशं मासे शैवे नावमिषे तिथौ ।

नभ्रप्रेऽदितिर्नैवमे मेष्यमणेषु पञ्चमु ॥ १४ ॥

मेषु चर्चन्ते मग्ने वाक्पताविन्दुजा मह ।

प्रेतमानं जगन्नाथं सर्वमोहनममृतम् ॥ १५ ॥

कौमल्या प्रददामास सर्वमभ्यसमुत्तमम् ।

विष्णोर्धं माताभागं पुत्रमैव वाक्पथनम् ॥ १६ ॥

भरतो नाम कैकेय्या जज्ञे सत्यपराक्रम ।

अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ ॥ १७ ॥

पुण्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधी ।

सार्पे जातौ तु सौमित्रौ कुलीरेऽभ्युदिते रघौ ॥ १८ ॥

राज्ञ पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ।

गुणवन्तोऽनुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमा ॥ १९ ॥

उत्सवश्च महानासीदयोध्याया जनाकुल ।

अतीत्यैकादशाह तु नामकर्म तथाकरोत् ॥ २० ॥

ज्येष्ठ राम महात्मान भरत कैकेयीसुतम् ।

सौमित्रि लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपर तथा ॥ २१ ॥

वसिष्ठ परमप्रीतो नामानि कृतवास्तदा ।

तेषा जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ २२ ॥

ते चापि भनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रता ।

पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिता ॥ २३ ॥

अथ राजा दशरथस्तेषा दारक्रिया प्रति ।

चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्याय सवान्धव ॥ २४ ॥

तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मन ।

अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनि ॥ २५ ॥

अथ दृष्टमना राजा विश्वामित्र महामुनिम् ।

उवाच परमोदारो दृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ २६ ॥

अग्रे मे मफल जन्म जीवित च सुजीवितम् ।
 धृष्टि यत्प्रार्थित तुभ्य कार्यमागमन प्रति ॥ २७ ॥
 कार्यस्य न विमर्श च गन्तुमर्हमि कौशिक ।
 कर्ता चात्मानोपेण दैवत हि भवान्मम ॥ २८ ॥
 तन्नुद्धत्वा राजमिहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ।
 दृष्ट्वैमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ २९ ॥
 मत्तश्च राजशार्दूल, तवैतद्भुवि नान्यथा ।
 मत्पुत्रप्रसूतस्य वमिष्ठस्यपदेशिन ॥ ३० ॥
 यस्तु मे ददत वाक्य तस्य कार्यस्य निश्चयम् ।
 पुत्रस्य राजशार्दूल भव मन्यप्रतिश्रव ॥ ३१ ॥
 भट नियममादिष्टे मिच्छार्थं पुत्रपरम्भ ।
 तस्य विप्रवरी द्वौ तु राजशौ कामरूपिणौ ।
 मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ मुनिश्रिणौ ॥ ३२ ॥
 स्वपुत्र राजशार्दूल राम मन्यपराक्रमम् ।
 वाक्यभाषत शूर त्वेन मे दातुमर्हमि ॥ ३३ ॥
 जज्ञौ ह्येव मया गुप्तो दिदमेन त्वेन मेवमा ।
 राजशौ ये विषमांशस्तेषामपि विनाशनं ॥ ३४ ॥
 भट वैशि महात्मान राम मन्यपराक्रमम् ।
 वमिष्ठोऽपि महातेजा ये चान्ये तस्य मित्रा ॥ ३५ ॥
 तत्पुत्रा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।
 ददतुं त्वेन राजशार्दूलस्य मत्पुत्रम् ॥ ३६ ॥

स पुत्रं मूर्धन्युपाधाय राजा दशरथः प्रियम् ।

ददौ कुशिकपुत्राय सप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ३७ ॥

विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो धनुर्धरः ।

काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ३८ ॥

अध्यर्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ।

रामेति मधुरां वार्णां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ ३९ ॥

मन्त्रप्राप्तं गृहाण त्वं बलामतिबलं तथा ।

एतद्विद्याद्वये प्राप्ते भविता नास्ति ते समः ॥ ४० ॥

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः ।

प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ४१ ॥

स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नृपवरात्मजः ।

अविप्रहृतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ ४२ ॥

अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणनादितम् ।

संकीर्णं बदरीभिश्च किं न्वेतद्दारुणं वनम् ॥ ४३ ॥

तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।

ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुन्दस्य धीमतः ॥ ४४ ॥

इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ।

स्वयं पन्थानमावार्य वसत्यध्यर्धयोजने ।

स्वयाहुवलमाभित्य जहीमां दुष्टचारिणाम् ॥ ४५ ॥

मुनेर्वचनमस्तीर्थं श्रुत्वा नरवरात्मजः ।

अथाशब्दमकरोत्तीर्थं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ४६ ॥

तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्छिता ।

श्रुत्वा चाभ्यद्रवद्वेगाद्यतः शब्दो विनिःसृतः ॥ ४७ ॥

तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विकृतां विकृताननाम् ।

शरेणोरमि विव्याध सा पपात ममार च ॥ ४८ ॥

अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायज्ञाः ।

ददौ रामाय सुग्रीतो मन्त्रमामनुत्तमम् ॥ ४९ ॥

सर्वसंप्रहणं तेषां दैवतैरपि दुर्लभम् ।

तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ ५० ॥

स च तान राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिम् ।

गच्छन्नेवाथ मधुरं शृण्वं वचनमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

भगवंस्तस्य को देशो यत्र सा तव यासिकी ।

रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्, मया बध्वाञ्च राक्षसाः ॥ ५२ ॥

विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपपद्यते ।

एतमाश्रममायान्ति राक्षसा विप्रचारिणः ।

अत्र ते पुरुषव्याघ्र, हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ ५३ ॥

प्रविवेश ततो दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ।

अथ तां देशकालज्ञौ राजपुत्रारविन्दौ ।

अनिष्टौ पददोग्ध्रं तपोवनमरभताम् ॥ ५४ ॥

अथ दाले गते तस्मिन् पशुपदनि ममागते ।

तथा मायां विपुर्बाणौ राक्षसाबध्वाद्यताम् ॥ ५५ ॥

मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचराश्च ये ।

आगम्य भीमसकाशा रुधिरौघमवासृजन् ॥ ५६ ॥

तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचन ।

मानत्र परमोदारमल्ल परमभास्वरम् ।

चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघव ॥ ५७ ॥

स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहित ।

संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तं सागरसङ्गमे ॥ ५८ ॥

सगृह्णात्त ततो रामो दिव्यमाग्नेयमद्भुतम् ।

सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्ध प्रापतद्भुवि ॥ ५९ ॥

शेषान्वायव्यमादाय निजधानं महायशा ।

राघव परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ ६० ॥

अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनि ।

निरीतिकां दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीन् ॥ ६१ ॥

मैथिलस्य नरश्रेष्ठ, जनकस्य भग्नियति ।

यज्ञं परमधामिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ६२ ॥

त्व चैव नरशार्दूल, महास्माभिर्गभिः यसि ।

अद्भुत धनुरन च तत्र तद्गृह्णमर्हसि ॥ ६३ ॥

एवमुक्त्वा मुनिवर प्रस्थानमकरोत्तदा ।

सर्षिसघं सकाकुत्स्थ आभिन्य च न देवता ॥ ६४ ॥

ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहराघव ।

मिथिलोपवने तत्र आश्रम दृश्य राघव ।
पुराण निर्जन रम्य पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ।
श्रीमदाश्रमसकाश किं न्विद मुनिवजितम् ॥ ६५ ॥

प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनि ।
गौतमस्य नरश्रेष्ठ, पूर्वमासीन्महात्मन ।
आश्रमो दिव्यसकाश सुरैरपि सुपूजित ॥ ६६ ॥

स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहित पुरा ।
तस्यान्तर विदित्वा तु सहस्राक्ष शचीपति ।
मुनिवेषधरोऽहल्यामिद वचनमब्रवीत् ।
सगम त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ ६७ ॥

अथ दृष्ट्वा सहस्राक्ष मुनिवेषधर मुनि ।
मम रूप समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ।
अकर्तव्यमिद तस्माद्विफलस्त्व भविष्यसि ॥ ६८ ॥

तथा शत्वा स वै शक्रमहल्यामपि शप्तवान् ।
अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्निवत्स्यसि ॥ ६९ ॥

यदा चैतद्वन घोर रामो दशरथात्मज ।
आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ७० ॥

एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ।
हिमवच्छिखरे पुण्ये तपस्तेपे महातपा ॥ ७१ ॥
विश्वामित्रवच श्रुत्वा राघव सहलक्ष्मण ।
विश्वामित्र पुरस्कृत्य तमाश्रममथाविशन् ॥ ७२ ॥

ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् ।

सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ।

शापस्त्रान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ ७३ ॥

राघवौ तु ततस्तस्याः पादौ जगृहतुस्तदा ।

स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा च तौ ॥ ७४ ॥

गौतमोऽपि महातेजा अहस्यासहितः सुरी ।

रामं संपूज्य विधिवत्तपस्तेपे महातपा ॥ ७५ ॥

रामोऽपि परमां पूजां गौतमस्य महामुने ।

सकाशाद्विधिवत्प्राप्य अगाम मिथिलां ततः ।

विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ७६ ॥

विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा स नृपतिस्तदा ।

प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ७७ ॥

अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगव ।

यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्, प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह ॥ ७८ ॥

इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा ।

पुनस्तं परिप्रणष्ट प्राञ्जलिः प्रणतो नृपः ॥ ७९ ॥

इमौ कुमारौ भद्र ते देवतुल्यपराक्रमा ।

काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ८० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ।

न्यवदयन्महात्मानौ पुत्रौ दक्षरथस्य तौ ॥ ८१ ॥

सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां बधं तथा ।

अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ॥ ८२ ॥

महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ।

एतत्सर्वं महासेजा जनकाय महात्मने ।

निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ८३ ॥

एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ।

इदं धनुर्वरं ब्रह्मण, जनकैरभिपूजितम् ।

दर्शयैतन्महाभाग, अनयो राजपुत्रयोः ॥ ८४ ॥

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् ।

वत्स राम, धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ ८५ ॥

लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ।

पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ॥ ८६ ॥

आरोपयित्वा धर्मात्मा पूरयामास तद्धनुः ।

तद्वन्नञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशः ॥ ८७ ॥

तस्य शब्दो महानासीन्निर्यातसमनिःस्वनः ।

भूमिकम्पश्च सुमहान् पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ८८ ॥

निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ।

वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ ८९ ॥

प्रत्याश्रस्ते जने तस्मिन् राजा विगतसाध्वसः ।

उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥ ९० ॥

भगवन्, दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः ।

अत्यद्भुतमचिन्त्यं च न तर्कितमिदं मया ॥ ९१ ॥

जनकान्ता कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ।

सीता भर्तारमासाद्य राम दशरथात्मजम् ॥ ९२ ॥

मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुल्केति कौशिकः ।

सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ ९३ ॥

भवतोऽनुमते ब्रह्मन्, शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ।

मम कौशिक, भद्रं ते अयोध्या त्वरिता रथैः ।

राजान् प्रश्रितैर्वाग्यैरानयन्तु पुरं मम ॥ ९४ ॥

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते छान्तवाहनाः ।

ददृशुर्देवसकाशं वृद्धं दशरथं नृपम्

राजान् प्रयता वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ९५ ॥

पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ।

कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ९६ ॥

तस्य राजन्धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ।

रामेण हि महाराज, महत्या जनसंसदि ॥ ९७ ॥

अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने ।

प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ९८ ॥

इति वाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ।

गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् ॥ ९९ ॥

ततो राजानमासाद्य वृद्ध दशरथ नृपम् ।

जनको मुदितो राजा हर्षं च परम ययौ ॥ १०० ॥

उवाच च नरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठ मुदान्वित ।

म्वागत ते महाराज, दिष्टया प्राप्तोऽसि राघव ॥ १०१ ॥

पुत्रयोरुभयो प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ।

ददामि परमप्रीतो बन्धौ ते मुनिपुङ्गव ॥ १०२ ॥

सीता रामाय भद्र ते ऊर्मिला लक्ष्मणाय च ।

एव भवतु भद्र व कुशध्वजसुते इमे ॥ १०३ ॥

पत्न्यौ भजेता सहितौ शत्रुघ्नभरतायुधौ ।

तत सीता समानीय सर्वाभरणभूषिताम् ॥ १०४ ॥

समक्षमग्रे सस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ।

अग्रवीज्जनको राजा कौसल्यानन्दवर्धनम् ॥ १०५ ॥

इय सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ।

प्रतीच्छ चैना भद्र ते पाणिं गृहीष्व पाणिना ॥ १०६ ॥

पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ।

इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मन्त्रपूत जल तदा ॥ १०७ ॥

एव दत्त्वा तदा सीता मन्त्रोदकपुरस्कृताम् ।

अग्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिद्रुत ॥ १०८ ॥

लक्ष्मणागच्छ भद्र ते ऊर्मिलामुद्यता मया ।

प्रतीच्छ पाणिं गृहीष्व मा भूत्कालस्य पर्यय ॥ १०९ ॥

तमेवमुक्त्वा जनको भरत चाभ्यभाषत ।

गृहाण पाणिं माण्डव्या पाणिना रघुनन्दन ॥ ११० ॥

शनुध्र चापि धर्मात्मा अग्रवीजनकेश्वर ।

श्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणिं गृहीष्व पाणिना ॥ १११ ॥

जनकस्य वच श्रुत्वा पाणिन्याणिभिरस्पृशन् ।

चत्वारस्ते चतसृणा वसिष्ठस्य मते स्थिता ॥ ११२ ॥

अग्निं प्रदक्षणीकृत्य वेदिं राजानमेव च ।

ऋषींश्चैव महात्मान सभार्या रघुसत्तमा ।

गथोक्तेन पथा चक्रुर्विवरद् विधिपूर्वकम् ॥ ११३ ॥

अथ रात्र्या व्यतीताया विश्वामित्रो महामुनि ।

आप्रन्जय तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ ११४ ॥

राजाप्ययोध्याधिपति सह पुत्रैर्महात्मभि ।

ऋषीन् सर्वान् पुरस्कृत्य जगाम सबलानुग ॥ ११५ ॥

ददर्श भीमसकाश जटामण्डलधारिणम् ।

भार्गव जामदग्न्य त राजराजविर्मर्दिनम् ॥ ११६ ॥

त दृष्ट्वा भीमसकाश उवलन्तमिव पावकम् ।

ऋषयो रामरामेति वचो मधुरमब्रुवन् ॥ ११७ ॥

राम दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ।

राम दाशरथे राम वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ॥ ११८ ॥

धनुषो भेदन चैव निखिलेन मया श्रुतम् ।

तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्य पर शुभम् ॥ ११९ ॥

तदिदं घोरसकाशं जामदग्न्यं महद्गुणम् ।

पूरयस्व शरैर्नैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ १२० ॥

श्रुत्वा तज्जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ।

आरोप्य स धनुं राम शरं सज्यं चकार ह ॥ १२१ ॥

जामदग्न्यं ततो राम गमं क्रुद्धोऽप्रवीद्वच ।

इमां पादगतिं राम तपोबलसमार्जितान् ॥ १२२ ॥

लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामि यदिच्छसि ।

तेजोऽभिहतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडौकुत ॥ १२३ ॥

रामो दाशरथिं श्रीमाश्विक्षेप शरमुत्तमम् ।

स हतान् दृश्य रामेण स्वान् लोकास्तपसार्जितान् ॥ १२४ ॥

जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ।

गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृप ॥ १२५ ॥

चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ।

ननन्द सजनो राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ १२६ ॥

कुमाराश्च महात्मानो वीर्येणाप्रतिमा भुवि ।

कृतदारा कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहज्जनाः ॥ १२७ ॥

शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभा ।

रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् ॥ १२८ ॥

प्रिया तु सीता रामश्च दाराः पितृकृता इति ।

गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोऽभ्यवर्धत ॥ १२९ ॥

तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ।

अन्तर्जातमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ १३० ॥

तया स राजर्षिसुतोऽभिरामया

समेयिवानुत्तमराजकन्यया ।

अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया

विभुः श्रिया विष्णुरिधामरेश्वरः ॥ १३१ ॥

इति बालकाण्डः ॥

अयोध्याकाण्डम् ।

गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ।

शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥

अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः ।

प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥ २ ॥

वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पनः ।

मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३ ॥

ततः परिपदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।

हितमुद्धर्पणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥ ४ ॥

इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ।

पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायायां जरितं मया ॥ ५ ॥

सोऽहं विश्रममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ।

संनिकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ॥ ६ ॥

इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दनृपा नृपम् ।

वृष्टिमन्तं महामेघं नदन्त इव बार्हिणः ॥ ७ ॥

इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ।

गजेन महता यान्त राम छत्रावृताननम् ॥ ८ ॥

बहवो नृप, कल्याणगुणा पुत्रस्य सन्ति ते ।

इक्ष्वाकुभ्योऽपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशापते ॥ ९ ॥

राम सत्पुरुषो लोके सत्यधर्मपरायण ।

धर्मज्ञ सत्यसन्धश्च शीलदाननसूयक ।

प्रियवादी च भूताना सत्यवादी च राघव ॥ १० ॥

देवासुरमनुष्याणा सर्वास्त्रेषु विभारद ।

सम्यग्विद्याव्रतज्ञात यथावत्साङ्गचेदवित् ॥ ११ ॥

गान्धर्वेषु भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्रज ।

यदा व्रजति मग्राम ग्रामाथे नगरस्थ वा ।

गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते ॥ १२ ॥

व्यसनेषु मनुष्याणा भृश भवति दुःखित ।

उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ॥ १३ ॥

सम्यग्योक्ता श्रेयसा च न विग्रह कथारचि ।

उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ १४ ॥

प्रजापालनतत्त्वज्ञो न रागोपहतेन्द्रिय ।

शक्त्यैलोक्यमप्येको भोक्तु किं नु महींमिमाम् ॥ १५ ॥

नास्य क्रोध प्रसादश्च निरथोऽस्ति कदाचन ।

तमेव गुणसम्पन्न राम सत्यपराक्रमम् ॥ १६ ॥

आशसते जन सर्वो राष्ट्रं पुरवरे तथा ।

स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च मायप्रात ममाहिता ॥ १७ ॥

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ।

प्रतिगृह्यान्नवीन्द्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः ॥ १८ ॥

अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ।

यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ १९ ॥

ततः सुमन्त्रं क्षुतिमान्नाजा वचनमब्रवीन् ।

रामः कृताला भवता शीघ्रमानीयतामिति ॥ २० ॥

न तथेति प्रतिक्षाय सुमन्त्रो गजशासनान् ।

रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनां वरम् ॥ २१ ॥

ग्रामादन्धो रथगतं ददृश्यान्तमात्मजम् ।

गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ॥ २२ ॥

दीर्घघातुं महामत्त्वं मत्तमातद्गगामिनम् ।

चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनम् ॥ २३ ॥

रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् ।

धर्माभितप्ताः पर्जन्यं हृदयन्तमिव प्रजाः ॥ २४ ॥

न तनर्पं ममायान्तं पश्यमानो नराधिपः ।

प्रणमन्तं ममुत्थाप्य तं परिष्वज्य भूमिपः ।

प्रदिश्य चागमौ रुचिरमासनं पुनरब्रवीन् ॥ २५ ॥

अथ प्रकृतयः सर्वान्शामिच्छन्ति नराधिपम् ।

अनन्यां युवराजानमभिनेभ्यामि पुत्रम् ॥ २६ ॥

इत्युक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्रोभाविन्यभिपेचने ।

व्रजेति रामः पितरमभिवाद्याभ्यगाद्गृहम् ॥ २७ ॥

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्यास्तु सहोपिता ।

प्रासादं चन्द्रसङ्काशमारोह यदृच्छया ॥ २८ ॥

प्रहृष्टमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् ।

अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥ २९ ॥

प्रहर्षोत्फुल्लनयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम् ।

अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धार्त्रा पप्रच्छ मन्थराम् ॥ ३० ॥

विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ।

आचचक्षेऽथ कुलायै भूयसी राघवश्रियम् ॥ ३१ ॥

सा दह्यमाना कोपेन मन्थरा पापदर्शिनी ।

शयानामेत्य कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

उत्तिष्ठ मूढे, किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते ।

उपद्रुतमघौघेन किमालानं न बुध्यसे ॥ ३३ ॥

अक्षय्यं सुमहदेवि, प्रवृत्त त्वद्विनाशनम् ।

रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिपेक्ष्यति ॥ ३४ ॥

सा प्राप्तकालं कैकेयि, क्षिप्रं कुरु हितं तव ।

त्रायस्व पुत्रमालानं मां च विस्मयदर्शने ॥ ३५ ॥

अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् ।

प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥

दर्पाग्निरावृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ।
 राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यातयेत् ॥ ३७ ॥
 एवमुक्ता तु कैकेयी कोपेन ज्वलितानना ।
 दीर्घमुष्णं विनिश्चस्य मन्यरामिदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥
 अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ।
 यौवराज्ये च भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये ॥ ३९ ॥
 क्रोधागारे निपतिता मा धमौ मलिनाम्यरा ।
 एकवेर्णां दृढं यद्वा गतमन्वेद्य किन्नरी ॥ ४० ॥
 आशाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ।
 उपस्थानमनुष्ठाप्य प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४१ ॥
 स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ।
 पाण्डुराभ्रमिवाकाशं राट्टयुक्तं निशाकरः ॥ ४२ ॥
 तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ।
 प्रतप्त इव दुःखेन मोऽपश्यजगतीपतिः ॥ ४३ ॥
 कामी कमलपद्माश्रीगुणाद्य वनितामिदम् ।
 आत्मनो जीवितेनापि श्रुति यन्मनमेच्छामि ॥ ४४ ॥
 यत्प्रमात्मानि जानन्ती न मां शङ्कितुमर्हामि ।
 करिष्यामि तत्र प्रीतिं मुहूर्तेनापि ते शोभे ॥ ४५ ॥
 भूमौ शोभे किमर्थं त्वं मयि कन्याणचेतमि ।
 यावदायते त्वत्तं तावती मे वसुंधरा ।
 ततो गृणीष्य कैकेयि यथावत् मनमेच्छामि ॥ ४६ ॥

तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् ।

उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ ४७ ॥

स्मर राजन्, पुरावृत्तं तस्मिन्दैवासुरे रणे ।

तत्र चान्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ॥ ४८ ॥

तत्र चापि मया देव, यत्त्वं समभिरक्षितः ।

जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्राददा वरौ ॥ ४९ ॥

तौ तु दत्तौ वरौ देव, निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ।

तवैव पृथिवीपाल, सकाशे सत्यसंगर ॥ ५० ॥

तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेदाख्यासि मे वरम् ।

अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ॥ ५१ ॥

तौ तावद्दहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।

अभिपेक्षसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः ।

अनेनैवाभिपेक्षेण भरतो मेऽभिपेक्ष्यताम् ॥ ५२ ॥

नवपथ्य च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।

चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः ॥ ५३ ॥

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ।

चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्तं प्रतताप च ॥ ५४ ॥

प्रतिलभ्य चिरात्संज्ञां कैकेयीवाक्यताडितः ।

व्यधितो विह्वलश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ॥ ५५ ॥

मम वृद्धस्य कैकेयि, गतान्तस्य तपस्विनः ।

दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ५६ ॥

अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ।
 शरणं भव रामस्य माधर्मो मामिह स्पृशेत् ॥ ५७ ॥
 पुत्रशोकार्दितं पापा विसंभ्रं पतितं भुवि ।
 विवेष्टमानमुद्वीक्ष्य सैद्वाकमिदमब्रवीन् ॥ ५८ ॥
 आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ।
 सत्यमाश्रित्य हि मया त्वं च धर्मे प्रचोदितः ॥ ५९ ॥
 सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः ।
 सत्यमेवाश्रया वेदाः सत्येनैवाप्यते परम् ॥ ६० ॥
 धर्मन्येहाभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात् ।
 प्रब्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥ ६१ ॥
 समयं च ममाग्रेण यदि त्वं न करिष्यसि ।
 अप्रतस्ते परित्यक्त्वा परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ६२ ॥
 एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विषाङ्कया ।
 नाशकत्पाशमुन्मोक्तुं बलिरिन्द्रकृतं यथा ॥ ६३ ॥
 तां तथा द्रुवतस्तत्र भूमिपत्न्य महात्मनः ।
 प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्रनश्रशालिनी ॥ ६४ ॥
 यमिष्ठो गुणमंपन्नत्रिजप्यैः परियुतस्तदा ।
 उपगृह्णातु मंभारान्प्रविवेश पुणेत्तमम् ॥ ६५ ॥
 स त्वपश्यद्विनिष्क्रान्तं सुमन्त्रं नाम मारधिम् ।
 द्वारे तु राजमिहस्य मयि च प्रियदर्शनम् ॥ ६६ ॥

तमुवाचे महातेजाः सूतपुत्रं विशारदम् ।

वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्गामिहागतम् ॥ ६७ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महात्मनः ।

स्तुवन्नृपतिगार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ६८ ॥

यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः ।

तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ ६९ ॥

सुमन्त्र, राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः ।

प्रजागरपरिष्ठान्तो निद्राया वशमेयिवान् ॥ ७० ॥

तद्रच्छ त्वरितं सूत, राजपुत्रं यशस्विनम् ।

राममानय भद्रं ते नान्न कार्या विचारणा ॥ ७१ ॥

प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ।

राममानय सूतेति यदस्यभिहितोऽनया ॥

किमिदं कारणं येन ममाज्ञा प्रतिहन्यते ।

न चैव संप्रसुप्तोऽहमानयेहाशु राघवम् ।

इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशात्पुनः ॥ ७२ ॥

स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् ।

निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् ॥ ७३ ॥

ततो ददर्श रुचिरं कैलासशिखरप्रभम् ।

रामवेश्म सुमन्त्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् ॥ ७४ ॥

स तदन्तपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् ।

प्रविविक्तां ततः कक्ष्यामामसाद पुराणविन् ॥ ७५ ॥

तं वैश्रवणसंकाशमुपविष्टं स्वलङ्कृतम् ।
 ददर्श सूतः पर्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ७६ ॥
 तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्न स्वतेजसा ।
 वयन्दे वरदं वन्दी विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ७७ ॥
 प्राञ्जलिस्तु सुखं पृष्ट्वा विहारशयनासने ।
 राजपुत्रमुवाचेदं सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ ७८ ॥
 कौसल्यासुप्रजा राम पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ७९ ॥
 अथ सीतामनुज्ञाप्य कृतकौतुकमङ्गलः ।
 निश्चक्राम सुमन्त्रेण सह रामो निवेशनात् ॥ ८० ॥
 छत्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः ।
 जुगोप भ्रातरं भ्राता रथमास्थाय पृष्ठतः ॥ ८१ ॥
 स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः ।
 संनिवर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तं पुनरभ्यगात् ॥ ८२ ॥
 स ददर्शसिने रामो निपण्णं पितरं शुभे ।
 कैकेयीसहितं दीनं मुनेन परिशुष्यता ॥ ८३ ॥
 स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् ।
 ततो वयन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ ८४ ॥
 रामेत्युक्त्वा च वचनं वाप्यपर्याकुलेक्षणः ।
 गशाकं नृपनिर्दानं नेञ्चितुं नाभिभाषितुम् ॥ ८५ ॥

तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयात्रहम् ।

रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ॥ ८६ ॥

स दानि इव शोकेन विपण्णवदनक्षुतिः ।

कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ ८७ ॥

कश्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता ।

कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वं चैवंनं प्रसादय ।

किंनिमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ ८८ ॥

एवमुक्त्वा तु कैकेयी राघवेण महात्मना ।

उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ॥ ८९ ॥

यदि तद्वक्ष्यसे राजा शुभं वा यदि वाशुभम् ।

करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् ॥ ९० ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ।

उवाच वचनं रामस्तां देवी नृपसन्निधौ ॥ ९१ ॥

अहो धिष्ठनार्हसे देवि, वक्तुं मामीदृशं वचः ।

अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ॥ ९२ ॥

तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् ।

करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ९३ ॥

तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम् ।

उवाच रामं कैकेयी वचनं शृशदारुणम् ॥ ९४ ॥

सन्निदेशे पितुस्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम् ।
 त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ ९५ ॥
 भरतस्त्वभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् ।
 त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ॥ ९६ ॥
 एतत्कुहं नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन ।
 सत्येन महता राम, तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ९७ ॥
 तदप्रियमभिप्रेतो वचनं मरणोपमम् ।
 श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयी वैदममवीत् ॥ ९८ ॥
 नाहमर्थपरो देवि, लोकमावस्तुमुत्सहे ।
 विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्मसाक्षितम् ॥ ९९ ॥
 यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ।
 ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥ १०० ॥
 वन्दित्वा चरणौ रामो विसहास्य पितुस्तया ।
 कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाश्रुतिः ॥ १०१ ॥
 धारयन्मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्य च ।
 प्रविवेशात्मवान्वेक्ष्य मातुरप्रियशंसिवान् ॥ १०२ ॥
 सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दनमागतम् ।
 अभिचक्राम सहस्रां किशोरं वडवा यथा ॥ १०३ ॥
 स मातरमभिव्रान्तामुपसंगृह्य राघव ।
 परिप्लव्य वाहुभ्यामुपाघ्रातश्च मूर्धनि ॥ १०४ ॥

दत्तमासनमालम्ब्य भोजनेन निमन्त्रितः ।

मातरं राघवः किञ्चिद्व्रीडात्प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १०५ ॥

भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ।

मां पुनर्दण्डकारण्ये विवासयति तापसम् ॥ १०६ ॥

चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।

मधुमूलफलैर्जीवन् हित्वा मुनिवदामिपम् ॥ १०७ ॥

सा निवृत्तेव सालस्य यष्टिः परशुना वने ।

पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ १०८ ॥

रामस्तूष्ठापयामास मातरं गतचेतसम् ।

उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः ॥ १०९ ॥

नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समातिक्रामितुं मम ।

अनुमन्यस्व मां देवि, गमिष्यन्तमितो वनम् ॥ ११० ॥

सापनीय तन्मायासमुपस्पृश्य जलं शुचि ।

चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १११ ॥

प्रविवेशाथ रामस्तु स्वं वेश्म सुविभूषितम् ।

प्रहृष्टजनसंपूर्णं ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ ११२ ॥

अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् ।

अपश्यच्छोकसंतप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ११३ ॥

तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् ।

तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥ ११४ ॥

सीते, तत्रभवांस्तातः प्रव्राजयति मां वनम् ।

सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् ॥ ११५ ॥

सा त्वं वसेह कल्याणि, राज्ञः समनुवर्तिनी ।

भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ११६ ॥

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी ।

प्रणयादेव संकुद्धा भर्तारमिदमब्रवीन् ॥ ११७ ॥

नय मां वीर, विस्रब्धं पापं मयि न विद्यते ।

सुरं वने निवत्स्यामि यद्यैव भवते पितुः ॥ ११८ ॥

स एवं व्रुयतां मीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ।

न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःस्थानि चिन्तयन् ॥ ११९ ॥

सान्त्वयमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा ।

प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥ १२० ॥

किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ।

राम, जामातर प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ १२१ ॥

किं हि कृत्वा विपण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ।

यत्परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ १२२ ॥

स्वयं तु भार्या कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् ।

शल्प इव मां राम, परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ १२३ ॥

इति मा शोकसन्तप्ता विलप्य करुणं बहु ।

चुक्रोश पतिमायस्ता शृगमालिङ्गय सुखरम् ॥ १२४ ॥

ता परिष्वज्य बाहुभ्या विसृजामिव दुःखिताम् ।

उवाच वचनं रामः परिविश्वासयस्तदा ॥ १२५ ॥

आरभस्व शुभश्रोणि, वनवासक्षमा क्रिया ।

नेदानीं त्वदृते सीते, स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥ १२६ ॥

एव श्रुत्वा तु सवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः ।

सीतामुवाचातियशा राघवः च महाव्रतम् ।

अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धर ॥ १२७ ॥

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ।

जग्मतुः पितरः द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १२८ ॥

स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात्कृताञ्जलिम् ।

तमसप्राप्य दुःस्वार्तं पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ १२९ ॥

अथ रामो मुहूर्तेन लब्धसङ्गं महीपतिम् ।

उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतम् ॥ १३० ॥

आप्रच्छे त्वा महाराज, सर्वेपामीश्वरोऽसि न ।

प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥ १३१ ॥

लक्ष्मणः चानुजानीहि सीता चान्वेति मा वनम् ।

अनुजानीहि सर्वान्न शोकमुत्सृज्य मानदः ॥ १३२ ॥

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।

उपसगृह्य राजानं चक्रुर्दानीं प्रदक्षिणम् ॥ १३३ ॥

यावत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत ।

नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्सज्जहारालचक्षुषी ॥ १३४ ॥

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः ।

उपास्य तु शिवां सन्ध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थिताम् ।

रामः सौमित्रिणा सार्धं सभार्यः मंविवेश ह ॥ १३५ ॥

अथ रामोऽब्रवीच्छ्रीमान् सुमन्त्रं युज्यतां रथः ।

गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ १३६ ॥

सूतस्ततः सन्त्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः ।

योजयित्वाथ रामाय प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ १३७ ॥

रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् ।

जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १३८ ॥

तत्र त्रिपथगां दिव्यां शिवतोयामशैबलाम् ।

वदशं राघवो गङ्गां पुण्यामृपिनिपेविताम् ॥ १३९ ॥

तत्र राजा गुहो नाम रामस्यालसमः सखा ।

निपादजात्यो बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ १४० ॥

स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् ।

वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ १४१ ॥

ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।

जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥ १४२ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्या पृथुवक्षा महायशाः ।
 गुहं वचनमङ्गीवो रामो हेतुमदब्रवीत् ।
 जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥ १४३ ॥

तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरन् ।
 लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटा ॥ १४४ ॥

अनुज्जाय सुमन्त्रं च सबलं चैव तं गुहम् ।
 आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥ १४५ ॥

तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्यभः ।
 प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ १४६ ॥

रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन्मृगपक्षिणः ।
 गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ १४७ ॥

न रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् ।
 सभार्यं सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह धर्मवित् ॥ १४८ ॥

मीतातृतीयः काकुत्स्थः परिभ्रान्तः सुरलोचितः ।
 भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम् ॥ १४९ ॥

रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् ।
 मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ॥ १५० ॥

ततः प्लवेनांशुमतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीम् ।
 तीरजैर्यदुभिर्वृक्षैः संतेकर्यगुनां नदीम् ॥ १५१ ॥

ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया ।

रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १५२ ॥

सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं

नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।

ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां

जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ १५३ ॥

अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् ।

अयोध्यामेव नगरां प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ १५४ ॥

अथ सूतो महाराजं कृताञ्जलिरुपस्थितः ।

राममेवानुशोचन्तं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ १५५ ॥

राजा तु रजसा सूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम् ।

अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ॥ १५६ ॥

मुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र, सह सीतया ।

राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथादृतौ ॥ १५७ ॥

इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया ।

उवाच वाचा राजानं सवाष्पपरिरन्धया ॥ १५८ ॥

जटाः कृत्वा महाराज, चीरवस्कलधारिणौ ।

गङ्गामुत्तीर्य चीरौ तौ प्रयागाभिमुखौ गतौ ॥ १५९ ॥

सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमदीनया ।

वाष्पोपहतया राजा तं मृतमिदमग्रवन् ॥ १६० ॥

अतो नु किं दुःस्वतर योऽहमिदं वाकुनन्दनम् ।

इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ १६१ ॥

हा राघव, महागृहो, हा ममायासनाशन ।

हा पितृप्रिय, मे नाथ, हाय कासि गत सुत ॥ १६२ ॥

इति रामस्य मातुश्च सुमित्रायाश्च सन्निधौ ।

राजा दशरथः शोचन्जीवितान्तमुपागमत् ॥ १६३ ॥

अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवपथं

यशस्विनः सपरिवार्यं पन्नय ।

भृशं रुदन्त्यं करुणं सुदुरितम्

प्रगृह्य वाहू व्यलपन्ननाथवत् ॥ १६४ ॥

आनन्दितनिरानन्दा साश्रुकण्ठजनाकुला ।

अयाध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्जरी ॥ १६५ ॥

तमग्निमिव सशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम् ।

हृतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य पार्थिवम् ॥ १६६ ॥

एते द्विजाः सहामात्यैः प्रथग्वाचमुदीरयन् ।

वसिष्ठमेवाभिमुख्य श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ॥ १६७ ॥

इदं वाक्यं श्रुत्वा मितातैश्च कश्चिद्राजा विधीयताम् ।

अराजकं हि नो राष्ट्रं न विनाशमवाप्नुयान् ॥ १६८ ॥

म न मर्माक्ष्यं द्विजवर्य, यत्तु

नृप विना राज्यमरण्यभूतम् ।

कुमारमिदं वाकुमुत वदान्य

त्वमेव राजानमिहाभिपिञ्च ॥ १६९ ॥

वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूता सत्वरिता ययु ।

विश्यासहपरिच रम्य राजगृह पुरम् ।

गङ्गा पादौ गृहीत्वा तु तमूचुर्भरत वच ॥ १७० ॥

पुरोहितस्त्वा कुशल प्राह सर्वे च मन्त्रिण ।

त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिक त्वया ॥ १७१ ॥

भरतश्चापि तान् दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत ।

आपृच्छेऽह महाराज दूता सत्वरयन्ति माम् ॥ १७२ ॥

स मातामहमाप्रच्छय मातुल च युथाजितम् ।

रथमारुह्य भरत शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ १७३ ॥

ता पुरीं पुरुषच्याघ्र सप्तराजोपित पथि ।

अयोध्यामप्रतो दृष्ट्वा सारथि वाक्यमब्रवीत् ॥ १७४ ॥

एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ।

अयोध्या दृश्यते दूरान् सारथे, पाण्डुमृत्तिका ॥ १७५ ॥

मलिन चाश्रुपूर्णाक्ष दीन ध्यानपर कृष्णम् ।

मन्त्रीपुम च पश्यामि जनमुत्कण्ठित पुरे ॥ १७६ ॥

इत्येवमुक्त्वा भरत मूत त दीनमानस ।

तान्यरिष्टान्ययोध्याया पश्यत्राजगृह ययौ ॥ १७७ ॥

श्रुत्वा तु पितरं वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ।

भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १७८ ॥

किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।

विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ १७९ ॥

तमेवं शोकसंतप्तं भरतं कैकयिसुतम् ।

उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठो श्रेष्ठवागृषिः ॥ १८० ॥

अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र, महायशाः ।

प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् ॥ १८१ ॥

वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः ।

प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ १८२ ॥

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।

समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १८३ ॥

त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र, महायशाः ।

अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ॥ १८४ ॥

भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ।

ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ॥ १८५ ॥

ततः समुत्थितः कात्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ।

प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ १८६ ॥

अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोधसः ।

अधिगन्वा ह्यैर्युक्तान् रथान् मूर्यरथोपमान् ॥ १८७ ॥

ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्चकुञ्जरैः ।

समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गिवेश्पुरं प्रति ॥ १८८ ॥

गुहेन सार्धं भरतः समागतो

महानुभावः सजनः समाहितः ।

सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुनः

गुहः समाश्वासयद्भ्रजं प्रति ॥ १८९ ॥

सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गा दाशैः संतारिता स्वयम् ।

मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ १९० ॥

भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नरपेभः ।

बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः ॥ १९१ ॥

समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः ।

अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तम् ॥ १९२ ॥

ततस्तां रजनीं व्युप्य भरतः सपरिच्छदः ।

कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १९३ ॥

स यात्वा दूरमाध्वानं सुपरिश्रान्तवाहनः ।

उवाच भरतः श्रीमान् वसिष्ठं मन्त्रिणां वरम् ॥ १९४ ॥

अयं गिरिश्रिङ्गकूट इयं मन्दाकिनी नदी ।

एतत्प्रकाशते दूरान् नीलमेघनिभं वनम् ॥ १९५ ॥

निवेश्य सेनां तु विसुः पद्भ्यां पादघतां वरः ।

अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम् ॥ १९६ ॥

अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्तकूटं स राघव ।

मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्त जन चेदमब्रवीत् ॥ १९७ ॥

जगत्या पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रत ।

जनेन्द्रो निर्जन प्राप्य धिक्छे जन्म सजीवितम् ॥ १९८ ॥

एव सविलपस्तस्मिन्वने दशरथात्मज ।

ददर्श महर्तं पुण्या पर्णशाला मनोरमाम् ॥ १९९ ॥

मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो राम सुखोचित ।

धिग्जीवितं नृशसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ २०० ॥

इत्येव विलपन्वीन प्रस्विन्नमुखपङ्कज ।

पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ २०१ ॥

दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबल ।

उक्त्वार्थेति सकृदीन पुनर्नोवाच किञ्चन ॥ २०२ ॥

शत्रुप्रश्नापि रामस्य बबन्दे चरणौ रुदन् ।

तावुभौ स समालिङ्ग्य रामश्चाश्रूण्यवर्तयन् ॥ २०३ ॥

ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव

समीयत् राजसुतावरण्ये ।

दिवाकरश्चैव निशाकरश्च

यथाम्बरे शुक्रवृहस्पतिभ्याम् ॥ २०४ ॥

तान्पार्थिवान्वारणयूथपाभान्

ममागतास्तत्र महत्यरण्ये ।

वनौकसस्तेऽपि समीक्ष्य सर्वेऽ-

प्यश्रूण्यमुश्वन्प्रविहाय हर्षम् ॥ २०५ ॥

जदिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि ।

ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥ २०६ ॥

कथंचिदभिविज्ञाय विवर्णचदनं कृशम् ।

भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह बाहुना ॥ २०७ ॥

आधाय रामस्तं मूर्ध्नि परिप्यज्य च राघवः ।

अङ्गे भरतमारोप्य पर्यपृच्छत्समाहितः ॥ २०८ ॥

कं नु तेऽभूत्पिता तात, यद्वरण्यं त्वमागतः ।

न हि त्वं जीवतस्तस्य धनमागन्तुमर्हसि ॥ २०९ ॥

कथिन्द्रारयते तात, राजा यत्त्वमिहागतः ।

कथिन्न दीनः सहसा राजा लोकान्तरं गतः ॥ २१० ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ।

निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते मलक्ष्मणे ।

दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगान् ॥ २११ ॥

उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र, क्रियतामुदकं पितु ।

अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ २१२ ॥

तां श्रुत्वा करुणां वाप्यं पितुर्मरणसंहिताम् ।

राघवो भरतेनोष्णं यभूव गतचेतनः ॥ २१३ ॥

सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्धमाश्वस्य राघवम् ।

अवातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम् ॥ २१४ ॥

शीघ्रस्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमम् ।

सिपिञ्चुरुदकं राज्ञे तातैतत्ते भवत्विति ॥ २१५ ॥

ऐह्यदं वदरीमिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।

न्यस्य रामः सुदुःस्वार्तो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २१६ ॥

इदं भुङ्क्ष्व महाराज, प्रीतो यदशना वयम् ।

यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ २१७ ॥

ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः ।

परिजग्राह बाहुभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ २१८ ॥

ततः पुरुषसिद्धानां घृतानां तैः सुहृद्व्रणैः ।

शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥ २१९ ॥

रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः ।

मन्दाकिन्यां हुतं जप्तं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २२० ॥

तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित्किञ्चिदब्रवीत् ।

भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ २२१ ॥

सान्त्वित्वा मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।

तददामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्यमफण्टकम् ॥ २२२ ॥

अशार्य, मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिपेक्षने ।

अग भीताः पलायन्तां दुर्हृदस्ते दिशो दश ॥ २२३ ॥

आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ ।

अथ तत्रभवन्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ २२४ ॥

शिरसा त्वाभियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि ।

घान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ २२५ ॥

तं मत्तमिव मातङ्गं निश्चसन्तं पुनः पुनः ।

भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ २२६ ॥

पुरा भ्रातः, पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् ।

मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ २२७ ॥

दैवासुरे च संप्रामे जनन्यै तव पार्थिवः ।

संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ २२८ ॥

तव राज्यं नरव्याघ्र, मम प्रभ्राजनं तथा ।

तौ च राजा तदा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरौ ॥ २२९ ॥

तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ।

चतुर्दश वने वासो वर्षाणि वरदानिकम् ॥ २३० ॥

सोऽहं वनमिदं प्राप्नो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ।

सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ २३१ ॥

भयानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम् ।

कर्तुमर्हति राजेन्द्र, क्षिप्रमेवाभिषेचनान् ॥ २३२ ॥

एवं ब्रुवाणं भरतः कौमल्यासुतमब्रवीन् ।

तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपद्यन्द्रदर्शनम् ॥ २३३ ॥

अधिरोहार्य, पादाभ्या पादुके हेमभूषिते ।

एते हि सर्वलोकस्य योगश्रेम विधास्यत ॥ २३४ ॥

सोऽधिरुह्य नरव्याघ्र पादुके ह्यवरुह्य च ।

प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २३५ ॥

ततश्शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ।

आरुरोह रथ इष्ट शत्रुघ्नेन समन्वित ॥ २३६ ॥

रथस्य स हि धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सल ।

नन्दिग्राम ययौ तूर्णं शिरस्यादाय पादुकाम ॥ २३७ ॥

पादुके त्वभिषिञ्चाथ नन्दिग्रामेऽवसत्तदा ।

स बालव्यजन छत्र धारयामास स स्वयम् ॥ २३८ ॥

ततस्तु भरत श्रीमानभिषिञ्चार्यपादुके ।

तदधीनस्तदा राज्य कारयामास सर्वदा ॥ २३९ ॥

तस्मादन्यत्र गच्छाम इति सचिन्त्य राघव ।

प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च सगत ॥ २४० ॥

सोऽन्नेराश्रममासाद्य न बबन्दे महायशा ।

त चापि भगवानत्रि पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ २४१ ॥

ततस्ता शर्वरी प्रीति पुण्या शशिनिभानन ।

अर्चितस्तापसै सिद्धैर्वास रघुनन्दन ॥ २४२ ॥

तप्य पन्था महर्षीणा फलान्याहरता वने ।

अनेन तु वन दुर्ग गन्तु राघव ते श्रमम् ॥ २४३ ॥

इतीव तै प्राञ्जलिभिस्तपस्विभि

द्विजै कृतस्वस्त्ययन परतप ।

वन सभार्य प्रविवेश राघव

सलक्ष्मण सूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥ २४४ ॥

इति अयोध्याकाण्ड ॥

आरण्यकाण्डम् ।

प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ।
ददर्श रामो दुर्धर्पस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १ ॥

एष लक्ष्मण, निष्कामत्यगस्त्यो भगवानृषिः ।
एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्यवर्चसम् ॥ २ ॥

जग्राह परमप्रीतस्तस्य पादौ परंतपः ।
प्रतिजग्राह काकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः ॥ ३ ॥

पूजयित्वा यथाकामं पुनरेव ततोऽब्रवीत् ।
अनेन धनुषा राम, हत्वा संख्ये महासुरान् ॥ ४ ॥

आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम् ।
तद्धनुस्ती च तूणीरौ शरं खड्गं च मानद ॥ ५ ॥

जयाय प्रतिगृहीप्त्व वस्त्रं वस्त्रधरो यथा ।
एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम् ॥ ६ ॥

दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ।
इतो द्वियोजने तात, बहुमूलफलोदकः ॥ ७ ॥

देशो बहुमृगः श्रीमान् पञ्चवट्यभिविश्रुतः ।
तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा मौमित्रिणा सह ॥ ८ ॥

रंस्यसे त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ।
तौ तु सेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ ॥ ९ ॥

तदाश्रमात्पञ्चवर्टी जग्मतुः सह मीतया ।
अथ पञ्चवर्टी गच्छन्नन्तरा रघुनन्दनः ।
आससाद् महाकायं गृध्रं भीमपराक्रमम् ॥ १० ॥

जटायुषं तं प्रतिपूज्य राघवो
मुदा परिष्वज्य च संनतोऽभवत् ।
पितुर्हि शुश्राव मरित्वमात्मवान्
जटायुषा संकथितं पुनः पुनः ॥ ११ ॥

ततः पञ्चवर्टी गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् ।
राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयत्परम् ॥ १२ ॥
वसतस्तस्य तु सुरं राघवस्य महात्मनः ।
तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ १३ ॥
सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षमः ।
भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ १४ ॥
यभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ।
निवृत्ताकर्णनासा ॥ विस्वरं सा विनय च ॥ १५ ॥

ततस्तु सा राक्षमसंपमंपृतं
स्वरं जनम्यानगतं विरूपिता ।
उपेत्य तं भ्रातरमुपदर्शनं
पपात भूमौ गगनाद्यथाशनिः ॥ १६ ॥

कराभ्यामुदरं हत्वा कुरोद भृशदुःखिता ।
ततस्तद्राक्षसं सैन्यं घोरवर्मायुधध्वजम् ॥ १७ ॥

निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम् ।
रामोऽपि चारयंश्चक्षुः सर्वतो रणपण्डिनः ॥ १८ ॥

ददर्श खरसैन्यं तद्युद्धाभिमुखमुत्थितम् ।
क्रोधमाहारयत्तीव्रं वधार्थं सर्वरश्मसाम् ॥ १९ ॥

ततो रामस्तु संक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः ।
मसर्ज विशिखान् बाणान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २० ॥

ते शराः शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया ।
आदू रक्षसां प्राणान् पाशाः कालकृता इव ॥ २१ ॥

अर्धाधिकमुहूर्तेन रामेण निशितैः शरैः ।
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ २२ ॥

खरदूषणमुख्यानां निहतानि महाहवे ।
तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुरावहम् ।
यभूव हृष्टा वैदेही अर्तारं परिपस्वजे ॥ २३ ॥

ततः शूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणम् ।
अमात्यमध्ये संक्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ २४ ॥

चतुर्दश सहस्राणि रश्मसां क्रूरकर्मणाम् ।
हतान्येकेन रामेण खरश्च सहदूषणः ॥ २५ ॥

त्वं तु लुब्धः प्रमत्तश्च पराधीनश्च रावण ।
विषये स्वे समुत्पन्नं भयं यो नावबुध्यसे ॥ २६ ॥

रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ।
सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥ २७ ॥

तां तु विस्तीर्णजघनां पीनश्रोणीपयोधराम् ।
भार्यार्थे च तवानेतुमुद्यताहं वराननाम् ॥ २८ ॥

विरूपिमास्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज ।
यदि तस्यामभिप्रायो भार्यार्थे तव जायते ।
शीघ्रमुद्घ्रियतां पादो जायार्थमिह दक्षिणः ॥ २९ ॥

ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ।
सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुद्ध्वा जगाम सः ॥ ३० ॥

ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम् ।
तं च पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३१ ॥

चतुर्दशमहस्ताणि रक्षसामुपतेजसाम् ।
निहतानि शरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना ॥ ३२ ॥

स हन्ता तस्य सैन्यस्य रामः क्षत्रियपांसनः ।
तस्य भार्या अनस्थानात्सीता सुरसुतोपमाम् ॥ ३३ ॥

आनयिष्यामि विक्रम्य साहयस्तत्र मे भव ।
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ ३४ ॥

सुलभाः पुरुषा राजन्, सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ३५ ॥

न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यं गुणोन्नतम् ।

शरार्चिपमनाधृष्यं चापखड्गेन्धनं रणे ।

रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥ ३६ ॥

अप्रमेयं हि तत्तेजो यत्न सा जनकात्मजा ।

न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने ॥ ३७ ॥

किमुद्यममिमं व्यर्थं कृत्वा ते राक्षसाधिप ।

दृष्टश्चेत्तं रणे तेन तदन्तं तव जीवितम् ॥ ३८ ॥

किन्तु शक्यं मया कर्तुमेवं त्वयि दुरात्मनि ।

एष गच्छाम्यहं तात, स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ॥ ३९ ॥

मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः ।

प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ।

विचचार पुनश्चित्रं दीपयन्निव तद्वनम् ॥ ४० ॥

अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा नानारत्नमयं मृगम् ।

विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ४१ ॥

लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः ।

उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः ॥ ४२ ॥

यावद्गच्छामि सौमित्रे, मृगमानयितुं द्रुतम् ।

अप्रमत्तेन ते मान्यमाश्रमस्थेन सीतया ॥ ४३ ॥

तथा तु तं समादिश्य भ्रातरं रघुनन्दनः ।

बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः ॥ ४४ ॥

दर्शनादर्शनादेव सोऽपकर्षत राघवम्

सुदूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ॥ ४५ ॥

दृष्ट्वा रामो महातेजास्तं हन्तुं कृतनिश्चयः ।

मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

शरीरे मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः ।

मारीचस्यैव हृदयं विभेदाशनिसंनिभः ॥ ४७ ॥

धियमाणस्तु मारीचो दध्यौ केन तु लक्ष्मणम् ।

इह प्रस्थापयेत्सीता शून्ये तां रावणो हरेन् ॥ ४८ ॥

स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वरम् ।

सदृशं राघवस्यैव हा सीते, लक्ष्मणेति च ॥ ४९ ॥

भ्रातस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने ।

उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ ५० ॥

अब्रवील्लक्ष्मणस्तं सीतां मृगवधूमिव ।

अवध्यः समरे रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।

न त्वामस्मिन्वने हातुमुत्सहे राघवं विना ॥ ५१ ॥

लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा क्रुद्धा संरक्तलोचना ।

अब्रवीत्परुषं वाक्यं लक्ष्मणं सत्यवादिनम् ॥ ५२ ॥

तथा परुषमुक्तस्तु क्रुपितो राघवानुजः ।

समाकाङ्क्षन् भृशं रामं प्रतस्थे नचिरादिव ॥ ५३ ॥

तदासाद्य दशग्रीवः क्षिप्रमन्तरमास्थितः ।

जग्राह रावणः सीतां बुधः स्वे रोहिणीमिव ॥ ५४ ॥

ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा ।

वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥ ५५ ॥

समाक्रन्दद्भयपरा दुःखोपहतया गिरा ।

तद्वभूवाद्भुतं युद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा ॥ ५६ ॥

स छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा ।

निपपात हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवितः ॥ ५७ ॥

स तु तां राम रामेति रुदन्तीं लक्ष्मणेति च ।

जगामादाय चाकाशं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ५८ ॥

प्रविवेश पुरीं लङ्कां रूपिणी मृत्युमात्मनः ।

निदधे रावणः सीतां मयो मायामिव स्त्रियम् ॥ ५९ ॥

दृष्ट्वाश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः ।

वृक्षाद्वृक्षं प्रधावन स गिरेरद्रिं नदान्नदीम् ।

बभूव विलपन्रामः शोकपङ्कार्णवाप्लुतः ॥ ६० ॥

तमुद्वीक्ष्याथ दीनात्मा विलपन्तमनन्तरम् ।

वाचातिसन्नया राम जटायुरिदमब्रवीत् ।

हता सा राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ॥ ६१ ॥

इत्युक्त्वा दुर्लभान्प्राणान्मुमोच पतगेश्वरः ।

प्रतस्थे तु दिशं गृह्य प्रतीचीं नृवरात्मजः ॥ ६२ ॥

ततो महद्वर्त्म सुदूरसंकमः

क्रमेण गत्वा प्रतिकूलधन्वनम् ।

ददर्श पम्पां शुभदर्शकानना-

मनेकनानाविधपक्षिजालकाम् ॥ ६३ ॥

इति आरण्यकाण्डः ॥

किष्किन्धाकाण्डम् ।

स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझपाकुलाम् ।
रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ १ ॥

तौ दृष्ट्वा तु महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् ॥ २ ॥

ततः शुभतरं वाक्यं हनुमन्तमुवाच ह ।
बालिप्रणिहितावेतौ शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ ॥ ३ ॥

शुभात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं पूवङ्गम ।
वचो विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ४ ॥

विनीतबदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ।
उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ ॥ ५ ॥

राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितघ्नौ ।
देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ॥ ६ ॥

सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्धानरयूथपः ।
वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भूमति नित्यश ॥ ७ ॥

युवाभ्याः सह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति ।
तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम् ॥ ८ ॥

एवमुक्तस्तु सौमित्रि सुग्रीवसचिव कपिम ।
 अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञ पवनात्मजम् ॥ ९ ॥
 तमेव चावा मार्गाव सुग्रीव पृवगेश्वरम् ।
 यथा ब्रवीषि हनुमन् , सुग्रीववचनादिह ॥ १० ॥
 तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्कपिसत्तम ।
 ततस्तु स महाप्राज्ञो हनुमान्मास्तात्मज ॥ ११ ॥
 जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ।
 श्रुत्वा हनुमतो वाक्य सुग्रीवो दृष्टमानस ॥ १२ ॥
 दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम् ।
 यस्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ॥ १३ ॥
 गृह्यता पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यता ध्रुवा ।
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ॥ १४ ॥
 स प्रदृष्टमना हस्त पीडयामास पाणिना ।
 ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥
 सुग्रीवो राघवश्चैनं वयस्यस्त्वमुपागतौ ।
 सुग्रीवो राघव वाक्यमित्युवाच प्रदृष्टवा ॥ १६ ॥
 अहं विनिवृत्तो राम, चरामीह भयार्दितः ।
 हतभार्यो यने अस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः ॥ १७ ॥
 बालिनो मे महाभाग, भयार्तस्याभयं पुरः ।
 प्रत्यभाषत वाक्यं सुग्रीवः प्रामात्रिव ॥ १८ ॥

बालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ।

सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥

अहमानीय दास्यामि तेव भार्यामरिन्दम ।

उत्तरीयं तथा त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ॥ २० ॥

आनयाम्यहमेतानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ।

इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः ॥ २१ ॥

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां बालिपालिताम् ।

वृक्षैरात्मानमावृत्य ह्यतिष्ठन् गहने वने ॥ २२ ॥

तमथोवाच सुग्रीवं वचनं शत्रुसूदनः ।

सुग्रीव, कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः ॥ २३ ॥

स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ।

ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ २४ ॥

श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम् ।

बाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधादीप्ताग्निसंनिभः ॥ २५ ॥

नगरान्निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ।

तयोर्युद्धमभूद्धोर वृत्रवासवयोरिव ॥ २६ ॥

राधवेण महाबाणो बालिवक्षसि पातितः ।

ततस्तेन महातेजा वीर्योत्सिक्तः कपीश्वरः ॥ २७ ॥

वेगेनाभिहतो बाली निपपात महीतले ।

विवृतैर्दशनैर्घोरैः बभूवोत्क्रान्तजीवितः ॥ २८ ॥

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् ॥ २९ ॥

आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् ।
निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् ॥ ३० ॥

स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ।
परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ ३१ ॥

अग्रवीद्रामसान्निध्ये लक्ष्मणश्च च धीमतः ।
रामस्य वयिता भार्या स्तुपां दशरथस्य च ॥ ३२ ॥

सिद्धार्थाः संनिवर्तध्वमधिगम्य तु मैथिलीम् ।
ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्धानरं बलम् ॥ ३३ ॥

अत्रवीक्ष हनूमन्तं विक्रान्तमनिलासजम् ।
तत्रथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवोपपादय ॥ ३४ ॥

वदौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्कोपशोभितम् ।
अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतप ॥ ३५ ॥

तदुग्रशासनं भर्तुर्विघ्नाय हरिपुंगवा ।
शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ॥ ३६ ॥

दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपियूथपाः ।
विचित्य तु दिशं पूर्वा यथोक्तां सचिवैः सह ॥ ३७ ॥

अदृष्ट्वा विनतः सीतामाजगाम महाबलः ।
उत्तरां च दिशं सर्वा विचित्य स महाकपिः ॥ ३८ ॥

आगतः सह सैन्येन वीरः शतबलिस्तदा ।

सुपेणः पश्चिमामाशां विचित्र्य सह वानरैः ॥ ३९ ॥

समेत्य भासे संपूर्णे सुग्रीवमुपचक्रमे ।

सह ताराङ्गदाभ्यां-स्तु गत्वा म हनुमान कपिः ॥ ४० ॥

विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ।

तेषां भासो व्यतिक्रान्तो यो राक्षा समयः कृतः ॥ ४१ ॥

उपविश्य महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तदा ।

तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥ ४२ ॥

न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतौ गतान् ।

अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति ॥ ४३ ॥

गतावदुक्त्वा वचनं वृद्धांस्तानभिवाद्य च ।

दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाभिताः ॥ ४४ ॥

संपातिर्नाम नाग्रा तु चिरंजीवी विहंगमः ।

अग्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महास्वनः ॥ ४५ ॥

इतो द्वीपे समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने ।

तस्मिन् लङ्कापुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ ४६ ॥

तस्यां वसति वैदेही पीतकौशेयवासिनी ।

रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ ४७ ॥

संपातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ।

दृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ४८ ॥

आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ।
 विपेदुः सहसा सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥ ४९ ॥
 अनेकशतसाहस्रीं वियण्णां हरिवाहिनीम् ।
 जाम्बवान् समुदीक्ष्यैवं हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ५० ॥
 हनुमन्, हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ।
 रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ५१ ॥
 त्वं हि वायुसुतो बल्लभ, ब्रुवन्ने चापि तत्समः ।
 वयमद्य गतप्राणा भवान्नस्त्रानु सांप्रतम् ॥ ५२ ॥
 उत्तिष्ठ हरिशार्दूल, लङ्घयस्व महार्णवम् ।
 विक्रमस्व महावेगो विष्णुर्त्नानिव विक्रमान् ॥ ५३ ॥
 ततस्तं मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः ।
 आरुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः ॥ ५४ ॥

स वेगवान् वेगसमाहितात्मा
 हरिप्रवीरः परवीरहन्ता ।
 मनः समाधाय महानुभावो
 जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी ॥ ५५ ॥

इति किष्किन्धरकाण्डः ॥

सुन्दरकाण्डम् ।

ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः ।

इयेष पद्मन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥

उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् ।

जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत्कपिः ॥ २ ॥

जगाम वेगवान् लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ।

निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ॥ ३ ॥

भवनाद्भवने गच्छन्ददर्शं पवनात्मजः ।

विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ॥ ४ ॥

ततः स मर्ध्यं गतमंशुमन्तं

ज्योत्स्नावितानं सहदुद्धमन्तं ।

ददर्श धीमान् दिवि भानुमन्तं

गोष्ठे घृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ ५ ॥

या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था

तथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।

तथैव तोयेषु च पुष्करस्था

रराज सा चामुनिशाकरस्था ॥ ६ ॥

भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादमङ्गुलम् ।

मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायतलोचनाम् ।

सर्वतः परिचक्राम हनूमान् हरिलोचनः ॥ ७ ॥

पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ।

अम्लानमास्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ८ ॥

कपिर्मन्दोदरीं तत्र क्षयानां चारुरूपिणीम् ।

तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसंपदा ।

अवधूय च तां बुद्धिं यभूवावस्थितस्तदा ॥ ९ ॥

न रामेण वियुक्ता सा स्वप्नुमर्हति भाभिनी ।

न भोक्तुं नाप्यलङ्घ्येत् न पानमुपसेवितुम् ॥ १० ॥

नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् ।

अन्येयमिति निश्चित्य पानभूमौ चचार सः ॥ ११ ॥

निरीक्षमाणश्च तदा ताः स्त्रियः स महाकविः ।

जगाम महतीं चिन्तां धर्मसाध्वमशङ्कितः ॥ १२ ॥

परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ।

इदं खलु ममालस्यं धर्मलोपं करिष्यति ॥ १३ ॥

तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः ।

कामं दृष्ट्वा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ॥ १४ ॥

न हि मे मनसः किञ्चिद्वैकृत्यमुपपद्यते ।

मनो हि हेतु सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने ॥ १५ ॥

शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ।

नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ॥ १६ ॥

स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा सपरिमार्गणे ।

तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया ।

रावणान्तं पुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ १७ ॥

अनिर्वेदं श्रियो मूलमनिर्वेदं परं सुखम् ।

अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ॥ १८ ॥

करोति सफलं जन्तो कर्म यत्तत्करोति स ।

तस्मादनिर्वेदकृतं यन्न चंष्ट्रेऽहमुत्तमम् ॥ १९ ॥

यावत्सीता हि पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् ।

तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः ॥ २० ॥

अशोकवनिकां चेयं दृश्यते सुमहाद्भुता ।

इमामभिगमिष्यामि न ह्ययं विचिता मया ॥ २१ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्तावमथितेन्द्रियः ।

उदतिष्ठन्महातेजा हनूमान्मातात्मजः ॥ २२ ॥

स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् ।

पाथ्यन्तीं शिशुपामेषां ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २३ ॥

तमारुह्य महायाहुं शिशुपां पर्णमगताम् ।

अवेष्टमाणश्च मूर्ध्नि सर्वां तामन्वयैश्रतः ॥ २४ ॥

ततो मलिनसवीता राक्षसीभिः समावृताम् ।

उपवासकृशा दीना निश्चसन्तीं पुनः पुनः ।

ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्रलेखामिवामलाम् ॥ २५ ॥

ता समीक्ष्य विद्यालक्ष्मीमधिकं मालिना कृशाम् ।

तर्कयामास सीतंति कारणैरुपपादिभिः ॥ २६ ॥

द्ध्ययमाणा तदा तेन रम्यसा कामरूपिणा ।

यथारूपा हि दृष्टा वै तथा रूपेयमङ्गना ॥ २७ ॥

वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् ।

मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ।

तान्यैवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् ॥ २८ ॥

पीतं कनकपट्टाभं स्रस्तं तद्वसनं शुभम् ।

इदं चिरग्रहीतत्वाद्वसनं क्लिष्टवन्तरम् ।

तथापि नूनं तद्वर्णं तथा श्रीमन्गन्धेतरत् ॥ २९ ॥

अस्या देव्या मनस्तस्मिस्तस्य चास्था प्रतिष्ठितम् ।

तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तेमपि जीवति ॥ ३० ॥

एव सीता तदा दृष्ट्वा हृष्टा पवनसंभव ।

जगाम मनसा रामं प्रशशस च तं प्रभुम् ॥ ३१ ॥

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् ।

विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चिच्छेषा निशामवत् ॥ ३२ ॥

विबुध्य तु यथाकालं राक्षसेन्द्रं प्रतापवान् ।

अशोकवनिकामेव प्राविशत्सन्ततदुमाम् ॥ ३३ ॥

ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावण राक्षसाधिपम् ।

प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ ३४ ॥

स तां पतिव्रतां दीना निरानन्दां तपस्विनीम् ।

साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यर्दशयत् रावणः ॥ ३५ ॥

कामये त्वां विशालाक्षि, बहुमन्यस्व मां प्रिये ।

प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा ॥ ३६ ॥

पिय विहर रमस्व मुङ्क्ष्व भोगान्

धननिचयं प्रदिशामि मेदिनी च ।

मयि लल ललने यथासुखे त्वं

त्वयि च ममेल्य ललन्तु बान्धवास्ते ॥ ३७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः ।

वृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता ॥ ३८ ॥

इह सन्तो न वा मन्ति सतो वा नानुवर्तसे ।

तथा हि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ३९ ॥

इमे ते नयने शूरे विरूपे कृष्णपिङ्गले ।

क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्य, निरीक्षतः ।

कथं व्याहरतो मा ते न जिह्वा व्यवशीर्यते ॥ ४० ॥

मीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ।

मन्दिदेश ततः सर्वा राक्षर्माणोरदर्शनाः ॥ ४१ ॥

यथा मद्भशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ।

तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं ममेल्य च ॥ ४२ ॥

इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ।
ज्वलद्भास्करवर्णाभं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४३ ॥

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य
तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्तो ।
सीता वितत्रास यथा वनान्ते
सिंहाभिपन्ना गजराजकन्या ॥ ४४ ॥

प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा
नगोत्तमं पुष्पितमाससाद् ।
शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य
सीताय वेण्युद्धथनं गृहीत्वा ॥ ४५ ॥

उद्धृत्य वेण्युद्धथनेन शीघ्र-
महं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ।
उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्री
शाखां गृहीत्वाथ नगस्य तस्य ॥ ४६ ॥

तस्यास्तु रामं प्रविचिन्तयन्त्या
रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्गयाः ।
शोकानिमित्तानि तथा बहूनि
धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ।
प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः
पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ ४७ ॥

हनूमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः ।
ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥ ४८ ॥

निशाचरीणां प्रत्यक्षमनर्हं चाभिभाषणम् ।
 अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वस्यते मया ।
 सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यज्यति जीवितम् ॥ ४९ ॥

यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।
 रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥ ५० ॥

प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ।
 एष दोषो महान् हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ॥ ५१ ॥

भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः ।
 विह्वलं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ५२ ॥

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ।
 घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ५३ ॥

न विनश्येत्कथं कार्यं वैह्वल्यं न कथं भवेत् ।
 इति संचिन्त्य हनुमान चकार मतिमान्मतिम् ॥ ५४ ॥

राममङ्घ्रिप्रकर्माणं स्वयन्धुमनुकीर्तयन् ।
 नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्वन्धुगतमानमाम् ॥ ५५ ॥

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महाकपिः ।
 संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह् ॥ ५६ ॥

राजा दशरथो नाम रथकुश्रवाजिमान ।
 तस्म पुत्रः प्रियो ज्येष्ठभ्राताधिपनिभाननः ॥ ५७ ॥

रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
तस्य सत्याभिसन्धस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः ॥ ५८ ॥

सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रघ्राजितो वनम् ।
ततस्त्वमर्पापहृता जानकी रावणेन तु ॥ ५९ ॥

स मार्गमाणस्तां देवी रामः सीतामनिन्दिताम् ।
आससाद् वने मित्रं सुमीवं नाम वानरम् ॥ ६० ॥

सुमीवेणापि संदिष्टा हरयः कामरूपिणः ।
दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्ति सहस्रशः ॥ ६१ ॥

अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः सागरं वेगवान् भुतः ।
यथा रूपां यथा वर्णां यथा लक्ष्मीं च निश्चिताम् ।
अश्रौपं राघवस्याहं सेयमासादिता मया ॥ ६२ ॥

जानकीं चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ।
सा ददर्श कपिं तत्र प्रभ्रितं प्रियवादिनम् ॥ ६३ ॥

तामब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ।
अहं रामस्य संदेशादेवि, दूतस्तवागतः ॥ ६४ ॥

वैदेहि, कुशली रामस्त्वां च कौशलमब्रवीन् ।
लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः ॥ ६५ ॥

सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ।
प्रीतिमहं प्रसर्वाङ्गी हूमन्तमथाब्रवीन् ॥ ६६ ॥

कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६७ ॥

भूय एव महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ।

अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणान् ॥ ६८ ॥

रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ।

गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः कराविभूषणम् ॥ ६९ ॥

भर्तारमिव संप्राप्ता जानकी मुदिताभवत् ।

अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्वाघवो हि यत् ॥ ७० ॥

एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा ।

उवाच वचनं मन्दं वाष्पप्रमथिताक्षरम् ॥ ७१ ॥

शैलस्य चिसकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पुरा ।

वायसः सहसागम्य विददार स्तनान्तरे ॥ ७२ ॥

स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुग्रां स्तनयोस्तदा ।

ततस्तस्याभि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥ ७३ ॥

ततो वम्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् ।

प्रदेयो राघवायेति मीता हनुमते ददौ ।

ततस्तु हनुमान् वीरो वम्रञ्च प्रमदावनम् ॥ ७४ ॥

निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्रजिन् ।

स ददर्श महातेजा रावणः कपिमत्तमम् ॥ ७५ ॥

ते समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान् हरिसत्तमः ।
वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ ७६ ॥

अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः ।
सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ७७ ॥

समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः ।
भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ ७८ ॥

नङ्गवान् दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः ।
परदारान् महाप्राज्ञ, नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ ७९ ॥

न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंयुतम् ।
तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ ८० ॥

प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः ।
फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ ८१ ॥

जनस्थानवधं बुद्ध्वा बुद्ध्वा बालिवधं तथा ।
राममुप्रीवसख्यं च बुद्धवस्य हितमात्मनः ॥ ८२ ॥

यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते वशे ।
कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ॥ ८३ ॥

तदलं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा ।
स्वयं स्कन्धावसक्तेन क्षममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ८४ ॥

सर्वान् लोकान् सुसह्य सभूतान् सचराचरान् ।
पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्ते रामो महायशः ॥ ८५ ॥

ब्रह्मा स्वयभूश्चतुराननो वा

रुद्रस्त्रिणेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ।

इन्द्रो महेन्द्र सुरनायको वा

त्रातु न शक्ता युधि रामवध्यम् ॥ ८६ ॥

तस्य तद्वचन श्रुत्वा वानरस्य महात्मन ।

आज्ञापयद्राक्षसेन्द्र पुर सर्व सच्चत्वरम् ।

लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभि परिणीयताम् ॥ ८७ ॥

तस्य तद्वचन श्रुत्वा राक्षसा कोपकर्कशा ।

वेष्टयन्ति स्म लाङ्गुल जीर्णे कार्पासकै पटै ।

तैलेन चाभिपिच्यथ तेऽग्नि तत्राभ्यपातयन् ॥ ८८ ॥

लङ्का समस्ता सदीप्य लाङ्गूलाग्निं महाबल ।

निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिसत्तम ॥ ८९ ॥

स लिलङ्घयिषुर्भीम सलील लवणार्णवम् ।

कङ्गोलास्कालबेलान्तमुत्पपात नभो हरि ॥ ९० ॥

निपपात महेन्द्रस्य शिरसरे पादपाकुले ।

दृष्ट्वा सीतेति विक्रान्त सक्षेपेण न्यवेदयत् ॥ ९१ ॥

प्रीतिमन्तस्तन सर्वे वायुपुत्रपुर सरा ।

महेन्द्राद्रिं परित्यज्य पुष्पुषु भ्रवगर्पभा ॥ ९२ ॥

निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ।

हनुमाश्च महाबाहु प्रणम्य शिरसा तत ।

नियतामश्रता देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ९३ ॥

तौ जाताश्चासौ राजपुत्रौ विदित्वा
 तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ।
 देव्या चारुत्यातं सर्वमेवानुपूर्व्या-
 द्वाच्चा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ ९४ ॥

इति सुन्दरकाण्डः ॥

युद्धकाण्डम् ।

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ।

रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥

कृतं हनुमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभम् ।

मनसापि यदन्येन न शक्यं धरणीतले ॥ २ ॥

इत्युक्त्वा प्रीतिसंहृष्टो रामस्तं परिपस्वजे ।

ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ ३ ॥

जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ।

रामः सागरमासाद्य वासभाघ्रापयत्तदा ॥ ४ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सह लक्ष्मणः ।

सेनां न्यवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते ॥ ५ ॥

लङ्कायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम् ।

राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणैव महात्मना ॥ ६ ॥

अग्रवीद्राक्षसान्मर्वान् क्रिया किञ्चिदवाप्सुखः ।

धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी ॥ ७ ॥

आकुला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता ।

उच्यतां नः समर्थं यत्कृतं च सुकृतं भवेत् ॥ ८ ॥

अदेया च यथा सीता वध्यौ दशरथासजौ ।
भवद्भिर्मेन्द्रयतां मन्त्रः सुनीतं चाभिधीयताम् ॥ ९ ॥

कुम्भकर्णः प्रचुक्रोध वचनं चेदमब्रवीत् ।
अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तत्र विशां पते ॥ १० ॥

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं
स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि ।
विभीषणो राक्षसराजमुख्य-
मुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् ॥ ११ ॥

यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा
रामेरिता राक्षसपुंगवानाम् ।
वज्रोपमा वायुसमानवेगाः
प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ १२ ॥

जीवंस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्वं
गुप्तः सविघ्राप्यधवा मरुद्भिः ।
न यासवस्याङ्कगतो न मृत्यो-
र्नभो न पातालमनुप्रविष्टः ॥ १३ ॥

ततो महात्मा वचनं यभापे
तत्रेन्द्रजिज्ञैकतयोधमुख्यः ।
विलोकनाधो ननु देवराजः
शक्रो मया भूमितले निविष्टः ॥ १४ ॥

सोऽहं सुराणामपि गर्वहन्ता

दैत्योत्तमानामपि शोकदाता ।

कथं नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो

मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥ १५ ॥

ततो महार्थं वचनं बभाषे

विभीषणः शस्त्रभृतां वरिष्ठम् ।

न तात, मन्त्रे तव निश्चयोऽस्ति

बालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः ॥ १६ ॥

पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य

त्वमिन्द्राजिन्मित्रमुखोऽसि शत्रुः ।

त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च

स चापि वध्यो य इहानयत्त्वाम् ॥ १७ ॥

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् ।

अब्रवीत्परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १८ ॥

जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस ।

हृष्यन्ति व्यसने ह्येते ज्ञातीनां ज्ञातयस्तदा ।

कृत्स्नाङ्गयाज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥ १९ ॥

अन्यस्त्वेवंविधं भ्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर ।

अस्मिन्मूहूर्ते न भवेत्त्वां तु धिक्कुलपांसनम् ॥ २० ॥

इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी विभीषणः ।

उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ २१ ॥

अब्रवीच्च तद्वा वाक्यं जातक्रोधो विभीषणः ।

स त्वं भ्रातासि मे राजन्, ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ २२ ॥

इदं तु परुषं वाक्यं न क्षमाम्यनृतं तव ।

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ २३ ॥

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः ।

आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ।

उवाच च महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान् ॥ २४ ॥

रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः ।

तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ २५ ॥

तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम् ।

साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ॥ २६ ॥

स तु न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः ।

सोऽहं परुषितस्तेन दामवभावमानितः ।

त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं क्षरणं गतः ॥ २७ ॥

सर्वलोकाशरणाय राघवाय महात्मने ।

निवेदयन् मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥ २८ ॥

एतच्च घपनं श्रुत्वा मुग्धीषो नृपुषिक्रमः ।

लक्ष्मणस्याप्यतो रामं मरिच्यमिदमवर्षन् ॥ २९ ॥

रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति ध्रुतः ।

चतुर्ध्रि मरिच्यतेऽर्धमर्धमेन क्षरणं गतः ॥ ३० ॥

सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विमृश्य च ।

ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुंगवम् ॥ ३१ ॥

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च चादिने ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्रूपं मम ॥ ३२ ॥

आनयैनं हरिश्रेष्ठ, दत्तमस्याभयं मया ।

विभीषणो वा सुग्रीव, यदि वा रावणः स्वयम् ॥ ३३ ॥

राघवेणाभये दत्ते संनतो रावणानुजः ।

स तु रामस्य धर्मात्मा निपपान विभीषणः ।

पादयोः शरणापेक्षी चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ ३४ ॥

अब्रवीच्च तदा रामं वाक्यं तत्र विभीषणः ।

अनुजो रावणस्याहं तेन चाप्यवमानितः ॥ ३५ ॥

भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यं शरणं गतः ।

इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य विभीषणम् ॥ ३६ ॥

अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय ।

तेन चैवं महाप्राप्तमभिषिञ्च विभीषणम् ॥ ३७ ॥

राजानं रक्षसां त्रिप्रं प्रसन्ने मयि मानद ।

एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥ ३८ ॥

ततः सागरवेलायां दर्शनास्तीर्य राघवः ।

अञ्जलिं प्रादमुच्यः श्रुत्वा प्रतिनिश्चये महोदधेः ॥ ३९ ॥

स त्रिरात्रोपितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सलः ।

न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागरः ॥ ४० ॥

समुद्रस्य ततः क्रुद्धो रामो रक्तान्तलोचनः ।

मुमोच विशिखानुग्रान् वज्रानिव शतक्रतुः ॥ ४१ ॥

आघूर्णिततरङ्गौघः कालिकानिलसंकुलः ।

उद्वर्तितमहाग्राहः संभ्रान्तोरगराक्षमः ॥ ४२ ॥

सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् ।

अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् ॥ ४३ ॥

ग्राह्यनक्राकुलजलं स्तम्भयामि कथंचन ।

हरीणां तरणे राम, करिष्यामि यथा स्थलम् ॥ ४४ ॥

अयं सौम्य, नलो नाम मनुजो विश्वकर्मणः ।

एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः ॥ ४५ ॥

नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः ।

वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना ॥ ४६ ॥

तौ तु दीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

रावणस्य पुरीं लङ्कामासेदतुररिदमौ ॥ ४७ ॥

तां सुरैरपि दुर्धर्षा रामवाक्यप्रचोदिताः ।

यथानिवेशं संपीड्य न्यविशन्त वनौकसः ॥ ४८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे घोरः संग्रामः समवर्तत ।

रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥ ४९ ॥

रविरस्तं गतो राविः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ।

वर्तमाने तदा घोरे संग्रामे भृशदारुणे ॥ ५० ॥

इन्द्रजित्तु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः ।

सोऽन्तर्धानगतः पापो रावणी रणकर्कशः ॥ ५१ ॥

विभेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राक्षसः ।

मायया संवृतस्तत्र मोहयन्राघवौ युधि ॥ ५२ ॥

ततो मुहूर्ताद्रुद्धं वैनतेयं महाबलम् ।

वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ५३ ॥

तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुन्दुबुः ।

यैस्तु सत्पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलौ ॥ ५४ ॥

ततः सुपर्णः फाकुत्थौ दृष्ट्वा प्रत्यभिनन्दितः ।

विममर्श च पाणिभ्यां मुखे चन्द्रसमप्रभे ॥ ५५ ॥

वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोः संरुहुर्ध्रुवणाः ॥ ५६ ॥

तावुत्थाप्य महावीर्यो गरुडो वामबोपमौ ।

जगामाकाशमाविश्य सुपर्णः पवनो यथा ॥ ५७ ॥

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ।

किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ ५८ ॥

म कुम्भकर्णः संक्रुद्धो गदामुलम्य वीर्यवान् ।

अर्दयन् सुमहाकायः समन्ताद्वयाश्रिपट्पून् ॥ ५९ ॥

दुःखाय राम सहस्राभिगर्जन

राहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ।

स तन्महापर्वतकूटसंनिभं

विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम् ॥

चकर्त रक्षोऽधिपतेः शिरस्तथा

यथैव घृत्रस्य पुरा पुरन्दरः ॥ ६० ॥

तं श्रुत्वा निहतं संख्ये कुम्भकर्णं महाबलम् ।

रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६१ ॥

ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं

शोकार्णवे संपरिपुष्टुवानम् ।

अथर्पभो राक्षसराजसूनु-

स्तमिन्द्रजिह्वाक्यमिदं वभाषे ॥

अथैव रामं सह लक्ष्मणेन

संतर्पयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६२ ॥

स एवमुक्त्वा सिद्धेशेन्द्रशत्रु-

राष्ट्रच्छय राजानमदीनसस्त्वः ।

समाकरोहानिलतुल्यवेगं

रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम् ॥ ६३ ॥

तमास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमम् ।

जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिदमः ॥ ६४ ॥

स शरैः सूर्यसङ्काशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः ।

वानराणामनीकानि निर्ममन्थ महागणे ॥ ६५ ॥

ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः

सलक्ष्मणं भास्कररश्मिकल्पै ।

म्वयंभुवा दत्तवरो महात्मा

समास्थितोऽन्तर्हितभीमकायः ॥ ६६ ॥

स तत्तदा वानरसैन्यमेवं

रामं च संख्ये सह लक्ष्मणेन ।

विषादयित्वा सहसा विवेश

पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ॥ ६७ ॥

ततोऽब्रवीन्महातेजा हनूमन्तं स जाम्बवान् ।

मृतसंजीविनीं चैव विशल्यकरणीमपि ॥ ६८ ॥

मावर्ण्यकरणीं चैव संधानकरणी तथा ।

ताः सर्वो हनुमन्, गृह्य क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ ६९ ॥

श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनूमान् हरिपुंगवः ।

जगाम हरिशार्दूलो दिशः शब्देन नादयन् ॥ ७० ॥

स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः ।

दिव्यैषधिधरं शैलं व्यचरन्मार्कतात्मजः ॥ ७१ ॥

स तस्य शृङ्गं मनगं सनागं

सकाश्वनं धातुसहस्रजुष्टम् ।

विकीर्णकूटं ज्वलिताप्रमानुं

प्रगृह्य वेगात्महसोन्ममाथ ॥ ७२ ॥

तं समुत्पाद्य स्वमुत्पपात
 वित्रास्य लोकान् समुरासुरेन्द्रान् ।
 सहस्रधारेण सपावकेन
 चक्रेण खे विष्णुरिर्वार्षितेन ॥ ७३ ॥

सर्वे विशस्या विरुजः क्षणेन
 हरिप्रवीरा निहताश्च ये स्युः ।
 गन्धेन तासा प्रवरौपधीनां
 सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रसुप्ताः ॥ ७४ ॥

स रावणिवधाकाङ्क्षी लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ।
 ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रमुतं प्रति ॥ ७५ ॥

स अभूव तदा भीमो नगराक्षससिंहयोः ।
 विमर्दस्तुमुलो धुक्कः परस्परजयैषिणोः ॥ ७६ ॥

लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ।
 अन्योऽन्यं तावभिप्रन्तौ न भ्रमं प्रत्यपद्यताम् ॥ ७७ ॥

तदैन्द्रगर्भं सौमिभिः संयुगेष्वपराजितम् ।
 संधाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमप्रवीत् ॥ ७८ ॥

धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो वृक्षरथिर्यदि ।
 पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वः शरैर्न जहि रावणिम् ॥ ७९ ॥

इत्युक्त्वा याणमाकर्ण्य विकृप्य तमजिह्वगम् ।
 लक्ष्मणः समरे वीरः गमर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ८० ॥

स शिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ।

प्रमथ्येन्द्रजितः कायात्पातयामास भूतले ॥ ८१ ॥

हर्षं च शक्रो भगवान् सह सर्वैः सुरर्षभैः ।

जगाम निहते तस्मिन्राक्षसे पापकर्माणि ॥ ८२ ॥

रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतनः ।

अब्रवीच्च स तान् सर्वान् बलमुख्यान महाबलः ॥ ८३ ॥

एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ ।

इत्येतद्राक्षसेन्द्रस्य वाक्यमादाय राक्षसाः ।

निर्ययुस्ते रथैः शीघ्रैर्नागार्नीकैः सुसंवृताः ॥ ८४ ॥

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ।

प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं वर्षं ह ॥ ८५ ॥

एष हन्ति गजानीकमेष हन्ति महारथान् ।

एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन्वाजिभिः सह ॥ ८६ ॥

इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशान्रणे ।

अन्योऽन्यं क्रुपिता जघ्नुः सादृश्याद्राघवस्य ते ॥ ८७ ॥

न ते ददृशिरे रामं दहन्तमरिवाहिनीम् ।

मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना ॥ ८८ ॥

ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् ।

व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राघवोपरि ॥ ८९ ॥

तान् शरौघांस्ततो भट्टैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघवः ॥ ९० ॥

राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवं तदा ।

अन्योऽन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरैरभिववर्षतुः ॥ ९१ ॥

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ ९२ ॥

ततः क्रुद्धो महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः ।

चिक्षेप परमायत्तस्तं शरं मर्मघातिनम् ॥ ९३ ॥

स शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्राकृतच्छविः ।

कृतकर्मा निभृतवत्स्वतूर्णा पुनराविशत् ॥ ९४ ॥

विभीषणमिमं सौम्य, लङ्कायामभिषेचय ।

एवमुक्तस्तु सौमित्रो राघवेण महात्मना ॥ ९५ ॥

तथेत्युक्त्वा तु संदृष्टः सौवर्णं घटमाददे ।

घटेन तेन सौमित्रिरभ्यपिथ्वद्विभीषणम् ॥ ९६ ॥

ततः सीतां शिरस्तातां युवतीभिरलंकृताम् ।

रक्षोभिर्वहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः ॥ ९७ ॥

आरुरोह तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ।

अङ्केनादाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् ।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन घनुष्मता ॥ ९८ ॥

ततस्तत्पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया ।

अध्यारोहन्त्वरन ओघं सामात्यश्च विभीषण. ॥ ९९ ॥

भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः ।
 प्रत्युद्ययौ ततो रामं महात्मा सचिवैः सह ।
 प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः ॥ १०० ॥
 ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा ।
 ववन्दे प्रयतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ १०१ ॥
 ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ।
 हंसयुक्तं महावेगं निष्पपात महीतले ॥ १०२ ॥
 पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम् ।
 चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् ॥ १०३ ॥
 अब्रवीच्च तदा रामं भरतः स कृताञ्जलिः ।
 पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
 तद्दामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ १०४ ॥
 यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुंधरा ।
 तावत्त्वमिह सर्वस्य स्वामित्वमनुवर्तय ॥ १०५ ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरंजयः ।
 तथेति प्रतिजग्माह निपसादासने शुभे ॥ १०६ ॥
 प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ।
 दृष्टपुष्टजनाकीर्णमयोध्यां प्रविवेश ह ॥ १०७ ॥
 अभिपेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह ।
 पुरोहिताय श्रेष्ठाय मुहूर्त्तगन्ध न्यवेदयत् ॥ १०८ ॥

ततः स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह ।

रामं रत्नमये पीठे सहस्रीतं न्यवेशयत् ॥ १०९ ॥

वसिष्ठो वामदेवश्च जावालिरथ काश्यपः ।

कात्यायनः सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा ॥ ११० ॥

अभ्यपिञ्चनरव्याघ्रं प्रसज्जेन सुगन्धिना ।

सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ १११ ॥

भूमिः सस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः ।

गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवु राघवोत्सवे ॥ ११२ ॥

वंभीपणोऽथ सुग्रीवो हनूमान् जाम्बवांस्तथा ।

त्वानरमुख्याश्च रामेणाङ्घ्रिकर्मणा ॥ ११३ ॥

एतार्हं पूजिताः सर्वे कामै रत्नैश्च पुष्कलैः ।

गृह्णन्मनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ११४ ॥

सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो

यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् ।

नियुज्यमानोऽपि च यौवराज्ये

ततोऽभ्यपिञ्चद्भरतं महात्मा ॥ ११५ ॥

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।

भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् रामो राज्यमकारयत् ॥ ११६ ॥

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डः ॥